49

100 soruda / jön türkler ve ittihat ve terakki / doç. dr. sina akşin

100 SORUDA

JÖN TÜRKLER ve İTTİHAT VE TERAKKİ

DOÇ. DR.
SİNA AKŞİN

GERÇEK YAYINEVİ

100 SORUDA JÖN TÜRKLER VE İTTİHAT VE TERAKKİ

Doç. Dr. Sina Akşin

100 SORUDA DİZİSİ : 49

Birinci Baskı :

Mart 1980

Kapak: Sait Maden

Kapak baskısı: Reyo Ofset

Dizgi ve Baskı:

GÜL Matbaası

DOÇ. DR. SİNA AKŞİN

100 SORUDA JÖN TÜRKLER ve İTTİHAT VE TERAKKİ

GERÇEK YAYINEVİ

Cağaloğlu Yokuşu, Saadet İş Hanı, Kat 4
İstanbul

GİRİŞ

Soru 1 : Osmanlı toplum yapısı hakkında neler söylenebilir?

Klâsik Osmanlı toplumu (1450—1550) bir statü toplumu görüntüsündedir. Ayrıcalıklı sınıf olarak askerî sınıf yani yönetenler, öbür yanda reaya yani yönetilenler vardı. Askerî sınıf, başında bulunan padişahla birlikte ülkeyi yönetiyor, buna karşılık kendisine refah içinde yaşamasını sağlayan olanaklar veriliyordu. Ayrıca, bu sınıf vergi de ödemiyordu. Askerî sınıf ikiye ayrılıyordu: bir yanda icraî askerî zümre, öte yanda ulema zümresi. İcraî askerî zümre yönetim ve askerlik gibi yürütme işlerine bakardı. Bunlar padişah kulu idiler, yani padişahın buyurduğunu gözü kapalı yerine getirmekle yükümlüydüler. Padişah herhangi birinden hoşnut kalmazsa onu azletmek, yargılamadan cezalandırmak, hattâ öldürtmek (siyaseten katil) yetkisine sahipti. En küçük sipahiden, yeniçeriden, koca sadrıâzama kadar bütün icraî askerî zümre kuldu. Bunların, ya da atalarının bir çoğu Hıristiyanlıktan devşirilmiş kimselerdi. Devletin yüksek mevkilerinde bulunan kullar, büyük servet biriktirecek durumda olurlardı. Onun için, öldüklerinde, mal varlıklarına devlet elkoyardı (müsadere). Onlar da buna karşılık, çare olarak, müsadere edilemeyen vakıflar kurarak çocuklarını servetlerinden yararlandırma yoluna giderlerdi.

Ulemaya gelince, din, adalet, eğitim işlerine bakarlardı. Bunlar kul olmadıkları için, yargılanmadan cezalandırılamazlar, malları da müsadereye tâbi değildi. Ulemanın kökeni -onlarda devşirme söz konusu olmadığı için- genellikle Türk ve muhakkak Müslümandı. Müsadere söz konusu olmayınca yüksek ulemanın biriktirdiği büyük servetler, öldüklerinde, vârislerine geçerdi. Böylece ortaya çıkan büyük ulema ailelerinin aristokratik bir kimliği bulunduğu söylenebilir. Zira bunlar yalnız serveti geçirmekle kalmıyorlar, adetâ yüksek ulemalık mesleğini de oğullarına geçiriyorlardı: Özellikle gerileme döneminde ulemalık kademelerini çabuk atlayabilmeleri için daha küçükten oğullarını ilmiyye mesleğine girmiş sayıyorlardı (beşik ulemalığı).

Yönetilenlere gelince, bunlar ya tarımla uğraşan çiftçiler ya da

esnaflık (dükkâncılık, zanaatkârlık) yapanlardı. Ayrıca, az sayıda olduğu anlaşılan şehirlerarası ve uluslararsı ticaret yapanlar vardı.

Amerika kıtasından gelen değerli madenlerin etkisiyle, önemli ölçüde parasal olmayan bir iktisadiyata göre ayarlanmış timar düzeni sarsıldı, yerine devletin tarımsal vergileri iltizam usulüyle aldığı bir düzen geldi. Klâsik döneminde merkezî bir feodalite ya da Asya Üretim Biçiminde bir devlet olan Osmanlı Devleti, toprak üzerindeki sıkı denetimi iltizam usulü yüzünden yitirdiği ölçüde ademimerkezî bir feodaliteye doğru dönüştü. Yavaş yavaş, taşra eşrafının içinden yöre ve bölgelerin güçlü adamları olan âyanlar türedi. Âyanlığın toprak ve bölge egemenliğinin kökeninde çok kez zorbalık (mütegallibelik) ya da tefecilik yatıyordu. Tarımsal sömürüye dayalı bu yeni grup, klâsik Osmanlı toplum düzeninin yönetenler sınıfına yeni bir unsur olarak ekleniyordu.

Öte yandan, Avrupa'da kapitalizmin ve özellikle sanayi devriminin göz kamaştırıcı gelişmeleri ticaret biçiminde gitgide artan bir baskıyla Osmanlı ülkesini etkilediği oranda yeni bir sınıf doğdu. Zaten iltizam sisteminin işleyebilmesi için gerekli olan borçları sağlamak üzere sarraflık kurumu -ki özellikle Ermeni ve Rumların elindeydi- geniş ölçüde palazlanmıştı. Avrupa ticaretinin büyük gelişmesi ve bu arada biraz da Osmanlı Devletinin düşkünleşmesi sonucu, Avrupa tüccarlarının Osmanlı ülkesindeki işlerini yürütmek ya da onlarla iş yapmak suretiyle zenginleşen bir Müslüman olmayan burjuva sınıfı ortaya çıktı. Gerek Müslümanların, gerekse Avrupalı işadamlarının isteksizliği sonucunda bu iki taraf arasında öyle bir işbirliği pek olmuyordu. Bu üçüncü sınıf, Osmanlı Devletinin düşkünleşmesi sonucunda Büyük Devletlerden birinin vatandaşlığına ya da himayesine girmek yolunu bularak, keyfî işlemlere karşı dokunulmazlık kazandığı gibi, bu sayede birçok ayrıcalıklar ve Osmanlı uyruğundakilere karşı haksız rekabet imkânları elde etti.

Soru 2 19. yüzyılın sonlarında yönetenler sınıfının durumu neydi?

Bu dönemde padişahın, klasik dönem padişahlarına göre çok daha lüks bir hayat sürdüğünü söylemek mümkün görünüyor. Zira Osmanlı Devleti, en düşkün yüzyılı olan 19. yüzyılda çok geniş bir saray yaptırma faaliyetine girişmiştir. Kâgir olarak yaptırılan ve Avrupa üslubunda döşenen bu saraylar, Topkapı Sarayına ve o güne dek yaptırılmış saray ve köşklere göre çok lüks yerlerdir. Topkapı

Sarayı geniş bir alanı kaplamakla birlikte yalın ve gösterişsiz bir yapıya sahiptir. Üstelik, Türk evinde ve Topkapı Sarayında mobilya kavramının bulunmamasına karşılık, 19. yüzyılda yaptırılan saraylar alafranga olup bu yüzden mobilya ve çeşitli süs eşyaları ile doludur. İlk büyük alafranga saray olan Dolmabahçe Sarayı, Osmanlı Devletinin İngiltere ve Fransa ile Kırım Savaşında müttefik olduğu bir sırada, 1853'de Abdülmecit tarafından yaptırılmıştır. 1854'de Avrupa'dan ilk borçlanmanın yapılmış olması, yoksul duruma düşmüş bir imparatorluktaki bu sefahat ve tantananın açıklamasıdır. Bundan sonra daha bir dizi saray yapılmıştır: Abdülaziz döneminde Çırağan, Beylerbeyi, Yıldız gibi önemli sarayların inşa edildiğini görüyoruz. Alafranga saraylı ve mobilyalı bu pahalı yaşama üslubu alafranga aile hayatını getirebilseydi, hiç değilse o yönden bir tasarruf sağlanmış olurdu. Oysa alafranga bina ve mefruşatla birlikte eski harem hayatı olduğu gibi sürdürülmüştür.

Siyasal alanda II. Mahmut döneminde kökten dönüşümler olduğunu görüyoruz. 1826'da yeniçeri ocağının kaldırılması, öte yandan Mehmet Ali Paşa dışında güçlü ayanlara karşı yürütülen başarılı mücadele, vakıflara devletin el koyması girişimi gibi olaylar, Sarayın gücünü uzun zamandır görülmemiş bir zirveye ulaştırmıştır. Vaka-i Hayriye ile askerler, 1876'daki kısa süren bir istisna dışında 1908'e değin sürecek olan bir siyaset sahnesinden silinme dönemine girdiler. Mustafa Alemdar Paşa'nın yeniçeriler tarafından öldürülmesi ve ondan sonraki mücadelelerle, egemenliklerini İstanbul'a değin uzatmış olan âyanlar dahi başkentteki siyaset sahnesinden önemli ölçüde itilmiş durumdaydılar. Artık Saray, karşısında hiçbir frenleyici gücün bulunmadığı bir 'kadir-i mutlak' olmuştu. Ne var ki bu güç kısa süreliydi. Nizip yenilgisi (1839), II. Mahmut'un bütün çağdaşlaştırma çabalarının -ki, bu konudaki gayretleriyle onun Büyük Petro'nun benzeri olduğu haklı olarak söylenmiştir- boşuna olduğunu, Osmanlı Devletinin Mehmet Ali Paşanın gücünü sınırlandırabilmek için yabancı devletlere muhtaç olduğunu ortaya koymuştu. Böylece Saray mutlakiyeti, zirveye ulaştıktan pek kısa bir süre sonra yıkıldı.

Artık en büyük güç, İngiltere ve Fransa'nın etkin desteği sayesinde, Tanzimatın Fransızca bilen, Tercüme Odasından yetişmiş hariciyeci Paşalarının eline geçti. Bu Tanzimat Paşalarının ileri gelenleri, daha çok İngiliz desteğine sahip olan Mustafa Reşit Paşa ve daha çok Fransız desteğine sahip olan Âli ve Fuat Paşalardır. Fuat Paşa, durumlarını şöyle anlatmıştır: «Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukarıdan, biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hâsıl et-

meye imkân yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetler de sefaretlerdir.» Paşanın dediği gibi, «aşağıdan» kuvvet alınamazdı, çünkü bu takdirde taşra adına konuşacak olan âyanlara söz hakkı verilmiş olacaktı. Bunun ötesinde, Tanzimatçıların doğrudan halkla temas kurmaları her halde beklenemezdi. Kaldı ki, yüksek bürokrasinin gitgide şiddetini arttıran alafrangalaşma hastalığı bunların halktan yabancılaşmasına, onunla bağ kurulmasının imkânsızlaşmasına yol açıyordu.

Sivil Tanzimat Paşalarının gücünü arttıran başka bazı gelişmeleri de anmak gerekir. 1826'da II. Mahmut, o güne değin devletin, devlet adamlarının ölümlerinde servetlerine elkoymasını sağlayan müsadere usulüne son vermişti. Tanzimat ise padişahların siyaseten katı yetkisine son vermişti (son olarak II. Mahmut M. Reşit Paşanın koruyucusu Reisülküttap Pertev Efendiye karşı bu yetkisini kullanmıştı). Daha önce askerî sınıftan ulema zümresinde olduğu üzere, can güvenliğine sahip olup servetini mirasçılara bırakma hakkının bürokrasiyi ve özellikle üst bürokrasiyi ayrıca güçlendirdiği şüphesizdir. Öte yandan, 19. yüzyılın ortasından itibaren Avrupa sermayesinin Osmanlı ülkesinde yoğun olarak giriştiği borçlandırma ve demiryolu, madencilik, bayındırlık, belediyecilik alanlarındaki yatırımlarının en çok yüksek bürokrasiye komisyon, spekülasyon, idare meclisi üyeliği, hatta rüşvet gibi daha da zengin olma olanakları sağladığı biliniyor.

Fakat 1871'de Âli Paşanın ölümü ve Fransa'nın Prusya'ya yenilmesi üzerine durum değişmeye başladı. Demokratik Fransa'nın hezimeti, hem kendisini yenen yetkeci Prusya'nın, hem kendisinin daha önce Kırım Savaşında yendiği mutlakiyetçi Rusya'nın Avrupa siyaset sahnesinde sivrilmesine yol açtı. Bu da demokrasinin zayıflaması, mutlakiyetin güçlenmesi olarak yorumlandı ve Osmanlı siyaset hayatında etkisini gösterdi. Zaten Âli Paşanın ölümüyle yüreklenmiş olan Abdülaziz, Rus elçiliğine yaslanan, fakat kendisine fazla direnmeyen Mahmut Nedim Paşayı sadrıazam yaptı. Gerçi Rusçu ve Abdülazizci bürokratların karşısında Mütercim Rüştü, Hüseyin Avni, Mithat Paşalar gibi İngilizciler de varsa da bunlar sonuç olarak yenileceklerdir. 1875'de Osmanlı Devleti, hemen hiçbir iktisadî alana yatırılmamış olan dış borçlanmalar sonucunda iflasla karşı karşıya kalmış bulunuyordu. Babıâli, 6 Ekim 1875'de dış borç faizlerini yarı yarıya indirmek kararını almak zorunda kalınca, borç tahvillerinin başlıca müşterisi olan İngiliz ve Fransız tasarruf sahiplerinden son derecede öfkeli tepkiler geldi. Bu durumda Hersek, Bulgaristan isyanları da çıkınca, Osmanlı Devleti Rusya karşısında ya-

payalnız kaldı. Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, I. Meşrutiyetin ilânı da bu durumda para etmedi: Osmanlı-Rus 93 Harbi (1877-78) patlak verdi. Meşrutiyetin ve İngilizciliğin bir yarar sağlayamaması karşısında Abdülhamit, başta Mithat Paşa olmak üzere İngilizcileri ve Meşrutiyeti tasfiye etmekte ve mutlak, hattâ müstebit bir yönetime gitmekte bir zorluk çekmedi. Bu koyulaşan istibdatla birlikte Vükela Meclisi (Bakanlar Kurulu) gerçek bir karar uzvu olmaktan çıkmış, Saray en ufak sorunlarda dahi son karar merçii olmuştur. Sarayın bu üstünlüğü ve Babıâli Paşalarının gölgede kalışı 1908'e değin sürmüştür.

Subayların durumuna gelince, yeniçeri ocağının kaldırılmasına ve düzenli bir ordu kurmak yönündeki çabalara rağmen, askerlik mesleğinin itibarı yükselmiş değildi. Zira yeniçerilerin, iç savaşlar dahil, karşılaştığı arka arkaya başarısızlıklar, yeni orduların kurulmasıyle sona ermiş değildi. Bu durumda Devletın ayakta kalabilmesi dış desteğe bağlı olduğundan, bu konuda başlıca görev diplomatlara düşüyordu. Nitekim hükümetin de esas itibariyle hariciyeci Paşaların elinde olduğunu gördük. Hariciye mesleğinin yanında subaylık mesleği kesinlikle ikinci sınıf bir meslek durumundaydı. Mekteb-i Ulum-u Harbiyenin, yani Harbokulunun 1834'de kurulmasına rağmen, mektepli subaylar orduya sayıca egemen olmaktan uzaktı. Subayların -ve bunların arasında en yüksek rütbelerde Paşalar da vardı- önemli bir bölümü alaylı idi. Bu, erlikten yetişmek demekti. İstidatlı görülen erler erbaş yapılıyor ve göze girebildikleri ölçüde bu yoldan yavaş yavaş yükselebiliyorlardı. Bunlarda yetenek aranmakla birlikte, üst makamların bir lutfu olarak yükselebildikleri için daha sâdık, ve keyfiliğe daha kolay âlet oluyorlardı. Nitekim, bunu bildiği için Abdülhamit, Sarayda ve İstanbul'da bulunan I. Orduda alaylı subayları tercih ediyordu. Devrimci subaylar genellikle mektepliler arasından -daha Harbiye sıralarındayken- çıkıyordu. Fakat Abdülhamit gibi müstebit bir Padişahın bu gerekçeyle askerî okulların gelişmesini kösteklemesi zordu. Zira Devleti ayakta tutabilmek için iyi yetişmiş, bilgili subaylara ihtiyacı vardı. Bunları, başta Makedonya olmak üzere -çoğunlukla İstanbul dışında- kendilerine en çok ihtiyaç duyulan yerlere yolluyordu. Böylece hem bu 'tehlikeyi' savuşturmuş, hem de ihtiyacı karşılamış oluyordu. Ondan sonra da terfi ve ödüllendirmelerde bunları unutuyor ve yakınındaki sadık alaylı subay bendelerini daha da sâdık kılmak için onları ihsanlara boğuyordu. Özellikle bu 'gözden ve gönülden ırak' subayların yılda ancak 6 ay maaş alabildikleri de eklenirse, tablo tamamlanmış olur.

Soru 3 19. yüzyılın sonunda dünya ne durumdaydı?

Dünya tarihinde ilk kez kapitalist düzeni toplumda egemen kılacak olan Batı ve Orta Avrupa, 16. yüzyılın başından itibaren adım adım yeryüzündeki üstünlüğünü kurmaya yöneldi. Keşiflerle dünya ticaretinin aracısız, deniz yolundan işlemesi, Yeni Dünya servetlerinin ve değerli madenlerinin yağmalanması sağlanar. Bu olanaklar, yıpranmış ve soysuzlaşmış feodal sınıfın yanında, özerk kentlerde yuvalanıp gelişebilmiş olan burjuvaziye büyük bir atılım gücü verdi. İktisadî üstünlüğü ele geçiren burjuvazi, artık siyasal egemenliği de ele geçirmeye yöneldi. Bu, ilk kez İngiltere'de Cromwell devrimiyle oldu (1646). Kıta Avrupası 1,5 yüzyıl kadar sonraki Fransız Devrimiyle aynı yolun yolcusu oldu. Fakat İngiliz burjuvazisinin almış olduğu bu ön, onun Sanayi Devrimini başlatmasını ve I. Cihan Savaşına değin dünyanın en güçlü ülkesi olmasını sağladı. Avrupa'nın ticareti kolaylaştırmak ve geliştirmek için kurmağa başladığı denizaşırı sömürge imparatorlukları, işgücü (köle) sağlamak bakımından ve yerleşme alanları olarak da önem kazandı (Kuzey Amerika, Güney Amerika, Güney Afrika, Avustralya, Yeni Zelanda gibi). Sanayi devriminin gelişmesi, sömürge imparatorluklarının daha da gelişmesini zorunlu kıldı. Zira sanayiin geniş çaptakı üretimine rahat pazarlar ve bu sanayiin ihtiyacı olan ham maddelerin rahatça sağlanabileceği kaynaklar gerekiyordu. Bu uğurda sömürgelerde yollar, limanlar yapıldı, ticaret merkezleri geliştirildi, madenler işletildi, çiftlikler kuruldu ya da köylüler sınaî bitki üretimine itildiler. Sömürge halkının sanayi ürünlerine müşteri olabilmesi için yerli lonca sanayileri, bazan zorla, söndürüldü. Sömürgelerin anayurt yöneticilerine, kilise adamlarına, işsiz ve maceraperestlere mevki ve iş alanı sağlama işlevinin de önemli olduğunu unutmamak gerek.

19. yüzyılın son çeyreğine geldiğimizde, kapitalist ülkelerde yeni bir gelişme göze çarpmaktadır. Çelik, elektrik, petrol, sentetik kimya, içten yanmalı motor gibi yeni alanların ortaya çıkmasıyle 'ikinci' bir devrim geçiren sanayide, tekelleşme başlamıştır. Küçük şirketlerin yerini tekel ya da yarı-tekel niteliğinde dev şirketler almaktaydı. Bu sürecin sömürge edinme çabasını hızlandıracağı açıktı. Fakat dünyada sömürge olmaya aday olup henüz elkonmamış ülkeler (bunlar geri, kapitalizme geçememiş ülkelerdi) azalmış olduğu için, bu bir yarış halini almıştı. Siyasal birliklerini kurmaları zaman almış olduğu için bu yarışa geç katılmış olan Almanya ve İtalya bakımından bu özellikle önemliydi. 1878-1914 döneminin sonun-

da, Avrupa dışında emperyalist ülkelerden birinin deneti altına girmemiş pek az yer kalmıştı. Gerçi Çin, İran, Osmanlı Devleti gibi sözümona bağımsız ülkeler vardı ama bunların bağımsızlığı, emperyalizme dayanıklılıklarından çok, emperyalist ülkelerden birinin onlara tek başına elkoyamamış ya da emperyalist ülkelerin bunları paylaşmak konusunda aralarında uyuşamamış olmalarından ileri geliyordu. Bununla birlikte, emperyalistler, kapitülasyon düzeni, dış borçlar, yatırımlar, nüfuz bölgeleri sayesinde buraları 'ortak sömürgeleri' durumuna düşürmüşlerdi. Balkan ve Latin Amerika gibi iktisadiyatları zayıf ülkeler de -Hıristiyan olmaları, bazılarının nispeten gelişmiş olması gibi nedenlerle resmen sömürge olmak ihtimalleri olmamakla birlikte- dış borç ve yatırımlarla 'ortak sömürge' durumundan çok da uzak değillerdi.

1889'da Jön Türk hareketi başladığında, emperyalist ülkeler arasındaki dengede önemli bir değişiklik oluşmuştu. Birçok iktisadî alanda ABD ve Almanya İngiltere'yi geride bırakmaya başlamışlardı. İngiltere için ABD'nin bu atılımı belki o denli rahatsız edici değildi, çünkü ABD'nin İngiltere'yi tehdid eden bir sömürge edinme hırsı yoktu. ABD, hegemonyasını iktisadî yollardan kurma eğilimindeydi. Ayrıca ABD'nin iktisadî gelişmesi önemli ölçüde İngiliz yatırımlarının eseriydi. Oysa Almanya sömürgelere daha aç bir ülkeydi ve bu uğurda İngilizlerin deniz egemenliğine meydan okumak yönünde adımlar atıyordu. Onun için Almanya'nın iktisadî atılımları İngiltere için gitgide daha çok rahatsızlık veren bir olay olmak istidadındaydı.

Soru 4 Bu dönemde Osmanlı Devletinin genel durumu neydi?

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti yükselme çağında o devir devletlerine göre hayli başarılı bir siyasal askerî iktisadî örgütlenmeye sahipti. Son derecede etkili bir savaş makinesi yerleşik bir tarımsal yapının ve büyük kentlerin gerekleriyle uyumlaştırılmıştı. O çağın ilkel ulaşım araçlarına rağmen, çok geniş bir alana yayılmış olan imparatorluk, sıkı bir merkeziyetçilikle yönetilebiliyordu. Etkili bir savaş makinesi olmasına rağmen, Osmanlı Devleti, topraklarından ve denizlerinden geçen uluslararası ticaretin ihtiyaçlarını da karşılıyordu. Bu sistem, keşiflerin doğurduğu sonuçların karşısında yozlaşmağa başladı. Yeni dünyadan akıp gelen altın ve gümüş geniş ölçüde parasal olmayan bir iktisadiyatın varlığına göre ayarlanmış olan tımar sistemini gereksiz kılıyordu. Oysa timar sistemi, Osmanlı siyasal askerî iktisadî uyumunun caneviydi. Para iktisadiyatının yaygınlaş-

ması iltizam sistemini de yaygınlaştırdı. Bunun yarattığı huzursuzluğa büyük bir nüfus çoğalmasının ve uluslararası ticaret yollarının okyanuslara kaymasının etkilerini de eklersek, Anadolu'yu silkip sarsan, köy hayatını şirazesinden çıkaran Celâlî isyanlarının nedenlerini buluruz.

16. yüzyılın ikinci yarısını ve 17. yüzyılın başını kaplayan bu isyanlar ve köylerin çil yavrusu gibi ücra köşelere dağıldıkları «Büyük Kaçgunluk»tan sonra, ortalık azçok duruldu ve yozlaşma devam etmekle birlikte, Osmanlı Devleti 18. yüzyılın sonuna dek az çok kendi başına buyruk ve kendi dinamiği ile sürüklendi. Fakat artık bu dönemde Osmanlıları pes ettirecek gelişmeler başlıyordu Avrupa'da. Sanayi devrimiyle birlikte burjuvazi siyasal iktidara el atmaktaydı. Merkezî bir feodalite olmaktan çıkıp, merkeziyetsiz bir feodaliteye doğru gerilemiş bulunan Osmanlı Devleti, III. Selim ve II. Mahmut döneminde yaptığı bazı ciddî silkinme çabalarına rağmen, Avrupanın yeni dinamik gücü karşısında tutunamaaı. Daha başarılı atılımlar yapan Mehmet Ali Paşa Mısır'ının karşısında ülkesini koruyabilmek için bağımlılaşmanın kabulü demek olan Osmanlı İngiliz ticaret sözleşmesini yaptı (1838). Bunun açtığı yeni kapılarla Avrupa sanayiinin üretim üstünlükleri birleşince, Osmanlı lonca sanayii çöktü. Tanzimat (1839) ve Islahat Fermanları (1856) Osmanlı Devletinin ortak sömürge haline gelmesinin duraklarınaan ibaretti. 1854 de dış borçlar, Devletin burnuna Avrupa malî çevrelerince takılan bir hırızma oldu. Silâh almağa ve Avrupa usulü saraylar yapıp içinde Avrupavarî lüks tüketim yapmağa harcanan bu paralar, Devleti mukadder iflasa götürdü (1875 tenzil-i faiz kararı). Mısır da bu sırada aynı duruma düşmüş bulunuyordu. İngiltere ve Fransa ile Kırım Savaşında (1853) başlamış olan balayı artık kesinlikle son bulmuştu. Avrupa seyirci kalırken, Rusya bir kez daha Osmanlı ülkesini istila etti. Avrupa'ya ilerici, yani şirin görünebilmek için verilebilecek en son tâviz olan meşrutiyet de (1876) para etmedi. Fransız ve İngiliz alacaklıların geliri eski düzeyini bulmadıkça Osmanlılar şirin görünemezlerdi.

1881'de Muharrem Kararnamesiyle, Osmanlı borçlarının alacaklılarını temsil eden Düyunu Umumiye İdaresi kuruldu. İdare, devletin bir takım gelirlerine alacaklılar adına elkoyacak ve borçları ödeyecekti. İdare, sanki Maliye Nezaretine rakip bir örgüt haline geldi. 1911'de idarenin 8931 memuru varken, nezaretin memurları 5472 idi. Bu sırada idare, devlet gelirlerinin % 27 sini topluyordu. Düyunu Umumiye İdaresinin kurulmasına rağmen, Osmanlı Devleti Abdülhamit döneminde 1875 öncesinde Batı Avrupa'da sahip olduğu sempatiyi bir

daha hiç elde edemeyecekti. Bir kez bu ülkelerde Bulgar isyanının ne denli kanlı biçimde bastırıldığı konusunda çok yoğun bir propaganda yapılmıştı. Sonra meşrutiyet düzeninin tatil edilmesi, İngilizci Mithat Paşaya yapılan muameleler vardı. Üçüncüsü, Ermeni isyanları büyük sempati, bunların bastırılması Avrupa kamuoyunda aynı oranda antipati toplayacaktı. Son olarak, biraz da Ermeni sorunundaki Alman tarafsızlığı dolayısiyle Almanya ile Osmanlı hükümeti arasında gelişen yakınlık, Bağdat demiryolu siyaseti ve Almanya'nın Abdülhamit'i islâmcı bir siyasete teşvik etmesi gibi unsurların eklenmesiyle özellikle Müslüman sömürgeleri bulunan devletlerce büyük kuşkuyla karşılanacaktı.

Bütün bu olumsuz tablonun içinde iyimserliğe elverişli olan, ya da öyle gibi görünen bazı unsurlar yok değildi. Örneğin, Napolyon Savaşlarından sonra İngiltere'nin kesin dünya hegemonyası 1871'de Alman birliğinin gerçekleşmesi ve ABD'nin gelişmesi karşısında gitgide gölgeleniyordu. Özellikle Almanya'nın İngiltere'nin karşısına dikilebilecek bir duruma gelmesi, Osmanlı Devletine -bu rekabetin sağlayabileceği fırsatlar çok dikkatle kullanılmak şartıyle- nefes alma imkânları sağlayabilirdi. Daha da önemlisi, Osmanlı ülkesinin sürekli erimesi, nihayet yöneticileri eskisine göre bir kalkınma atılımını andıran bir çabaya getirebilmişti. Bu çaba, Avrupa'nın ortak bir sömürgesi olan Osmanlı Devletinin kuramsal bağımsızlığının gerçeklik kazanabildiği, Babıâlinin serbestçe davranabildiği belki de tek alanda, yani eğitimde gerçekleşecekti. Gerçekten de, Lâle Devrinden beri kurulagelen yüksek eğitim kurumları, yaygın bir ilk ve orta öğretim sistemine dayanmadığı için, beklenen etki ve yararları sağlamıyordu. II. Mahmut, birçok yüksek okul kurmasına rağmen, rüştiye sistemini başlatırken, kura kura iki tanecik rüştiye kurabilmişti (1838). 1850'ye gelindiğinde, ancak 870 öğrencisi olan 6 rüştiye bulunuyordu. Oysa özellikle Abdülhamit döneminde rüştiyeler, imparatorluğun her yanında açıldığı gibi, 1875'ten itibaren askerî rüştiye ve idadi sisteminin de başlatıldığını, ya da yaygınlaştırıldığını görüyoruz. 1908'de 31 tane öğretmen okulu vardı. Ayrıca birçok yeni yüksek okullar, Darülfünun (yani Üniversite, 1900) açılmış, mevcut yüksek okullar geliştirilmişti. Abdülhamit gerek emperyalist ülkelerin baskısı, gerekse ülkedeki Müslüman olmayanların ileri eğitim sistemleri karşısında tutunabilmek için bu yola başvurmak zorundaydı. Yoksa, çağdaş bir eğitimi yaygınlaştırmakla iktidarı için tehlikeli bir yol tutmuş olduğunun pekâlâ farkındaydı.

Üçüncü olarak, imparatorluğun pek ilkel olan ulaştırma sistemi bu dönemde yine eski hızıyle gelişmeye devam etmişse de özellikle

Anadolu'yu ve Arap illerini yararlandırdığı için yine de önemle belirtmek gerekir. Karayolunun genellikle hemen hemen yok denecek derecede az ya da işe yaramaz olduğu engebeli bir ülkede, demiryollarının yapılması, birçok bölgeleri ilk kez ticarî bir anlamda birbirlerine ya da bir merkeze bağlıyordu. 1860'da ilk açılan hat Romanya'daydı. 1875'de bütünlenmiş demiryolu hatlarının uzunluğu 1543 km. iken, 1908'de bu sayı 5137 km. idi. Bu sayıya dahil olan 1564 kilometrelik Hicaz demiryolunun bizzat devlet tarafından yapılmış ve işletilmiş olması zikre değer (Eldem, 164). Fakat 1913 yılında toplam Osmanlı demiryolu uzunluğunun küçük Belçika'nınkinden az olmasını da belirtmek gerekir. Ayrıca, Abdülhamit tahta geldiğinde Osmanlı ülkesindeki hemen bütün merkezler birbirlerine telgrafla bağlanmış bulunuyordu.

Tabiî hemen belirtmek gerekir ki, Osmanlı Devletine yapılan yabancı yatırımlar, kazanç elde etmek amacından başka, ülkeyi daha iyi sömürebilmek, bir de mukadder sayılan 'hasta adamın' ölümünde mirasta pay sahibi olabilmek için toprağa çakılmış birer mülkiyet kazığı olmak hedefini de güdüyorlardı. Fakat Osmanlı yöneticilerinin ve bu yöneticiler arasından çıkan aydınların, Osmanlı ülkesinin emperyalist ülkelerin ortak bir sömürgesi durumunda olması, lonca sanayiinin nerdeyse yok olurcasına çökmesi karşısında çok büyük ve sürekli bir üzüntü çektikleri söylenemez. Belki de bu durumu kaçınılmaz bir alınyazısı olarak görüyorlardı. Ancak Âli Paşa, Kırım savaşındaki savaş arkadaşlığının iyimserliğiyle ve belki de pek iktisadî güdülerle olmayarak, Paris Kongresinde (1856) kapitülasyonların kaldırılmasını önerecek olmuş, fakat bu öneri derhal hasıraltı edilmişti. Buna karşılık, feodal bir yönetici sınıfa mensup olan Osmanlı aydını, Müslüman olmayanların ezici çoğunlukta oldukları yerlerin bile devletten kopması karşısında büyük üzüntüye kapılmış ve sürekli olarak bu duruma çare aramıştır. Zira feodal kafa için asıl değer topraktır ve o, herşeyden önce tarımı ve köylüyü sömürmesini bilir. Toprak kaybı, sömürü alanının daralması ve ikinci olarak da yöneticilerin iş alanlarının azalması demekti.

Soru 5 Jön Türk deyimi nasıl ortaya çıktı?

1865'de İstanbul'daki Belgrat Ormanında piknik yapan 6 genç, İttifak-ı Hamiyyet adında gizli bir dernek kurdular. Bunların arasında Mehmet ve Namık Kemal Beyler vardı. Ortak tutumları, Âli ve Fuat Paşaların siyasetine muhalefetleriydi. İktidardaki bu paşaları Avrupa büyük devletleri karşısında fazla tavizci buluyor, buna rağmen Os-

manlı bütünlük ve egemenliğinin yine de gerektiği gibi korunamadığına, devletin dağılmaya doğru gittiğine inanıyorlardı. (1860-64 yılları arasında Lübnan, Romanya, Karadağ, Sırbistan ya ozerklik elde ettiler ya da daha özerk bir duruma geldiler.) Hürriyetçiler, iç siyasette ise, bu Paşaların ağır bir istibdat kurduklarını, bir süredir yürütmeğe başladıkları gazeteciliklerinin önüne dikilen yaptırım ve engellerden idrak ettiler. Kendilerince, bu durumda yapılacak şey, halka siyasal haklar tanımak olarak göründü. Böylece, Müslüman olmayan halkın Osmanlı Devletinden ayrılmak istemesi için, ya da Büyük Devletlerin azınlıklardan yana müdahalesi için bir neden kalmıyordu. Çünkü böyle bir düzende halk, yalnız Tanzimatın getirdiği nimetlerden yararlanmakla kalmayacak, kendi siyasal kaderini de kendi tâyin edeckti. Tabiî, bu sayede Tanzimat Paşalarının istibdadı da son bulmuş olacaktı. Demek ki meşrutiyeti istemekle, bu gençler hem devleti kurtarmakta olduklarına, hem de daha demokratik bir siyasal düzen uğrunda mücadele ettiklerine inanıyorlardı.

1867'de, kişisel nedenlerle Fuat Paşayla çekişmesi dolayısıyle Paris'te zengin bir sürgün hayatı yaşayan Mısır Prensi Mustafa Fazıl Paşa da Osmanlı ülkesindeki meşrutiyetçi akımın içinde olduğunu göstermek amacıyle, Fransızca bazı mektuplar yayımladı. Bunlardan birinde, kendisini **Genç Türkiye** Partisinin temsilcisi olarak sundu. Bu yakıştırma Avrupa'da tutundu. Akımın böyle bir ad alması üzerine örgüt de, daha sonra Paris'te Namık Kemal, Ziya, Ali Suavi'nin katılmasiyle yeniden kurulduğunda, Yeni Osmanlılar Cemiyeti adını benimsedi. Zaten İttifak-ı Hamiyyet'in kurucuları, örgütlenirken Avrupa'daki «genç» örgütleri, özellikle **Genç İtalya** örgütlerini örnek almışlardı. Böylece artık «hasta adam» denen Osmanlı Devletini özgürlükçü yollardan kalkındırmak amacını güdenlere, Fransızca «Jeune Turc- Jön Türk» denildi. Bilindiği üzere, 19. yüzyılda feodaliteye karşı mücadele eden liberal-köktenci hareketler «genç» adıyle anılıyordu. Bunların en ünlüsü 1831'de Mazzini tarafından kurulan ve İtalya'nın cumhuriyet yönetimi altında birleşmesini amaçlayan **Genç İtalya** örgütüydü.

Avrupa'da, gerek I. Meşrutiyet için çalışan Namık Kemallerin kuşağına, gerekse II. Meşrutiyet için çalışanlara Jön Türk denildiği halde, Türkiye'de Jön Türk deyince daha çok 1889'dan sonraki dönemde, II. Meşrutiyet için çaba gösterenler anlaşılmaktadır. İlk devrimci kuşak ise Türkiye'de daha çok Yeni Osmanlılar diye tanınmaktadır (bazı yazarlar bunlara Genç Osmanlılar da demektedirler). Tunaya Yeni Osmanlılar hareketine Avrupa'da Jön Türk denilmiş olmasından kalkarak, 1889'dan sonraki akım için «İkinci Jön Türk hareketi» deyimini de kullanmıştır (Tunaya, 102).

BİRİNCİ BÖLÜM

1889-1908 DÖNEMİ

A. OLAYLAR VE GELİŞMELER

Soru 6 : İttihat ve Terakki hareketi nasıl doğdu?

1877 yılının başında Abdülhamit'in Mithat Paşayı sürmekle başlattığı baskı hareketi, Rus ordularının Ayastafanos'a değin gelmeleri üzerine Mebusan Meclisinin 1908 yılına dek dağıtılmasıyle devam etti (1878). Bu baskıcı düzenin önemli nedenlerinden biri, cinnet getirdiği için tahttan indirilmiş bulunan V. Murat'ı yeniden tahta çıkarmak için yandaşlarının iki komplo girişimi olmuştur. İlki Ali Suavi'nin önderi olduğu Çırağan Vak'ası, ikincisi de Cleanthi Scalieri-Aziz Bey komitesinin hazırlıklarıdır. Her ikisinin de İngilizlerin desteğiyle masonların yaptığı girişimler olduğu anlaşılmaktaaır. Abdülhamit'in meşrutiyeti askıya alma kararı ve bu tür komplolar, Abdülhamit'in kuruntulu tabiatıyle birleşince ortaya kopkoyu bir polis hükümeti çıktı. Başta basın, anlatım ve toplantı hakları olmak üzere, özgürlükler kaldırıldı ya da geniş ölçüde kısıtlandı. İktidarın dizginlerini kendi elinde toplayan Abdülhamit, bizzat kendisine bağlı olan ve jurnal vermeyi teşvik eden bir hafiye sistemi, özel mahkemeler, keyfî tutuklama ve sürgünlerle herkesi sindirdi, ülke çapında bir tedhiş havası estirdi. Mithat Paşaya yapılan muameleler bunun bir simgesi oldu. Bu da, Yeni Osmanlıların başlatmış oldukları hürriyetçi mücadelenin yeniden canlandırılmasına zemin hazırladı. Öte yandan, Osmanlı Devleti Berlin Kongresinde uğradığı toprak kayıplarıyle kalmamıştı. Bu kayıpların yavaş, fakat önü alınmaz bir çorap söküğü gibi devam ettiği görülüyordu. 1881'de Fransa Tunus'u himayesine almış, ertesi yıl İngiltere Mısır'ı işgal etmişti. Geçici gibi görünen bu işgalin sürekli bir niteliğe dönüştüğü görülüyordu. Öte yandan, Berlin Kongresinde özerk bir vilâyet haline getirilen Doğu Rumeli, 1885'de isyan etti ve Bulgaristan'la fiilen birleşti. Bu olaylar karşısında Abdülhamit'i en uygun fırsatlardan bile yararlanmaktan alıkoyan aşırı ihtiyatı, hürriyetçi bir muhalefetin «devletin kurtarılması» gerekçesi-

ne de dayanmasını mümkün kılıyor, hattâ belki çoğu muhalifler için önde gelen muhalefet nedeni oluyordu. Böylece, Yeni Osmanlıların muhalefeti yeniden canlanmış oluyordu. Gerçi bu kez muhalefet büyük ölçüde daha genç ve farklı bir kadroya dayanıyordu ama, Yeni Osmanlıların ve özellikle Namık Kemal'in muhalefet edebiyatı bunların fikrî gıdalarını oluşturacaktı.

Sonradan İttihat ve Terakki (İT) adını alacak olan örgütün kuruluşu 1889 yılına rastlar. Bu tarihe değin, görülen muhalefet hareketleri 1) Midhat Paşanın sadaretten azli ve sürülmesi üzerine 3 harbiyeli öğrencinin kurdukları fakat üzerine pek az şey bildiğimiz gizli örgüt, 2) Çırağan olayı (20 Mayıs 1878), 3) Scalieri-Aziz Bey komitesi (Temmuz 1878'de yakalandılar), 4) bu son komiteden Ali Şefkati Beyin Napoli ve Cenevre'de 1879 ve 1881 arasında çıkarttığı **İstikbal** Gazetesidir. Bunlar dışında kayda değer önemli bir girişime rastlanmamaktadır. 1889'da Askerî Tıbbiyede kurulan gizli örgütün adı İttihad-ı Osmanî'dir. Kurucuları, bu okuldaki öğrencilerden İshak Sükûtî, Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet, İbrahim Temo, Hüseyinzade Ali idiler. Tunaya, bu derneğin Fransız devriminin 100. yıldönümünde kurulmuş olmasına, Ramsaur ise Batı etkisinin artmış olmasını simgelemek bakımından okulun Sirkeci istasyonuna yakınlığına ve bir yıl önce Paris İstanbul arasında doğrudan ilk tren seferlerinin başlamış olmasına dikkati çekmektedirler. (Tunaya 1952, 104; Ramsaur 1957, 14). Petrosyan, örgütün kurucusu İbrahim Temo'nun daha önce, memleketi olan Arnavutluk'a gidip gelirken uğramış olduğu İtalya'da ziyaret ettiği mason localarının üzerinde yapmış olduğu etkiyi anmaktadır. Büyük Fransız İhtilalinin Jön Türkler gibi birçok bakımdan Batıyı ilham kaynağı olarak alan, Osmanlı Devletinin hiç değilse maddî şartlarını İngiltere, Fransa, Almanya gibi ileri Batılı devletlere benzetmek isteyen, üstelik çağın meşrebine uygun olarak romantik bir dünya bakışı olan kimselerde nasıl bir heyecan yarattığı tahmin edilebilir. Bu açıdan, öbür açıklamalar da önemli olmakla birlikte, en yakın açıklamanın Tunaya'nınki olduğu söylenebilir.

Soru 7 Hürriyetçilerin 1889'dan 1895'e değin faaliyetleri nasıl özetlenebilir?

İttihad-ı Osmanî, Askerî Tıbbiyedeki kuruluşundan sonra bu ve başka yüksek okullarda yayılmağa devam etti. Abdülhamit düzeninde böyle bir muhalefet örgütü ancak gizli olabilirdi. Nitekim dernek,

İtalyan ihtilâlci Carbonari örgütünden esinlenerek, hücreler halinde örgütleniyordu. Buna rağmen, örgütün uzun süre iç eğitim sayılabilecek toplantılar yapmakla yetindiği, eyleme hattâ propagandaya geçmek konusunda acele etmediği göze çarpıyor. Gerçekten de, İttihat ve Terakki'nin yurt dışındaki önde gelen önderlerinden Ahmet Rıza dahi, Hüdavendigâr (Bursa) Maarif Müdürü iken 1889'da Paris sergisini ziyaret etmek vesilesiyle izin alıp geldiği Fransa'da kaldığı halde, 6 yıl kadar belli başlı herhangi bir muhalefette bulunmamış, ancak 1895'de **Meşveret** Gazetesini çıkarmağa başlamıştır. Dernek kurucularından İbrahim Temo'nun anılarından 1895 yılına değin derneğin, yeni üye kazanmak, gizli toplantılar yapmak, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi Yeni Osmanlıların yapıtlarını, bir de Londra'dan gelen İran özgürlükseverlerinin ve Ali Şefkati'nin yayınlarını okumakla vakit geçirdiğini, bunun dışında bir eylemi olmadığını görüyoruz. Nitekim 1889'da, 1893'de ve 1895'de Ermenilerin Babıâli yürüyüşünden önce tutuklanan İbrahim Temo, her seferinde mutlakiyet yönetimi için hayli hafif sayılabilecek muamele görür ve kısa zamanda affedilerek salıverilir. Fakat, ne zaman ki Ermeni sorunu bir bunalım haline dönüştü, o zaman özgürlükçüler eyleme geçmek, hükümet de daha köktenci bastırma tedbirine başvurmak zorunluğunu duydular.

Yüksek okul öğrencilerini ve yönetenler sınıfını gizli bir muhalefet derneğine üye olmaya sevk edecek birçok neden vardı. En başta, yukarda belirtildiği gibi hükümetin Osmanlı topraklarının kayıp gitmesine bir türlü engel olamaması ve uyguladığı baskıcı düzen geliyordu. Bundan başka, meslekî ya da zümresel hoşnutsuzluk nedenleri de vardı. Harbiye öğrencilerinin ve donanmanın, amcası Abdülaziz'i tahttan indirmedeki etkin rolünden ötürü oradan ve donanmadan çok kuşkulanan Abdülhamit, cephanesiz nişan talimi yaptırmak, donanmayı Haliç'ten kıpırdatmayarak çürütmek gibi 'tedbirlere' başvuruyordu. Ayrıca, çoğu taşralı ve halk çocuğu olan subay adayları (Tanzimattan itibaren şık ve makbul meslek, Fransızca bilen bir hariciye ya da dahiliye memuru olmaktı) İstanbullu arkadaşlarının, hele özel paşazade sınıflarında okuyanların yanında üvey evlât muamelesi gördüklerini ve göreceklerini farkediyorlardı.

Bu arada şunu da kaydetmek gerekir ki, Ahmet Rıza ile İstanbul'daki İttihad-ı Osmanî mensupları arasındaki haberleşmeler sonucunda, 1889 ilâ 1895 arasındaki bir tarihte (1895'de olması daha muhtemeldir) örgütün adı değişti ve «Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti» oldu. Aşağıda görüleceği üzere, Ahmet Rıza Paris'e geldiğinde, Fransız pozitivistlerinin başı olan Pierre Lafitte'in derslerine de-

vam etmiş ve bu akıma sıkıca bağlanmıştı. Bilindiği gibi, Auguste Comte pozitivizminin düsturu «İntizam ve Terakki» (Ordre et Progrés) idi. İhtimal Ahmet Rıza'nın telkinleri sonucunda, bu düsturu kısmen olsun benimsediler. «Terakki»yi alıp «İttihat»la birleştirdiler. «İntizam»ın ihmali, herhalde derneğin devrimci olduğu ya da olması gerektiği düşüncesinden, «İttihat»ın tercihi ise, Osmanlıcılığı belirterek, örgütün adını Müslüman olmayanlara çekici kılmak çabasından ileri gelmiş olmalıdır. Bilindiği gibi Osmanlıcılık ya da Namık Kemal'in «Osmanlı» milliyetçiliği, «İttihad-ı Anasır» (unsurların ittihadı) ilkesiyle de anlatılıyordu.

Soru 8 Ermeni sorunundaki belli başlı gelişmeler nelerdi ve bunlar İT'yi nasıl etkiledi?

Bulgaristan'ın Osmanlı Devletinden kopmasından sonra ülkede özerklik ya da bağımsızlık yönünde ilerleme kaydetmemiş tek Hıristiyan unsur kalıyordu: Ermeniler. Fakat Ermenilerin bu yönde ilerlemek konusunda iki talihsizlikleri vardı. Biri, en kalabalık oldukları Doğu Anadolu'da bile hiçbir bölgede çoğunlukta olmamalarıydı. İkincisi ve daha önemlisi, bu bölgenin ulaştırma sisteminin gelişmemiş, coğrafyası çetin, denizden erişilmesi pek zor olmasıydı. Daha önemlisi diyorum, çünkü Batının gözünde, Hıristiyanların Müslümanların karşısındaki durumunun söz konusu olduğu yerde demokrasi önemli değildi. Ne var ki Ermeniler, donanmaların ya da seferî kuvvetlerin kolay kolay erişemeyecekleri yerlerde yaşıyorlardı. Fakat Osmanlı Devletinden kopmayı bütün Hıristiyan ulusları başarmışlardı. Üstelik Osmanlı Devleti onlara fazlasıyle kof, Avrupalıların teşvikleri ise pek inandırıcı görünüyordu. Yukarıda işaret edilen elverişsiz koşullara rağmen, bunu yapmak aslında bir kumardı, ama onlar-daha doğrusu onlar adına karar alma yetkisini kendilerinde gören tedhiş örgütleri- bu kumara girdiler.

Oysa Ermeniler, Rumlarla birlikte, Anadolunun burjuvazisi durumundaydılar. Zanaatlarda olsun, ticarette olsun -özellikle Doğu ve Güneydoğuda- önemli bir yerleri vardı. Tarımla da uğraşıyorlardı. Askerlik yapmamaları da onlara bir üstünlük sağlıyordu. Yunan isyanından beri Osmanlı bürokrasisinde de gittikçe önem kazanan bir mevkileri vardı. Fakat ulusçuluk duygularının onlara aşılanmasıyle birlikte durumları onları tatmin etmez oluyordu. Ulusçuluk duygularını aşılamakta en önemli etken Amerikan misyoner örgütlerinin, özellikle Ermenilerin kalabalık oldukları yerlerde açtıkları misyoner okul-

larıydı. Amerikalı misyonerlerin hedef olarak özellikle Ermenileri seçmesi, Ermeni okullarının Rumlarınkine göre daha az gelişmiş olmasına ve Ermenilerin Protestan olmağa daha yatkın olmalarına bağlanabilir. Müdahale için vesile olabilecek, ticaret ya da siyaset işlerinde kullanılabilecek, İngilizce bilen bir Protestan azınlığın varlığı tabiî İngiltere'nin de işine geliyordu.

Fakat herhalde Ermenilere umut kapılarının açıldığı izlenimini veren büyük olay, 93 harbi oldu (1877-8 Osmanlı-Rus savaşı). Ruslar, bu savaşta Osmanlı Ermenilerini kışkırtmak için çabalarda bulundular ve Ayastafanos Antlaşmasına Ermenileraen yana düzeltmeler yapılması hakkında bir madde koydurdular (md. 16). Böylece, bu yönde Rus müdahale kapısı açılmış oluyordu. Rusların Ermeniler aracıyle Orta Doğuya, yani Hindistan yoluna sıçraması ihtimali karşısında telâşlanan İngiltere de, bu konuda Rusya'dan geri kalmamak istiyordu. Ayastafanos'u bozmanın ücreti olarak Kıbrıs'ı elde eden İngiltere, bu arada Hıristiyanlardan yana düzeltme yapılması yükümlülüğünü de koparıyordu. Gerçekten ae, Berlin Antlaşmasında, Ermenilerin bulundukları yerlerde ıslahat yapılması, onların Çerkes ve Kürtlere karşı korunması, alınacak tedbirlerin «arasıra» Devletlere bildirilmesi ve bunların bu uygulamalara «nezaret eylemesi» öngörülüyordu (md. 61).

Yılların geçmesiyle, Rusların doğrudan yardımıyle de olsa kurulmuş bulunan Romanya, Bulgaristan gibi ülkelerin her zaman Rusya'nın uydusu olarak davranmayacakları, bazan ona kafa tutabilecekleri ve bu tür bağımsız devletlerin aslında Rusya'yı Boğazlara yaklaştırmaktan çok, bir engel gibi karşısına dikilip onu uzaklaştırdıkları anlaşılmağa başlandı. Zaten 1881'de III. Aleksandr'ın tahta geçmesiyle birlikte bu Çar koyu bir istibdat ve milliyetlere karşı da bir Ruslaştırma siyaseti gütmeğe başladı. Son Rus Çarı II. Nikola da (1894—1917) babasının siyasetini sürdürdü. Almanların da Osmanlılarla dostluk siyaseti gütmek kararında oldukları anlaşılınca, Ermenilerin elinden tutabilecek başlıca devlet olarak İngiltere kalıyordu. Bu sırada, dikkatini Uzak Doğu'da yayılmaya vermiş bulunan Rusya'nın ilgisini Yakın Doğu'ya çekmek İngiltere'nin işine geliyordu, zira bu bölgede Rusya'nın karşısına daha çok engeller ve müttefikler çıkarabilmek mümkündü.

1880'de Büyük Devletler Ermeni ıslahatı işini biraz kurcaladılarsa da fazla üzerinde durmadılar. 1887'de Hınçak, 1890'da Taşnaksutyon Ermeni ihtilal örgütleri kuruldu. Hınçak Cenevre'de kurulmuş, fakat merkezini Londra'ya taşımıştır. Bu örgütler, en son Bulgaristan'da meydan gelmiş olan olayları tekrarlamak istiyorlardı: Kanlı

bir isyan, sert bir tepki ve kanlı bir bastırma, «katliam» var diye Avrupa kamuoyunun ayağa kaldırılması, büyük devletlerin müdahalesi, özerklik ya da bağımsızlık. Nitekim 1889'dan itibaren olaylar başladı: Musa Bey Vakası, Erzurum olayı (1890), Kumkapı gösterisi (1890), Merzifon, Kayseri, Yozgat olayları (1892-3). Ermeni olaylarının 1889'da, yani İttihad-ı Osmanînin kurulduğu yıl başlaması, iki hareketin de ilham kaynağının aynı olduğunun kanıtı sayılabilir.

Fakat asıl tırmanma yılı 1894 oldu. O yaz, İngiltere'nin Van konsolosu Ermenilerin bulundukları bölgeleri gezdi. Ardından Bitlis'in Sasun kasabası merkez olmak üzere, kanlı bir isyan başlatıldı. İsyan, yine kanlı bir biçimde bastırıldı. İngiltere şiddetli bazı girişimlere hazırlandı. Rusya, Almanya, Fransa işi yokuşa sürdülerse de yine de İngiltere, Rusya ve Fransa ile bir ıslahat programı sundu. Vali atamalarında büyükelçilerin görüşlerinin alınması, nahiye müdürlerinin seçimle gelmesi, Hıristiyanların jandarma ve memur olabilmeleri gibi şeyler isteniyordu. Abdülhamit buna yanaşmayınca Ermeniler toplanıp Babıâli üzerine yürüyüşe geçtiler (30 Eylül 1895). Padişah, buna engel olmak için asker göndermediyse de, Müslüman halk Ermenilerin karşısına çıktı. 3 gün süreyle kanlı çatışmalar oldu. Büyük Devletlerin tepkisi üzerine, Abdülhamit, geniş kapsamlı bir ıslahat programını ilân etmek zorunda kaldı (8/11/1895). Ama gerçekte bu program tam olarak uygulanmadı. Zaten program tam olarak uygulansaydı da, önce özerklik, ondan sonra bağımsızlık peşinde olan Ermenilerin bununla tatmin olmayacaklarını herkes biliyordu. Ermeni eylemleri 1915'e değin sürüp gitmiştir.

Ne var ki, Ermeni eylemini bütün şiddetiyle İstanbul'un içinde gören az çok bilgili gözler -ve bu arada tabii İT'liler de vardı- Osmanlı Devletinin beklenen sonunun geldiğine ya da en azından 93 harbindekine benzer büyük bir çözülme ile karşı karşıya bulunduğuna hükmettiler. (Mayıs 1895'de Abdülhamit, Devletlerin isteği üzerine Girit'e Hıristiyan bir vali atamıştı. Bu da birçoklarına bu adanın da elden çıkmasının bir hazırlığı gibi görünmüştü.) Hele İT'liler için, Ermeni komitecilerinin eylemciliği yanında kendi örgütlerinin olağanüstü uyuşukluğu fena halde sırıttı. Devleti kurtarmak gerekiyordu -bu bunalım Abdülhamit'in bunu yapamayacağını gösteriyordu- ve biraz bir şeyler yapmak zamanıydı. Temo'nun anılarından anladığımıza göre, ilk kez iki bildirge hazırlanarak gizlice dağıtıldı, duvarlara yapıştırıldı. Bunda Ermenilerin «küstahane hareketlerine» teessüf edilmekle birlikte, bu davranışların «zulüm, istibdat ve idaresizlikten» ileri geldiği belirtiliyor ve halk, Ermenileri tedibe çalışacağına, devlet

kapılarını (Babıâli, Şeyhülislamlık, Yıldız) müstebitlerin başına yıkmağa çağırılıyordu.

İstanbul'daki İttihatçıları eyleme iten telaş, Paris'te de sonuç verdi. O güne dek pozitivizmi incelemekle ve kendince, Osmanlı Devletinde yapılması gereken düzeltmeleri öneren az çok akademik mahiyetteki 6 layıhayı hazırlayıp Abdülhamit'e sunmakla yetinen Ahmet Rıza, birden gayrete gelerek Halil Ganem'le birlikle ayda iki kez çıkacak olan Fransızca **Meşveret** dergisini çıkarmağa başladı (1895 sonu). Aynı sıralarda İstanbul'daki İT örgütünün önerisi üzerine İT'nin Paris Şube Reisi oldu. Bu sıralarda Mekteb-i Mülkiyede öğretmen olan Murat Bey (Mizancı Murat), İbrahim Temo ve Ishak Sükûtî, Tunalı Hilmi, İzmirli Refik Nevzat, Âkil Muhtar, Selânikli Nâzım gibileri -birincisi dışında bunların hepsi Tıbbiyeliydi- yurt dışına kaçıyorlardı. Zira İT'nin artan faliyeti karşısında Yıldız Sarayı da baskıyı arttırmış bulunuyordu. İT'li Tıbbiyelilerin birçoğu bildirge dağıtma işinden ötürü hapse düştüler ya da uzak yerlere sürülmeğe başlandılar. Aydınlar daha rahat ve etkili muhalefet çalışmaları yapabilmek, baskıdan (uzak yerlere atama, sürgün) yılgınlık gibi nedenlerle Mısır'a, Avrupa'ya kaçıyorlardı.

1896 yılında olaylar devam eder. Van'da Ermeniler, Girit'te Rumlar (Mayıs) ayaklanır. Daha da müthiş bir olay, İstanbul dışından, nasıl geldikleri belli olmayan Ermeni komitecilerinin Osmanlı Bankasını basıp işgal etmeleri olmuştur (26 Ağustos). Bu da yeniden kanlı Müslüman-Ermeni çatışmalarına yol açtı. Büyük devletlerin müdahalesiyle bankadaki tedhişçiler sınır dışına çıkarıldılar. Tahmin edileceği üzere, bu olaylar İT'yi yeniden harekete geçirdi. Gerçekten de, bu sıralarda Avrupalı diplomatlar için Abdülhamit'in tahttan indirilmesi, Osmanlı ülkesinin paylaşılması, harcıâlem bir konu haline gelmişti. Bu konuda başlıca girişim İngiltere'den, başlıca muhalefet de, Uzak Doğuda rahatça 'iş görmek' isteyen ve artık Ermenilere fazla bir yakınlık duymayan Rusya'dan geliyordu. Osmanlı Devletinin geçirmekte olduğu bu tehlikeler karşısında İT yeniden harekete geçti. 1896 ve 1897 yılları içinde iki tane darbe girişimi düzenlendi, fakat her ikisi de ortaya çıkarıldı.

Sonuç olarak görülüyor ki, Ermeni olaylarının yaptığı yankılar dolayısiyle 1895 yılı bir dönüm noktası olmuştur. Abdülhamit'e karşı muhalefet sertleşmiş, o da buna istibdad yönetimini şiddetlendirmek, karar yetkisini büsbütün Sarayda toplamak, jurnalcılık ve hafiyeliği yaymak, Hilafet yetkilerini daha çok vurgulayarak öne sürmek gibi tedbirlerle cevap vermiştir.

Soru 9 : Bu dönemde İT'nin yapısı üzerine neler biliyoruz?

1906'dan önce özgürlükçü hareketlerin en çivcivli dönemi 1895-7 yılları olmuştur. Bir önceki sorunun cevabında gördüğümüz üzere, 1895 öncesinde İT varla yok arasındadır. Böyle olunca, elimizde bulunan, tarihi belirsiz, ilk ayrıntılı örgüt nizamnamesini 1895-6 yıllarına yerleştirmek yanlış olmaz sanıyorum. 39 maddelik bu nizamnameye göre (Tunaya SP 117—22) «hükümeti hazıranın» adalet, eşitlik, özgürlük gibi insan haklarını ihlal eden ve bütün Osmanlıları ilerlemeden alıkoyan ve vatanı yabancı tasallutu altına düşüren yönetimine karşı İslâm ve Hıristiyan yurttaşları uyarmak için kurulmuştu İT (md. 1.). Cemiyet, kadın ve erkek «bilcümle Osmanlılardan» oluşacaktı. Müslümanların önderliğiyle kurulan ve gerçekte Hıristiyanların iltifat etmedikleri, daha doğrusu, pek yaklaştırılmadıkları ihtilalci gizli bir örgüte kadın üyelerin alınacağından söz etmek -uygulamaya hiç konmamış olsa da- gerçekten pek cüretli ve çağdaş bir tavır olmaktadır. Üstelik, ilk maddede kadınlardan söz edilmesinin rastlantı ya da edebiyat olmadığı tanıtlanmak istenircesine, apayrı bir maddeyle onların üye olabilecekleri ve aynı hak ve görevlere sahip bulunacakları özenle belirtilmiştir (md. 37). Dikkat edilecek bir başka husus, Abdülhamit'in kendisinden söz edilmemesi, «nükümeti hazıranın» da ılımlı sayılabilecek bir biçimde eleştirilmesidir. Göreceğimiz gibi, özellikle Taşkışla divanıharbinden sonra (1897), muhalefetin üslubu sertleşmiştir. Osmanlı sülalesinin saltanat ve nilafette kalacağı maddesinde, meşrutiyeti, insanlık ve uygarlık haklarını kabul etmeyenler, Şeriat ve Kanuna aykırı davrananlar için «lâzım gelen muamele» öngörülmektedir (md. 4). Cemiyetin amacı, a) hükümet yönetimini insan haklarının koruyucusu ve uygarlıkta ilerlemenin kaynağı olan «usulü meşverete» döndürmek, b) «muhafazai hüsnü ahlâka», c) genel eğitimin ilerlemesine, ç) genel olarak insanlık ve uygarlığa hizmet etmek olarak tarif edilmekteydi (md. 3). Bu amaca engel olanlara ya da Cemiyeti «her güna» tehlikeye uğratanlara, vatan düşmanı gözüyle bakılacaktı. (Ayrıca «nakden, kalemen, bedenen» Cemiyete hizmet etmesi gereken üyeler bunlardan birini olsun yapmayıp Cemiyeti aldatırlar ya da Cemiyeti dolandırırlarsa, kendilerine «vatan haini muamelesi» yapılacaktır: md. 32). Bu birdenbire sertleşen ifade, 1908'de gelişecek olan «Cemiyet-i Mukaddese» tavrının bir işaretl sayılabilir. İlginç bir başka yön, Cemiyetin, meşrutiyetin iadesinden sonra da devamının ve amaçları yönünde hükümete «muavenet ve müzaharet» etmesinin kutsal bir görev olarak öngörülmüş olmasıdır (md. 5). Bu da, 1908'de göreceğimiz, iktidara gelmeden, iktidarı de-

net altına almak modelini hatırlatmaktadır.

Cemiyetin merkezi İstanbul'dadır. Örgütün beyni, bir reis ve 4 üyeden oluşan İstanbul Meclisi İdaresidir. Taşradaki örgüt şubelerinin başında bir reis ve iki üyeden oluşan şube Meclisi İdareleri vardır. Şube üyeleri dahil, Cemiyetin büyün üyeleri İstanbul Meclisi İdaresini oluşturan 5 kişiden her birinin başkanlığı altında bulunan beş kola ayrılmışlardır. Her üye ancak 3 kişi tanır: kendisini Cemiyete alan üstü (mafevki) ve diğer bir üstü, bir de kendisinin Cemiyete alabileceği kimseyi, ki astıdır (mâdunu). Her üyenin bir kol numarası, bir de sıra numarası vardır. Üyeler, yukarıya doğru yani küçük numaralardan kolbaşlarına doğru haberleri iletirler, emirler ise aşağıya doğu kolbaşlarından küçük numaralı üyelere doğru ulaştırılır (md. 6—10). Ramsaur, örgütün İtalyan Carbonari örgütünün modelinden yararlandığını, 1889'da Cemiyet kurulmazdan önce bir yaz, memleketine giderken Brindisi ve Napoli'ye uğrayan İbrahim Temo'nun, bir arkadaşıyle bir Mason locasını ziyaret ettiğini ve oradan Carbonari'nin mahiyeti ve İtalyan tarihindeki yeri konusunda bilgiler aldığını anlatıyor (15—6). Ramsaur, hücreye yani kollara göre numaralama usulünden de söz ediyor. Örneğin, Temo 1/1 numarasını taşıyormuş: 1. kolda 1 sayılı üye (Temo 20). Hücre usulünün 1895 öncesinde varolmuş olması, incelemekte olduğumuz nizamnamenin 1895—6 yıllarına ait olmasına engel değildir. İT'nin 1895 öncesi uyuşukluğu, bu dönemde bu denli ayrıntılı bir nizamnamenin varlığını şüpheli kılmaktadır. Nizamnamede sözü edilen reisin Hacı Ahmet Bey olduğunu bundan sonraki bölümde göreceğiz.

Cemiyetin ciddî bir örgüt olduğunun bir işareti de, bir şifresinin ve hattâ her şubede ayrı bir anahtarının bulunmasıydı (md. 38). Cemiyetin esas defteri, güvenlik nedenleriyle yurt dışındaki şubelerden birinde bulunacaktı (md. 15). Gizli bir ihtilal örgütü olmasına rağmen, İT'nin henüz 'sertleşmemiş' olduğunu 30. maddeden anlıyoruz. Buna göre, bir üye, Meclisi İdarenin verdiği görevleri yapmağa yükümlü olmakla birlikte, mâkul sebepler ileri sürerek bundan kaçınırsa, Meclisi İdare onu görevden affedebilir. Etmezse, (ve hernalde görevi yapmamakta diretirse) üye görevini yapmamış sayılacağından buna «ahidşikenlik» (sözünden dönme) gözüyle bakılacak ve Cemiyete verdiği para geri verilmeyecektir.

Soru 10 1896 darbe girişimi, bir de Abdülhamit'in 1897 Harbiye harekâtı nasıl olmuştur?

1896 yılına değin İT'nin başlıca faaliyet merkezinin Askerî Tıbbiye

olduğunu gördük. Fakat gerek daha önce yapılmış olan çalışmalar, gerekse Ermeni olaylarının alevlenmesi dolayısıyle, İT örgütü başka çevrelerde -örneğin memurlar, subaylar, ulema, Harbiye Mektebindegeniş ölçüde yayılmış bulunuyordu. İT faaliyetinin devamı için bu önemliydi, zira Tıbbiyelilerin hapsi, sürgünü, kaçması sonucunda Tıbbiyenin özgüriükçü bir merkez olarak zayıflamış olduğu tahmin edilebilir.

1896'da İT'nin başında Harbiye Nezareti Levazım Dairesi muhasebe müdürlerinden Hacı Ahmet Bey (Efendi?) bulunuyordu. Bu sırada örgütte Merkez Kumandanı (1. Fırka K.?) Kâzım Paşa, Kürt Şeriflerinden Seyyit Abdülkadir, Numune-i Terakki Ders Nazırı Hüseyin Avni, Divan-ı Muhasebat Reisi Zühtü B., Şûra-yı Devlet Müddeiumumisi Kemal B., Serasker Rıza Paşanın yaveri Şefik ve Saray Muhafızı Hurşit Bey, Bedevî Tekkesi Şeyhi Naili Efendi vardı. Darbe Ağustos ayında yapılacak, kilit adam durumunda bulunan Kâzım Paşa, Babıâliyi bir hükümet toplantısı sırasında işgal edecek ve veliahd Reşat Efendi kaçırılacaktı. Şeyhülislamdan Abdülhamit'in padişahlık yapamayacağına dair fetva alındıktan sonra, tahta V.Murat getirilecek, onun sağlık durumunun elvermediği anlaşılırsa, Reşat Efendi Padişah olacaktı. Bir başka kaynağa göre, Abdülhamit'e karşı bir suikast de tasarlanmış bulunuyordu. Ne var ki, harekete geçilmezden bir gün önce Numune-i Terakki Müdürü Nadir Bey, Tokatlıyan'da otururken, içkinin etkisiyle boş bulunup ya da bile bile, olacakları Zülüflü İsmail Paşaya anlattı, o da Saraya yetiştirdi. Sonuç olarak örgütün bütün ileri gelenleri Trablus, Bingazi, Fizan, Akkâ gibi ülkenin uzak köşelerine sürgün edildiler. Bunların arasından yurt dışına kaçabilenler olmuştur. Özellikle bugünün bazı müstebit doğulu hükümdarlarıyle karşılaştırılınca, Abdülhamit'in kendisini devirmek isteyenlere karşı hayli yumuşak davrandığı görülür. Hele Kâzım Paşanın İşkodra'ya mutasarrıf atanması hayli ilginçtir.

Bu 'yumuşaklığı' nasıl açıklayacağız? Mithat ile Mahmut Celâlettin Paşaları Taif'te boğdurması, Abdülhamit'in, kesin gerek gördüğünde bu tür yollara başvurmaktan çekinmediğini göstermektedir. Abdülhamit'in yumuşaklığı, önce, Ermeni olaylarınaan ötürü sarsılmış olan uluslararası nüfuzunun, sertlik siyaseti güderse daha da sarsılabileceği korkusundan ileri gelmiş olabilir. İkinci bir ihtimal de, mutlakiyeti bütün saltanatı boyunca sürdürebileceğinden o sırada kuşkulu olması ve bunun için de, meşrutiyetin geri gelmesi ihtimalini kabul ederek, böyle bir geçişi ülke ve kendisi için yumuşak bir biçimde yapmak üzere bu yolu tutmuş olmasıdır. Saltanatı boyunca Devlet Salnamelerinde Kanun-u Esasi'yi yayımlatmış olması, bu ihtimali güçlendiriyor.

1897'de özgürlükçülerin yeni bir faaliyet merkezi olarak Harbiye Mektebi belirdi. Harbiye Mektebi Fransızca öğretmeni iken Rodos'a sürülen, fakat oradan Avrupa'ya kaçmayı başaran Çürüksulu Ahmet Beyin gizli mektuplaşmalarda yaptığı telkinler sonucunda, Mahir Salt, Giritli Abdülhalim gibi öğrenciler Hüseyin Avni Paşa komitesini kurdular. Ayrıca bir de Süleyman Paşa komitesi bulunauğu ortaya çıktı. Bunlar, Askerî Mektepler Nazırı Zeki Paşayı öldürmekle işe başlamayı kararlaştırmışken ele verildiler. O sırada eyleme başlamak konusunda büyük bir hazırlıkları olduğu tahmin edilemez, çünkü 1897, Osmanlı-Yunan Savaşının yılıdır. Bir kaynağa göre, içlerindeki hain, Avrupa ile haberleşmeyi yöneten Giritli Halim'di. Başka bir kaynağa göre, bu, yabancı postahanelere mektup götüren ve gelen mektupları oradan alan Petro adında bir komisyoncu tüccardı. Sanıklar, Taşkışla'da kurulan harp divanında yargılandılar, birçoğu idam hükmü giydiyse de 31 Ağustos'ta bu cezalar hapse çevrildi. 78 tanesi Şeref vapuruyle Trablusgarbe gönderilip askerî hapishanede hapsedildiler. Alınan tedbirler arasında, Harbiye'deki iki sınıfın tardı, Askerî Tıbbiyenin Gülhane'den Haydarpaşa'ya taşınması da vardı.

Soru 11 Ahmet Rıza Bey kimdir?

Ahmet Rıza, Eylül 1857'de İstanbul'da Vaniköy'de doğdu. Babası İngiliz Ali Beydi. «İngiliz» denmesinin nedeni, Kırım Savaşında İcadiye Kasrına yerleşen İngiliz askeriyle görüşmesiydi. Zira Ali B., Hariciye memuru olduğu için yabancı dil bilirdi. Dana sonra, Şûrâ-yı Devlet ve Meclis-i Âyan üyeliklerinde bulunmuştu. İleri fikirliliği dikkati çektiğinden, 1879'da Konya'ya sürüldü. A. Rıza'nın annesi İslâmlığı kabul etmiş olan ve bir yazara göre «ceddi Türk» olan Avusturyalı bir hanımdı. A. Rıza Sultanî'den sonra Hariciye Tercüme Odasında kısa bir süre kâtiplik yaptı. Sonra, belki de babasını ziyarete gittiğinde gördüğü Anadolu manzaralarının da etkisiyle, Fransa'da Grignon'da tarım tahsiline gitti. Babasının ölüm haberi üzerine yurda döndü. Sermaye bulamadığı için ve kırsal yerlerde güvenlik olmadığı düşüncesiyle tarım yapmaktan vazgeçti. Bursa Mülkî İdadisinde muallim ve müdür oldu. Maarif Nazırı Münif Paşanın dikkatini çektiğinden bir yıl sonra Bursa Maarif Müdürü oldu.

A. Rıza'nın 1889'da Paris'e gittiğini, ve orada kalarak pozitivizmi incelediğini ve Padişaha bazı ıslahat layihaları sunduğunu, 1895'de Ermeni olaylarının alevlenmesi üzerine artan özgürlükçü faaliyetle birlikte Meşveret'i çıkarmağa başladığını gördük. A. Rıza, aynı za-

manda İttihat ve Terakkinin Paris şubesinin başkanı oldu. **Meşveret'i** Albert Fua (Selânikli Yahudi), Aristidi Paşa (Rum), Halil Ganem (Lübnanlı Marunî) ile kurmuş olması hayli Osmanlıcı bir yaklaşımı olduğunu gösterir. Nitekim Aristidi, Osmanlı Yunan savaşı sırasında İT'lilerce Yunan yandaşlığı diye yorumlanan ve onları çok kızdıran bir tavırla yazı yazabilmişti.

Daha önce, A. Rıza'nın pozitivist olduğunu, o sırada pozitivizmin başı olan Lafitte'in derslerine devam ettiğini gördük. Pozitivizmin kurucusu Auguste Comte (1798—1857) idi. Fransız İhtilalinde büyük bir gelişme gösteren akılcılık akımına karşı ihtilalin ve savaşların büyük çalkantıları içinde mistik, dinci, duygucu, gerici tepkiler doğmakta gecikmedi. İşte pozitivizm, metafiziği reddederek yeniden bilimin, gerçekçiliğin üstünlüğünü ilân ediyor ve hattâ bilimin toplum -toplumbilim (Comte «sosyoloji» terimini bulan kimsedir)- ve birey -ruhbilim- olaylarını da açıklayacağını ileri sürüyordu. Fakat toplum olaylarını açıklarken, pozitivizm tutucu bir renk alıyor, bulduğu toplum yasalarına göre toplumsal ilerlemenin düzen içinde olabileceğini, artık ilerlemek için ihtilâle gerek olmadığını söylüyordu (bu görüş, «İntizam ve Terakki» düsturu ile ifade ediliyordu). Her halde Comte'un yeni bir ihtilâlin bir işçi ihtilâli olacağı sezgisinin ve kuruluduzeni destekleme çabasının bu konuda etkisi olmuş olmalıdır.

A. Rıza için pozitivizm çekiciydi, çünkü bir kez doğrudan Hıristiyanlıkla ilgisi olmayan bir akımdı. Sonra Osmanlı Devleti nesnel ve ussal bazı esaslara göre değil, resmen ve fiilen bir padişahın lutfûyle, keyfiyle yönetiliyordu. Akılcı ve bilimci bir düşünce akımı bu yüzden de A. Rıza'ya çok ferahlatıcı gelmiş olmalıaır. Üçüncü olarak, 93 harbini ve Rus ordusunun Yeşilköy'e gelişini yaşayanlar için, Osmanlı Devletinin büyük bir sarsıntı daha geçirdiği takdirde dağılıp gitmesi korkusu vardı. Dağılmayı önleyecek tek güç olarak yine de padişahlık vardı. Onun için de pozitivizmin ihtilâlciliği reddetmesi, A. Rıza'ya uygun gelmiş olmalıdır. Şerif Mardin'in saptadığı bir başka nokta da şudur: pozitivizmin siyasal tercihi yetkeci (otoriter) bir düzen yönündeydi. Ayrıca, 19. yüzyılın son çeyreğinde Alman «Realpolitik» anlayışının etkisiyle, Avrupa'da, Mardin'in «totaliter öncesi» diye tarif ettiği akımlar hayli rağbetteydi. Yönetenler-yönetilenler ayırımının geleneksel olarak canalıcı bir öneme sahip olduğu, eğitimin de yaygın olmaktan pek uzak bulunduğu bir Osmanlı geleneği içinden çıkan A. Rıza için de seçkinci-yetkeci bir tercihin bulunması olağandı.

Burada bir hususu belirtmekte yarar vardır. A. Rıza gibi bir kimsenin içten ve bilgili bir biçimde belirli bir görüşe bağlanması,

İT'yi inceleyenler için çok önemli olmakla birlikte, Avrupa düşünce akımlarının etkisini abartmaktan sakınmak gerekir, zira Osmanlı özgürlükçülerinin bakış açısını belirleyen asıl olay, Batı emperyalizminin baskısı karşısında Osmanlı Devletinin varolup olmaması sorunuydu -yani, Tunaya'nın dediği gibi, «Bu devlet nasıl kurtarılabilir?» sorusu. Doğu Rumeli, Mısır, Girit, Ermeni, Makedonya, Tunus olayları Abdülhamit'in bu işin üstesinden gelemeyeceğini gösteriyordu. Daha çağdaş bir yönetim kurmak, Abdülhamit mutlakiyetine son vermek, yönetime çağdaş okul mezunlarının ağırlığını koydurmak, Müslüman olmayanlara (ve bu arada Müslümanlara) siyasal haklar vermek, hem uluslararası düzeyde Devletin devamını sağlamak, hem de ülkeyi kalkındırmak için çare gibi görünüyordu. Bütün özgürlükçüler böyle bir programın altına imzalarını atarlardı hernalde. Bunun ötesinde, görüşlerinde, kimi pozitivizme, kimi islâmcılığa, kimi Türkçülüğe, kimi ademimerkeziyetçiliğe, kimi Osmanlıcılığa, kimi Batıcılığa ağırlık verebilirdi. Ama hep aynı soruna çözüm aranıyor, aynı program destekleniyordu.

Bu açıklamalardan sonra, Fransızca **Meşveret**'in ilk sayısında (3 Aralık 1895) A. Rıza'nın İT'nin programı diye ortaya koyduğu bazı esaslara bakalım (Ramsaur`24—5). 1) Önce, bazı yüksek kişilerin işbirliğinin sağlandığı belirtilerek, Batı kamuoyuna güven verilmekte ve bu gibiler Batı ile Doğunun ortak çıkarını gözönünde bulunduran, bağnazlıktan uzak Avrupalılar olarak tarif edilmektedir. 2) Düzenin korunması açısından hanedanın yıkılması değil, ilerleme anlayışının yayılması istenmekte, «Düzen ve İlerleme» düsturuna bağlı bulunulduğu ve şiddet yoluyle elde edilecek ödünlerden nefret edildiği söylenmektedir. 3) Şu ya da bu vilâyet için ya da belirli bir millet için değil, bütün ülke ve bütün Osmanlılar için ıslahat gereklidir. 4) İlerleme gereklidir ama Osmanlı varlık şartları ve doğu uygarlığının özgünlüğü korunmalı ve Batıdan ancak bilimsel evriminin genel sonuçları, özümlenebilecek ve bir halkı özgürlük yolunda ilerletecek şeyler benimsenmelidir. 5) Osmanlı yetkesinin yerine yabancı devletlerin doğrudan müdahalesine karşıyız. Bu, bağnazlıktan ileri gelmemekte -zira dinsel sorun kişiyi ilgilendirir- fakat meşru bir yurttaşlık ve ulus hayısiyetinin sonucudur. Bu beş maddede özetlenebilecek esasların ne ölçüde İT'nin görüşlerini yansıttığı tartışılabilir -herhalde önemli ölçüde A. Rıza'nın kişisel görüşlerini yansıtıyordu. Dikkat edilirse, pozitivizm ve, tâbir caizse, Pierre Loticilik ağır basmakta, Kanun-u Esasî ve meşrutiyet ise hiç söz konusu olmamaktadır. İT yurt içinde bu sıralar hükümet darbeleri hazırladığına göre, şiddete karşı tepkinin de örgütçe paylaşılmadığı anlaşılır.

Yine 1895 yılının sonunda çıkan Türkçe **Meşveret** de Osmanlıların birleşmesi gereğini belirttikten sonra, cehalet oldukça Kanun-u Esasînin arzulananı sağlayamayacağını, «ulûm ve maarifi» yaymak, «Ekmeğini alnının teriyle kazanan, menfaatini kimsenin zararında aramayan adamı» yetiştirmek gerektiğini söylüyordu. Bu gibi adamlar olmayınca halk, Kanun-u Esasiden yararlanamayacağı gibi, onu elinden de kaçırırdı (Mardin 135—7).

Bir buçuk yıl sonra, Fransızca **Meşveret**'in 15 Ağustos 1897 günlü ve 41 sayılı nüshasında, aynı gazetenin 3 Aralık 1895'de söylediklerinden farklı olarak, en başta, Tanzimattan beri yürürlüğe konmuş, fakat artık hükümlerinin çoğu uygulanmayan mevzuata ve, tabii, Kanun-u Esasiye gereken önem veriliyordu (Bayur I, 1, 258—60). İhtimal, İT mensupları, eğitim kalkınmasına -Kanun-u Esasî ve meşrutiyeti ikinci plana itercesine- öncelik veren ve halkı meşrutiyete istidatsız bulan A. Rıza'ya karşı tepki göstermişler, o da bu yüzden hayli değişik bir program sunmak zorunluğunu duymuştu.

Soru 12 Mizancı Murat kimdir, neler yapmıştır?

Murat Bey Dağıstanlıdır, orada 1853'de doğmuştur. Öğrenimini Sivastapol'da bir Rus lisesinde yapmıştır. 1873'de İstanbul'a geldi. Şirvanizade Rüştü Paşanın himayesine girerek memur oldu. 1878'de Mülkiye'de öğretmen oldu. Verdiği tarih dersi öğrenciler üzerinde, **Tarih-i Umumî** kitabı ise genel olarak çok etkili olau. Tarihi, özgürlüğün sürekli gelişimi açısından ele alıyordu. 1886'aa haftalık **Mizan** gazetesini çıkarmağa başladı (Mizancı lakabı buradan gelmektedir). **Mizan** eleştirileriyle çok çabuk tanındı, etkili oldu. Murat'ın eleştirileri şöyle mümkün oluyordu: Padişaha övgüler yağdırıyor ve eleştirilerini yalnızca hükümetlere yöneltiyordu. Fakat **Mizan** yine de 1890'da kapatıldı. Sonra, Mizancının Düyun-u Umumiyeye Komiser atandığını görüyoruz. Kendisinin devlet adamı olmak hayalleri beslediği, bunun için Sait Paşa gibi devlet adamlarıyle temaslar yaptığı, İT'lilerle de temasları olduğu, fakat onların işlerine bulaşmamağa itina gösterdiği anlaşılıyor. Bir yandan da Padişaha erişmeğe, onu etkilemeğe çalışıyordu. Fakat belki de İT'lilerle olan temasları yüzünden, Abdülhamit'ten umduğu yüzü bulamadı. Oysa rızasını alarak ona memleketin durumu hakkında bir layiha sunmuştu. Yıl 1895 idi ve Ermeniler ayağa kalkmış bulunuyorlardı. Aydınlara bir şeyler yapmak zorunluğunu duyuran o telâş içinde, o da Kasımda Rusya'ya kaçtı.

Mizancı, belki biraz Rusya'da lise öğrenimi yapmış olmasından, biraz da Mülkiye'de ve aydın kamuoyunda yaptığı isimden dolayı, hayli gururluydu. Avrupa devlet adamlarıyle görüşmelerde bulunarak Osmanlı Devletini zor durumlardan kurtardığını ileri sürüyor anılarında. Bunların önemli ölçüde hayalî iddialar olduğu söylenebilir. Paris'e geldiğinde, kendisine verdiği havalardan ötürü A. Rıza ile yıldızları barışmamıştı. Üstelik, İT'ye bağlanmak konusunda da hevesli değildi. Ancak 3 ay içinde Padişahı ıslahat yapmağa ikna edemezse İT'ye girecekti. Zaten bu ıslahat konusundaki düşünceleri de hayli sudandı. Kanun-u Esasîde öngörülen iki Meclis yerine küçük bir istişarî meclis istiyordu. İslamiyete, Hilafete, Padişahlığa büyük önem verirken, öte yandan çok kozmopolit bir havayla, Osmanlı Devletinde yapılacak ıslahatı, Tanzimat Paşaları gibi Avrupa'nın müdahale ve teminatına bağlamayı düşünüyorau. Bu da tabiî idi, çünkü demokratik unsurlara dayanmayınca, ıslahatı yapabilmek için başka -dışardan- bir dayanak noktası gerekiyordu.

Murat, Mizan'ı Mısır'da çıkarmak konusunda İngiliz Başbakanı Lord Salisbury'nin muvafakatını aldıktan sonra (bu, kendi iddiasıl) Kahire'ye hareket etti. Orada kurulmuş bulunan İT şubesi yerine Osmanlı ve İngiliz memurlarıyle temaslarda bulundu, Mizan'ı çıkarttı. 1895 yazında İngiliz yönetimi, Babıâlinin baskısını öne sürerek Murat'ı Mısır'dan çıkarttı.

İstanbul merkezinin çalışamaz bir hale getirilmesi sonucunda bir çeşit merkez durumuna gelen Paris'e dönen Murat, o güz A. Rıza'nın yerine İT Paris şubesinin başkanlığına getirildi. Murat'ın düşüncelerinin İT'nin çizgisine ne denli aykırı olduğunu gördük. Bununla birlikte, onun, esas düşüncelerinden vazgeçerek İT'nin başındaki subay ve askerî tıbbiyelilerin yönergelerine uygun davranıp yazı yazacağı anlaşılıyordu. A. Rıza'ya karşı başlıca itiraz, kendisinin İslamî duyguları gözetmemesi -bununla birlikte islâmiyeti toplumsal bir bağ olarak da yararlı görüyordu- ve bunu duyurmaktan çekinmemesiydi. Öte yandan, A. Rıza'nın, ilkeleri konusunda katı davranan, eğilip bükülmeyen, çetin bir kişiliği vardı. Bu nedenlerle A. Rıza bir süre İT'den dahi kovuldu. Fakat Murat'ın başkan yapılmasının ne denli yanlış olduğu kısa sürede anlaşılacaktı. Yeni durumun bir belirtisi de, İT faaliyet merkezinin Nisan 1897'de Cenevre'ye taşınması, Mizan'ın da orada çıkmasıydı.

İT'nin yeni çizgisinin bir özelliği de, şiddet yöntemlerini benimsemesi ve Abdülhamit'e karşı suikast tasarıları yapmasıydı. Bu kararda Ermeni eylemleriyle yoğunlaşan şiddet ortamının ve özgürlükçülere karşı sertleşen tutumun payını aramak yerinde olur. Fakat

1897'de Cenevre'deki Osmanlı İhtilal Fırkası ve Kahire'deki İT'lilerce yapılan iki suikast hazırlığı sonuçlanamadı. Bu sırada A. Rıza şiddet yöntemlerine karşı itirazını sürdürdüğü gibi, bazı İT'liler de suikastte bomba kullanılmasını doğru bulmuyorlardı. Zaten 1897 yılında Jön Türklerle Abdülhamit arasında yapılan bir 'mütareke' bütün bu faaliyetlere ara verdi.

Soru 13 Jön Türklerle Abdülhamit arasında yapılan mütareke nedir, nasıl sonuçlar doğurmuştur?

Abdülhamit, ülke dışındaki özgürlükçülerin çalışmalarını önlemek için çeşitli yollar deniyordu. Bunlardan biri, bunların barındıkları memleketin hükümetine baskı yapmaktı. Örneğin, A. Rıza **Meşveret**'i bu yüzden İsviçre'ye ve burada hurufat Osmanlı hükümetince satın alındığı için de Belçika'ya taşımak zorunda kalmıştı. 1897'de de **Meşveret** aleyhinde dâvâ açıldı. Bütün bunlara rağmen Fransız liberal kamuoyunun desteği sayesinde yine de İT'liler Batı Avrupa'da barınmakta zorluk çekmediler. Bu yüzden, Abdülhamit 1897'de özgürlükçülerle anlaşmak üzere harekete geçti. Tüfenkçilerinden, çok güvendiği Ferik Ahmet Celalettin Paşayı -bu zat, aldığı görevler dolayısıyle «serhafiye» (baş hafiye) diye de bilinirdi- Avrupa'da özgürlükçülerle görüşmelerde bulunmaya yetkili kıldı.

Böyle bir anlaşma için ortam son derecede elverişliydi. Zira Abdülhamit yönetimi o yıl Yunanistan'a savaş ilan etmiş ve bu savaşı kazanmış bulunuyordu. Bu olay şöyle gelişti: Berlin Kongresinde Büyük Devletler parsa toplarken, Yunanistan da ihmal edilmemiş, Tesalya ve Epir'de sınırın Yunanistan lehinde değiştirilmesi kararlaştırılmıştı. Nitekim, 1881'de yapılan bir antlaşmayla Yunanistan Tesalya'yı aldı, Epir Osmanlı Devletinde kaldı. Fakat Megalo İdeacı Yunanistan bununla yetinecek değildi. 1886'da Yunan kuvvetlerinin sınırı geçme girişimi püskürtüldü. 1896'da Girit isyanının başlaması üzerine Yunanlılar harekete geçtiler. Şubat 1897'de Girit'e çıkartma yaptılar. Büyük Devletler bunu tasvip etmeyerek onlar da Girit'e çıkartma yaptılar. Yunan milisleri bir yandan da Tesalya sınırında ve Makedonya'da faaliyete geçtiler. Büyük Devletlerin tutumundan yüreklenen ve bir kez daha hareketsiz kalmasının nüfuzunu çok sarsacağını düşünen Abdülhamit -bir yıl önce İT'nin darbe girişiminin başarıya ulaşmasına ramak kalmıştı- 18 Nisan 1897'de 56 saat müzakereden sonra Yunanistan'a savaş ilân etti. Yapılan üç muharebe sonucunda Tesalya işgal edildi. Rus Çarının araya girmesiyle 20 Mayısta mütareke

yapıldı. Gerçi sonra, İstanbul'da toplanan uluslararası konferans 13 Eylülde Türklerin işgal ettikleri bütün yerleri boşaltmalarına karar verdi. (Antlaşma 4 Aralıkta yapı'dı, Tesalya Haziran 1898'de tahliye edildi.) Ustelik 4 büyük Devletle (Almanya, Avusturya dışındakiler) yapılan 18 Aralık 1897 günlü bir antlaşma, Girit'i tarafsız ve özerk kılıyor ve valiliği 5 yıl süreyle Büyük Devletlerin onadıkları Hıristiyan valiye, yasama gücünü de yerel bir meclise veriyordu. Böylece uğrunda savaşılan ve zafer kazanılan Girit elden çıkmış oldu, fakat bir süre bu iş halktan gizli kaldı. 20 Ekim 1898'de, Müslümanların İngilizleri hedef alan bazı taşkınlıkları üzerine Osmanlı askeri ve yönetimi adadan çıkarılıp, 30/11/1898'de Yunan Kralının oğlu Yorgi'nin Girit valisi atandığının Babıâliye bildirilmesiyle durum ayan beyan ortaya çıktı. Fakat ne olursa olsun, uzun sürmese de, Abdülhamit'in şanı, nicedir bir Osmanlı zaferi görmemiş bulunan halkın gözünde çok yükseldi. (Osmanlı Devletinin 4 milyon altın savaş tazminatı ve Yunan uyruklarının bazı kapitüler ayrıcalıklarını yitirmeleri gibi bazı ufak kazançları olmadı değil.)

Abdülhamit kazandığı bu nüfuzdan yararlanarak iki şey yaptı. Biri, yukarıda gördüğümüz gibi, Harbiye Mektebindeki örgütlenme ortaya çıktığında, sorumlularına, o güne dek pek görülmemiş ağır cezalar verdirmek, ikincisi de ülke dışındaki İT'lileri mücadeleden vazgeçirmek oldu. Serhafiye Ahmet Celalettin Paşa Haziran ortasında Paris'e geldi. Jön Türklerin Paşa karşısında gösterdikleri gevşeklik ve dağınıklık ancak şunun kanıtı olabilir: Özgürlükçüler için başlıca tasa, «Bu devlet nasıl kurtarılabilir?» sorunuydu. Abdülhamit yönetiminin Yunan zaferi, geri gelen bir canlılığın belirtisi olduğuna göre, özgürlük dâvâsı ikinci plana geçiyordu. Nitekim Temmüzda, af hakkında bir duyuru olmadan İzmirli Hocazade Ubeydullah Ef. yurda dönmeğe razı olmuştu. 22 Temmuzda Paris Osmanlı Büyükelçiliğinin resmi tebliği çıktı. Buna göre, Avrupa'da muzır yayınlarda bulunanlar Padişahça affediliyorlardı. Dönecek olurlarsa, kendilerine parasız pasaport, yolluk ve liyakatlerine göre memuriyet verilecekti. Avrupa'da öğrenimlerini sürdürmek isteyenlere maaş bağlanacaktı. Bildirinin çıkmasından on gün sonra, zararlı yayınları sürdürenler Osmanlı uyruklığından çıkarılacak ve yurtlarına dönmelerine izin verilmeyecekti.

Bildiri derhal sonuç vermeğe başladı. Ahmet Paşa, özelkâtibini Cenevre'ye gönderdi. Bunun üzerine Murat'a yetki verilerek Paşanın yanına gönderildi. Paris Jönleri de Fuat Paşa torunu Hikmet Beyi görevlendirdiler. Güya Abdülhamit'in şartlarını kabul etmenin karşılığında bazı tâvizler elde edilmeğe çalışılacaktı. Fakat Paşa, böyle

bir pazarlığın Padişahın «azamet-i şahanesine» dokunacağını söylüyordu. «Kendi haline bırakılırsa» istedikleri ıslahatın hepsini «tedricen» yapacaktı. Sonunda Paşa ancak memleketteki siyasal hükümlü ve tutukluların affı şartını kabul etti. Ama önce Murat Bey İstanbul'a dönecekti. Zaten, görüldüğü gibi, Murat Beyin görüşleri İT'ninkilerle pek bağdaşmıyordu. Daha Ahmet Paşa Fransa'ya gelmeden, A. Rıza'nın İT'den çıkarılması işinden dolayı başkanlıktan istifa etmeye kalkışmıştı. Ahmet Paşa ile görüşmeleri de esas kendi adına yaptığı, İT'nin uyarılarını dinlemeden 14 Ağustos'ta İstanbul'a gelmesinden, anlaşılıyordu. Murat Beyin yaptığı anlaşma İT'yi bağlamamakla birlikte, İT saflarında büyük bir çözülme oldu. Hikmet, Rahmi, Süleyman Nazif, Bnb. Ahmet, Dr. Hasan, Haşim Beyler dönenler arasındaydı. Başka bir bölüm Jönler öğrenimlerini sürdürme yoluna gittiler. Üçüncü bir kısım ise -İshak Sükutî, Dr. Abdullah Cevdet, Tunalı Hilmi, Çürüksulu Ahmet, Serasker Yaveri Şefik, Ali Kemal, Rauf Ahmet Beyler- elçiliklerde görev aldılar (bunlardan ilk üçü bir süre Osmanlı gazetesi çevresinde mücadeleyi sürdürmeğe çalıştılar).

Sonuç olarak Abdülhamit, aldanmağa hazır durumda olan İT'lileri bir güzel aldatmış oldu. 31 Ağustosta Taşkışla mahkûmlarının idam cezalarını hapse çevirmekle yetinerek, sözünü tutmuş saydı. 5 Eylülde Serhafiye İstanbul'a, 8 Eylülde 78 Taşkışla hükümlüsünü taşıyan Şeref vapuru Trablusgarb'a hareket etti. İT'lilerin istediği ıslahat olmadı. Döndüğünde, Murat'a hafiyelik önerisinde bulunulduğu, kabul etmemesine rağmen Şûrâ-yı Devlet üyeliğine atandığı anlaşılıyor. Fakat Hürriyetin ilânına değin göz hapsinde ve ondan sonra da meşrutiyetçilerin gözünde şüpheli bir kişi olarak yaşayacaktı. Ahmet Paşa ile hiçbir temasa yanaşmayan ve mücadeleyi sürdüren A. Rıza, Dr. Nâzım, Halil Ganem, bu tutumlarından ötürü büyük saygınlık kazandılar. Ülke dışında kalmak ihtiyatını göstermiş olanlardan bir bölümü, bir süre sonra mücadeleye dönmek ya da onu dışarıdan desteklemek imkânını elde ettiler.

Abdülhamit ile yapılan mütarekeden (Ağustos 1897) 1899 sonuna değin Jön Türk hareketi sürekli bir çözülme gösterdi. Bir takım yayınlar çıkıyordu ama, bunların Abdülhamit yönetimine 'satıldıklarını' görüyoruz. Gerçi satanlar, mücadeleyi sürdürecek parayı elde etmek için bu işi yaptıklarını ileri sürüyorlardı ama, bu tür davranışlar hareketin saygınlığını yitirmesine, bu ise çözülmenin hızlanmasına yol açıyordu. Zaten parasızlık derdi biraz da Abdülhamit'le yapılan mütarekenin yurttan para yardımı yapanlarda doğurduğu umutsuzluğun bir sonucuydu. Nitekim Türkiye'den gizlice gönderilen paraların bu sı-

ralar iyice azaldığı anlaşılıyor. Ağustos 1897'de Tunalı Hilmi ve Cenevre grubundan arkadaşları, bazı yayınların, İT'nin «lüzumsuz» evrak ve «bozuk» hurufatının teslimi karşılığında 4000 frank aldılar. Bu parayla 1 Aralık 1897'de Tunalı Hilmi, İshak Sükûtî, Abdullah Cevdet, Nuri Ahmet, Reşit, Halil Muvaffak, Âkil Muntar, Refik Beyler Cenevre'de **Osmanlı** gazetesini çıkarmağa başladılar. Bunlar, Ahmet Rıza ve Mizancı Murat'a göre daha genç ve daha köktenci bir kuşak oluşturuyorlardı. Mardin'e göre, gazetenin hitabettiği kimseler, görece varlıklı ve aydın bir taşra orta tabakasıydı. Abdülhamit'e karşı yöneltilen sert eleştiriler arasında, Türkçülüğe ve hatta cumhuriyetçiliğe doğru bir eğilim sezilmektedir. Bu arada **Osmanlı**'yı çıkaran Cenevre İT grubuyle Ahmet Rıza'nın çevresi arasında yeniden bir yakınlaşmanın başladığı da göze çarpmaktadır. Fakat parasızlık yüzünden Cenevre grubundaki İT'liler, birer ikişer elçiliklerde görev almak zorunda kaldılar. 1899 sonunda **Osmanlı** gazetesi kapanmak zorunluğu ile karşı karşıya kalmış bulunuyordu. Bu arada (1898 sonu) Kahire'deki İT'liler, çıkarmakta oldukları **Kanun-u Esasi** gazetesini 1000 İngiliz lirasına satmak durumunda kalmışlardı. Aralarında elçiliklerde memuriyet kabul edenler, hattâ İstanbul'a dönenler de olmuştu. Gerçi bu perişanlık içinde Kahire'de 3 Eylül 1899'da **Hak** gazetesinin çıkmaya başlaması olumlu bir gelişmeydi ama, partizan olmayan aydın Osmanlı kamuoyunda bu olup bitenlerin hiç de iyi bir izlenim bırakmadığı tahmin edilebilir.

Soru 14 1899 yılı Jön Türk tarihinde neden bir dönüm noktası olmuştur?

Nasıl Ermeni başkaldırma hareketlerinin yoğunlaşması özgürlükçü akımı 1895'de canlandırmışsa ve nasıl Osmanlı Yunan savaşı aynı akımı 1897'de gevşetmişse, 1899 yılı da akımı canlandırmak bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Buna yol açan olay da, Almanların Bağdat demiryolu tasarısının somutlaşmasıdır. 4 (Langer, 792) ya da 6 (Earle, 42) Ekim 1888'de yeni kurulan ve Haydarpaşa İzmit hattını satın alan Anadolu Demiryolu Şirketi -bu, Deutsche Bank'ın da katıldığı bir Alman ortaklığıydı- İzmit ile Ankara arasında demiryolu yapım imtiyazını aldı. Bu hat, Ocak 1893'de hizmete açıldı. 15 Şubat 1893'de aynı şirket Eskişehir Konya demiryolunun imtiyazını aldı, ve bu hat ise 1896'da hizmete açıldı. Artık Torosları aşacak bir demiryolu gündeme giriyordu. Fakat bu denli büyük bir lokmanın kendisine rahat rahat yedirilemeyeceğini Alman serma-

yesi kavramış olmalıydı ki, Berlin'de Deutsche Bank ve Anadolu Demiryolu Şirketi ile Osmanlı Bankası ve İzmir - Kasaba (Turgutlu) Demiryolu Şirketi arasındaki görüşmeler sonucunda, Fransızların % 40 oranında sermaye ile Bağdat hattına katılmaları, Almanların aynı orana sahip olmaları, % 20 nin Türk sermayedarlarına önerilmesi, Şirketin katılmak isteyen başka devletlerin sermayelerine de açık bulundurulması kararlaştırıldı. Bu Alman Fransız işbirliğine ve daha 1888'de, Ankara hattının imtiyazı verilirken Anadolu Demiryolu Şirketinin Samsun, Sivas, Diyarbakır, Bağdat'a değin demiryolu yapmasının ilke olarak kabul edilmesine rağmen, yine de meydan boş kalmış değildi. 1898'de bir Avusturya Rus şirketi tarafından Trablusşam - Basra arasında bir demiryolu tasarısı ortaya atıldıysa da (Kapnist tasarısı), Çarlık hükümetince Türkiye'yi geliştirir ve Rus demiryolu programını aksatır diye benimsenmedi. Daha ciddi bir rakip, bir İngiliz sermaye grubunu temsil eden Mr. E. Rechnitzer'in İskenderun - Basra tasarısı olmuştur. Bu tasarıyı Nafıa Nezareti, Abdülhamit'in eniştesi Damat Mahmut Paşa ve tabiî, İngiliz Büyükelçisi Sir Nicholas O'Conor destekliyorlardı. Ne var ki, 12 Ekim 1899'da Güney Afrika'da Boerlerle başlayan savaş, İngiltere'nin bu konuya gereken önemi vermesine engel oldu.

Almanlar, Bağdat hattının imtiyazını elde edebilmek için işi gayet sıkı tutmuşlardı. Daha önce 1889'da 'geçerken' İstanbul'a uğramış olan Kayzer II. Wilhelm, bu sefer Ekim Kasım 1898'de, Osmanlı Devletine tantanalı bir resmî ziyaret yapmış, bu arada Filistin ve Suriye'ye de gitmiş, Abdülhamit'in ve genel olarak Müslümanların dostu olduğunu ilân etmişti. Hiçbir Büyük Devletin reisi Abdülhamit'in hükümdarlığı sırasında Osmanlı Devletini ziyaret etmemiş ve etmeyecekken, Kayzerin böyle bir ziyaret yapması Abdülhamit'i muhakkak ki çok etkilemiştir. Fakat 25 (Langer, 792) ya da 27 (Earle, 72) Kasım 1899'da Konya Bağdat hattı ön imtiyazının Anadolu Demiryolu Şirketine verilmesinde Osmanlı Alman yakınlığından başka etkenler de sayılabilir. Bir kez Fransız demiryolu sermayesi Rumeli, Ege, Suriye ve Filistin bölgesinde, İngiliz demiryolu sermayesi de yine Ege bölgesinde yeterince egemen durumdaydılar. Almanlara da 'fırsat' tanımak Osmanlı denge siyasetinin bir gereğiydi. Sonra, Osmanlı hükümetinin Suriye Mezopotamya Basra Körfezini birleştirecek bir demiryolu yerine Anadolu'yu da bu bölgelerle bütünleştirecek, Toroslar engelini aşacak bir yolu yeğlemesi normaldi.

İşte Almanya ile Abdülhamit yönetimi arasında yoğunlaşan ve somutlaşan dostluk, bir kısım İngiliz çevrelerini ve çıkarlarını İngiltere'ye bağlamış olan bazı Osmanlı çevrelerini tedirgin ettiğinden,

bunların desteği, hattâ katılmasıyle Jön Türk akımı önemli bir canlılığa kavuşturuldu. 1899'da Tunalı Hilmi Bey; Mehmet, Emin, Faik, Nazmi, Haydar, Fahri Rıza, Ziya, Ahmet, Cemil Beylerin katılmasıyle İT'nin Kahire merkezini yeniden kurdu. Bu sırada Mısır hanedanının Jön Türk hareketine karşı faal bir ilgi göstermeğe başladığını görüyoruz. Mısır'ın İngiltere'nin fiilî denetinde olduğu düşünülürse, bu anlamlıdır. Nitekim Prens Mehmet Ali Paşa Halim soz konusu ilgiyi, Tunalı Hilmi ile İtalya'ya bir inceleme gezisi yapmak ve İtalya'nın Brindisi kentinde bir «Yeni Osmanlı Kongresine» (Jön Türk sözünü böyle tercüme etmeyi uygun görmüş olacaklar) önayak olmak derecesine vardırdı. 15 Eylül 1899'da gönderilen davetiyelerle, bütün belli başlı özgürlükçüler, 20 Ekimde toplanacak bu kongreye çağrıldılar. Çağrılanlar arasında Osmanlı ülkesi içinde bulunan birçok kimselerin, ve bunların arasında İT'yi kuran kuşaktan bir hayli yaşlı, Kâmil, Tevfik, Nâzım, Recep, Hasan Fehmi gibi az çok İngilizci ya da bu yönde eğilimli sayılabilecek Paşaların bulunuşu dikkati çekiyor. Tabiî bunların, ve çağrılanlardan İsmail Kemal, Murat, Hüseyin Cahit, Tevfik Fikret, Recaizade Ekrem Beylerin böyle bir kongreye katılmaları hattâ davetiyeye açıkça cevap vermeleri bile imkânsızdı. Birçok yönlerden Kongreye olumlu tepkiler gelmesine rağmen, Kongre zamanında toplanamadı. Biraz aşağıda göreceğimiz üzere, Damat Mahmut Paşa Türkiye'den kaçınca, Tunalı Hilmi Mısır'dan Fransa'ya geldi. Burada, A. Rıza'nın Kongreye karşı çıktığı ve başlıca itiraz nedeninin, girişimin Prens M. Ali Paşa Halim'den gelmiş olduğu anlaşıldı. A. Rıza'nın bu Prensin içten olmayıp ard niyetli olmasından şüphelenmiş olması muhtemeldir. Gerçekten de, bu Prensin bundan önce ve bundan sonra özgürlükçü bir eylemine pek rastlamıyoruz. Belki de A. Rıza Kongre girişimine karşı çıktığı için, Damat Mahmut da katılmayacağını bildirdi. Böylece bu ilk kongre girişimi akamete uğradı.

Abdülhamit yönetiminin Alman siyasetine ne ölçüde bağlandığının bir göstergesi de, Güney Afrika'da İngilizlerin Boerlere karşı kazandıkları küçük bir başarı üzerine yapılan bir siyasal nümayişe karşı gösterilen tepkidir. 19 Kasım 1899 günü bazı İngilizci Türkler, üç grup halinde İngiltere elçiliğine giderek, İngiliz hükümdarına bir kutlama telgrafının çekilmesini sağlamak istemişlerdir. İlke yönünden, Türklerin İngilizcilik yapması, ve hele Boerlere karşı kazanılan emperyalistçe basarılar karşısında sevinmeleri çok gariptir. Abdülhamit'in beklenebilecek, fakat bugünkü gözle hayli aşırı sayılabilecek tepkisi, bu kişileri tutuklatıp sürmeğe kalkışmak olmustur (İngiliz elçisinin müdahalesiyle önce serbest bırakılmışlar, ancak sonradan yine de sürülmüşlerdir: Bunların arasında İsmail Sefa, Hüseyin

Siret, Amasya Mebusu olacak olan İsmail Hakkı da vardı). Bu yüzden ortaya çıkan çarpık ortamda, örneğin, Askerî Tıbbiyeli öğrenciler de, bir ayaklanma sırasında okula İngiliz bayrağı çekmek fikrini ortaya atarak özgürlükçü bir davranışta bulunduklarını sanıyorlardı.

İşte Kasım 1899 sonunda Konya Bağdat hattının ön imtiyazının Almanlara verilmesi üzerine -yukarıda gördüğümüz gibi- İskenderun Basra hattını yapmağa tâlip olan ve Mr. E. Recnitzer'in (Kuran Maymon diye birisini de anıyor -İTJT, 67) temsil ettiği İngiliz grubu yenilmiş oldu. Bu arada bu grup için Padişah nezdinde girişimde bulunmuş olan Damat Mahmut Paşa, işin Almanlarda kalması karşısındaki üzüntü ve kızgınlıkla, oğulları Prens Sabahattin ve Lutfullah'ı alarak Avrupa'ya kaçtı. Bu sayede Jön Türk hareketi yeni bir canlılık kazanmış oldu. Görülüyor ki, özgürlükçü mücadele Osmanlı Devletindeki İngiliz Alman emperyalist rekabetinin bir boyutu haline gelmişti. Almanlar ağırlıklarını arttırdıkları ölçüde, İngilizler ve İngilizciler özgürlükçü harekete destek oluyorlardı. Osmanlı ülkesinden kaçanlar arasında Mithat Paşanın oğlu Ali Haydar Mithat (Ekim 1899) ve daha önce Mithat Paşa ile çalışmış olan Arnavut İsmail Kemal (1 Mayıs 1900) de vardı.

Soru 15 Damat Mahmut Paşa kimdir, Jön Türk hareketine ne gibi katkıları olmuştur?

Koca Hüsrev Paşanın Gürcü kölelerinden Kaptan-ı Derya Damat Mehmet Halil Rıfat Paşanın oğludur (doğumu 1853/55?). Küçük yaşta yetim kalan Damat Mahmut Celalettin Paşa, özel bir tahsil gördükten sonra, o zamanlar âdet olduğu üzere, çıraklıktan yetişmek üzere Babıâliye girmiş, Fransızcasının kuvvetlenmesi için iki yıl kadar Paris elçiliğinde memur olmuş, dönüşte Abdülmecit'in kızı ve Abdülhamit'in kızkardeşi Seniha Sultanla evlendirilmiştir. Abdülhamit, tahta geçtikten sonra henüz 24 yaşlarında bulunan Mahmut'a vezirlik pâyesi ve Adliye Nazırlığı verdirmiş, ondan yakın bir danışman gibi de yararlanmıştır. Fakat 1878 yazında, Seniha Sultanın kâhyası Hacı Bekir Efendi vasıtasıyle Scalieri Aziz Bey komitesiyle ilgi kurmuş olduğu anlaşılınca, Paşayı azlettiği gibi, onunla temaslarını da kesmiştir. Kuran'a göre, (İTJT, 64) Abdülhamit daha sonra enişteşinin bu işlerden habersiz olduğunu anlayınca, ona Evkaf Nezaretini ve Şûrâyı Devlet Mülkiye dairesi üyeliğini önermiş, fakat o bu önerileri reddetmiş. Nihayet, yukarıda da belirtildiği üzere, Almanların Bağdat demiryolu tasarısına karşı rakip çıkan İngiliz sermayesinin tasarısından

yana, Abdülhamit nezdinde ağırlığını koymak istemişti. Almanların ön imtiyazı almaları karşısında duyduğu öfkeyle, Mahmut Paşa, Jön Türk olmaya karar vererek, iki oğlu Sabahattin ve Lutfullah'ı yanına alarak Fransa'ya kaçtı. Kaçışı sağlayan üç pasaportun İngiliz sermaye grubunun temsilicisi Maymon tarafından sağlanmış olması ve Lord Salisbury'nin imzasını taşıması anlamlıydı. Kuran, D. Mahmut'un İngilizlerden yana yapmağa kalkıştığı aracılıkta, memleketinin yararı dışında hiçbir çıkar gütmediğini iddia ettikten sonra, Abdülhamit'in demiryolu işinde nasıl devletlerin oyuncağı olup, haysiyetsiz bir siyaset güttüğünü göstermeğe çalışmaktadır. Bu ikincisi büyük ölçüde doğruysa da, hiçbir çıkar beklemeden yabancı sermaye gruplarına aracılık etmek, özellikle o zamanda, görülmemiş olmasa bile, herhalde ender görülebilecek bir durumdu.

Abdülhamit'in, D. Mahmut'un kaçışı karşısında her zamankinden daha fazla telaş etmiş olduğu anlaşılıyor, zira Paşa, Saraya mensup yüksek mevki sahibi bir kimseydi. Nitekim, Padişah, Paşayı şu ya da bu yoldan geri getirtmek için yoğun bir faaliyette bulunacaktı. Bu arada Paşa, sert eleştirileri içeren bir telgraf gönderdi Abdülhamit'e. Paşanın gelişi Jön Türk çevrelerinde önemli bir canlanmaya yol açmıştı. Etkin bir katkıda bulunabilmek için Paris'ten Cenevre'ye geldi oğullarıyle birlikte ve kapanmak üzere olan **Osmanlı** gazetesini İshak Sükûtî'den devraldı. Gazete, 1 Temmuz 1900'de Londra'da, 15 Ekim 1900'de de Folkestone'da çıkmağa başladı. Gazetenın sahibi ve malî bakımdan destekleyeni D. Mahmut olmakla birlikte, Paşanın gazetecilikle pek meşgul olmadığı anlaşılıyor. O, Paris'ten sonra Londra'ya, oradan Hidiv Abbas Hilmi Paşanın misafiri olarak Mısır'a, sonra yeniden Paris'e (1901), Korfu'ya, yeniden Paris'e gitti. Abdülhamit'e yüksek perdeden atıp tutan Paşa, bir süre sonra Padişahın çevresine sardığı adamlarla, dönme pazarlığı içine girdi. Bu işte memleket özlemi ve para sorunlarının (belki Seniha Sultan özleminin) da payı vardı. Paris'te bazı sermaye çevrelerinin oluşturduğu bir «sendika», her ay 1000 lira ödenmek üzere 10.000 lira borç verdi. Daha sonra Mısır'a gidildiğinde, Hidiv kendilerine 1000 lira aylık bağladı. Hidiv bir altın madeni imtiyazı peşinde olduğu için, o sıralarda Abdülhamit'e yaranmak istiyordu. Kendilerini İstanbul'a göndermeyi önerdiği zaman, red cevabı aldığı için bu para kesildi. Bu sefer Osmanlı Bankasından bir «hesap yanlışı» biçiminde havadan bir 1000 lira geldi ve Paşa bu parayla Mısır'dan ayrılabildi. Kuran, bu tür yardımların, zamanında Mithat Paşadan da «esirgenmemiş» olduğunu belirtiyor.

Abdülhamit, Paşayı geri getirtmek için ona bir takım suçlar isnad

etmiş, istemediği bir şeyi yapmasını önlemek üzere de, Seniha Sultanı gözünün altında olması için Yıldıza getirtmişti. Önce sert tavırlar alan Paşa, daha sonra Sarayın adamlarıyle yüksek perdeden pazarlığa başlamış, kendisine yapılan hakaretlerin sorumlusu diye Abdülhamit'in gösterdiği Hariciye Nazırının ve Paris Sefiri Münir Beyin cezalandırılmalarını, kendisinin 15 gün süreyle başvekil atanmasını, borçlarının ödenmesini istemiştir. Tabiî Paşa, daha sonra ilk iki şartı koşmaz olmuş, hatta kaçtıktan bir yıl kadar sonra, kendisine ilişilmeyeceği konusunda yabancı (herhalde İngiliz) kefaleti gibi sağlam bir güvence altında dönmeğe razı görünecekti. Ne çare ki, İngilizler, Jön Türkler ve en önemlisi Paşanın oğulları dönmesini istemiyorlardı. İngilizler, Mayıs 1900'de İstanbul'a döneceğini işitince, bunu önlemek için Paris'e Sir Smith Bartlett adında birini göndermişlerdi. Mısır'da, Paşanın oğulları, «Umum Osmanlı Vatandaşlarımıza» diye başlayan ve bir Jön Türk kongresi öneren iki bildirge yayımlayarak, babalarının yapmadığı bir biçimde siyaset alanına atılıp Paşanın dönme eğilimlerine karşı koydular.

Son olarak, Brüksel'de Paşa ağır hastalandı. Bu sırada buraya gelen Paris Elçisi Salih Münir Bey, ona yeniden dönmesini önerdi ve olumlu cevap aldığını duyurdu. Bunun üzerine, Brüksel'e giden Sabahattin Bey, bunu babasına yalanlattı. Paşa 17 Ocak 1903'de öldü.

Soru 16 1902 Birinci Jön Türk Kongresi nasıl özetlenebilir?

Sabahattin ve Lutfullah Beylerin bir bildirgesiyle yapılan çağrı üzerine, Paris'te 4 Şubat 1902 tarihinde toplandı ve 9 Şubat'a değin sürdü. Böyle bir kongrenin toplanmasına en önemli engel, gelecek delegelerin yol ve Paris'te ikamet masraflarıydı. Bazı delegelerin Mısır, Kıbrıs, Bulgaristan, Romanya'dan gelmek zorunda bulundukları düşünülürse, işin önemi anlaşılır. İşte bu parayı, kaynağının ne olduğunu bilemediğimiz, fakat tahmin edebildiğimiz (İngiliz kaynakları), «şahsı namına» bir borçlanmayla Sabahattin sağlamıştı. Kongre delegelerinin fotoğrafında 35 kadar delege olabilecek kişi görünüyorsa da, delege sayısının 47 (Ramsaur) ya da 60—70 (Kuran) olduğunu ileri süren kaynaklar vardır. Bence delege sayısının 40 civarında olduğu söylenebilir. Tunalı Hilmi'nin Kongreye çağırılmamış olması ve Kongre yöneticilerinin D. Mahmut'un fahrî başkanlığında (kendisi kongreye katılmadı) Sabahattin, İsmail Kemal, Ali Haydar, Mozoros (Muzurus?), Kikis (Gidis?), Kaymakam İsmail Hakkı (Paşa), Fardi, Hüseyin Siret Beylerden oluşması delegelerin 'seçilmiş' olduğunu ve

kongrenin Sabahattin'in seçtiği kimselerin egemenliği altında cereyan ettiğini göstermektedir. Türk, Arap, Arnavut, Kürt, Çerkes, Ermeni (Şişliyan), Rumların temsil edildiği anlaşılıyor. Osmanlı hükümetinin Fransız hükümeti nezdinde gösterdiği faaliyet sonucunda toplantı, özel olarak, bir Fransız duygudaşının evinde başlayabildi.

Kongrede iki önemli tez ortaya atıldı. Birincisine göre yalnız propaganda ve yayınla devrim yapılamazdı, onun için de askerî kuvvetlerin de devrim çalışmalarına katılmasını sağlamak gerekiyordu. İsmail Kemal'in ortaya attığı bu görüşe karşı çıkan olmadı ve nitekim az sonra bu yolda bir girişimde de bulunuldu. İkinci tez, devrimi sağlamak için yabancı müdahalesinin davet edilmesi yönündeydi. Kuran'a göre, bu görüş, Ermenilerce ortaya atılmıştı. Sabahattin ise bunun sakıncalarını belirtmekle birlikte, devrim kargaşalığı sırasında rastgele, 'çıkarcı' müdahaleleri önlemek için, «menfaati menfaatimize uygun... hür ve demokrat hükümetlerle» anlaşmakla söz konusu sakıncaların giderilebileceği kanısındaydı. Bu hükümetlerin İngiltere ve Fransa olduğu şüphesizdir ve söz konusu müdahalenin 'müdahaleyi önlemek için bir müdahale' olduğu anlaşılıyor. Bunun, bütün şartlarıyle gerçekleşmesi kaydıyle akıllıca bir görüş olduğu söz götürmez. Ne var ki, Kongrenin bu konudaki kararı böyle değildi.

Kongre kararıyle Abdülhamit yönetimi ile Osmanlı halkları arasında hiçbir bağ bulunmadığı duyuruluyordu (md. 1). Osmanlı halkları arasında, Hatt-ı Hümayunlar ve uluslararası andlaşmalardaki hakları tanıyan, yerel yönetime katılma olanakları sağlayan, hak ve görev açısından yurttaş eşitliği getiren, onlarda, Osmanlı birliğini koruyacak tek şey olan Osmanlı hanedanına karşı bağlılık duygusu ilham edecek bir anlaşma kurulacaktı (md. 2). Bundan başka, uğrunda çaba gösterilecek üç hedef çiziliyordu: Osmanlı Devletinin bütünlük ve bölünmezliği; ilerlemenin şartı olan, içte asayiş ve barışın sağlanması; başta 1876 Kanun-u Esasisi olmak üzere Devletin temel yasalarına saygının sağlanması (md. 3). Son olarak, uluslararası andlaşmalara ve özellikle Berlin Andlaşmasına uyulacak ve Türkiye'nin iç düzeniyle ilgili olduğu ölçüde bu hükümler ülkenin bütün vilâyetlerine uygulanacaktı (md. 4). Bu son maddenin özellikle Ermeni açısından ve Berlin Andlaşmasının 61. maddesi hedeflenerek kaleme alındığı söylenebilir. 61. maddeye göre, halkı Ermeni olan vilayetlerde ıslahat gecikmeksizin yapılacak, Ermeniler Çerkes ve Kürtlere karşı korunacak ve «arasıra» bu yolda alınacak tedbirler Devletlere bildirileceğinden, bunlar, bu tedbirlerin yürütülmesine nezaret edeceklerdi. Kongre kararına göre, bu tipik müdahale durumu bütün ülkeye yaygınlaştırılıyordu. Bu yetmiyormuş gibi, daha sonra yapılan ve kabul

edilen bir öneriyle, sözü edilen müdahale kapısı dana açık ve seçik bir duruma sokuldu. Şöyle ki, kararların uygulamaya sokulabilmesi için kurulacak olan komite, Paris ve Berlin Antlaşmalarının imzacısı olan devletlerin manevî desteğini ve hayırhah eylemini sağlamak için bunlarla temas edecekti. Amaç, Türkiye'deki asayişle ilgili uluslararası andlaşmaların ve bunlardan çıkan uluslararası belgelerin uygulanması, ve her birine yararlı olabilecek biçimde bunların devletin bütün vilayetlerine uyarlanmasıydı. Ademimerkeziyet, hattâ özerklik yönündeki müdahalenin bu denli açıkça onanması ve üstelik onu dâvet etmek için Devletler nezdinde girişimde bulunulmasının istenmesi, müdahaleyi istemeyenlerin, yani Ahmet Rıza ve arkadaşlarının sabrını taşırmış, onları kopmaya itmiştir. (Zaten bu grubun Sabahattin'in hayli tekelci bir tutumla düzenlediği ve Sabahattincilerin egemen olduğu bir topluluk içinde hayli tedirgin bulunduğu varsayılabilir.) Bu son öneriye katılmayanlar, A. Rıza dışında, Dr. Nâzım, Hoca Kadri, Yusuf Akçura, Ferit (Tek) idiler. Müdanaleyi reddederken de, büyük ihtimalle, Lorando ve Tubini adlı tatlı su frenklerinin Osmanlı hükümetinden olan alacakları yüzünden, 3 ay önce (5/11/1901) Fransız donanmasının Midilli'yi işgal etmesi olayı da bunların gözlerinde canlanıyordu. Gerçi o güne değin A. Rıza yalnız ve yalnız bütün imparatorluğu kapsayan genel ıslahatı sağlamak şartıyle bir dış müdahaleyi zaman zaman savunur gibi olmuştu. Ama ileri sürülen müdahale tezlerinin onun gözünde hep ülkeyi parçalayıcı biçimlere bürünmesi karşısında, müdahaleyi toptan reddetmekten başka bir çare olmadığı sonucuna ulaşmış olmalıydı (Bayur I, 1, 268—70).

Ermenilere gelince, Sabahattincilerden elde ettikleri bunca ödüne rağmen, kendilerini yine de ayırmak ihtiyacını duydular. Siyasal düzeni dönüştürmek konusunda Osmanlı liberalleriyle işbirliği yapacaklarını, fakat Türkiye'nin birlik ve varlığına karşı değil de, siyasal iktidara karşı olmak üzere kendi özel eylemlerini sürdüreceklerini ve Berlin Antlaşmasının 61. maddesiyle 11 Mayıs 1895 muhtırasının ve ekinin ve Fransız hükümetine sundukları muhtıraların uygulanmasını amaçladıklarını bildirdiler. İT'nin eylem alanında ne denli etkisiz kaldığı ve Ermenilerin son amacının özerklik yoluyle bağımsızlık olduğu düşünülürse, kendi ayrı eylemlerini sürdürmelerini olağan karşılamak gerekir. Ne var ki, sonradan, Kongreye katılan Ermeniler görüşlerini değiştirmiş olmalılar ki, Kongrenin sonunda yayımlanan bildirgeden, bunların vakitsiz ve hattâ çıkarlarına aykırı buldukları meşrutiyet için mücadele konusunda bile öbür delegelere katılmayı reddettiklerini öğreniyoruz. Sabahattinclilerin gösterdikleri büyük an-

layışa rağmen benimsenen bu hayalci, ya hep, ya hiçci tutumun Ermeni ulusuna çok zarar verebilecek bir tutum olduğunu açıklamağa gerek yoktur sanıyorum (Ramsaur, 66—72).

Birinci Jön Türk Kongresinin başlıca sonucu zaten genellikle fazla bir birlik gösterememiş olan Jön Türk hareketinin bölünüşünü ortaya çıkarmak oldu.

Soru 17 Sabahattinciler in Müşir Recep Paşa tasarısı nedir?

1902 Kongresinin kararına uygun olarak, Sabahattinciler, meşrutiyete ulaşmak için Osmanlı askerini kullanmak girişiminde bulundular. İsmail Kemal'in ortaya attığı tasarıdan, Trablusgarp'ta kumandan olan Arnavut Recep Paşanın, hemşehrilik gayretiyle buyruğundaki askeri, istibdada son verme işine tahsis edeceği anlaşılıyordu. Bunun üzerine Sabahattin ve Fazlı Beyler Malta'ya gidip Recep Paşanın yaveri Şevket Beyle görüştüler. Askerler, manevra bahanesiyle kentin dışına çıkarılıp, Sert'ten gemilere bindirilecekti. Paşa, askeri Arnavutluk'a çıkarmayı düşünmüş ama Şevket B. Arnavutluk'un dış müdahaleye daha açık, tehlikeli bir bölge (ve belki başkente uzak) olduğunu söyleyerek onu vazgeçirmiş, çıkarma bölgesi olarak Dedeağaç'ı kabul ettirmişti. Sabahattin B. daha cüretli düşünüyor, gemilerin Çanakkale'den sokulup askerin İstanbul civarında bir yere (Ahırkapı) çıkarılmasını savunuyordu sonunda bu görüş ağır bastı. Bu konuda Recep Paşanın onayı alındıktan sonra, İ. Kemal Paris'teki İngiltere elçisine giderek meseleyi açtı. İş ona uygun görünmüş olmalı ki, elçi İ. Kemal'e Dışişleri Bakanı Lord Lansdowne ile görüşebilmesi için bir mektup verdi. Bakan, Alman İmparatorunun ziyareti dolayısıyle Londra dışında olmakla birlikte, Kemal, Dışişleri Müsteşarı Lord Sanderson ile görüştü. İkinci bir görüşmede, Sanderson, Lord Lansdowne'un, girişimi el altından desteklemeyi vaad eden bir mektubunu okudu. Gemiler Çanakkale'ye geldiğinde İngiliz donanması da Beşike'de olacaktı. Dış dünyanın olaydan hemen haberdar olmaması için, Odesa ve Köstence telgraf hattının da kesilmesi uygun görülüyordu.

İşin bir de malî yönü vardı. Bunun için Türkiye Millî Bankasının sahibi Sir Ernest Cassel'den 10.000 altın borç alındı. Kemal, arkadaşlarına haber vermeden Lord Cromer'la görüşmek için Mısır'a gitti. Aynı zamanda Hidiv A. Hilmi ile de görüştü ve onun vasıtasıyle Lord Kerri (?) Bankasından 4.000 altın daha sağlandı. Tabii, A. Hilmi gibi ikili oynayan birisine konunun açılması yanlıştı, fakat Kemal bol pa-

rayla iş görmeğe ve yaşamağa, ayrıca devrimi 'aristokratik' yollardan yürütmek gerektiğine inanıyordu. Bu sırada gemileri sağlamak için Sabahattin, Lutfullah, Fazlı, Musurus, Gidis Atina'da toplanmış bulunuyorlardı. Fakat Trablusgarp'tan gelen arkadaşları Reşit Sadi, Recep Paşada tereddütler belirdiğini bildirdi. Kahire'den Atina'ya gelen İ. Kemal ise hemen Yunan kralına koşmuş, darbeyi gerçekleştirmek için ondan, başta para olmak üzere, yardım istemişti. Kral buna tepki göstermiş, darbecilerin Yunanistan'dan ayrılmasını istemişti. Görüldüğü gibi, İ. Kemal daha çok para ve 'aristokratik destek' peşinde koşuyor, bu uğurda her kapıyı çalabiliyor, işi ciddî tutmuyordu. Üstelik, kendisinin en ilgilendiği şeyin bağımsız bir Arnavutluk Prensliği olduğu yönünde de bazı ciddi şüpheler vardı. Oysa bütün tasarının esası bu kaypak İ. Kemal'in Recep Paşaya söz geçirebilmesine dayanmaktaydı. Tasarının yürümeyeceği ortaya çıkmıştı. Şevket Bey'e, üzüntüsünden, inme geldi.

Soru 13 Sabahattin Beyin belli başlı düşünce ve faaliyetleri nelerdi?

Türkiye'de özel eğitim gören Sabahattin (1877—1948), Avrupa'da çalışmalarını toplumbilim yönünden sürdürdü. Durkheim'den ayrı yeni bir sosyoloji, **«Science Sociale»**i (İlm-i İçtima) kuran Le Play okuluna ve o okuldan Edmond Demolins'e bağlandı. Demolins'e göre iki tip aile ve dolayısıyle (Le Play okulu mantığına göre) iki tip de toplum vardır: tecemmüî ve infiradî **(communautaire, particularlste).** Tecemmüî aile ve toplumda, kişiler teşebbüsten yoksundurlar, her şeyi topluluktan beklerler. İnfiradî aile ve toplumlarda ise, kişiler her şeyden önce kendilerine güvenirler, aileye, topluluğa, devlete bakmazlar. İkinci tip aile ve toplum, hayat kavgasında daha başarılıdır. Anglo-Saksonlar da bunun en iyi örneğidir. Demolins, **Anglo-Saksonların Esbabı Falkiyeti Nedir?** adlı kitabında bunu açıklar. Anglo Sakson toplumu teşkilat bakımından ademimerkeziyet, kişisel düzeyde ise bireycilik ya da şahsî teşebbüs (kişisel girişim) niteliklerine sahiptir. Sabahattin'e göre Osmanlı Devletinde yapılacak iş, meşrutiyetin ilanıyle bitmemektedir, çünkü Abdülhamit istibdadı, büyük ölçüde toplum şartlarının sonucudur. Bu şartlar değiştirilmezse, yeni bir istibdat kaçınılmaz olur. Meşrutiyetle birlikte istibdadın gerçekten kökünü kazıyabilmek için, Devlet yönetiminde ademimerkeziyeti kurmak, kişilerde de şahsî teşebbüsü geliştirecek tedbirler almak gereklidir.

1902 Kongresinin Jön Türklerin bölünmesiyle sonuçlandığını gördük. Recep Paşa tasarısının suya düşmesinden sonra Dr. Bahaettin Şakir gibi Avrupa'ya yeni kaçanların girişimiyle 1905 sonlarında ya da 1906 başında Jön Türk hareketini toplayabilmek için Paris'te çalışmalarda bulunuldu ve bir programın hazırlanması görevi Sabahattin'e verildi. O, bu programa ademimerkeziyet ilkesini sokunca, Jön Türklerin bölünüşü artık kesinleşmiş oldu. Bilindiği gibi, Osmanlı Türkleri özerklik ya da özerkliğe yaklaşan her türlü yönetimsel örgütlenmeye karşıydılar, zira bir bölgeye özerklik vermek çok kez buranın ergeç imparatorluktan kesinlikle kopmasıyle sonuçlanıyordu. Ademimerkeziyet ise sanki bütün ülkeyi kaplayan bir bölgecilik ya da özerklik getiriyordu. Buna karşılık, Sabahattincilerin savunması şuydu: Kanun-u Esasinin 108. maddesinde illerin yönetiminde tevsi-i mezuniyet (yetkilerin genişliği) ilkesinin uygulanacağı belirtiliyordu. Kanun-u Esasinin Fransızca çevirisinde bu deyim **decentrallsatlcn** diye çevrilmiş olup, bunun da Türkçesi ademimerkeziyettir. Hemen anlaşılacağı üzere, bu Karakuşî mantık, programı Demolins'in terminolojisine uydurmak için kullanılmaktadır. Böylesine bir çabanın değil Sabahatticilerin iddia ettikleri bilimsellikle, hatta ciddiyetle dahi bağdaşmadığı açıktır. Gerçeklik düzeyinde de, Müslüman olmayanlar arasında azgın bir ulusçuluk ve hemen her yerde 'hasta adam' sayılan İmparatorluğu parçalamak, bölüşmek emelleri kol gezerken, ademimerkeziyeti istemek imparatorluktan vazgeçmek demekti. Oysa Sabahattin, bu yoldan imparatorluğu ayakta tutabileceği inancında görünüyordu. İngiltere ve ABD'nin ademimerkeziyeti -ki bu, zamanla ve sanayiin gelişmesiyle birlikte gitgide azalmıştır- muhtemelen, bu iki ülkenin ada ve denizaşırı olmasından, yani jeopolitik durumundan ötürü kolay kolay istila edilemez olmasının bir sonucuydu. Bir Fransa, bir Almanya, hele bir Osmanlı Devletinin böyle bir ayrıcalığı olmadığına göre, ademimerkeziyete Anglo-Sakson ülkeleri denli yatkın olması beklenemezdi.

Jön Türklerin bölündüğü kesin olarak anlaşılınca Sabahattin; Fazlı, İ. Kemal, Nihat Reşat, Dr. Rıfat, Miralay Zeki, Dr. Sabri, Hüseyin Tosun, Milaslı Murat, Hüseyin Siret Beylerle Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet Cemiyetini kurdu (herhalde 1906'da). 1906'da Paris'te aylık **Terakkl** gazetesi çıkmağa başladı. İlginçtir ki, bu gazetenin ilk sayısında açıklanan Cemiyet amaçları arasında, **Meşveret**'in ilk sayılarını hatırlatırcasına, bir kez olsun meşrutiyet, Kanun-u Esasî sözcükleri geçmiyordu. Sabahattin aklını teşebbüsü şahsî ile ademimerkeziyete takmıştı. **Terakkl** dahi ancak 9. sayısında çıkış amaçları arasında Kanun-u Esasiyi sayabilmiştir. Cemiyetin yayımla-

nan tüzüğü her milliyetin sayısal oranına göre oluşturulacak Vilayet Umumi Meclislerinin vilayetlerin maliyesi, kanun ve nizamlarına ait konularda tam ve geniş yetkiye sahibolmasını öngörüyordu. Ayrıca, mebusların Vilayet Meclisi üyeleri arasından seçileceği esası kabul ediliyordu. Mebusların kimler tarafından seçileceği belirtilmemiş olmakla birlikte, mebus adaylarının Vilayet Meclisi üyeleri olması, düşünülen devlet örgütüne neredeyse federasyondan da ötede, konfederatif bir hava vermektedir. Sabahattinciler mebusların Vilayet Meclislerince de seçilmesini düşünüyor idiyseler konfederatif niteliğin daha belirginleşmiş olacağı doğaldır (Bayur I, 1. 289—93).

Soru 19 Makedonya sorunu nedir ve Jön Türk faaliyeti üzerinde nasıl etkileri olmuştur?

Makedonya aşağı yukarı üç Osmanlı vilayetini (Kosova, Selânik, Manastır) kapsayan ve birçok uluslardan insanın oturduğu bir bölgedir. Bu bölgenin büyük bir parçası Ayastafanos Antlaşmasıyle Bulgaristan'a verilmiş, fakat Berlin Antlaşmasında yeniden Osmanlı Devletine iade edilmişti. Bulgarlar buranın kendilerine bir ara verilmiş bulunduğunu unutmayarak, 1897'den başlayarak, bölgede yoğun bir tedhişçilik faaliyetine girişeceklerdi. Gerçi üç vilâyetin nüfusunda 1,5 milyonla (Bayur'a göre çoğu Türk, azı Arnavut) Müslümanlar başta geliyordu ama, Hıristiyan Avrupa'nın genel eğilimi, Müslümanları demokratik hakları olabilecek bir insan topluluğu saymak yönünde pek değildi. 900.000 nüfusla Bulgarlar Hıristiyanlar arasında başta geliyor, peşlerinden Rumlar (300.000), Sırplar ve Ulahlar (yüzer bin) takip ediyordu. Bölgede bu unsurlar karmakarışık durumda oturuyor ve onun için de, Avrupalıların kafasında buranın ergeç Osmanlı egemenliğinden çıkması muhakkak sayılmakla birlikte, bölgenin bütünüyle ya da parça parça kime alt olacağı büyük bir sorun olduğundan, kurulu düzen sürüp gidiyordu. Bu arada Bulgarlar, öbür unsurları kaçırtmak ya da sindirmek ve bu yoldan kendi haklarını Avrupa kamuoyuna duyurmak için tedhişçilik, propaganda v.b. yollardan yararlanıyorlardı. Öbür unsurların da bir takım karşı hareketleri şüphesiz vardı. Osmanlı yönetimi ise, Makedonya'da egemenliğini sürdürebilmek için asayişi sağlayabildiği görüntüsünü vermeğe çabalıyordu.

Bulgarlar, 1902'ye değin müzmin olarak sürdürülen bu faaliyeti, 21 Eylül 1902'de, 1876'da kendilerinin Bulgaristan'da, Ermenilerinse daha sonra Anadolu'da yer yer ve İstanbul'da denedikleri üzere, ge-

nel bir ayaklanmaya dönüştürmek istediler. Bir ay kadar süren ayaklanma bastırıldı ama, Avrupa kamuoyunun dikkati yeterince çekilmiş olduğundan, zaten Berlin Antlaşmasının öngördüğü Avrupa denetiminde Giritvari ıslahat, gündeme girdi. Aralık 1902'de Abdülhamit üç vilayete Genel Müfettiş olarak Hüseyin Hilmi Paşayı atadı ve bir dizi ıslahat tedbirini yürürlüğe koyduysa da, 1897 Rus-Avusturya anlaşması gereğince Balkan siyasetleri eşgüdülmüş bulunan bu iki devlet, işe el koyarak daha kapsamlı bir program geliştirdiler. (Makedonya'daki yoğun faaliyet, biraz da 1897 anlaşmasının bir Arnavut Prensliği dışında, bölgenin Balkan devletleri arasında paylaşılmasını öngörmesinin sonucuydu.) Şubat 1903'de iki devlet «Viyana Islahat Programını» ortaya koydular. 2 Ağustosta Bulgar çetecileri «Aziz Eli» adını almış olan ve 3 ay süren genel ayaklanmayı başlatarak ıslahatın kökten biçimler almasını istediler. Gerçekten de, İngiltere, Makedonya'ya Hıristiyan bir genel valinin atanmasını istedi. Çarla Avusturya İmparatoru Mürzsteg'de buluşarak Viyana programının ötesinde bir ıslahat programı hazırladılar ve Büyük Devletlerin onamını aldıktan sonra bunu Babıâliye verdiler (9 Ekim 1903). Bunun en önemli hükümlerinden biri, Genel Müfettişin yanına denetçi ve müfettiş durumunda bir Rus ve bir Avusturyalı memurun verilmesiydi. Diğeri, bölge jandarmasının başına bir yabancı generalin gelmesi, yabancı subayların da jandarmada görevlendirilmesiydi. General bir İtalyan'dı ve Makedonya 5 bölgeye ayrıldı ve her bölgeye bir Büyük Devletten 25 subay verildi (Almanya bu işe girmeyi kabul etmedi). Ayrıca üç vilayet bütçesinin Osmanlı Bankasınca denetlenmesi öngörülüyordu.

Bunun yalnızca bir 'ara durak' olduğunu, çete faaliyetinin durmadığını söylemeğe hacet yok. Fakat Makedonya, Mekteb-i Harbiye mezunu genç subayların bir ulusçuluk okulu oldu. Ulusları için yapmadığını bırakmayan çetelerin, Osmanlı subaylarının önünde canlı birer örnek oldukları şüphesizdi. Ayrıca, yılda ancak 6 ay maaş alabilen Osmanlı subaylarının, kerli ferli Avrupalı meslekdaşlarının yanında eziklik duydukları da muhakkaktı. Şunu da belirtmeli ki, Abdülhamit yönetimi, alaylı subaylara göre daha az sadık, fakat savaş sanatında daha bilgili oldukları için, Harbiyeli subayları İstanbul'da tutmamak ve Devletin en duyarlı noktası olan Rumeli'deki iki orduya göndermek hususunda özen gösteriyordu. Rumeli'deki mektepli subay yoğunlaşmasının ve bunların oradaki yaşantılarının, Abdülhamit istibdadına son vermekte kesinlikle etkili olacağını göreceğiz.

Subaylarla ilgili bu durum dışında, Makedonya sorununun başka bir etkisi daha olmuştur. Ermeni sorununun Devletin geleceği konusunda yarattığı büyük kaygıların, Yunanistan'a karşı kazanılan za-

ferle önemli ölçüde hafiflediğini ve bunun Jön Türk hareketini nasıl olumsuz etkilemiş olduğunu gördük. Şimdi, Makedonya sorununun bu biçimde patlak vermesi, Devletin geleceği hakkındaki tasaları yeniden yoğunlaştırdı. Fransız mahmilerinin (Osmanlı uyruğu olup sonra yabancı himayesi altına girerek kapitülasyon düzeni çerçevesinde fiilen o devletin uyruğu imişçesine muamele gören kişiler) bir alacakları yüzünden Midilli Adasını işgal ederek ganbot diplomasisi uygulamasına girişen Fransa'dan (1901) sonra, Metroviçe ve Manastır konsolosları öldürülen Rusya, donanmasını İğneada'ya göndererek bazı ödünler elde etti (1903). Aynı yıl, Avusturya ve İtalya donanmaları Selanik'te gövde gösterisi yaptılar. 1905 yılında, Rusya ve Avusturya'nın girişimiyle, üç vilayette malî yönetimin Osmanlı Bankasında olması ve Hilmi Paşanın yanındaki Rus ve Avusturyalı 2 memurdan başka, malî işleri de denetlemek üzere öbür 4 büyük devletin de murahhaslar ataması önerildi. Osmanlı hükümetinin bunu kabul etmemesi üzerine, Almanya dışındaki 5 devlet donanma gönderip Midilli ve Limni adalarının gümrük ve postahanelerini işgâl ettiler. Bunun üzerine, Büyüklerin istekleri kabul edildi. Dış müdahalelerin bu düzeye varması, Ermeni sorununa göre işlerin daha da çatallaşmış olduğunu gösterir. Bu gelişmelerin, «Bu devlet nasıl kurtarılabilir?» kaygılarıyle davranan Jön Türkleri kamçılamış olduğu şüphesizdir.

Soru 20 Rus - Japon savaşının etkileri neler olmuştur?

Ruslar 1890'dan sonra Uzak Doğuda geniş bir yayılma faaliyetine giriştiler. 1891'de Sibirya demiryolunun yapımına başladılar. Yayılmanın başlıca hedeflerinden biri, bu sırada büyük bir zaaf içinde olan Çin ve özellikle Mançurya idi. Bokser isyanı üzerine Rusya Mançurya'yı işgal etti (1900). Ruslar buradaki işgallerine son vermeye yanaşmadıkları gibi, Japonya'nın göz dikmiş olduğu Kore'ye de el atmağa niyetlenmeleri Japonya'yı, kendisini önemsemeyen Rusya'ya karşı savaşa itti (8 Şubat 1904). Zaten, Japonya, 1902'de Rusya'nın Çin'deki yayılmasını kaygıyle izlemiş olan İngiltere ile bir ittifak andlaşması yaparak, kendisini sağlama almış bulunuyordu. Bütün Avrupa'nın hayret dolu bakışları önünde, Japonya, karada ve denizde Rusya'yı peşi peşine yenilgiye uğrattı. Savaşa son veren Portsmouth Andlaşmasıyle Rusya, Japonya'nın Kore'deki önceliğini tanıdığı gibi, boşaltmayı kabul ettiği Mançurya'daki haklarını da devretti. Ayrıca Sakhalin adasının yarısı Japonlara verildi (5 Eylül 1905).

Rus Japon savaşının çok geniş ve derin yankıları oldu. Bir mutlakiyet yönetimi olduğunu kıvançla ilân eden ve her türlü muhalefeti amansız biçimde ezen Çarlık istibdadı, bir Asya devleti önündeki bu yenilgiden ötürü derin bir sarsıntı geçirdi. Hükümet, isteksizce fakat mecburen, yasadışı olan muhalefete, demokrasi yönünde birtakım ödünler vermek durumunda kaldı. Yetersiz olan bu ödünler, muhalefetin iştahını kabartmaktan başka bir işe yaramadı. Meşrutiyet yönünde istekler çoğalırken, Çar ancak istişarî yetkileri olan bir meclisten sözedebiliyordu. Bu arada işçi hareketleri başlamış, ülkeyi grevler kaplamıştı. İşçi sovyetlerinin (meclislerinin) kurulması, orduda ve bahriyede isyanlar, tam bir ihtilal ortamı yaratmış bulunuyordu. Japon savaşının sonuçlanmasından sonra Çar, 30 Ekim 1905 bildirgesiyle yasama yetkileri olan bir meclisi ve bazı demokratik hakları sağlayan bir anayasayı kabul etmek zorunda kaldı. Böylece liberal muhalefeti sosyalist muhalefetten ayırmayı başardı ve komünist ihtilal denemesini bastırdı. Fakat artık Rusya'da istibdat son bulmuş, meşrutiyet kurulmuş oluyordu.

Bu olayların dünya üzerindeki yankıları da geniş oldu. Her şeyden önce, bir Asya ülkesinin Avrupa'nın büyük bir devletini savaşta kesin bir yenilgiye uğratması, Avrupalıların yenilmezliği, Avrupalı olmayanların kaderinin Avrupalıların sömürgesi olmak olduğu efsanesini yıkmış oluyordu. Avrupalı olmayan uluslar da gayret edip ilerleyebilir, çağdaş uygarlık düzeyine çıkabilirlerdi -hem de, Japonların yaptığı gibi, ulusal kimliklerinden ve geleneklerinden fazla fedakârlık etmeden. Bu olayın Avrupalı olmayan uluslarda -bu arada tabiî Türklerde- ne büyük umutlar uyandırdığı tahmin edilebilir. Hattâ, Abdülhamit'te putperest Japonlara İslâmiyeti kabul ettirmek hayallerinin dahi uyandığı rivayeti var. (Kuran'a göre, Abdülhamit, Japonya ile siyasal ilişkiler kurulması için İgiltere'nin aracılığını, Japonlar Müslüman olur da halifelik iddiasına kalkarlar diye, geri çevirmiş; İT, 193.) Bu doğru olmasa da, Abdülhamit'te Japonya'ya karşı bir süredir derin bir ilginin uyanmış olduğu, 1889'da **Ertuğrul** adlı okul gemisiyle Japonya'ya bir heyet göndermesinden bellidir. (Ne yazık ki, gemi, ihtimal Abdülhamit donanmasındaki başka gemiler gibi çürütülmüş olduğu için, fırtınaya tutulunca, batmıştır.)

İkinci olarak, bilindiği gibi bazen bir ülkedeki siyasal düzen değişikliği benzer durumdaki başka ülkelere de yayılabilir. Mutlakiyetin kalesi sayılan Rusya'da meşrutiyetin kurulması, dünyanın kaçınılmaz olarak demokrasiye doğru yürüdüğünü gösteriyordu. Zira artık Avrupa'nın 6 Büyük Devletinden hiçbiri mutlakiyet ya da diktatörlük değildi. ABD bir demokrasiydi ve Japonya dahi meşrutiyetle yönetil-

liyordu. Bu durumun etkileri gözükmekte gecikmedi. İran'da, daha Aralık 1905'de meşrutiyetçi ihtilâl başladı ve 5 Ağustos 1906'da Şah Muzafferüddin meşrutiyeti ilân etmek zorunda kaldı. 1908'de Osmanlı Devleti meşrutiyet oldu. 1906'da Çin'de meşrutiyete doğru bir yönelme oldu (1908'de bir anayasa ilân edildi ama parlamentonun toplanması bir türlü gerçekleşmiyordu), fakat bunun kâğıt üstünde kaldığı ve savsaklandığı anlaşılınca Ekim 1911'de ihtilal çıktı. Aynı yılın sonunda Sun Yat-Sen cumhurbaşkanı seçildi.

Sözü edilen demokratik hareketlerde Rusya örneğinin etkisini görebiliriz. Bir de şu var: özellikle Osmanlı Devleti, İran gibi Rusya'nın faal olarak karışabildiği yerlerde, Çarlık hükümeti buralarda mutlakiyeti destekliyor, demokratikleşme girişimlerini önleyici tedbirler alıyordu. Böylece hem kendi mutlakiyetini uluslararası alanda payandalamış oluyor, hem de bu ülkelerde -minnet borcu altındaki hükümdarlarına daha kolay söz geçirebildiği için- dilediğini yaptırabiliyordu. Örneğin, Çarların gerek Abdülaziz'i, gerekse Abdülhamit'i -mutlak hükümdar olmaları ve kalabilmeleri ve yalnız bunun için- desteklediklerini biliyoruz.

Soru 21 1906 yılına değin özgürlükçülerle ilgili başlıca olaylar nelerdi?

Burada 1906 yılına değin çeşitli örgütlerin faaliyetleri kısaca anlatılacaktır. Ermeniler, 1895-6 olayları sonunda kendilerini tatmin edecek esaslı bir sonuca ulaşamamışlardı. Muş, Adana gibi bölgelerde zaman zaman çıkardıkları karışıklıklar da küçük çapta olaylardı. Bunun üzerine 1905 yılında Edouard Jorris namındaki bir Belçikalı anarşistle anlaşarak, Abdülhamit'e karşı bir suikast düzenlediler. 21 Temmuz günü Cuma selamlığı için her zamanki gibi Yıldız Camiine giden Padişahın tam oradan ayrıldığı anda patlayacak bir bomba hazırlandı. Bomba selamlığı görmek isteyen bir yabancı gezgin gibi oraya gelmiş olan Jorris'in at arabasında gizliydi. Patlamadan az önce Abdülhamit'in birisiyle bir şey konuşması onu kurtardı. Suikast amacına ulaşsaydı, İstanbul'da büyük kargaşalıklar çıkarılacağı anlaşılıyor. Olayda 26 kişi öldüyse de Jorris, Belçika hükümetinin kapitülasyon hukukundan yararlanarak yapmağa kalkıştığı müdahale üzerine, Abdülhamit tarafından bağışlandı ve 500 altın ihsanla salıverildi. Hattâ Abdülhamit'in Avrupa'da onu hafiye olarak kullanmış olduğu da söylenmektedir.

1904 yılında önemlice sayılabilecek bir olay da, serhafiye Ah-

met Celâlettin Paşanın Jön Türk olmasıydı. Abdülhamit'in Jön Türklere karşı davranışlarından ve onlara verilen sözlerin tutulmamasından ötürü canı sıkılan Paşa, Mısır'a kaçtı. Karısınaan kalan serveti kullanarak, Jön Türklere yardımlarda bulunuyor ve bu sayede Mustafa Fazıl Paşanın Yeni Osmanlıların başına geçtiği gibi, Jön Türklerin başına geçebileceğini umuyordu. Bunun için girişimlerde bulunmuş ve bir layiha düzenlemişti. Merkeziyet-ademimerkeziyet konusuna girmekle birlikte, önder olabilmek için olacak, uzlaştırıcı bir görüş ileri sürmüştü. (Daha sonra kendisi herhalde İT'nin karşısındaki Sabahattinci muhalefete katılmış olmalı ki, Hareket Ordusunun gelişi üzerine İstanbul'dan kaçanlar arasında o da vardı.) Fakat belki bu yönde umduğunu bulamadığı için, Abdülhamit'e karşı bir suikast girişimi hazırladı. Suikastı Ethem Ruhi ve Arif (Keçi) Beyler yapacaklardı, fakat ikincisi İstanbul'da, üzerinde bombalarla yakalanınca iş kaldı. Bir rivayetten anlaşıldığına göre, Abdülhamit-ihtimal bu suikast girişimine karşılık olmak ve kendi güvenliği açısından- Süreyya adında birine Celalettin Paşa'nın vurulması işini havale etmiş ve o da bir yabancıyı görevlendirmiş. (Bu konuda bilinenler bu kadar.)

Bu arada Sabahattinciler 1906'da çıkmağa başlayan **Terakki** gazetesini Türkiye'ye sokmak; İstanbul (Vefa İdadisi öğrencisi Satvet Lutfi), İzmir (Necdet ve Faiz Beyler), Erzurum (Hüseyin Tosun ve Serdarzade Sıtkı Beyler), Trabzon (Hicabi ve Sancakbeyizade Mehmet Beyler), Kastamonu, Ege Adalarında örgüt kurmak; Veliahd Reşat Efendi ile haberleşerek ondan, tahta geçince meşrutiyet yönetimine gitmek vaadini almak, bu sözü Sir Edward Grey ve M. Clemenceau'ya iletmek gibi faaliyetlerde bulunuyorlardı. 1907'de olmakla birlikte, belki daha önemli bir iş, Trablusgarp Askerî Rüşdiyesinde Fransızca öğretmeni olup daha sonra Avrupa'ya kaçan Hüseyin Tosun Beyin Kafkasya yoluyle Erzurum'a gitmesi ve rüsum-u şansiyye ile hayvanat-ı ehliye rüsumu adındaki yeni vergileri ileri sürerek burada isyan çıkartmasıydı. İsyan sırasında Erzurum çarşısı bir hafta kapalı kalmış, fakat sonunda isyan sonuç vermemiş, H. Tosun da yakalanmıştı. Ama bu sayede yeni vergiler hiç bir yerde uygulamaya sokulamadı (Bayur I, 1, 338).

1902'de Kuleli Askerî İdadisinde Trabzonlu Ahmet Bedevî (Kuran), Darendeli İsmet, Nişancalı Mazhar ve Bosnalı Veli İhtilalci Askerler Cemiyetini kurdular. Cemiyet, bazı gizli bildirgeler dağıtmaktan başka, Abdülhamit'e karşı suikast de tasarlıyordu. Birinci suikast girişimi, suikastı yapacak olanın vazgeçmesi üzerine boşa çıktıktan sonra, ikinci girişim tam Jorris'in bombalı suikastının yapıldığı gün, Kırşehirli Rıza'nın, **Abdülhamit'in dikkatini çekip bir dilekçe** ver-

mesi olmuş (bunun neresi suikast, pek anlaşılmıyor). Kuran'ın anlatışına göre, bu girişim hiç bir sonuç vermemiş, üstelik Abdülhamit bu sayede bombadan kurtulmuş (Rıza da askerlikten çıkarılmış).

Orta ve yüksek öğrenim öğrencileri arasında hayli yaygın örgütlenmeler bulunduğunu görüyoruz. Bunlardan biri, Vefa İdadisinden sonra Mercan İdadisine geçen Satvet Lutfi'nin de içinde bulunduğu ve Hâmit (Ongunsu), Ferit Necdet, Namık Zeki (Aral), Dr. Mahmut Beylerin Eylül 1904'de kurdukları Cemiyet-i İnkılabiyedir. Cemiyetin yayın uzvu **Mecmua-i İnkılabiye**'dir. Hücre biçiminde örgütlenen bu gençlerin örgütü başka öğrenim kurumlarıyle de temaslar kurmuştur. Örneğin, Harbiye, Askerî Tıbbiye, Topçu, Bahriye, Halkalı Ziraat Mektepleri ve Darüşşafaka ile işbirliği ve bir Harbiye ve Yüksek Mektepler İttihadı meydana getirilmişti. Abdülhamit'in Osmanlı veraset usulünü değiştirerek, oğlu Burhanettin Efendiyi Veliahd yapacağı, hatta onun lehinde tahttan feragat edeceği söylentileri üzerine, bunu protesto eden birdirgeler dağıtılmıştı. Daha sonra Satvet Lutfi'nin evi basılmış, kendisi de İngiliz Büyük Elçiliğine sığınmak üzereyken, yakalanıp Hürriyetin ilânına değin tutuklu kalmıştır.

Soru 22 Avrupa'daki örgütler 1906 yılında ne gibi gelişmeler gösterdi?

1902 Kongresindeki bölünmeden sonra Jön Türkler bir dağınıklık dönemine girmişlerdir. Recep Paşa darbesi uygulamaya sokulamayınca, Sabahattinciler bir süre hareketsiz kaldılar. A. Rızacılar ise zaten şiddet hareketlerine karşı çıkıyorlardı. Gerçi Kongrede azınlıkta kalmışlardı ama, Sabahattincilerin çoğunluk olması özellikle Müslüman olmayanların desteğiyle idi. Bu sonuncular ise Kongreden sonra kendi âlemlerine dalmışlardı.

İlginç bir nokta, 1902-6 döneminde A. Rızacıların İT adını kullanmamış olmalarıdır. Bunların başlıca önemli faaliyeti, 10 Nisan 1902'de Mısır'da çıkarmağa başladıkları **Şûrâ-yı Ümmet** dergisi olmuştur (bunun yönetiminde Sami Paşazade Sezai'nin, Silistreli Hamdi'nin, Ahmet Ferit Beyin adları geçmektedir). İlk sayıda çıkan programdaki (Mardin 186-7) amaçlar şöyle özetlenebilir: 1) Osmanlı Devletinin siyasal bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü her türlü yabancı müdahaleden korumak ve «iade-i şevketine» çalışmak; 2) Meşrutiyeti kurmak için Kanun-u Esasiyi yürürlüğe sokmaya çalışmak; 3) Islahat Osmanlıların çabalarından beklendiğine göre, Osmanlıları bu yönde aydınlatmak ve uyarmak, Osmanlı ulusları arasındaki bağları

ve yakınlığı geliştirmek; 4) Hükümet başındakileri ihtiyaçlar ve çağdaş ilerlemeler konusunda aydınlatmak ve görevini yapmağa «davet ve icbar etmek»; 5) Osmanlıların en ileri ulusların düzeyine çıkmak istidadına sahip olduğunu tanıtlamağa çalışmak; 6) Osmanlı hanedanını Saray esaretinden kurtarıp bilimden haberli kılmak ve ülkeye yararlı olacak biçimde hanedanın hilâfet ve saltanatta kalması için çaba göstermek.

Daha önce gördüğümüz, 1895'de Fransızca **Meşveret**'te açıklanan programa göre, bunun, daha çok örgütün malı olduğu söylenebilir. Ortak noktalar, müdahaleye karşı çıkılması, Osmanlıcılığın vurgulanması, şiddete iltifat edilmemesidir. Ne var ki, bu yeni programda şiddetin reddi daha önceki program denli kesin değildir ve «icbar etmek» sözü bazı açık kapılar bırakır gibidir. Osmanlı ve Doğu yaşayışının özgünlüğünü korumak söz konusu olmamakta, meşrutiyeti geri getirmek esası vurgulanmaktadır. Mardin'e göre, hanedanın yaşayışında getirilecek düzeltmelerden söz edilmesi, Tunalı Hilmi ve Abdullah Cevdet gibi hanedanın gereksizliği türünden düşünceler besleyenlere karşı bir tepkiydi. Bu doğru olabilir, fakat Sarayın dış görünüş dışında, eski geleneklerini büyük ölçüde sürdürmekte oluşu, bu yönde bir düzeltmeyi çok gerekli kılar mahiyetteydi.

Yeni Osmanlılar kuşağı aydınlarının toplanma yerlerinden biri Sami Paşanın konağı olmuştu. Onun oğlu Sezai Bey, 1906 yılına değin **Şûrâ-yı Ümmet**'in başyazılarından birçoğunu yazdı. Kendisi, Namık Kemal ve Victor Hugo'nun hayranı, «siyasî» bir romantikti.

Bu yıllarda Recep Paşa fiyaskosundan sonra Sabahattin'in de kendini bilimsel çalışmalara verdiğini görüyoruz. Babası D. Mahmut Paşanın malı olup, 1900'den beri önce Londra, sonra Folkestone'de yayımlanmakta olan **Osmanlı** gazetesi 16 Nisan 1902 tarihinden başlayarak, yani 1. Jön Türk Kongresinden sonra, «İttihat ve Terakki Cemiyetinin» uzvu olmaktan çıktı, «Hürriyetperveran Fırkası Cemiyet-i Merkeziyesinin vasıta-i neşriyatı» oldu. 1903'de D. Mahmut öldü. Osmanlı'yı çıkaran Ethem Ruhi, Sabahattinin ademi merkeziyetçi görüşlerine katılmıyordu. Anlaşılan Sabahattin bu sırada gazete sahibi olmak konusunda pek hevesli de değildi. Sabahattin'in muvafakatı ile E. Ruhi gazeteyi Kahire'ye götürdü. Hidiv Abbas Hilmi ile Mahmut Ali Halim Beyin malî desteği sağlanmış bulunuyordu (**Osmanlı** Folkestone'de en son 15 Mart 1903'de çıktı, Kahire'deki ilk nüsha 15/8/1903 günlüdür). Sabahattincilerin Hürriyetperveran Fırkası konusundaki bilgilerimizin azlığı, belki de bu örgütün fazla bir varlık göstererememiş olmasının bir göstergesi sayılabilir.

Durum bu merkezdeyken, 1906 yılında Pariste önemli bir kıpır-

dönme başlamıştır. Kuran ve Mardin bunu bir ölçüde Paris'e yeni kaçan Dr. Bahaettin Şakir'in kişiliğine bağlıyorlarsa da (Mardin, B. Şakir'i Parti Sekreteri mevkiine geçen Stalin'le karşılaştırıyor), bunda, 1905 olaylarının büyük payını da aramak gerekir. Bunların başında, daha önce incelediğimiz Rus-Japon savaşının ve Rus ihtilalinin etkilerini görüyoruz. Sonra, belki aynı olayların etkisiyle Abdülhamit'e 21/7/1905'de Ermenilerce yapılan bombalı suikastı, 26/11/1905'de Makedonya'da zorla ıslahat yaptırmak için Almanya dışındaki beş büyük devletin Midilli'ye ve daha sonra Limni'ye asker çıkararak gümrük ve P.T. dairelerini işgal etmeleri olaylarını da unutmamalıdır. Ermenilerin girişimi Jön Türklerin uyuşukluğunu, Makedonya işi de Devletin yeni bir bunalım ve parçalanma, belki toptan dağılma dönemine girmekte olduğunu sergiliyordu. Artık yeni bir başlangıç, ciddî bir örgütlenme zamanı gelmişti.

İşte bu sıralarda, B. Şakir bütün Jön Türkleri bir örgüt içinde toplayabilmek için Sabahattin'le temas etmiş ve B. Şakir, Sabahattin, A. Rıza, Sami Paşazade Sezai, Dr. N. Reşat, Dr. Nâzım, Dr. Sabri, Fazlı A. H. Mithat, Hüseyin Tosun, Milaslı Murat toplantılar yapmışlardır. Sonuç olarak Sabahattin'in programını ortaya koyması istenmiş, o da ademimerkeziyet esasını ileri sürünce, birleşmenin olanaksızlığı anlaşılmıştı. Bunun üzerine ayrı ayrı örgütlenmelere gidilmiş, gördüğümüz gibi Sabahattin, Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti adından vazgeçerek Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet Cemiyetini kurmuş, **Terakki** gazetesini çıkarmağa başlamıştır. Böylece 1902 Kongresinde beliren bölünme kesin bir biçim almıştır. Mardin, B. Şakir'in girişimiyle başlayan görüşmelerin aradaki bölünmeyi kesinleştirmeyi amaçlamış olabileceği düşüncesindedir. Daha sonra Mısır'da bu bölünmeyi gidermeyi amaçlayan, fakat Sabahattin'e eğilimli olduğu anlaşılan Cemiyet-i Ahdiye-i Osmaniye kuruldu. Bu Cemiyetin bildirgesinde çeşitli milletlerin «faaliyeti infiratkâranede» bulundukları kaydediliyor ve bütün unsurların birleşmesi gerektiği belirtiliyordu. Ayrıca, istibdadın yıkılmasının yetmeyeceği, Kanun-u Esaside tanınan hakların ve yönetimde tevsi-i mezuniyet ilkesinin seçikleştirilmesi ve genişletilmesi gerektiği söyleniyordu. Bu kuruluşa Arapçılık dâvasının karışıp karışmadığı sorulmağa değer bir sorudur.

A. Rızacılara gelince, İttihat ve Terakki ismine 1902 Kongresinden beri fazla iltifat etmediği anlaşılan bu grup, yeni bir hamle yaptığını belli etmek için, bir değişiklik yaparak Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adını benimsedi. Bu yeni kuruluşun özelliği, yayın faaliyeti dışında geniş ve ciddî bir örgütlenme atılımına girmesiydi. Yeni Cemiyetin bu yanı, ayrıntılı tüzüğünden, bir şifresi bulunma-

sından, yazışma defterindeki mektupların sayısından (296) belli olmaktadır (Kuran İT JT, 194—225). B. Şakir ve Dr. Nâzım'ın ağır bastığı bu örgüt, sonuç almak isteyen, biran önce Osmanlı ülkesinde ve dışında yaygınlaşmak, kökleşmek kararındaki bir örgüttür. Yazışmaların yapıldığı başlıca yerler Bulgaristan, Girit, Mısır, Bosna Hersek, Kıbrıs, Romanya, Kafkasya, İstanbul, Selânik, Trabzon, İzmir'dir. 1906 yılında Şûrâ-yı Ümmet gazetesi Mısır'dan Paris'e taşındı.

Cemiyetin nizamnamesi (Tunaya SP, 123—6), Cemiyetin vatan ve milletin mutluluğunu isteyen Osmanlı yurtseverlerince «daimî» bir siyasal cemiyet olarak kurulduğunu açıklamaktadır. «Daimî» sözcüğü herhalde ciddiyeti dile getirmek istemekte, belki bu bakımdan önceki örgütlenmelere göre farkı anlatmaktadır. Amaç, çağdaşlığı, «kavmî» âdetlere ve ihtiyaçlara uygun olarak yaymak, Osmanlı ulusları arasında «vatanperverane ve insaniyetkâr» bir birlik için çalışmak, Devletin siyasal bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumak ve ona eski gücünü vermek, Osmanlı hanedanı hilafette ve saltanatta kalmak üzere meşrutiyetin iadesi ve genel ıslahat yapılmasıdır. (md. 2—5). Görüldüğü gibi, amaç, meşrutiyeti getirmekle sınırlandırılmamış, geniş kapsamlı tutulmuştur. Cemiyete, cins ve mezhep ayırdetmeksizin kadın ve erkek herkes girebilecektir (md. 6). Ne var ki, 2/6/1906 günü Bulgaristan'da Kızanlık şubesine yazılan bir mektupta, «Biz gayri müslim bir Osmanlıyı cemiyetimize alırsak ancak bazı şart dahilinde alabiliriz.» denmektedir. Hemen ardından, Müslümanlık dahi bir yana itilerek, «Cemiyetimiz hâlis bir Türk cemiyetidir.» denmektedir. Göreceğimiz gibi, gerçek, bu son cümlenin içinde dile getirilmiştir. Ayrıca, bildiğimiz kadarıyle bu dönemde Tİ'nin ya da İT'nin gerçekte hiçbir kadın üyesi bulunmadığı da belirtilmelidir. Hatırlanacağı gibi, 1895—6 Nizamnamesinde de böyle bir çağdaşlık taslaması vardı.

Nizamnameden, Cemiyetin hayli gevşek bir yapıya sahibolduğu, para sorununun büyük önem taşıdığı izlenimi edinilmektedir. Örgüt, şubeler ve Heyet-i Merkeziyeden oluşmaktadır. Nizamname-i Esasiyi kabul eden ve kendi Nizamname-i Dahilisini Heyet-i Merkeziyeye mühürleten şubeler Cemiyete katılmış sayılıyordu (md. 9). İçişlerinde ve yerel konularda «serbest» olan şubeler, gelirlerinin en az yarısını Heyet-i Merkeziyeye göndermek zorundaydılar. Her şube, bütçesi elverdiği takdirde her türlü masrafını karşılamak şartıyle Heyet-i Merkeziyeye katılacak bir üye seçebilirdi. Heyet-i Merkeziyeye üye gönderebilen şube sayısı 5'ten az olursa, öbür şubelerden ve yabancı ülkelerdeki üyelerce 5'e çıkarılıyordu bunlar (md. 11—2, 15). Nizamnamede, B. Şakir ve Dr. Nâzım gibilerden beklenebilecek ve 1907

Jön Türk Kongresindekine uygun bir eylemcilik havası pek sezilmemektedir. Yalnız, Heyet-i Merkeziyede azınlığın, çoğunluğun kararını yürütmek ya da istifa etmek zorunda olduğu hükmü vardır ki, Ti durumundaki bir kuruluşta normal sayılabilir. Bunun dışında, 1908 İT Nizamnamesinde görülecek olan, davaya ihanet edenler için düşünülmüş ayrıntılı cezalandırma hükümlerine yer verilmemiştir. Tersine, kültürün ilerlemesine hizmet yönüne ağırlık verilerek (md. 26), ve hattâ «Heyeti merkeziye, maksadı cemiyeti takip eden her fırkaya hattâ bu yolda hükümete bile muavenette bulunacaktır.» (md. 30) gibi bir hükümle ihtilalci değil, ıslahatçı bir havaya girilmektedir. Nitekim üyelere ettirilen yemin de aynı ılımlı hattâ gevşek havadadır: «Sultan Abdülhamidi Sani'nin idarei keyfiye ve müstebidesi devam ettikçe, Kanunu Esasiyei Osmaniyenin ahkâmı mevkii icraya vaz olunmadıkça hükümeti Osmaniyeye arz ve dehalet ve hizmet etmiyeceğime, daima maksadı cemiyete sadık ve hâdim kalacağıma, esrarı cemiyeti ifşa etmiyeceğime ve cemiyet namına gönderilen ianatı derhal cemiyete teslim edeceğime din ve namusum üzerine...» Dikkat edilirse burada Abdülhamit'in tahttan indirilmesi talebi yoktur, ve meşrutiyeti kurduğu takdirde, Abdülhamit yönetimine hizmet kapısının açılacağı anlamı çıkabilmektedir.

Nizamname, Cemiyete Heyeti Merkeziyenin bir reis seçebileceğini öngörmüş olmakla birlikte (md. 20), Cemiyet, eşitçilik uğrunda bu yola gitmemeyi yeğlemiştir (Kuran İT JT 196). Bu, A. Rızayı seçmek zorunda kalmamak için de bir çare olarak görülmüş olabilir (başkası seçilecek olsa, buna A. Rıza tahammül edemezdi). Nizamnamenin para işine önem vermiş olduğunu gördük. Fakat Mısırlı beyzadelerin Yeni Osmanlılar devrinde olduğu gibi bu ihtiyacı geniş ölçüde karşıladıkları anlaşılıyor. Bunlar arasında Mustafa Fazıl Paşanın oğulları Mahmut B. ve Prens Mehmet Ali Paşa, Prens Salt Halim Paşa vardı. Birincisi A. Rıza'ya Meşveret'in çıkarılmasında ve yabancı dilde yazışmalara yardım etmekle görevliydi. İkincisi, hesap işlerine bakan Dr. Nâzım'a «nezaret» ediyordu. Üçüncüsü Ti'nin müfettişiydi.

1895—6 Nizamnamesiyle karşılaştırıldığında, 1906 Nizamnamesinin doğrudan eyleme geçmesi zor, yurt dışı bir örgütün izlerini taşıdığı söylenebilir. Hücre örgütlenmesine gidilmediği gibi, şubelerin kendi Nizamnamei Dahilileri olması öngörülmüştü. Bu son durum, bir çeşit federatif yapıya işarettir. Bir bakıma gerçekçi bir tavır sayılabilir bu, zira yurt dışında az çok alenî çalışan bir Heyeti Merkeziyenin yurt içinde gizlilik ve polis baskısı altında çalışan şubeleri denetî altında tutabilmesi, onların örgütlenme ihtiyaçlarını öngörebilmesi zordu. 1906 Nizamnamesinin öncekinden başka bir farkı,

isim tasrih ederek Abdülhamit'i hedef almasıydı. Böyle bir 'sertleşme' 1897 Taşkışla divanıharbinin ve Abdülhamit'in 1897 mütarekesinden sonra kendisinden beklenen yumuşamayı göstermemiş olmasının bir sonucu sayılabilir.

Soru 23 Şam'da kurulan özgürlükçü örgütler hakkında neler biliyoruz?

1320'de, yani 1904'de ya da 1905'in başında, Şam'da Vatan adında bir örgüt kuruldu. Örgüt ticaretle uğraşan, Hamidiye çarşısında dükkân sahibi ve Şam'da sürgün bulunan Dr. Mustafa (sonradan Çorum milletvekili Mustafa Cantekin), Dr. Yusuf, Eczacı Raşit Tahsin, Baytar Mehmet, Kimyager Hüseyin, Kâzım, Lûtfi'den oluşuyordu. Son iki isim dışındakilerin çoğunluğu oluşturdukları ve müspet ilimle uğraşan meslek sahipleri oldukları, subay olsalar da muharip sınıftan olmadıkları dikkati çekiyor.

Şam'da ordu birlikleri arasındaki asıl önemli örgütlenmede rol oynamış olan Mustafa Kemal'e gelince: 1902'de Harbiyeyi bitiren M. Kemal, özgürlükçü yayınları izlemekle birlikte, bildiğimiz kadarıyle herhangi bir gizli örgüte katılmamış, yalnız elle yazılmış gizli bir gazete çıkarırken yakalanmış, fakat olay örtbas edilmiştir. 11 Ocak 1905'de, M. Kemal, Erkânıharp Yüzbaşısı olarak Erkânıharbiye (Harp Akademisi) sınıflarını bitirdi. Bu sırada bazı arkadaşlarıyle bir apartman dairesi kiralayarak orada toplantılar yaptıkları için tutuklandılar ve M. Kemal birkaç ay tutuklu kaldı. Salıverildiklerinde, staj yapmak üzere 2. (Edirne) ve 3. (Selânik-Manastır) ordularındaki birtakım birliklere kur'a ile atanacakları, aralarında anlaşırlarsa kur'aya gerek kalmayacağı bildirildi. Bunun üzerine, aralarında çarçabuk anlaşmaları şüpheyi çekti ve 2. orduyu seçenler Erzincan'da 4. Orduya, 3. Orduyu seçenler Şam'daki 5. Orduya atandılar (5 Şubat 1905). Esasen, M. Kemal'in dosyasında «Memleketi olan Selânik'e vesaiti sehile (kolay vasıtalarla) ile gidemiyeceği bir yere gönderilmesi» kaydı vardı.

1906 yılı içinde (kaynaklar, ilkbahar, yaz, Ekim, Aralık hattâ 1905 gibi çok çeşitli tarihler üzerinde duruyorlar: Selânik'e gittiğinde Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin henüz kurulmamış olduğu kabul edilirse, bunun erken bir tarih olması gerekir) M. Kemal, Dr. Mustafa, 30. Süvari Alayı Kumandanı Bnb. Lütfi, M. Kemal gibi staj yapmakta olan Müfit (sonradan Kırşehir milletvekili Müfit Özdeş), Dr. Mahmut ile Vatan ve Hürriyet Cemiyetini kurar. M. Kemal, Bnb. Lütfi'nin (bü-

yük ihtimalle Vatan Cemiyetindeki Lütfi) öbürlerinin kesin ihtilalcilikleri karşısında çekingen davrandığını ve o yüzden ayrılmak zorunda bırakıldığını anlatmıştır. Vatan ile Vatan ve Hüriyet Cemiyetleri arasında başlıca farkın, ikincisinde M. Kemal'in önder durumunda olması ve bunun sonucu olarak onun orduda örgütlenmeğe önem veren daha atak bir kuruluş olduğu söylenebilir. M. Kemal Suriye, Lübnan, Filistin'de her gittiği yerde Cemiyeti yaymış, fakat bölge halkının Türk olmayışı, bilinç düzeyinin hem 'topun ağzında olan', hem de daha zengin ve aydın olan Rumeli'ye göre geri ve mektepli subay yoğunluğunun daha az oluşu, bölgenin ihtilalci gizilliğini (potansiyelini) kısıtlıyordu. Nitekim, M. Kemal birçok tehlikeleri göze alarak, Mısır ve Pire yoluyle gizlice Selânik'e geldi. Burada zorlukla bir hava değişimi raporu alarak çalışmaya koyuldu. Arkadaşı (hatip) Ömer Naci, topçu Hüsrev Sami (Kızıldoğan), Selânik Askerî Rüştiyesi tarih ve edebiyat öğretmeni Hakkı Baha, bu Rüştiyenin Müdürü Bursa'lı Tahir, Selânik Muallim Mektebi Müdürü Hoca İsmail Mahir, Mustafa Necip'le Vatan ve Hürriyet'in Selânik şubesini kurdu. Fakat kendisinin Selânik'te bulunduğu İstanbulca haber alındığından, hemen Şam'a döndü ve Vatan ve Hürriyet Cemiyeti bu yüzden bir varlık gösteremedi. Bayur, M. Kemal Selânik'te işin başında olsaydı, İT'ye egemen olabileceğini, o zaman da Osmanlı Devletinin karşılaştığı yıkımlardan sakınabileceği gibi kurgusal bir görüş ileri sürüyor. (Atatürk, «Ben işbaşında olsaydım Rumeli gitmezdi.» dermiş.) (Bayur, **Atatürk,** 21.) Gerçi M. Kemal Eylül 1907'de kendisini Manastır'a ve 13 Ekim 1907'de Selânik'e tayin ettirdi, ama fırsat kaçmıştı bir kez. Rumeli'de başka bir örgüt kurulmuş ve bu, kök salmış bulunuyordu.

Soru 24 Osmanlı Hürriyet Cemiyeti nasıl kuruldu ve İT ile nasıl birleşti?

1906 yılının Eylül ayında Selânik'teki on arkadaş Mithat Şükrü'nün (Bleda) evindeki bir toplantının sonunda Osmanlı Hürriyet Cemiyetini kurdular. Temmuzda bir Cuma günü İsmail Canbolat'ın evinde başlayan bu arkadaşların toplantıları, ürününü böylece vermiş oluyordu. Bu on kişi, Bursalı Tahir, Naki (Yücekök) (Selânik Askerî Rüştiyesi Fransızca öğretmeni, Yüzbaşı), Talât (Selânik Posta ve Telgraf Başmüdürlüğü Tahrirat Kalemi Başkâtibi), Mithat Şükrü (Bleda) (Selânik Maarif Muhasebecisi, Selânik eşrafından, idadî muallimi), Rahmi (Selânikli bir genç, sonra İzmir Valisi). Ömer Naci (Yüzbaşı), Kâzım Nami (Duru) (Müşiriyet Yaveri), İsmail Canpolat (Mülâzım), Hakkı Baha, Edip Servet (Tör) idi. Başka bir kaynak, son

iki kişi yerine Yüzbaşı İsmail Hakkı ile Süleyman Fehmi'yi anmaktadır. Bu on kişi Talât, İsmail Canpolat ve Rahmi Beyleri sonradan Merkez-i Umumî adını alacak olan Heyet-i Âliye olarak seçtiler.

Gerek Şam'daki, gerekse Selânik'teki örgütlenmelerde 1905 Rus ihtilâlinin ve bu ihtilâl üzerine bu ülkede ve İran'da kurulan meşrutiyet yönetimlerinin, ayrıca Makedonya bunalımı üzerine Rumeli'de Avrupa müdahalesinin somut bir biçimde giderek artmasının büyük etkisi olduğu şüphesizdir. Gördüğümüz gibi, Avrupa müdahalesi, Makedonya'nın belirli bölgelerinde 5 Büyük Devletin jandarma subayları görevlendirmeleri biçimini alıyordu. Bu durumun, özellikle ulusçu bir ideolojinin sahibi bulunan mektepli subaylarda nasıl bir tepki uyandırdığı tahmin edilebilir. Ki, bu subaylar Avrupalıların himayesindeki jandarma subayları refah içindeyken iki ayda bir maaş almaları, terfi ve taltiflerde İstanbul'da bulunan ve büyük çoğunluğu alaylı olan 1. (Hassa) Ordusu subaylarına öncelik tanınması yüzünden zaten Abdülhamit yönetimine karşı kırgın bulunuyorlardı.

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Rumeli'deki iç savaşa benzer ortamdan da yararlanarak büyük bir gizlilik içinde ve hücre biçiminde örgütlenerek yayılmaya başladı. Bu tür bir örgütlenme ötedenberi özgürlükçü Osmanlı kuruluşlarında görülmüş bir şeydi. Ayrıca Bulgar çete faaliyetini yürüten Makedonya Komitesinin (IMRO, İç Makedonya İhtilâl Örgütü) de böyle örgütlenmiş olduğu anlaşılıyor. Cemiyetten bir üye, üye alınabilecek uygun bir kimseye rastlarsa, onu iyice araştırdıktan sonra Cemiyete alınmasını öneriyordu. Cemiyet bunu kabul ederse, adaya, durumu kimseye açıklamamağa andiçmek şartıyle, teklifte bulunuluyordu. Razı gelirse, rehberi (onu tanıyan üye) onu gece vakti gözleri bağlı olarak Cemiyete girmek için andiçme töreninin yapılacağı eve getiriyordu. Eve girince, bir odaya sokuluyor, rehberi gözlerini açıp Cemiyete girmek konusunda ısrar edip etmediğini soruyordu. Olumlu cevap alırsa, adayın gözlerini yeniden bağlayarak başka bir odaya sokuyor ve bir masanın önündeki iskemleye oturtuyordu. Üç kişilik andiçme kurulundan biri yazılı bir söylevi ona okuyordu. Bunda, «milletin gaspolunan hukuku sarihası ve vatanın duçarı zaaf» olmasının nedenleri anlatılıyordu. Sonra, Cemiyete girme niyeti yeniden soruluyordu. Israr etmesi halinde, aday ayağa kaldırılıyor, sağ eli masanın üzerindeki Kuran'a, sol eli tabanca ve hançer üzerine konuyor ve şu yemin tekrar ettiriliyordu: «Cemiyetin esrarını ve mensubininden bittesadüf öğrendiklerinden hiç birinin ismini en şedit işkencelere duçar olsa da fâş etmeyeceğine ve Devleti Osmaniyenin (Kanunu Esasî) ahkâmı dairesinde hakkı hâkimiyeti ekber evlâda intikâl etmek üzere Âl-i Osman uhdesinde kal-

ması ve umum efradı Osmaniyenin bilâ tefriki cins ve mezhep naili saadet ve hürriyet olması için ilâ nihayetülömr çalışacağına ve duçarı felâket olan efradı Cemiyete ve allelerine muavenet eyleyeceğine ve Cemiyetin mukarreratını tamamiyle ifa edeceğine ve şayed ihaneti tebeyyün ederse cezayı idama razı olduğuna dair din, vicdan ve namusuna ve Cenabıhakkın ismi azametine...» Bu bitince loşlandırılan odada adayın gözleri açılıyor ve omuzlarından ayaklarına kadar kırmızı bir kumaşa bürünmüş, yüzleri, yalnız göz yerleri açık olan siyah maskeli andiçirme kurulunu görüyor ve «Heybete uğruyordu.» Bundan sonra artık Cemiyete girdiği, «Kardeşlerinden» her türlü yardımı göreceği, bir ihanette bulunursa «Bizzarure» öldürüleceği, Cemiyet numarasının ve Cemiyet emirlerinin rehberi aracıyle bildirileceği anlatılıyor ve gözleri bağlanarak ilk gözlerinin bağlandığı yerde yeniden açılıyordu.

Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin istibdat ortamı içinde çalışmalarını hayli kolaylaştırdığı anlaşılan bir örgüt de Mason locaları olmuştur. Cemiyetin birçok üyeleri Mason olduğu gibi, localar yeni üye kazanmak için elverişli bir ortam sağlıyordu. Zira Masonluğun dinler arası hoşgörüyü dahi içeren liberal ideolojisi, zaten özgürlükçülük için elverişli bir başlangıç oluyor, Masonluğa kabul konusunda ince elenip sık dokunması ise Masonlara güvenmeyi kolaylaştırıyordu. Bunun da ötesinde, Masonluktaki gizlilik, örgüt kurmak isteyenler için koruyucu oluyordu. Daha önce zaten Masonların bazı düzenlerine hedef olmuş olan Abdülhamit yönetiminin localardan hiç hoşlanmadığı tahmin edilebilir. Ne var ki, localar, Avrupa Masonluğunun uzantıları olarak kapitülasyon düzeninden, yani yabancı devlet himayesinden yararlanıyordu. Örneğin **Macedonia Risorta** ve **Labor et Lux** locaları İtalyandı. Bu locaların, özgürlükçü akıma Avrupalı Masonlar arasından duygudaş sağlamak gibi bir yararı da oluyordu. Sonuç olarak denebilir ki, Masonluğun İT üzerinde bazı etkileri olmuşsa da, İT-Masonluk ilişkisinde başlıca güdü, Masonluğun istibdat ortamında özgürlükçülere güvenli bir çalışma ve örgütlenme ortamı sağlaması olmuştur. Yani, daha çok İT lilerin Masonluğu araç olarak kullanmış olmaları söz konusudur. **Ramsaur, Bektaşilikle** de benzer bir ilişki olabileceğinden söz ediyor. Rıza Tevfik'e göre Talât Paşa, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, kendisi gibi hem Mason, hem Bektaşi imişler.

Cemiyet, 2. ve 3. Orduların içinde hızla yayıldı. Manastır, Bursalı Tahir, Bnb. Süleyman Askerî, Bnb. Vehip, Teğmen Âtıf gibilerinin önderliğinde önemli bir merkez oldu. Ayrıca Resne (Kolağası Niyazi), Ohri (Kolağası Eyüp Sabri), Üsküp (Yrb. Galip), Gevgili (Ömer Fev-

zi Mardin), Edirne (İsmet İnönü, Kâzım Karabekir, Seyfi Paşa, Hüseyin Kadri), Drama gibi yerlerde de örgütlenmeye gidildi.

Fakat Saray olup bitenleri hissetmeğe başlamış olmalıydı ki, Mart 1907'de, Talât Bey, Ömer Naci ve Hüsrev Sami'yi bularak, onların tutuklanması için telgrafla gizli emirler verilmiş olduğunu bildirdi. Bunun üzerine bunlar, yurt dışına, Paris'e kaçtılar. Gitmeden önce, kendilerine Ahmet Rıza ya da Sabahattin Bey gruplarından biriyle birleşmek üzere bunları inceleme görevi verildi. Tahmin edileceği üzere, Terakki ve İttihat Cemiyetinin programını Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin amaçlarına daha uygun bularak, **Şûrâ-yı Ümmet**'te yazılar yazmağa başladılar. Uzun tartışmalardan sonra Terakki ve İttihat ile Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin birleştirilmesi konusunda anlaşmaya varıldı. A. Rıza'yı en çok rahatsız eden şey, uzun süredir reddetmiş olduğu, fakat Hürriyetçilerin esas aldığı ihtilalciliği benimsemekti. Fakat sonunda ihtilal ilkesini de kabul etti: bu yola gitmenin gerçekçi olduğu ve o denli tehlikeli olmadığı sonucuna varmış olmalıydı. Bu arada birleşen örgütlerin Terakki ve İttihat adını benimsemeleri de -bu adın geleneği dolayısıyle- kabul edildi. Bundan sonra Rahmi Beyin daveti üzerine Selânikli Dr. Nâzım Selânik'e çağrıldı. Hoca Mehmet Efendi adı ve kılığı ile Atina üzerinden gizlice Selânik'e gelen Dr. Nâzım, burada da Terakki ve İttihat adını kabul ettirdi. Bu, bütün Osmanlı Hürriyet Cemiyeti üyeleri arasında yapılan bir plebisitle üyelerce de onaylandı. 27 Eylül 1907 günü düzenlenen bir belgeyle iki örgüt resmen birleştiler. Bu birleşme aslında konfederatif bir nitelik taşıyordu. Paris'te harici, Selânik'te dahili olmak üzere, Cemiyetin iki Merkez-i Umumisi, iki nizamnamesi, iki maliyesi olacak, iki Merkez-i Umumî «yalnız ikna ile» birbirlerinin davranışlarını değiştirebileceklerdi. Yukarda gördüğümüz üzere, 1906 Terakki ve İttihat Nizamnamesi zaten federatif bir yapıda olduğu için bu, zorluk yaratmıyordu. Yalnız, başta **Şûrâ-yı Ümmet** gazetesi olmak üzere, Paris'teki Türkçe yayınlara dahili Merkez-i Umumînin yardım ve katılması öngörüldüğü gibi, bu Merkez-i Umumînin önerilerinin de dikkate alınmasının zorunlu olduğu ve dolayısıyle bu konuda sorumluluğa da katılacağı esası kabul edildi.

Elimizde, 1908'de basılmış, «Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Teşkilâtı Dahiliye Nizamnamesi» vardır. Bu nizamname gizli ve kanun dışı bir cemiyetin nizamnamesidir. Başta beş üyeli bir Merkez-i Umumî, sonra üst-ast sırasıyle Vilâyet, Liva, Kaza, Nahiye, Köy Merkez Heyetleri ve bunları yöneten üçer kişilik İdare heyetleri vardır (md. 3—24). Ayrıca idare heyetlerince atanan heyet-i tahlifiyeler vardır ki, görevleri yeni giren üyelere andiçtirmektir, (md. 25—29). Üye-

ler 3—5 üyeli «şuabat-ı esasiye»ler meydana getirirler (md. 43—47). Bunlar İT'nin hücreleridir. Kanun dışı bir cemiyetin kongre ya da genel kurul toplantıları yapması pek zor olacağından, Merkez-i Umumî ve idare heyetleri bir alt basamaktaki merkez heyetlerinin gösterecekleri adaylar arasından görev süresi bitmiş olan üstteki idare heyetleri (ya da Merkez-i Umumî) tarafından seçilirler (md. 12).

Cemiyetin amacı 1) vatanı, içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak, 2) milleti içinde bulunduğu zulüm ve esaretten çıkarıp insanlığa lâyık bir biçimde yaşatmaktır. Bu amaçlara varmanın yolu ise 1293 Kanun-u Esasî'sinin «temami-i tatbiki ve devamı meriyeti» olduğundan, bu, cemiyetin «esas» amacı olmaktadır. Ayrıca birinci ve ikinci amaca varmanın «bilâ farkı cins ve mezhep» bütün Osmanlıların kutsal görevi ve açık menfaatlerinin gereği olduğu da hatırlatılmaktadır (md. 1).

Ayrıca Cemiyet'in fedaî üyelerden meydana gelen fedaî şubeleri vardır. Üyeler Cemiyet'in kutsal amacı uğrunda hayatlarını feda etmeğe «mecbur» olmakla birlikte, «icraat-ı hususiye» ve Cemiyet'in «zabıta» görevlerinde fedaîlik için, üyeler tamamen gönüllü olarak adlarını idare heyetine bildirirler. Fedaîlik idare heyetlerinin denetı altında yapılacağı gibi, bunların gösterdikleri süre içinde yerine getirilecektir. Kusurlu olarak görevini yapmıyan ya da eksik yapanlar yirmi dört saat içinde cezalandırılacaklardır. Görülüyor ki gönüllü bir görev olan fedaîlik, bir kere fedaîliği gerektiren öaev kabul edildikten (bu da gönüllüydü) sonra zorunlu bir iş olmaktadır. Ayrıca fedaîler yapılacak işler konusunda tekliflerde bulunabilmekle birlikte, merkez heyetlerinin bilgisi dışında, kendi bağımsız teşebbüsleriyle iş göremezler (md. 52). Bu madde karşısında Hürriyetin ilânından sonra genellikle İT'ye maledilen suikastlerin -bunların İT tarafından yapıldıkları kabul edilirse- nasıl yapıldığı meraka değer. Zira buna göre İT'lilerin yapacağı her suikastten İT yetkililerinin haberli olmaları gerekiyordu. Madde 55'e göre de fedaîlerin yardıma ihtiyacı olan ailelerinin geçimi sağlanacak ve haklarında, hal tercümesi ile yaptıklarını anlatan kitaplar yazılacak ve «arada sırada» kutsal mezarlarına gidilerek anma törenleri yapılacak «nutukları Irad» olunacaktır. İT gibi ihtilâlci bir kuruluşta fedaîlere bu derecede önem verilmesi doğal görülmelidir.

İT'nin Cemiyet'in çıkarlarını korumak ve iç disiplini sağlam tutmak isteğinin bir belirtisi de, anlaşılan 1908 nizamnamesi ile hazırlanan «Usulü Muhakemat ve Mücazat Faslı»dır. (TSP 135—7). Bu faslın birinci maddesine göre 1) yurdu ya da Cemiyet'i tehlikeye sokanlar, 2) hareketleri Cemiyet'in çalışmalarını kısıtlayanlar, 3) Ce-

miyet amacına zarar verecek davranışlarda bulunanlar cezalandırılır. Muhakemeyi merkez heyetleri yaparlar. Suçlar üç çeşittir: kabahat, cünha, cinayet. İlk iki suçun ancak İT üyelerinin hafif disiplinsizliklerini kapsadığı anlaşılıyor. Cezalar, tevbih, tekdir ve para cezasıdır. Cinayet suçlarının cezası idamdır. Bu ceza İT üyelerinin ihanet derecesine varan davranışlarına verilir. Ayrıca Cemiyet üyesi olmayıp «her ne kast ve niyetle olursa olsun» Cemiyet'in kutsal, yurtsever hedeflerine varmayı engelliyenler de bu cezaya çarptırılırlar. Acele durumlar bir yana, bu cezanın Merkez-i Umumice onaylanması gerekir. Burada dikkati çeken en önemli nokta, Cemiyet'in yurt çıkarlarına hizmet etmek, onları korumak için gerekirse adam öldürmeğe hazır bulunduğudur. Tabii, hemen akla gelen soru, İsmail Mahir Paşa ve Hasan Fehmi Bey'in öldürülmeleri sırasında 1908 nizamnamesinin fedaîlikle ilgili maddeleriyle «Usulü Muhakemat ve Ceza Faslı»nın yürürlükte bulunup bulunmadığıdır. Zira, böyle bir durum varsa ve suikastler de İT'lilerin işi kabul edilirse, bunlardan Merkez-i Umumî haberliydi demektir.

Soru 25 1907 İkinci Jön Türk Kongresi üzerine neler biliyoruz?

Bazı kaynaklara göre, çeşitli Ermeni örgütleri 1906 yılında birleştikten sonra, 1907 yılında Cenevre'deki Taşnaksutyon Cemiyeti, Teşebbüsü Şahsî ve Ademî Merkeziyet ile Terakkı ve İttihat Cemiyetlerine ortak bir kongre toplamak önerisinde bulundu (Kuran İTJT 234, Ramsaur 125). Bununla birlikte girişimin Ti'den geldiğini öne süren bir Ti mektubu da dikkati çekmektedir (Bayur I, 1, 388-9). 31/8/1907'de yapılan bir andlaşma ile Rusya ve İngiltere'nin İran, Afganistan, Tibet gibi uyuşmazlık konularını çözdükleri hatırlanırsa, Kongre önerisinin Ti'den gelmiş olabilmesi muhtemeldir. Zira bu, Rusya'ya karşı Osmanlı Devletinin 'geleneksel' koruyuculuğunu yapmış olan İngiltere'nin siyasetinde kesin bir dönüş yapması gibi yorumlanabilirdi ki, bir anlamda Osmanlı Devletinin dağılmasının işaretiydi. Bu durum, Ti'yi telaşa düşürmüş ve onda, Almancı siyaseti yüzünden Osmanlı İngiliz dostluğunun başlıca engeli olarak gözüken Abdülhamit'in tahttan indirilmesini hızlandırmak arzusunu uyandırmış olabilir. Ayrıca Avusturya Macaristan ile Rusya'nın 15 Eylül 1907'de ardından İngiltere'nin 18 Aralıkta Avrupa'nın Makedonya'daki müdahalesini genişleten tasarılar ortaya atmış olduklarını da hatırlamak gerekir.

Kongre için Paris'te Sabahattin'in işyerinde bir hazırlık komitesi

toplandı. Sabahattincileri Dr. Nihat Reşat (Belger), Fazlı Beyler; Terakki ve İttihad'ı Dr. Bahaettin Şakir ve Hüsrev Sami Beyler; Ermenileri Malumyan ile başka birisi temsil ediyorlardı. Hayli çekişmeli olduğu anlaşılan bu toplantılardan sonra, 27 Aralık 1907 günü Kongre A. Rıza, Sabahattin ve K. Malumyan'ın ortak başkanlığı altında açıldı. A. Rıza'nın hilafet ve saltanat haklarının saklı tutulacağı yolunda bir karar alınmasını istemesi, bazı tartışmalara yol açmışsa da, bu engel de Ermenilerin uzlaşıcı bir tavır takınmalarıyle aşılmıştır. Örneğin, kurulacak Meclisin bir kurucu meclis olması düşüncesinde oldukları halde, Tİ'nin ortalığı fazla 'dalgalandırmamak' gerekçesiyle buna karşı çıkması üzerine, bu konuda ısrar etmemişler, Osmanlı Devletinin «mülkî ve siyasî» bağımsızlığını kabul etmişler, ayrıca asker vermemek, genel (hedefsiz) tedhişçilik yöntemlerinden vazgeçmişlerdir (Bayur I, 1, 391—5). İhtimal, Rumeli'deki örgütlenme konusunda bazı bilgilerin Ermeniler ve Sabahattincilere ulaşmış olması bu tavrın nedeni olmuştur.

Tİ'nin Paris Merkezi Umumisi, Kongre hazırlığının bir parçası olmak üzere Kongreye kabul ettirmek istediği esasları önceden saptamıştı. Meşrutiyeti geri getirmek gibi beklenebilecek ilkeler dışında, ilginç sayılabilecek noktalar şöyleydi: 1) Saltanatta veraset usulünün (bu, babadan büyük oğula değil, sülâlenin en yaşlısı esasıydı) hiçbir biçimde değiştirilmemesi, 2) Osmanlı ülkesi içinde örgütü olmayan komitelerin Kongreye alınmaması, 3) Yabancı müdahalesinin «kat'iyyen» reddedildiğinin ortak bir notayla bildirilmesi ve bunun basına da açıklanması, 4) Ülkeyi «ateş ve dehşete» sokarak yabancı müdahaleyi dâvet edecek olan tedhişçiliğin kesinlikle reddedilmesi, 5) Eylem alanlarının sınırlandırılması, ve örneğin Erzurum gibi bir yerde Tİ'nin muvafakati olmaksızın genel ihtilal harekâtına Ermenilerin katılmaması. Bu noktalar incelendiğinde, dış müdahale korkusu ve Türk olmayan örgütlere karşı duyulan hayli derin güvensizlik belli olmaktadır.

29 Aralık günü çalışmalarını tamamlayan Kongre, uzun bir bildirge çıkarmıştır. Bildirgeyi imzalayan örgütler, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet-i Meşrutiyet Cemiyeti, Ahd-ı Osmanî Cemiyeti (Mısır), Londra'da Türkçe ve Arapça çıkan **Hilafet'in** yazı kurulu, Taşnaksutyon, Mısır Cemiyeti İsrailliyesi, bazı Ermeni yayınlarının yöneticileri idi. Özellikle Bulgar, Arnavut ve Rum örgütlerinden Kongreye bir katılma olmamış olması dikkati çekiyor (oysa örneğin Rumlar çağrılmıştı).

Kongre bildirgesi, Osmanlı Devletini oluşturan milletlerin birlik olmayı başardıklarını ve çabalarını birleştirerek amaca ulaşıncaya

değin ihtilal yolunda ısrar edeceklerini duyuruyordu. Amaç, Abdülhamit'i tahttan inmeğe zorlamak, «idarei hazıranın» esasından değiştirilmesi, parlamenter düzenin kurulmasıydı. Bu arada Abdülhamit yönetimi en ağır biçimde suçlandırılıyordu. Yalnız Hıristiyanlara değil, Müslümanlara da Kırım'a dek giden kanlı bir istibdat yaşatıldığından, Ermeni ve henüz devam eden Arabistan kırımından sözediliyor, Padişahın «Büyük katil», «Kırmızı Sultan» ünvanlarını kazandığı hatırlatılıyordu. Ayrıca, eğitime engel olunduğu, okulların kapatıldığı, öğretmenlerin hapse atıldığı, açık kalan okullarda ise amansız bir sansürün eğitimi hiçe indirgediği, basının tamamen esaret altında olduğu; aç ve sefil halktan toplanan haksız vergilerin bayındırlık alanında harcanacak yerde istibdadı ayakta tutmak için kullanıldığı; gidiş gelişin yasaklanması ile kimseye pasaport verilmemesi yüzünden ticaret yapılamadığı; vergiler, tefecilik, asayişsizlik, yol yokluğu, köylüden tohumunun bile zorla alınması yüzünden tarımın mahvedildiği; bütün bunlardan ötürü muhaceret, kıtlık ve kırıma yol açıldığı anlatılıyordu. Dış siyasette Abdülhamit'in özel bir siyaset (Alman siyaseti olacak) izleyerek, Devleti itibardan düşürdüğü, özgürlüksever devletlerin (Fransa ve İngiltere olacak) «rağbet ve muhabbetini» nefrete dönüştürdüğü söyleniyordu. Bu son devletler ıslahat vaatlerine karşılık, Paris ve Berlin antlaşmalarında Osmanlı Devletini «külliyen» paylaşılmaktan korumuşlarken, ıslahatı uygulamaktan inatla kaçınmıştı Abdülhamit. Oysa bu yapılsaydı, memleket «Yeni bir hayat kazanır, şimdi bereket içinde» bulunurdu. Onun yerine uluslar haklı olarak isyan ediyor, bu da dış müdahaleye yol açıyordu. Bildirge, araştırma ve çalışmadan alıkonan «ulema ve hükemaya»; haksız vergilerle ezilen, topraktan bile yoksun köylü, çiftçilere; güvenlik ve özgürlük olmadığı için işini yürütemeyen tacirlere; sefalet içinde tutulup vatandaş üzerine yürümeğe zorlanan askerlere; baskı altındaki bütün milletlere hitabediyordu. İşçilerin, mülkî memurların, işletme sahiplerinin listeye girmediği dikkati çekiyor. Kentlerde hatırı sayılır niceliklerine ve uyanıklıklarına rağmen, işçilere hitabedilmemesi, Jön Türk Kongresini oluşturan delegelerin dünya görüşü konusunda bazı ipuçları vermektedir. Ki, Taşnaksutyon Ermenilerin sosyalist koludur. Buna rağmen gösterilen bu önemli ihmalde, diğer delegelerin burjuva ideolojisinin ve bir de Avrupa'nın egemen güçlerine mümkün olduğu denli sevimli görünmek çabasının payını görebiliriz. İşletme sahiplerinin anılmaması, Osmanlı Devletinde bunlardan Osmanlı uyruklu olanlarının azlığına bağlanabilir.

Bildirgede dikkati çeken bir nokta, Türk ve Ermenilere ait çeşitli fırkaların yeni faaliyetlerinin sağladığı semerelerden söz edilmesiydi.

Bu, Abdülhamit yönetimini uyarabilecek -ama herhalde amaç bu olmayıp, yıldırmaktı- bir açıklamaydı. Hedefe varmak için kullanılacak yöntemler de saptandı. Bunlar, silâhlı direnme; siyasal ve iktisadî grev, memur grevi; vergi vermeme; ordu içinde propaganda; genel ayaklanma; gelişmelere göre başka yöntemler idi.

Kongre, ayrıca, İran Mebusan Meclisine ve hapishane ya da sürgünde bulunan özgürlükçülere sevgilerini gönderdi. Ulusal çetelere ise, birbirleriyle ya da halka karşı mücadele edecek yerde, silahlarını Abdülhamit hükümetine çevirmeleri çağrısı yapıldı. Bir dahaki Kongrenin 1908 sonlarına doğru toplanması kararlaştırılmakla birlikte, delegelerin kulakları kirişte olacak ki, «meşrutiyet zuhurunda» bu tarihin değiştirilebileceği kabul edildi. Kongrelerin arasında, dahilî örgütleri bulunan fırkalar arasında eşgüdümü sağlamak üzere bunların temsilcilerinden oluşan, gizli, içtüzüğü bulunan «Muhtelit Daimî Komite» kuruldu. Komitenin işleri «son derece» gizli tutulacak, sırları açıklayan ya da başka biçimde amaca aykırı davranan hainler, «Muhtelit İcraat Komitesince» cezalandırılacaklardı. Bundan başka, Türkçe, Arapça, Kürtçe, Arnavutça, Ermenice, Bulgarca, Rumca risaleler bastırılacak ve dağıtılacak, özellikle köylüler, memurlar, asker ve subaylar, ulema, yüksek sınıftan olanlara, kadınlara hitaben uyarı yazıları yazılacaktı. Burdaki listeye memurların alınmış olduğu, fakat işçilerin yine ihmal edildiği, tüccarlar yerine yüksek sınıf gibi daha kapsayıcı bir ifade kullanıldığı, bu arada tâcir sözcüğünün belki kapsayabileceği, fakat bu ikinci deyişe giremeyecek olan esnafın açıkta kaldığı dikkati çekiyor. O sırada Osmanlı Devletinde kadınlara seslenmek ihtiyacının duyulmuş olması ise, hayli 'çağdaş' ve belki 'lüks' bir tavırdır.

1907 Kongresinde 1902 Kangresini başarısız kılan dış müdahalenin dâvet edilip edilmemesi konusu ortaya atılmadı. Bu, Ermenilerle Sabahattincilerin İT ile anlaşmak kararında olduklarının bir göstergesi sayılabilir. İşin garibi, gördüğümüz gibi, bazı yönleriyle gizli kalması daha doğru olması gereken Kongre kararlarını Ermeniler 5 Ocak 1908'de **Pro-Armenia** dergisinde yayımladılar. Bununla da kalmayıp, kendi yöntemlerinin benimsenmesinden ötürü övündüler. Ancak Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin ısrarıyle zorlukla ihtilalci yola girmiş olan A. Rıza, Ermenilerin tedhişçi çizgisine getirilmiş gibi gösterilmesine karşı tepkide bulundu **Meşveret** sütunlarında. Onları, Kongre kararlarını yayımladıkları ve Türklerin tedhişçiliği benimsediklerini ileri sürdükleri için eleştirdi. A.Rıza'nın, haklı olarak, ihtilalciliğin tedhişçiliği mutlaka içermediği görüsünde olduğu ve Ermeni tedhişçilerinin yöntemlerini tasvip etmediği anlaşılıyordu. Belki de biraz bu

tartışmanın etkisiyle, Kongrenin kurmuş olması gerektiği Muhtelit Daimî Komitenin önemli bir faaliyetini bilmiyoruz. Zaten Tİ ile Ermenilerin uyuşmasının pek içten olmadığına dair işaretler vardır (Bayur I, 1, 391, 401).

Gerçekte, Tİ'nin ilk kez 1907 Kongresinde açık seçik ortaya koyduğu ihtilalciliği, münhasıran ordu ihtilali hatta orau darbesi esasına dayanmaktaydı. İT'nin bunun dışında bir ihtilal modeline yanaşmaması, uzun sürebilecek bir karışıklığın dış müdahaleyle birlikte (özellikle Rusya'dan) ya da bu olmadan da ülkenin dağılmasına yol açabileceği korkusundandı. Onun için İT, çok zaman açıkça Abdülhamit'in ölmesini gözleyen bir 'bekleme' örgütü kimliğine bürünmüştü (Bayur I, 1, 266-7). Belki de A. Rıza'nın sık sık öne sürdüğü, Kanun-u Esasinin mucizeli bir çözüm olmadığı, işin esasının eğitim seferberliğinden geçen bir toplum kalkınması olduğu düşüncesi de, yukarda anılan nedenlerle ihtilali tahrik etmekten korkan bir insanın 'züğürt tesellisi' mahiyetindeydi -çünkü kendisi de bilmekteydi ki, Abdülhamit mutlakiyeti sürdükçe özlediği eğitim atılımı da hiç yapılmayacaktı.

Soru 26 Makedonya sorununun Hürriyetin ilânı arefesinde aldığı durum neydi?

Gördüğümüz gibi, 1902'de kanlı bir biçimde patlayan Makedonya sorunu, 1905 yılına değin -bu konuda âdeta birbirleriyle yarışan- Avrupa siyasal çevrelerinin dikkatini çekmeğe, Avrupa donanmalarının Osmanlı kıyılarında gövde gösterilerine konu olmağa devam etti. İhtimal Rusya'daki karışıklığın da etkisiyle, 1906 yılı sâkin geçtiyse de, 1907 yılında Makedonya işi yeniden kurcalanmaya başlandı. Rusya, belki de eskisi gibi güçlü olduğunu göstermek istediği için, Avusturya ile el ele vererek İstanbul'daki elçileri aracıyle Makedonya için bir adliye ıslahat tasarısı hazırladı (15 Eylül 1907). Buna göre her üç vilayette biri Müslüman, öbürü Hıristiyan, ikişer adliye müfettişi olacak, adliye memurlarının sayısı arttırılacak, harp divanları da adliyenin denetlemesi altında olacaktı. Böyle bir tasarının gelmekte olduğunu İstanbul hükümeti hissetmiş olmalıydı ki, kısa bir süre önce Mürzsteg anlaşması uyarınca adlî ıslahat yapıldığını ve henüz uygulanmaya konulmayan yerlerde bunu uygulatmak için harekete geçildiğini, adlî ıslahata gerek bulunmadığını bildirdi. Fakat Osmanlı yönetiminin karşı karşıya bulunduğu iflasın bir göstergesiydi ki, genellikle Osmanlı istekleri karşısında elverişli tavırlar almak iste-

yen Almanya dahi, bunu, Konya sulama tasarısı ve Bağdat demiryolu gibi konularda karşılaşmakta olduğu zorluklardan yakınmak için vesile yapıyordu.

Öte yandan, İngiltere de 18 Aralık 1907'de bir genelge hazırladı ve Büyük Devletlere, Makedonya işlerinin bozukluğunu öne sürerek burada yabancı subayların fiilen jandarma komutanlığı yapmasını, jandarma sayısının arttırılmasını, seyyar bir jandarma birliğinin kurulmasını ve bölgedeki Osmanlı askerinin azaltılmasını önerdi. Bu öneriden başlıca amacın (Almanların 'nazlanırken' yaptıkları gibi), başta petrol olmak üzere, Babıâliden istenen imtıyazlar için baskı yapmak olduğu anlaşılıyor. Avusturya tutumunun da bu yönden güdülendiğini biliyoruz (Bayur I, 1, 217—8, 231—2; Kuran İT JT 248).

1908 yılında İngiltere, Makedonya işini daha faal bir biçimde kovuşturmaya başladı. 29 Ocak 1908'de İngiliz Kralının Parlamento söylevinde Makedonya'da ıslahat işinin yeniden ele alınması gerektiği belirtildi. Nitekim, bu devletin 3 Mart 1908 genelgesinde, üç vilayet için Müslüman ya da Hıristiyan tek bir vali, bunun süresinin belirlenmesi ve ancak Büyük Devletlerin rızasıyle süresinden önce azledilebilmesi, maaşının bunların kefaleti altında olması, Türk askerinin azaltılması öneriliyordu. Ruslar, buna karşılık, genel vali yerine Müfettiş-i Umumînin işbaşında kalmasını önerdiler (26 Mart). İngilizler, Müfettiş-i Umumînin İstanbul'a sormadan bütçeyi onaylayabilmesi, atama ve azil yetkisine sahip olması şartıyle bunu kabul ettiler (4 Nisan). Öbür devletler de Rus önerisini benimsediler. Böylece üç vilâyetin özerklik yönünde önemli bir adım daha attığı görülüyordu. Bunun, Makedonya'yı Osmanlı tutmak için didinen, çabaların boşa gittiğini gördükleri oranda İT örgütüne sarılan genç mektepli subayları çok etkilediği ortadaydı.

Bayur, Makedonya'da çoğunluk Müslüman olduğuna göre, özerklikten Türklere bir zarar gelmeyeceğini, çünkü bunun Makedonya'nın bölüşülmesini önleyeceğini söylüyor (I, 1, 413). Bölünmesini önleyeceği doğru olmakla birlikte, Türklerin, bunun Osmanlı Devletinden kopmayıp Osmanlı kalmasını tercih etmeleri doğal ve doğru bir tutumdu. Özerklik ya da bağımsızlık, ancak bölgenin parçalanarak başkalarınca ilhak edilmesi ihtimali karşısında ehven-i şer olabilirdi. Müslümanların, iktisadî güçsüzlükleri, iyi bir eğitim sistemine sahip olmamaları, ulusçuluk ideolojisinin yayılmamış olması, Müslümanların hatırı sayılır bir bölümünün Arnavut oluşu, Büyük Devletlerin ve Balkan devletlerinin taşıdıkları ve Müslüman çoğunluğu çoğunluk saymamak eğilimindeki 'haçlı zihniyeti' gibi nedenlerle,

özerklik ya da bağımsızlık durumunda çoğunluklarını etkili bir biçimde duyuramamaları ihtimali de çok yüksekti.

Bundan sonraki soruda da göreceğimiz gibi, İngilizlerin Makedonya girişimi Hürriyetin ilanı devriminin yakın nedeni olacaktı.

Soru 27 : Ordu içinde ne gibi hoşnutsuzluklar vardı?

Ordu derken, herkesten önce, Hürriyetin ilanı ihtilâlini yapmış olan mektepli subaylar kastedilmektedir. Bunların birçok şikâyetleri vardı. Başta alaylı subayların karşısındaki durumları geliyordu. İstanbul'daki Hassa Ordusuna, yani 1. Orduya alaylı subayların atanması tercih ediliyordu, zira, daha önce anlatıldığı üzere, bunlar daha sâdık, daha kapıkulu zihniyetli idiler. Hassa Orausu ise her şeyden önce Abdülhamit'in güvenliği demek olduğundan, terfi ve nişanlarda her zaman bu Ordu önce düşünülüyor, diğer ordular ihmal ediliyordu. Ayrıca, görüldüğü gibi, iki ayda bir maaş verilmesi gibi bir durum da şüphesiz kızgınlık yaratan bir etkendi (Bayur I, 1, 434—6).

Kızgınlık yaratan başka bir şey, Abdülhamit'in korkuları yüzünden ordunun gerçek mermilerle eğitim yapmamasıydı. Yine bu korkular yüzünden, donanma (Abdülhamit, bu donanmanın Abdülaziz'i tahttan indirmek için Dolmabahçe Sarayını denizden kuşatmakta kullanılmış olduğunu gözönünde bulunduruyordu), Haliç'te bekletiliyor, hatta çürütülüyordu. Söylentiye göre gemilerde sebze yetiştiriliyor, donanmaya yeni alınan bazı gemilerin de hareket etmemesi için bazı önemli parçaları sökülüp alınıyordu (Ramsaur 116). Yunan harbinde donanmanın Haliç'ten çıkması, ve hele yolda kalmadan Çanakkale'ye ulaşması bile büyük mesele olmuştu.

Rumeli'ye özgü şikâyetler de vardı. Güzel giyimli, şık Avrupa jandarma subaylarının yanında Osmanlı subayları fakirliklerini, pejmürdeliklerini daha çok hissediyorlardı. Yabancı jandarma subaylarının denetimindeki Osmanlı jandarma subayları özel muamele gördükleri halde, asayişi korumakta etkili olamıyorlar, iş yine bizim ordu subaylarına kalıyordu.

Soru 28 Hürriyetin ilânı nasıl oldu?

Hürriyetin ilânının yakın nedeni, İngiltere'nin 3 Mart 1908 genelgesiyle Makedonya konusunda yaptığı girişim oldu. (İngiliz Elçiliği

Baştercümanı Fitzmaurice'e göre, hızlandırıcı etkenler olmasaymış, ihtilalin, Abdülhamit'in tahta çıkış yıldönümü olan 1 Eylülde yapılması planlanmışmış. Bayar 907.) Bu, Tİ'yi harekete geçiren bir uyarım oldu. Tabiî, hemen eklemek gerekir ki, bu arada TI'nin Rumeli'deki örgütü de iyice yayılmış, harekete geçmek için gerekli olan gelişmeyi bütünlemişti. Makedonya işinin yeniden ele alınması devrimin yakın nedeni olmakla birlikte, temel neden daha geneldi. 1897 Osmanlı Yunan savaşındaki zafer, «Bu devlet nasıl kurtarılabilir?» sorusuna Abdülhamit iktidarının cevap verebileceği izlenimini uyandırmış, fakat bu izlenim kısa zamanda silinmişti. Aydın kadrolar, Osmanlı Devletinin dağılma sürecinin bu sefer hangi ülke parçasını kapıp götüreceğini büyük bir karamsarlık içinde bekliyorlardı. Israrlı işaretler bu ülke parçasının Avrupa'nın Makedonya diye adlandırdığı Üç Vilayet olacağını göstermekteydi. Bu temel neden dışında mektepli memur ve subayların iktisadî, toplumsal, siyasal durumlarından ötürü şikâyetlerini ve bir de Rus - Japon savaşının bütün alanlarda doğurduğu sonuçların psikolojik ortamdaki etkilerini de kolaylaştırıcı etkenler olarak eklemek gerekir.

İngiltere'nin 3 Mart 1908 genelgesi kısa zamanda Paris'teki İT merkezinde duyuldu ve bu merkezin Selânik'teki iç merkeze yazdığı 16 Mart 1908 yazısına konu oldu. Bunda, İngiliz tasarısının uygulanması halinde, Makedonya'nın bağımsız olacağını, bunun üzerine Arnavutluk'un «haliyle» elden gideceği (Doğu Pakistan gibi?) ve sınır İstanbul kapılarına dayanmış olacağından, başkentin Asya'ya taşınması gerekeceğini, bunun ise Osmanlı Devletini Avrupa devletlerinin arasından çıkararak onu «ikinci ve hattâ üçüncü derecede bir Asya devleti haline», bir çeşit İran durumuna sokacağı savunuluyordu (Bayur I, 1, 414). Bu durumun, Anadolu'da demiryollarının Rumeli'ye göre az gelişmiş olmasının askerî yığınak kabiliyetine etkisi dolayısıyle, Devletin askerî gücünü de azaltacağına işaret olunuyordu. Rumeli için savaşın göze alındığı belli edilirse, Avrupa geriliyecekti, fakat Abdülhamit yönetiminden böyle bir tutum beklenemezdi. Bu durum karşısında Paris merkezi şu tedbirleri öneriyordu: 1) Telgrafhanelerin Müslümanlarca işgaliyle, hükümete, Avrupa'nın Makedonya konusundaki tasavvurlarının kabul edilmeyeceğinin bildirilmesi; 2) Büyük Devletler konsolosluklarına kalabalık heyetler halinde gidilip aynı hususun belirtilmesi; 3) Hıristiyanlar kadar Müslümanların da kötü yönetimden şikâyetçi olduklarının açıklanması; 4) Bildirgeler yayımlanarak, çeşitli unsurların, amaçları bağımsızlık değil de ıslahat ve adalet ise, eşkiyalıktan vazgeçerek çoğunlukla birlikte yasaların uygulanmasını istemeğe çağırılması; 5) Avrupa kamuoyunda

Osmanlı makamlarının çetecilik karşısında çaresiz kaldığı ileri sürüldüğüne göre, Tİ üyesi subaylardan, genelge yoluyle, Rum, Bulgar, Sırp çetelerinin yok edilmesi konusunda çaba göstermelerinin istenmesi.

Paris merkezinin önerilerinin bir etkisi olduğunu düşünmek mümkündür, zira bunlardan ilk dördünün şu ya da bu biçimde uygulandığını biliyoruz. Beşinci tedbirin uygulanıp uygulanmaaığını bilmiyoruz. Fakat Abdülhamit yönetimine karşı kesin mücadele başladığında -Niyazi Bey örneğinde gördüğümüz gibi- artık Hıristiyan çetelerine karşı mücadeleye son verilerek, bunların çetecilikten vazgeçerek meşrutiyet uğrunda birlikte mücadeleye çağırıldıklarını biliyoruz. Ne yazık ki, Paris merkezinin elde bulunan yazışma defterleri 28 Mart 1908 gününe değin gelmekte, bundan sonraki yazışma defteri ya da defterleri bulunmadığı için, olan bitenleri daha çok olaylardan izlemek zorunluğu vardır. Son olarak, 26 Mart 1908 günlü bir yazı üzerinde biraz durulabilir. Bunda, Makedonya sorununun Fransız Parlamentosunda ele alınması dolayısıyle, A. Rıza'nın bir Fransız milletvekili nezdinde yapmakta olduğu bir kulisten söz ediliyor, ihtilal işlerinde kâylüden çok işçilerden yararlanılabileceği, tütün fabrikalarına gelen mevsimlik işçiler, özellikle okur yazar olan Rodop'lu işçiler üzerinde çalışmak gerektiği, Arnavut eşrafı aracıyle, askere alınacak Arnavutlar arasına Sarayda ajanlık yapacak fedailer sokulabileceği anlatılıyordu.

Bu noktada Bayur'un (I, 1, 430—4) üzerinde durduğu bir noktaya önemle işaret etmek gerekir. Abdülhamit istibdadının Bizansvari yönetim biçimi, İT gibi çok gizli ve ordu içinde geniş bir yaygınlık kazanmış bir örgütle etkili bir mücadeleye elverişli değildi. Şöyle ki, özellikle askerî Paşaların birleşerek kendisini devirmeleri tehlikesine karşı sürekli olarak onlar arasında kıskançlık ve rekabetleri körüklemesi gerekiyordu. Onlar da, Efendilerine güven telkin edebilmek için, böyle kıskançlık konuları yaratmak ya da varmışçasına davranmak zorundaydılar. Bu, kapıkulları arasında, Doğu mutlakiyetinin istediği dayanışmasızlık ve rekabetin, belki hayli aşırı biçimiyle, 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında yaşatılması demekti. Birbirleriyle uğraşan, birbirlerini Efendilerinin gözünden düşürmek için çabalayan, jurnal eden, hiç değilse bir bölümünün yeterlikleri şüpheli alaylı Paşaların, birbirlerini çelmeleyecekleri, örneğin bir İT'ye karşı mücadeleyi etkili bir biçimde sürdüremeyecekleri ortadadır. Nitekim, 1907 sonu ve 1908'in ilk yarısında Selânik'te 3. Ordu kumandan vekili olarak Ferik Esat Paşa, ona bağlı Selânik ve Manastır bölgelerinde kendisiyle aynı rütbede birer komutan, Üsküp ve Seres'te ise kendisinin iki rütbe üstü, yani müşir olan Tatar Osman

Fevzi ve İbrahim Paşalar bulunuyordu. Başlıbaşına bu durum dahi disiplinsizlik yaratacak bir nitelikteydi. Üstelik, bu Paşalar, zaman zaman birbirleriyle uğraşmış, birbirleri aleyhine jurnaller, raporlar yazabilmişlerdir. Bu konuda daha öncesine ait başka bir örnek, Serhafiye Ahmet Celalettin Paşa ile Paris Elçisi Münir Bey arasındaki ilişkilerdir (Kuran İT JT, 45—57).

Tİ'nin varlığını resmen duyurması, 1908'in Mayıs ayı içinde oldu. Tİ Manastırda Rusya dışındaki Büyük Devlet konsolosluklarına bir layiha sundu. Bunda, İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in Makedonya bunalımının çözümü için oraya bağımsız bir valinin atanmasını, Rus hükümetinin ise uluslararası nitelikte bir Genel Müfettişlik istediği belirtiliyordu. Müslüman ve Hıristiyan bütün Osmanlılar yabancı müdahalesine karşıydılar. 2000 yıldır Makedonya diye bir devlet olmamıştı. Eski devletleri diriltmek gerekiyorsa Lehistan ne güne duruyordu? Dertli olan yalnız Makedonya değil, istibdat baskısı altında bulunan bütün ülke ve bütün Osmanlı uluslarıydı. Makedonya dahil, bütün ülke mutlu kılınmak isteniyorsa, yüksek rütbe ve makam sahiplerini bir yana iterek, kurulmuş olan Tİ'nin hürriyet mücadelesine yardım edilmeliydi. Makedonya'daki Müslümanlara gelince, bunlar çoğunluktaydı ve birçok tahriklere rağmen öbür uluslara karşı sabırlı bir saygı göstermekteydiler. Ama bu sabrın da sınırları olması doğaldı. Bundan sonra Makedonya bunalımında Rusya'nın Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan'ın sorumluluğunu belirten, Kırım Savaşı'ndaki ittifakın hayalleriyle süslü bir bölüm geliyordu. Avrupa yardım etmek istiyorsa, Osmanlı Devletinin ayrılmaz bir parçası olan ve uğrunda ölmeğe hazır bulunulan Makedonya'ya müdahale heveslerinden vazgeçmeli, istibdat yönetiminin aşırılıklarına son vermek için İstanbul'da ve tedhişçiliği önlemek üzere Sofya, Atina ve Belgrat'ta baskıda bulunmalıydı. Fakat istibdad perdesini yırtacak olanın önce «biz» olduğu belirtiliyordu.

Bu layiha, Makedonya konusunda duyulan bir telaşın ifadesi olduğu denli, bir ölçüde Tİ'nin kendisine olan güvenin de bir belirtisi sayılabilir. Beş devletin konsolosluklarına verilen bir layihanın Osmanlı makamlarına sızmaması pek beklenemezdi. Dikkati çeken başka bir nokta, Ruslara karşı Kırım Savaşındaki İngiliz Fransız İtalyan Osmanlı ittifakından dem vurulmasıydı. Oysa o günden ve özellikle 1875'ten bu yana köprülerin altından çok sular akmış, hatta 1894'de Fransızlar Ruslarla gizli ittifak yapmışlar, 1907'de ise İngilizler Ruslarla uzlaşmışlar ve aralarında yakın bir dostluk başlamıştı. Öte yandan bu ülkelere rakip olan Almanya, Osmanlı Devletini uzunca bir süredir bazı sınırlar içinde destekler durumdaydı.

Herhalde Abdülhamit, Rumeli'de düzene karşı bir şeylerin dönmekte olduğuna dair sürekli haberler almaktaydı ama jurnal sistemi uzun süredir öyle olur olmaz istihbaratı teşvik etmekteydi ki, «Kurt geliyor» diye sık sık bağıran küçük çoban misali, gerçek tehlike kapıyı çalmağa başlayınca, gerekli tepki ve duyarlığı görmemiş olması muhtemeldir.

Konsolosluklara verilen layiha ile ortaya çıkmış olan Cemiyet, olan bitene karşı daha duyarlı olmak zorundaydı. Selânik'te Merkez Kumandanı olan Yarbay Nâzım B., Padişah yaverlerindendi. Daha önce izin almadan İstanbul'a gittiği ve 2000 kuruş maaş zammıyle döndüğü, kumar oynadığı, gazinolardan ve Rejiden para aldığı, Enver Beyin kızkardeşiyle evli olduğu halde onu boşamak üzere bulunduğu anlaşılıyor. Bu arada Nâzım B. yeniden İstanbul'a çağırılınca, Cemiyet harekete geçmeğe karar verdi. Mustafa Necip, İsmail Canbolat ve Enver'in yardımıyle Nâzım Beyi vurur. (Bayur'a göre 29 Mayıs, Ramsaur'a göre 11 Haziran 1908'de: bu tarihlerden birinin Rumî, diğerinin Miladî olması ihtimali de vardır). Yaralanan Nâzım B., İstanbul'a götürülür, Enver de Tikveş'e kaçıp gizlenir.

Bunun üzerine Abdülhamit, güvendiği adamlardan İşkodralı İsmail Mahir Paşa başkanlığındaki bir heyeti, 3. Ordunun cephaneliklerini teftiş etmek bahanesiyle Selânik'e gönderdi. Kosova taraflarında da Miralay İbrahim B. başkanlığındaki bir heyet, «selam-ı şahaneyi» tebliğ etmekle görevlendirildi. 3. Ordu Komutan Vekili Esat Paşa ve Kurmay Başkanı Ali Rıza Paşa merkeze alındılar. Esat Paşanın yerine İbrahim Paşa atandı. Oysa bu komutan da umulduğu gibi çıkmadı ve Hüseyin Hilmi Paşa ile işbirliğine başladı, hatta İ. Mahir Paşanın Temmuz başında geri çağrılmasını sağladı. Mahir Paşa, İstanbul'da, H. Hilmi Paşayı, hatta Sadrıazam Avlonyalı Ferit Paşanın damadı Ali Paşayı sadakatsizlikle suçladı. Bunun üzerine Bursa'ya sürüldü ve Hürriyetin ilanından az sonra da İT tarafından düzenlenen bir suikastte öldürüldü.

Bu arada, Abdülhamit, 3. Ordudan 2 subay istemişti. Gelenler, Kurmay Ali Rıza ve Topçu Hasan Rıza adında iki albaydı. Bunların uzunca bir süre İstanbul'da alıkonmaları, tutuklandıkları sanısını uyandırdığından, Tİ bunların geri gönderilmesini istedi. Böylece hem Tİ'nin gücü, hem de gelenlerin o kafada oldukları anlaşıldıysa da, Saray, daha yumuşak yolları tercih ederek onları iade etti.

Bundan sonraki önemli adım ve ihtilalin fiilen başlaması, 3 Temmuz 1908 günü Resne'de Kolağası Niyazi Beyin 200 kadar asker ve 200 kadar sivilden oluşan hayli kalabalık bir çeteyle dağa çıkması oldu. Bu olaydan önceki önemli gelişmelerden biri, Rus Çarı ile İn-

giliz Kralının Reval'de 9 Hazirandaki buluşmalarıydı. Tİ'nin Rumeli'nin yazgısı konusundaki telaşını doğrulayan bir olaydı bu. Öte yandan, Manastır'da bulunan ve Sarayın hafiyesi olan Alay Müftüsü, Niyazi ve arkadaşlarının ihtilalci çalışmalarını öğrenmiş bulunuyordu. Durumun farkına varan Niyazi, Tİ'den izin alarak, dağa çıkmak ve açıkça mücadele etmek kararını verdi. Gitmeden önce, kışladan birçok silah ve para aldı. Gidenler arasında Resne Belediye Reisi Hoca Cemal, Maliye Müfettişi Tahsin Efendi, Polis Müdürü Tahir B. de vardı. Niyazi, Yıldız'a, Rumeli Müfettiş-i Umumiliğine ve Manastır Valiliğine yazdığı yazılarla hafiye paşaların dönmesini, Kanun-u Esasinin hemen yürürlüğe konularak Mebusan Meclisinin toplanmasını yumuşak sayılabilecek bir dille istedi. Artık Tİ'li başka subaylar da ihtilale katılmaya başladılar ve hareket, örgütün malı oldu. 5 Temmuzda Manastır Tİ örgütü, kentin sokaklarına meşrutiyetçi bir bildirge yapıştırdı.

Padişah, duruma egemen olmak için şiddetli tedbirlere başvurması gerektiğini anlamıştı. Metroviçe'de 18. Nizamiye Fırkasının Komutanı Arnavut Şemsi Paşa'yı, Niyazi'nin hareketini bastırmakla görevlendirdi. Paşa, okuması yazması kıt, alaylı ve Padişaha çok bağlı, sert bir askerdi. 7 Temmuz'da Manastır'a geldi ve Yıldız'la haberleştikten sonra yola çıkmak üzereyken, Tİ'nin fedai bir subayı, Teğmen Âtıf (Kamçıl) tarafından vurularak öldürüldü. Paşa, yoluna devam edebilseydi belki de Niyazi'nin hareketini bastırabilecekti. Paşayı vuran Âtıf, Tİ'nin onayını almakla birlikte, kendi girişimiyle işi yapmış ve kaçıp kurtulabilmişti. Olayın Sarayda ve ona bağlı çevrelerde nasıl bir yılgınlık yarattığı tahmin olunabilir. Manastır Mıntıka Kumandanı Osman Hidayet Paşa, Tİ'nin ne denli dalbudak salmış olduğunu sezdiğinden, bu sırada bir öğüt heyeti istemekten başka çare bulamaz. Nitekim, Niyazi'yi bastırmak için miralaylığa yükseltilerek görevlendirilen Şemsi Paşanın damadı Rıfat Beyin dahi Tİ'li oluşu, bunun bir örneğidir. Genç mektepli subayların genellikle Tİ'li oluşu, Niyazi gibi ortaya çıkıp isyan edenlere karşı alınacak tedbirleri önceden felce uğratıyordu.

Niyazi'nin dağa çıkıp, bu hareketin bastırılamamasından sonraki önemli olay, Firzovik toplantısıdır. Haziran ortalarına doğru Kosova'da bulunan bazı yabancılar, Firzovik'te bir eğlence düzenlemeyi tasarlarlar ve hazırlığa girişirler. Herhalde Makedonya'nın Osmanlı Devletinden koparılması yönündeki gelişmelerden işkilli olan o bölgenin Arnavutları, bu hazırlıkları, Avusturya'nın askerî bir işgâl hareketini örtmek için düzenlenmiş bir hile olarak yorumlarlar ve silâhlı olarak

oraya toplanmağa başlarlar. Haber, dallanıp budaklanarak yayılır ve bu topluluğa katılanların sayıları ertesi ay 30.000'e kadar yükselir. Yavaş, yavaş Avusturya'dan bir hareketin söz konusu olmadığı anlaşılır. Bu arada, toplantının sükûnetle dağılmasını sağlamak üzere Kosova Valisi Mahmut Şevket Paşa tarafından 8 Temmuzda görevlendirilen ve Tİ'li olan Miralay Galip B., bunu meşrutiyetten yana bir toplantıya çevirmek için uğraşıyordu. Necip Draga gibi Arnavut ileri gelenleri yardımcı olurken, İsa Bolatin gibileri buna karşı çıkıyorlardı. Galip Beyin geliştirmek istediği tez şuydu: Rumeli'de yabancı müdahalesinin son bulması için meşrutiyet düzeni geri gelmeliydi. Sonunda bunu başardı. 20 Temmuz günü Padişaha sunulmak üzere Sadrıâzam ve Şeyhülislama Kosova halkı adına 180 imza ile çekilen telde, devletin güçlenmesi için «sünnet-i nebevîyeden» ve Padişahın onaylayıp ilân etmiş olduğu Kanun-u Esasî gereği bulunan meşveret usulünün iade edilmesi, yani «Bir millet meclisinin» toplanması isteniyordu. Cevap çıkmayınca, 22 Temmuzda bir tel daha çekilerek, «Teskin-i heyecan kabil olmuyor. Halk müsellâhan aşağı doğru akın ediyor.» diye ısrar edildi. Bu durum, ordudaki bir isyana, bir halk isyanının da boyutlarını katmaktaydı. Üstelik bu isyan, İmparatorluğun en duyarlı ve en göz önünde bulunan bir yerinde oluyordu ve bunu yapanlar da Abdülhamit'in çok güvendiği Arnavutlardı.

İşte bir yandan orduda, Niyazi Beyinki gibi, öte yandan halkın Arnavutlar gibi 'sadık' bir kesiminde başkaldırma hareketleri belirdiği bir sırada, bu gailelerle uğraşacak askerî ve mülkî mekanizma Tİ'li subaylarca girişilen tedhiş ve propaganda faaliyeti sonucunda mefluç bir hale getirilmiş bulunuyordu. Nâzım Beyin, Şemsi Paşanın ve diğer bazı istibdatçıların vurulması olayını yukarıda gördük. İsmail Mahir Paşa heyeti Manastır Alay Müftüsüyle Selânik'ten dönerken gemide bir hukuk öğrencisinin saldırısına uğrar ve iki kişi ölür iki kişi yaralanır (12 Temmuz). 15 ile 24 Temmuz tarihleri arasında Anadolu'dan getirtilen 18.000 asker de yolda gelirken, ya da Selânik'e çıktıktan sonra yapılan propaganda sonucunda meşrutiyetçi safa çekilmişlerdi. 17 Temmuzda, Padişahın bir fermanını okurken Manastır Mıntıka Kumandanı Osman Hidayet Paşa vurulur. Son olarak da, Niyazi Beyin Resne Millî Taburu ile 20 Temmuzda dağa çıkmış olan Eyüp Sabri B. kumandasındaki Ohri Millî Taburu 22—3 Temmuz gecesi Manastır'da birleşerek Şemsi Paşanın yerine Manastır Fevkalade Kumandanlığına atanmış bulunan ve görev yerine 12 Temmuzda gelen Müşir Tatar Osman Fevzi Paşayı 2000 kişilik kadar bir kuvvetle gelip dağa kaldırırlar.

23 Temmuz günü 21 pare topla Manastır'da Meşrutiyet Tİ tarafından ilân edilir. Yine o gün, Tİ Rumeli'nin birçok merkezinde Meşrutiyeti törenlerle ilân eder ve durum, bir telgraf yağmuru halinde Yıldız'a duyurulur ve hükümetin de buna uyması istenir. Zaten Abdülhamit bunun böyle olacağını anlamış ve Almancı diye tanınan Avlonyalı Ferit Paşayı 21/22 Temmuz gecesi azledip yerine Sait Paşayı getirmiştir. Kâmil Paşa da Meclis-i Vükelaya memur edilir, yani Devlet Bakanı olur. Her iki vezir de liberal ve İngilizlere yakın diye tanınırlar. Abdülhamit'in niyeti, Meşrutiyetçi akıma uymak yönünde olmakla beraber ve gelen telgraf yığını Sarayaa toplanmış olan kabineye bu işin kaçınılmazlığını belli etmekle birlikte, kapıkulu zihniyetinden başka Abdülhamit kuruntuları ile şartlandırılmış vezirler, bir türlü beklenen kararı veremeyince, Abdülhamit bu işin sorumluluğunu kendisi göğüslemek zorunda kalır ve Meşrutiyeti ilân ettirir (23/24 Temmuz gecesi). İlân, renksiz ve heyecansız herhangi bir resmî ilan gibi 24 Temmuz sabahı İstanbul gazetelerinde çıkar. Oysa o sabah, Selânik, Hürriyetin ilânını 101 pare topla kutlamaktaydı.

Sonuç olarak Abdülhamit istibdadına son veren hareketin, Rumeli'deki Tİ'li subaylar tarafından gerçekleştirilmiş olduğunu, hattâ bu subayların kendilerinin çoğunlukta bulundukları öz örgütlerini kurmuş olduklarını ve Tİ adını da sonradan, geleneğe saygıları dolayısıyle ve bir dış bağlantı sağlamak amacıyle benimsediklerini görüyoruz. Demek ki, Hürriyeti getirenler, her şeyden önce mektepli subaylardır ve kurdukları Osmanlı Hürriyet Cemiyetinın yıllardır Avrupa'da çalışmakta olan İT, ya da Tİ, ya da başka bir Jön Türk örgütüyle ilk başta herhangi bir ilgisi olmamıştır. Tabiî kj bu, İT'nin ya da genel olarak özgürlükçülerin yurt içinde ya da dışında 1889 yılından başlayarak yapmış oldukları mücadelenin boşuna olduğunu söylemek değildir. Bunu herhangi bir biçimde ölçüye vurmak imkânsız olmakla birlikte, 1905'ten sonra Şam'daki ve Rumeli'deki örgütlenmelerin sözü geçen mücadelenin sağladığı birikime pek çok şeyler borçlu oldukları muhakkaktır. Ayrıca, 1907 öncesinin İT'sinin (ya da Tİ'sinin) Hürriyetin ilânından sonra çetin bir siyasal iktidar mücadelesine girecek olan 'yeni' İT'ye pek çok kadrolar sağladığı, çünkü Hürriyeti getirdikten sonra Tİ'li subayların büyük çoğunluğunun siyasetten kendi meslek alanlarına döndükleri ortadadır. Yine de 'eski' ile 'yeni' İT ayırımı üzerinde ve ikisinin arasındaki kopukluk üzerinde ısrar etmekte yarar vardır. Nitekim İT'nin 1889'daki ilk kurucularından İbrahim Temo'ya Hürriyetin ilânından sonra Selânik'te yapılan acı muamele bunu göstermektedir: «Söz arasında ben cemiyetimizin muvaffakiyetinden sevinerek bahsederken, Cemal Bey (Paşa) bana: Dok-

tor, hangi cemiyeti murad ediyorsunuz? Bizim bu cemiyetimiz, sizin vatan haricinde çalıştığınız cemiyet değildir. Bu cemiyet, Manastır ve Selânik mahsuludur, gibi sözlerle, kendilerinden bir ümid beslediğimi ima eder bir tarzda beni fikirdaş gibi tanımak istemedi.» (Temo 215).

B. GENEL ÇÖZÜMLEMELER

Soru 29 Özgürlükçü akımın kadrolarını nasıl insanlar oluşturuyordu?

Özgürlükçü akımın tipik kadrosunu 1906'da Selânik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyetinde bulabiliriz. Bu Cemiyetin kurucularına ve ondan sonra Cemiyete katılanlara bir göz atarsak, bu kadroların pek büyük çoğunlukla a) Türklerden, b) Gençlerden, c) Yönetenler sınıfı mensuplarından, ç) Mekteplilerden, d) Burjuva zihniyetlilerden oluştuğunu ve genellikle bu beş niteliğin kişilerde bir arada bulunduğunu görürüz. Bu nitelikleri gözden geçirirsek, 1889'da kurulan İttihad-ı Osmanî örgütünün Askerî Tıbbiyedeki Müslüman gençlerce kurulduğunu görürüz, fakat hiç değilse kurucular arasında Türklerin çoğunlukta oldukları söylenemez. Hele yurt dışındaki Jön Türklerin arasında Müslüman olmayanların da bulunduğu göze çarpmaktadır. Hatırlanacağı üzere, A. Rıza **Meşveret'i** hiçbiri Müslüman olmayan Halil Ganem, Aristidi Paşa, Albert Fua ile kurarak sanki mükemmel bir Osmanlıcılık örneği vermeğe özenmişti. Sabahattin dahi Musurus Gidis ile çalışmıştı. **Ne** var ki A. Rızacı kanat, yukarıda gördüğümüz gibi, Bulgaristan'a yazdığı 2/6/1906 günlü mektupta, Müslüman olmayan bir Osmanlıyı Cemiyete almanın «ancak bazı şartlar dahilinde» olacağını belirtmiş ve amacı daha da seçik bir biçimde belirtmek için, Cemiyetin «halis bir Türk Cemiyeti» olduğunu eklemişti. Aşağıda da görüleceği üzere, İT bu yöndeki gelişmesini sürdürmüş ve Türklüğün koruyucusu ve temsilcisi bir örgüt niteliğini muhafaza etmiştir.

Cemiyetin gençlerden oluşmasına gelince, İhtilâlci bir örgüt mensuplarının gençlerden oluşması olağan sayılabilir, zira gençler her yerde genellikle daha sabırsız, daha atak ve tehlikeleri göze almağa daha hazırdırlar. Fakat bundan daha önemli olan husus şu ki, yaşlılar bürokratik merdivende daha yükselmiş olmak dolayısıyle, elde

ettiklerini kaybetmek korkusunu daha çok duyuyorlardı ya da kapıkulu zihniyetiyle daha uzun süre temasta bulunmuş olmak sebebiyle, sadakat yönünde daha çok şartlanmış oluyorlardı. Jön Türklerin başına, zaman zaman Yeni Osmanlılara koruyuculuk yapmış olan Mustafa Fazıl Paşa örneğindeki gibi, bazı koruyucu paşalar geçmek istemiş ya da geçmişse de, İT'nin içinde bunların çok nüfuz sahibi oldukları, hattâ İT'nin bünyesine kaynaştıkları pek söylenemez. Bu arada Damat Mahmut Paşa, Ahmet Celâlettin Paşa, Mısırlı Prensler (başta Sait Halim Paşa) gibi örnekler hatıra gelmektedir. A. Rıza'nın dahi Hürriyetin ilânından sonra İT içindeki nüfuzunu yitirmesi ve bir ölçüde bu yüzden gerici sayılabilecek bir tutuma sürüklenmesinde, belki A. Rıza'nın yaşlanmış olmasının da bir payının bulunduğu düşünülebilir.

Özgürlükçü akımın tipik mensubunun üçüncü özelliği, yönetenler sınıfından, yani askerî ya da mülkî bürokrasiden oluşudur. Bu sırada Osmanlı Devletinde serbest meslek sahipleri, özellikle Müslümanlar arasında pek az olduklarından, bunlar dahi mektepli yöneticilerin bir uzantısı sayılabilirler. Özgürlükçü akımla halk katlarının, yani esnaf, işçi ve köylülerin fazla bir ilgisi olmamıştır. Aynı şekilde Hürriyetin ilânına değin sermaye sahiplerine ya da taşra eşratına (toprak ağalarına) da pek rastlamamaktayız.

Mekteplilik niteliğine gelince, bu, Jön Türk'ün ideolojisini belirleyen en önemli etkendir. Mektepli, yani askerî ya da mülkî olup Batının çağdaş eğitim kurumlarını örnek alan bir eğitim kurumunda (başka bir deyişle medrese dışında) yetişmiş olan bir kimse, geleneksel yöneticilerden bambaşka bir insandır. Mektepli demek, az çok çağdaş yani Avrupaî bir dünya görüşüne sahip kimse demektir. Bu adam Avrupa'nın hemen her alanda üstün olduğuna ve Osmanlı Devleti kurtulacaksa önemli ölçüde Avrupa'ya benzemesi gerektiğine inanmıştır. Bu adam devletin ve yönetimin, yalnızca bir padişahın ya da bazı paşaların keyif ya da istekleriyle ayakta durmaması gerektiğinin, kurumlaşmış ve nesnel olan, yani kişisel olmayan esaslara göre halka bir hizmet sunmak amacına yönelmesi gerektiğinin az çok bilincindedir. Yine az çok bilmektedir ki, işinde yükselecekse, padişahın keyfi ya da lutfuyle değil, işinin ehli olması ve işini iyi yapmasının bir sonucu olarak yükselmelidir. Sahip olduğu diploma, işinin ehli olduğunun nesnel kanıtı olduğu için, işe alınmak ve işinde yükselmek onun hakkıdır, yoksa baştakilerin lutfu değildir. Fakat yine bilmekte ve acı bir biçimde görmektedir ki, devletin ve yönetimin ödediği maaşlar, yaptığı işler, terfiler v.s. yaygın olarak padişahın sağladığı bir nimet, bir lutuf olarak görülmekte, yorumlanmaktadır.

Son olarak, aşağıda da göreceğimiz üzere, İT'li burjuva zihniyetlidir. Bu, gördüğü eğitimin bir sonucudur. Yönetenler sınıfı mensubu olup burjuva sınıfının zihniyetine nasıl sahip olunabileceği sorulabilir. İnsan nesnel koşulları itibariyle bir sınıfa mensup olup, başka bir sınıfın zihniyeti yani öznelliği içinde olabilir. Fransız ihtilalinde bazı soyluların, yani feodallerin, inançları dolayısıyle burjuva olan ihtilale hizmet edip sınıflarına ihanet ettikleri görülmüştür. Aynı biçimde, sosyalist ya da komünist parti mensuplarının, hattâ önderlerinin bir çoğunun burjuva, hattâ soylu oldukları görülmüştür. İşte Osmanlı Devletinin bu döneminde birçok mekteplilerin nesnel olarak yönetenler sınıfına bağlı oldukları halde, kafa yapıları itibariyle, esas itibariyle burjuva oldukları ve ülkenin ancak bir burjuva düzeni içinde kalkınabileceğine inandıklarını görüyoruz.

İşte böylece, tipik İT'liyi Türk, genç, yönetici, mektepli, burjuva zihniyetli olarak tanımlamış oluyoruz.

Soru 30 Jön Türklerin ideolojisi neydi?

Petrosyan'ın da kabul ettiği gibi, gerek Yeni Osmanlıların, gerekse Jön Türklerin ideolojisi burjuva ideolojisi diye nitelenebilir. Yeni çağlarda Avrupa'da meşrutiyet ve demokrasi nasıl burjuvazinin istekleri arasında baş köşeyi işgal ediyor idiyse, Avrupa'da gördükleri meşrutiyeti isteyen genç Türk aydın yöneticileri kendileri kapitalist olmamakla birlikte, zihniyetlerinin feodallik yerine burjuvalığa yönelik olması dolayısıyle, bu isteği (ve öbür çağdaş isteklerini) ileri sürmek suretiyle bir burjuva düzeni istemiş oluyorlardı. Gerçi özgürlükçülerin büyük çoğunluğunun taleplerini bu biçimde tanımlıyabilecek bir bilinçte olmadıkları muhakkaktır. Ama mekteplilik sayesinde edindikleri çağdaş, Avrupaî dünya görüşünün ve özlemlerinin bilimsel tanımı da bundan başka bir şey değildir. Nitekim İT'nin iktidar olmasıyle birlikte, Osmanlı Devletinde Türklerin denetindeki kapitalist gelişmenin gözle görülür bir biçimde ortaya çıkması, İT'nin Osmanlıcı ve İslâmcı sözlerine rağmen uygulamada düpedüz Türk ulusçuluğu davasını benimsemesi, sözünü ettiğimiz burjuva zihniyetinin ürünleridir. Hürriyetin ilânından evvel, önce A. Rıza'nın ve ondan sonra Sabahattin Beyin Abdülhamit'in tahttan indirilmesi, Kanun-u Esasi ve meşrutiyet dâvâlarını bir yana iterek toplumsal değişmeye büyük öncelik vermeleri, A. Rıza'nın feodal tipin tam tersi olan «ekmeğini alnının teriyle kazanan, menfaatini kimsenin zararında aramayan» adamın yetiştirilmesini, yani eğitimi öne sürmesi ve bunu tarım ve sa-

nayide gelişmeyi sağlayacak biricik kaldıraç olarak vurgulaması; Sabahattin'in, burjuvazinin dünyada ilk kez siyasal egemenliği ele geçirdiği Anglo-Sakson toplumunu yüceleştirerek kişisel girişime dayalı bir toplumun yaratılmasını önermesi, hep burjuva zihniyetinin somut ifadelerinden başka bir şey değildi. Hürriyetin ilânından önce, İT nizamnamelerinde tamamen göstermelik ve dolayısıyle anlamsız olarak kadınların da erkekler gibi eşit hak ve görevlerle örgüte girebileceklerinin açıkça belirtilmesi, o zamanki Osmanlı Devleti için aşırı ya da fantezi sayılabilecek bir çağdaşlığı, yani burjuvaca bir iştiyakı dile getirmektedir. Burada, göreceğimiz gibi, 1908 İT programında yer alan toprak dağıtımı talebini, Hürriyetin ilanından sonra işçi hareketlerine karşı takınılan olumsuz tavrı, daha önce 1907 Kongresi bildirgesinde sosyalist Ermenilerin varlığına rağmen hitap edilen sınıf ve zümreler sıralanırken işçilerin ısrarla ihmale uğramasını da saymak yerinde olur.

Osmanlı Devletinde küçük bir grup, «Selânikli» ya da «dönme» denilen kimseler, Türkler arasındaki ilk burjuvaziyi oluşturuyordu. Öte yandan ticaretle uğraşan öbür Türkler ya da ticaret ve sanayi alanında kendini göstermek isteyen aydın zihniyetli feodal eşraf da yok değildi. Ne var ki, Batı emperyalizminin ve onun kompradorluğunu yapan azınlıkların ağır baskısı karşısında, Selânikliler gibi tecrübeli ve yakın dayanışma içinde olmayan diğer Türklerin ticaret ve sanayide herhangi bir ciddî atılım yapmaları son derecede zordu. İlginçtir ki, Türkler içindeki bu az sayıda burjuva -ihtimal biraz da zaaflarının bir sonucu olarak- Hürriyetin ilânından önce burjuva düzenini getirmek isteyen İT'yi, bildiğimiz kadarıyle, çok faal bir biçimde destekleyememişlerdir, hattâ belki katkıda bulunmağa dahi çağrılmamışlardır. Ancak Hürriyetin ilanından sonra hareketi desteklemişler ve hattâ, Cavit Beyde gördüğümüz gibi, önüne dahi geçmişlerdir.

19. yüzyılda Osmanlı özgürlükçü akımlarının burjuvalığı her şeyden önce ideolojik bir olaydır. İlk planda mekteplerden edinilen, azınlık ve Avrupa burjuvalarının yaşama üslûpları karşısında tahrik olunan ve amacı Devleti düşkün durumundan kurtarmak olan bir ideoloji söz konusudur. Türk burjuvalarının bu hareket karşısında görece edilgin bir tavır içinde olduklarını, hareketin Türk yöneticilerin genç mektepli zümresince yürütüldüğünü gördük. Oysa Petrosyan, biraz mihanikî bir yaklaşımla burjuva ideolojisinin çıkmasını altyapıda kapitalizmin gelişmesine bağlamak çabasında görünüyor. Özellikle 19. yüzyılın yarısından başlayarak Osmanlı Devletinde kapitalist bir geliş-

meden söz edilebileceği doğrudur, fakat bu gelişmenin hemen hepsini Batı kapitalizminin ya da azınlıkların yatırımları oluşturuyordu. Burjuva ideolojisini edinmemiş bir Türk için bu manzara, hayli yabancı ve yerine göre hayranlık, hayret, ilgisizlik, düşmanlık gibi ancak duygu düzeyinde tepki yaratabilecek bir durumdu. Geleneksel Osmanlı, ıslahat yapıyorum diye Feodal üst yapıyı ancak yozlaştırabilirdi, yoksa onu gerçek, yani bir Türk kapitalist üstyapısına dönüştüremezdi.

İKİNCİ BÖLÜM

İT'NİN DENETLEME İKTİDARI (1908—13)

A. ABDÜLHAMİT'İN TAHTTAN İNDİRİLMESİNE DEĞİN

Soru 31 Yeni düzenin bocalamalı ilk günleri nasıl geçti?

İT 23 Temmuzda Hürriyeti ilân etmişti ama, bunu ancak Rumeli'de yapabilmişti. İstanbul ve Anadolu'da o sırada böyle bir şeyi kendi girişimiyle yapabilecek bir gücü yoktu. Abdülhamit'e rağmen İstanbul'a egemen olabilmek için, Hareket Ordusununkine benzeyen bir harekâtı ve iç savaş, kargaşalık, dış müdahale gibi ihtimalleri göze almak gerekirdi. Bunun yerine Abdülhamit'in meşrutiyeti ilân etmesi yine İT'nin bir zaferiydi ama, bu arada ve bu sayede Abdülhamit de bir ölçüde teşebbüs kabiliyetini, yani olayları yönlendirme imkânını muhafaza etmiş oluyordu. Başka bir deyişle, Hürriyetin ilânı sırasında bile Abdülhamit'in padişahlığına itiraz etmemiş olan İT, Abdülhamit meşrutiyeti benimseyince, onun padişahlığına büsbütün itiraz edemez duruma girmişti. Böylece ortaya çıkan düzen, İT ile Abdülhamit arasında bir uzlaşım olarak beliriyordu. Kimin ne kadar tâviz vereceği, yani uzlaşımın ayrıntıları ise arada çekişme konusu olacaktı. Şunu da gözden uzak tutmamalı ki, meşrutiyetin geri gelmesiyle Abdülhamit'in iğdiş etmiş olduğu bir kurum olan kabine, yani Babıâli paşaları, bir güç olarak yeniden siyaset sahnesine çıkıyorlardı.

İstanbul, birdenbire, resmî ağızdan bir ilânla meşrutiyetle karşılaşınca, ne yapacağını şaşırdı. Sansür yüzünden Rumeli'deki ayaklanmadan haberi olmadığı için, meşrutiyet ona Padişahın bir lütfu gibi geldi. Ayrıca, coşkunluğun Padişaha teşekkür biçiminde açıklanması istibdat altında uyuşup kalmış olan halk için en tehlikesiz yol olarak gözüktü. Zira ne söylenir, ne söylenemez, neye müsaade edilecek, neye edilmeyecek, henüz belli değildi. 25 Temmuz günlü **İkdam** «Padişahım Çok Yaşa!» diye kocaman bir başlık koyuyor ve olmamış

gösterileri olmuş gösteriyordu. Bu sayede İstanbul sokaklara döküldü. Halk, başlarında bir takım okullu ya da okul mezunu gençlerin önderliğinde Babıâliye, Yıldız Sarayına ve başka resmî kurumlara gidiyor ve sorumluları dışarıya ya da pencereye çağırıyor, konuşmağa ve meşrutiyete bağlılık sözleri vermeğe zorluyordu. Halkın başındakiler de söylevler veriyorlardı. 26 Temmuzda Yıldız'a giden kalabalık 50.000 kişiyi bulmuştu. Aynı gün Beyazıt'ta 10.000 kişilik bir miting yapılmıştı. İlgi çekici bir nokta, Babıâliye yürüyen bir kalabalığın başında bir kadının bulunmasıydı. Bundan başka, 27 Temmuzda Müslüman kadınları meşrutiyetçi yazılarla süslü arabalar içinde sokaklarda dolaşmışlardı. Bütün bu olaylar ülkeyi nasıl büyük bir heyecan dalgasının kapladığını gösterir. Gösterilerin, istibdadın sessizliğine alışkın devlet adamlarını ne denli endişelendirdiği kolayca kestirilebilir. Bunların önünü almak için, 27 ve 28 Temmuzda Abdülhamit'in meşrutiyetçiliğini açıklayan ve devlet işlerinin yürüyebilmesi için halkın işine, gücüne dönmesini isteyen resmî ilânlar çıktı. 28 Temmuzda Şeyhülislam Cemalettin Efendi, Padişah adına İT temsilcilerini çağırıp, Abdülhamit'in Kanun-u Esasiyi tamamıyle uygulayacağına dair yemin ettiğini bildirmişti. Buna karşılık Rıza Tevfik, İT'nin gösterilere son verdiğini açıklamıştı. Fakat İT İstanbul'a egemen olmadığı için, gösteriler İT'nin bu konudaki bildirilerine rağmen, daha bir süre devam etti. Zaten İT, kendi çabalarıyle elde ettiği meşrutiyet için Padişaha teşekkür edilmesinden rahatsızlık duyuyor ve ilk günlerdeki bazı bildirilerinde Padişahı hiç anmadan, yeni düzenin kendi çabalarının sonucu olduğunu açıklıyordu.

Bununla birlikte, bir olay, İT'ye, Abdülhamit karşısında dikkatli ve saygılı davranmak gerektiğini hatırlattı. Edirne'de «Padişahım Çok Yaşa» yazılarıyle karşılanan 3. Ordu subayları, bu yazıları indirip oradaki askere, meşrutiyetin nasıl elde edildiğini anlatmağa kalkışmışlardı. Buna tepki gösteren askerler, 300 kadar arkadaşlarını Padişaha bir kötülük gelip gelmediğini anlamak için İstanbul'a göndermişlerdi. Ondan sonra İT, Abdülhamit'e karşı saygıda kusur etmedi o derecede ki, muhalifleri onu bu yönden ağır biçimde eleştirdiler.

Fakat tabii 30 yıllık istibdadın acısının birisinden çıkması, Abdülhamit dışında bir 'günah tekesinin' bulunması gerekliydi. Abdülhamit de, çaresiz, «Hainler beni şimdiye kadar aldatmışlar» sözüyle buna yeşil ışık yaktı. Kabak, Başkâtip Tahsin Pş., Mektepler Nazırı Zeki Pş., Ebulhuda Ef., eski Bahriye Nazırı Hasan Rami Pş., Mabeyinci İzzet Pş., Selim Melhame gibilerinin başında patladı. Son ikisi Avrupa'ya kaçabildiler. Diğerleri bir süre hapis hayatı yaşadıktan

sonra İT'ye servetlerinden büyük paralar 'bağışlayarak' kurtuldular. Bursa'da bulunan Abdülhamit'in süt yeğeni Fehim Pş. ise kaçarken yakalanıp linç edildi. Tabii bu arada bir çok aziller oldu. 24 Temmuzda sansür kendiliğinden son buldu, ertesi günü hafiyelik kaldırıldı. Şunu da belirtmek gerekir ki, İstanbul'daki kargaşalık havası Anadolu'nun birçok yerlerinde de görüldü. Belki biraz da hürriyet kavramının ne olduğunun iyi bilinmemesinin bir sonucu olarak, sevilmeyen yönetim âmirleri ve memurlara karşı yer yer zorla kovma derecesine varabilen davranışlar görüldü. Vergi tahsilâtı durgunlaştı, hapishanelerden boşalan sabıkalılar asayişi bozdular.

Yeni hükümet meşrutiyete ayak uydurmak konusunda zorluklara uğruyordu. Salt Paşanın 22 Temmuzda (tabii Abdülhamit'in 'telkiniyle') kurmuş olduğu kabine, iki isim dışında, önceki Ferit Paşa kabinesinin aynısıydı. Siyasal af da beklendiği denli çabuk çıkmadı. Genelge 26 Temmuzda hazırlandı, ama 28'inde duyuruldu. Üstelik hapishanelerdeki bayağı mahkûmlar da ayaklanarak af istediler. Kendilerine meşrutiyet andı içirilerek salıverildiler. Bu sefer de bunun yaratacağı asayiş bozukluğunun meşrutiyeti halkın gözünden düşüreceği kuşkuları belirdi. Kabinenin, o haliyle basının eleştirilerine dayanamayacağı anlaşıldığından, 31 Temmuzda istifa etti ve yerine yeni bir Sait Paşa hükümeti kuruldu. Fakat bu hükümet de ancak 5 gün dayanabildi, zira yeni hükümetle birlikte çıkarılan ve Kanun-u Esasinin başına gelenleri ve onun bazı hükümlerini açıklamağa çalışan bir Hatt-ı Hümayun, büyük gürültüler kopardı. Şöyle ki, aslında gereği olmayan Kanun-u Esasi açıklamasının içine Abdülhamit'in, tahtının güvenliği açısından çok önem verdiği bir husus, yani Harbiye ve Bahriye Nazırlarının Sadrazam ve Şeyhülislam gibi Saray tarafından atanacağı hükmü sızdırılmıştı. Kanun-u Esasiye aykırı olmamakla birlikte, orada böyle bir hüküm bulunmadığı, parlamentarizmin esaslarıyla bağdaşmadığı ve özgürlükçüler de diken üstünde bulundukları için, olay, büyük tepkilere yol açtı. Bu, hükümetin sonu oldu ve Sait Paşaya, Abdülhamit'ten yana çıkmanın yanlış bir iş olduğunu öğretti.

Özgürlükçülerin diken üstünde olduklarını söyledik. Onlar, Abdülhamit başta oldukça yeni düzenin sürüp sürmeyeceği, hakkıyle uygulanıp uygulanmayacağı konusunda, özellikle o ilk günlerde, belirsizlik içindeydiler. Gösteriler, tanınmış istibdatçıların tasfiyesini sağlayıp devlet adamlarını meşrutiyete bağlılık andı vermeğe zorladığı için meşrutiyet dâvasına yararlı oluyor, özgürlükçülere güven veriyordu. Ama buna karşılık Saray ve hükümet de diken üstündeydi. Onlar da fazla özgürlük verilmekte olduğu, ipin ucunun kaçacağı, kargaşalık çıkacağı endişesi içindeydiler. Bu yüzden de baş-

ta Abdülhamit, eski düzenin adamları, meşrutiyetten vazgeçilmese bile, hiç değilse sokak gösterilerinin baskısına son vermek için, polis ya da asker kullanarak 'disiplin' sağlanması yönünü herhalde kafalarında tartmaktaydılar. Tabii bunun sonu ne olurdu, ihtilâtlara yol açar mıydı, açmaz mıydı ayrı bir hikâyedir. Bu sırada, istibdadın, sinirleri hayli bozuk adamlarını böyle maceralı yollara gitmekten alıkoymakta ağırlığı bulunan bazı gelişmelere işaret etmek gerekir. Gerçekten de, Kanun-u Esasînin yeniden yürürlüğe sokulduğunun ilânından üç gün sonra, İngiliz Elçiliğinin baş tercümanı, Sait Paşayı ziyaretle o zamana kadar İngiltere'nin Makedonya ve Ermenistan konularında giriştiği teşebbüslerin düşmanca niyetlerden ileri gelmediğini, bununla birlikte bu çetin dönemde Osmanlı hükümetinin durumunu daha da zorlaştıracak davranışlardan kaçınacağını bildirdi. Ayrıca, İngiltere hükümeti, Abdülhamit ve Sait Paşaya 27 Temmuz tarihli tebrik telgrafları gönderdi. Öbür devletler ve Avrupa kamuoyu da genellikle meşrutiyeti iyi karşıladılar. Bu diplomatik desteğin Sarayı ve Babıâliyi daha hoşgörülü davranmağa zorladığını ve dış ihtilat konusunda bir teminat olduğu için, onları bir ölçüde rahatlattığını tahmin etmek yanlış olmasa gerekir.

Soru 32 : İT iktidara ne ölçüde egemen olabildi?

İttihatçılar böylece arzuladıkları düzene kavuşmuş oldular ama kendileri o zamanın anlayışıyle 'çoluk çocuk' oldukları için iktidarı bizzat ele almadılar, alamadılar. Daha önce de değinildiği gibi, İT saflarını küçük rütbeli subaylar, kıdemsiz memurlar v.s. oluşturuyordu. Aralarında devlet adamı olmadığı gibi, devlet adamı görünüşlü 'yaşlı başlı' adam dahi pek yoktu. Çıkarabildikleri böyle bir kimse olan Avukat Manyasîzade Refik B., önce Zaptiye Nezaretine atandı (9/8) fakat kabul etmedi ve daha sonra 30 Kasım 1908'de Adliye Nazırı oldu. İktidarı ellerine almadılar deyince, kimsenin kendilerini bu konuda teşvik etmediğini de belirtmeli, zira Babıâli Paşaları devlet kuşunu kolay kolay başkalarına teslim etmeğe niyetli değildiler. Yeni düzen bu paşaların ancak istibdatçı tanınanlarını tasfiye edebilmişti. Abdülhamit'in «liberal», «İngilizci» (başları sıkışınca İngiliz elçiliğine sığınırlardı bunlar) diye tanınan paşalarına ise, ki en başta Sait ve Kâmil Paşalar geliyordu, gün doğmuş bulunuyordu. İstibdadın son bulmasıyle, ihtimal Tanzimat paşaları gibi artık serbestçe at oynatabileceklerini umuyorlardı. İT ise iktidarı bizzat ele geçiremiyordu ama meydanı bu paşalara tamamen bırakmak niyetinde de

değildi. Hangi paşaların hükümette yer alacaklarını kararlaştırmayı ve arka plandan bu paşalara yapmaları ya da yapmamaları gereken şeyler konusunda talimat vermeğe hazırlanıyordu. Bu da bir çeşit iktidardı: yap, yapma diyebilme iktidarı. Tabiî, yine de İT'nin seçiklikle yap ya da yapma dediği hususların dışında paşaların dilediklerini yapabilecekleri koskoca bir alan kalıyordu. İşte İT'nin bu yap, yapma diyebilmesini «denetleme iktidarı» diye tanımlamak mümkün görünmektedir.

Nitekim İT'nin varlığını payitahtta duyurabilmek üzere Cemiyet, ayın ilk günlerinde İstanbul'a Erkanıharp Binbaşısı Cemal, Hakkı Beylerle, Necip, Talât, Rahmi, Cavit Beylerden oluşan bir heyet gönderdi. Heyet Sadrıazamla, birincisi dört saat süren iki toplantı yaptı. Anlaşılan, Hatt-ı Hümayunla ilgili sert tartışmalar geçti, zira İT, Sait Paşa hükümetinin çekilmesini istiyordu. Heyetten ikisi Abdülhamit'i gördüler. Eski müstebit «Bütün efrad-ı millet Terakkı ve İttihat Cemiyetî âzasındandır. Ben de reisleriyim. Artık birlikte çalışalım, vatanımızı ihya edelim.» gibi işi sulandırmak isteyen sözler söyledi. İT'nin bu işe ne denli sinirlenmiş olacağı tahmin olunabilir. Bu arada İstanbul'da askerî okullara, birliklere ve komutanlarına törenlerle Kanun-u Esasîye sadakat yeminleri ettiriliyordu. Yeminde Kanun-u Esasînin Padişah tarafından ihsan edildiği belirtiliyor ve Kanun-u Esasî yeniden kaldırılmak istendiği takdirde, Tî'ye yardım ve genel olarak Tî'ye karşı fesatlık yapanları «kendi elimle» öldürmek hususlarını içeriyordu. Ayrıca Padişah, din, millet ve vatana sadakatle hizmet andı yer alıyordu. Böylece İT kendini ve meşrutiyeti güven altına almağa çalışmaktaydı.

Soru 33 İstanbul'da basın nasıl bir tutum içine girdi?

Halkın bilgisizliği karşısında meşrutiyet basınına önemli görevler düşüyordu. Bunların başında meşrutiyeti tanıtmak ve öğretmek, sonra da onun lehinde propaganda yapmak geliyordu. Ayrıca meşrutiyeti muhtemel saldırılara karşı korumak gerekmekteydi. Gazetelere göre, meşrutiyetin yararları şunlardı: 1) Çeşitli özgürlükler tanınacaktı. 2) Bu sayede yolsuzluklar son bulacaktı. 3) Ticaret, tarım ve sanayide büyük bir kalkınma başlayacaktı. Zira dünyanın en güçlü devletleri parlamento ile yönetilen devletlerdi. (Bunun pek doğru olmadığını, burada sebep-sonuç ilişkisinin tersine gösterildiğini, güçlü devletlerde sağlıklı bir parlamento hayatının barınabildiğini biliyoruz.) 4) Meşrutiyet düzeni sayesinde Osmanlı Devleti dünyada sevilen ve

sayılan bir ülke olacak, böylece de varlığını ve bütünlüğünü sağlamış olacaktı. (Jön Türklerde bu sonuncunun, «Bu devlet nasıl kurtarılabilir?» tasasının en önemli güdülerden biri olduğunu biliyoruz.) İlk günlerde esen iyimserlik havası içinde bu, sanki gerçekleşir gibi olmuştu. Büyük kentlerde düzenlenen heyecanlı gösterilerden bir parçası ve ittihad-ı anasırın canlı bir simgesi olarak imam, papaz ve hahamları kol kola dolaştıran sahneler de düzenlenmişti. Bu bir düzenlemeydi ama, Rumeli dağlarından inerek silâhlarını teslim eden Balkan çetecileri, bu esen havanın somut sonuçlar da doğurabileceğini tanıtlıyorlardı. Ne yazık ki, meşrutiyetin yeniden kurulmasından kısa bir süre sonra Girit, Bosna-Hersek, Bulgaristan olayları, meşrutiyetin, ilân edildiği gibi, her derde deva mucizeli bir çözüm yolu olmadığını gösterecek ve büyük bir hayal kırıklığına yol açacaktı.

Gazeteler için bir iftihar vesilesi de devrimin kansız oluşuydu. Ayrıca İkdam, meşrutiyetin İslâmlyete ne denli uygun olduğunu ve bu hükümet usulünün Hulefa-yı Raşidin devrinde de yürürlükte olduğunu belirtmekten geri kalmıyordu. Böylece meşrutiyetin Şeriatle bağdaşmadığı yolunda ileri sürülebilecek iddialar peşin olarak bertaraf edilmek isteniyordu.

Soru 34 Hürriyetin ilânında Kanun-u Esasînin hukukî durumu neydi?

Hürriyetin ilânı, resmen 23 Temmuz 1908 (10 Temmuz 1324) tarihini taşıyan irade-i seniye ve onun dayandığı Meclis-i Mahsus-u Vükelâ Mazbatası ile sağlandı. 22 Temmuz 1908'de işbaşına gelen Salt Paşa kabinesi, Rumeli'deki başkaldırma karşısında halk arasında kan dökülmesini ve yabancı devletlerin müdahalesini önlemek için seçimlere gidilmesine ve Meclis-i Mebusanın toplanmasına karar vermişti. Zira hükümete sunulan 67 telgraf, Rumeli'nin kaynaşma halinde olduğunu gösteriyordu. Mazbataya göre, Kanun-u Esasî zaten yürürlükteydi, yalnız Meclis geçici (!) bir süre için tatil olunmuştu. Gerçekten de, gariplik eseri olarak, Kanun-u Esasî her yıl Devlet Salnamesinde yayımlanıyordu. Ancak bunu anmak ya da Salnameden çıkarmak suçtu. O halde Kanun-u Esasînin Hürriyetin ilânından önce yürürlükte olduğunu ileri sürmek gerçeklere tamamen aykırı düşer. Padişah, Mebusanın 17 Aralık 1908'deki açılışında verdiği söylevde, Kanun-u Esasînin I. Meşrutiyetin sonunda «Tehir-i icrası»ndan söz etmiştir ki, gerçeklere biraz daha yaklaşabilmektedir. O sırada Kanunun uygulanmasında zorluklarla karşılaşılmış olduğu ama, artık

eğitimdeki ilerlemeler sayesinde meşrutiyete dönüldüğü ileri sürülüyordu. En doğrusu ise Sait Paşa kabinesi yeniden kurulurken (1 Ağustos 1908) kaleme alınan Hatt-ı Hümayundaki formüldü: Kanun-u Esasî tatil olunmuştu, şimdi yeniden yürürlüğe konuluyordu.

Soru 35 Kâmil Paşa kabinesi nasıl kuruldu, programı neydi?

Sait Paşanın İT tarafından istifaya zorlanması üzerine, Sadaret Abdülhamit dönemi paşalarından liberal (bir başka deyimle İngilizci) olan öbür kıdemli paşaya, yani Kâmil Paşaya düşüyordu. Kıbrıslı olan Kâmil Paşanın Sait Paşadan daha da İngilizci olmak şöhreti vardı. Kabine, kuruluşunun ertesi günü (7 Ağustos) Padişahın önünde Kanun-u Esasîye bağlılık yemini etti. Bu vesileyle Abdülhamit de kendi bağlılığını doğruladı. O gün Cuma selâmlığında İstanbul'daki elçiler adına İtalyan Elçisi, önceki selâmlıkta Padişahın açıklamış olduğu meşrutiyetçi görüşlerinin hükümetlerince olumlu karşılandığını bildirdi. İT yeni kabineden çok memnundu, çünkü, Harbiye ve Bahriye Nazırlarını kendisi saptamıştı. Özellikle Harbiye Nazırı olan Recep Paşa, hatırlanacağı gibi, Trablusgarp'ta vali olarak bulunmuş ve bir süre Sabahattincilerin darbe tasarılarında kendileriyle faal bir işbirliğinde bulunmuştu. Ne var ki, aynı nedenle durumdan son derecede kuşkulu olan Abdülhamit, Paşayı huzuruna kabul ettiğinde ona sodakati konusunda Arnavut besası, yani yemini verdirmekte fazla zorluk çekmemişti. Fakat İT durumdan memnundu ve bir bildiri ile Cemiyetin hükümet işlerine karışmayacağını açıklamış ve halkı Padişaha ve hükümete güvenmeğe çağırmıştı.

Kuruluşundan 10 gün sonra hükümetin programı basında çıktı. F. Ahmad'ın dediği gibi, program Osmanlı Devletini çağdaş merkezî bir devlete dönüştürmek gibi çok iddialı bir niyetin ifadesiydi. Maliye örgütü, nezaretler, ordu ve donanma yeniden düzenlenecek, gereksiz memurlar emekliye ayrılacaktı. Vergi sistemi gözden geçirilecek, ticaret, sanayi, bayındırlık, tarım, bilim ve eğitimde gelişme sağlamak için bir program yapılacaktı. Eşitlik kuralı gereğince, Müslüman olmayanlar dahil, bütün Osmanlılar askerlikle yükümlü olacaklardı. Dış ilişkilerde ticaret andlaşmalarının gözden geçirilmesi, Büyük Devletlerin muvafakatiyle kapitülasyon ayrıcalıklarının kaldırılması öngörülüyordu. Sözü edilen muvafakati sağlamak için her alanda yönetim, yabancılara güven verecek bir düzeye çıkarılacaktı. Tabiî bu tür iddialı programlar daha önce de çeşitli vesilelerle ortaya atılmış, fakat Osmanlı Devleti, içinde bocalamakta olduğu kısır döngüler yüzünden hiçbir şey elde edememişti.

Soru 36 : Yönetimde yapılan yenilikler nelerdi?

Meşrutiyetin herkesi hoşnut edecek mucizeli çözümler getireceği haberi yayıldığında, meşrutiyetin nimetlerinden hemen yararlanmak isteyen birçok kimseler çıkmıştı. Köylüler hürriyeti vergi ödememek diye yorumlarken, memurlar da meşrutiyetin terfi ve maaş zammı getireceğini ummuşlar ve hattâ -telgraf memurları ve polis komiserleri gibi- bazıları bu yolda harekete bile geçmişlerdi. Gazeteler, meşrutiyet konusunda uyanmasına sebep oldukları aşırı umutları gemlemeğe çalışırken, İT de Meclis-i Mebusanın açılışını beklemeyi öğütlüyordu. Ama öte yandan, istibdat döneminde işten çıkarılanların geri alınacağının bildirilmesi ve o dönemde terfi edememiş subayların terfi ettirilmesi, memurlar için de bir altın çağın gelişi gibi görünmüştü.

Oysa tam tersine, yeni düzende memurluk bir disipline sokuluyor ve zorlaşıyordu. Babıâli, bütün memurların işe gelmelerini ve zamanında işbaşı yapmalarını istedi. Memuriyete atanma, çok kez yapılacak bir işle tamamen ilgisiz olarak, şu ya da bu nedenle kayırılmak istenen kimselere «ekmek kapısı» sağlamak isteğinin ya da ihtiyacının bir sonucuydu. Bu yüzden gereğinden çok fazla memur oluşu ve üstelik bunların bir çoğunun eğitim ve ehliyetten yoksun olmaları bir tasfiyeyi gerektiriyordu. Hüseyin Cahit, İT'nin temsil ettiği mektepli egemenliğinin bir sözcüsü olarak, 30—40 kuruş maaş alıp 1—2 yıldır memur olan ve idadi mezunu olmayan memurlara «Başka meslek» tavsiye edilmesini önermekteydi. Bu ihtiyatlı tasfiye görüşünün yanında, Kâmil Paşa hükümetinin programı, memurların ve nispetsiz maaşların azaltılmasını öngörüyordu. Hükümet, açığa çıkarılan bir memurun o devrin koşullarında hiçbir işe giremeyeceğini ve işin insanlık yönü bir yana, siyasal bakımdan meşrutiyet için bunun tehlikeli olabileceğini hesaplamamış görünüyordu. Bu düşüncelerle **Tanin**, «tensikatı» (ıslahatı) zamansız bularak, buna kesin olarak karşı koydu. Hükümet bu ve başka eleştiriler yüzünden tensikata ara vermek, yapılanları da gözden geçirmek zorunda kaldı.

Başka şeyler de vardı. Yüksek rütbeli subayların, maaştan başka bir takım ek paralar aldıkları belli olmuştu, buna son vermek yoluna gidildi. Askerî okullarda hatırlıların zadegân sınıfları kaldırıldı ve ilmiyede de zadegânlığın kaldırılması yolunda bir takım adımlar atıldı. Maliyede işine son verilenler arasında 15 yaşında gümrük müfettişi olmuş olan Ebulhüda'nın torunu vardı. En çok göze batan ayrıcalıklardan biri de, İstanbulluların askerlik yapmamasıydı. Buna Mart 1909'dan başlayarak son verildi ve Hıristiyanların askere alınacak-

larına dair haberler çıktı. Bedel (para) vererek askerlik yapmama imkânının da ortadan kaldırılması isteniyordu. Öte yandan, nazırların maaşları da ayarlandı. Sadrıâzam 40.000, Şeyhülislam 30.000, nazırlar da 25.000 kuruş alacaklardı. Ama basında bunu da çok bulanlar oldu ve 1296 Kararnamesindeki 20.000 kuruşa dönülmesi önerildi. Nazırlık para kazanma yolu olmamalıydı. Fakat 100 kuruşun bir altın lira olduğu düşünülür ve örneğin bugünkü altın paranın değeriyle çarpılırsa ne büyük paraların söz konusu olduğu anlaşılır. Nitekim bütçeye çekidüzen vermek için Fransa'dan getirtilmiş olan M. Laurent, bütçeyi istediği gibi 2 milyona indirememiş, ancak 4 milyonaan 3 milyona indirebilmişti. Bu arada ünlü devlet adamı olan bazı paşaların gayrimenkullerinin vergilerini düşük takdir ettirdikten başka, vergi borçlarını da yıllarca ödememeleri, Mebusanda pek sert saldırılara konu olacaktı.

Soru 37 Bu sırada ne gibi dış bunalımlar çıktı?

Gördüğümüz gibi, meşrutiyetçilerin İstibdat yönetimine yönelttikleri en önemli saldırılardan biri de, onun, Devletin şerefini ve ülkesini gerektiği gibi koruyamaması idi. Meşrutiyetçiler, meşrutiyet düzeninde Osmanlı Devletinin büyük itibar kazanacağını ve onun yeryüzünde varolma sorununun da böylece bir çözüme ulaşacağını ileri sürüyorlardı. Bu aşırı iyimser iddia ilk önceleri doğrulanır gibi olmuştu. Hürriyetin ilânı ile Makedonya'da çeteciliğin dinmesi üzerine, Reval'de Makedonya için kararlaştırılan yeni teklifler geri alındı. Makedonya'da jandarma subayı bulunduran devletler de bunları geri çekmeğe başladılar. Kapitülasyonların bile kaldırılması söz konusu edildi. Meşrutiyetçiler için bu gelişmeler bir yeniden doğuşun müjdesi sayılıyordu. Ama birdenbire, Ekim başlarında, iyimser havayı kökünden sarsacak üç olay çıktı.

Osmanlı Devletine bağımlı bir Prenslik olan Bulgaristan'ın «Kapı Kethüdası» (temsilcisi) Geşof, 12 Eylül 1908'de bütün yabancı elçilerin çağrıldıkları bir ziyafete çağrılmamasını bahane ederek İstanbul'dan ayrıldı. 15 Eylül'de Rumeli demiryollarında grev çıktığında, Bulgarlar bunlara elkoydular. 5 Ekimde Bulgaristan bağımsızlığını ilân etti. Ertesi gün de Avusturya - Macaristan hükümeti Berlin Kongresinde, yönetilmek üzere kendisine verilen ama hukuken Osmanlı egemenliği altındaki Bosna Hersek'i ilhak etti. Buna karşılık, Yeni Pazar sancağındaki işgaline son verecekti. Avusturya ile Bulgaristan'ın birlikte davranmış olmaları bir rastlantı değildi. Eylül sonlarında

Avusturya İmparatoru, Bulgar Prensi Ferdinand'ı misafir ettiğinde, kendisine krallara özgü bir ağırlama yapılmıştı.

Yine 6 Ekim'de Giritliler Yunanistan'a bağlandıklarını açıkladılar. 1897'den beri adada Yunan olağanüstü komiserleri valilik ediyorlardı ama, Osmanlı egemenliği ve İngiliz, Fransız, İtalyan ve Rus askeri işgali vardı. Kendi işgalleri altındaki bir yerin Osmanlı egemenliğinden çıkarak Yunanistan'a bağlanmasını kabul etmek, söz konusu Büyük Devletlerin Osmanlı hükümetine ve özellikle yeni ilân edilmiş olan meşrutiyet düzenine karşı düşmanca bir davranışı sayılacağından bunlar, Giritlilerin kararını tanımadılar. Bu durumda Yunanistan da kararı tanıyamadı.

Bosna-Hersek neden bu sırada ilhak edildi? Bir görüşe göre, Osmanlı Devletinin toparlanmağa başlar gibi görünmesi üzerine, Bosna'daki Müslümanların bu eyaleti yeniden Osmanlı yönetimi altına sokmak yolunda muhtemel girişimlerine kesin olarak karşı koyabilmek için Avusturya hükümeti bunu gerekli görmüştü. İngiliz ve Osmanlı basınına göre, Avusturya hükümeti Osmanlı meşrutiyetini torpillemek için böyle davranmış ve bu uğurda Bulgaristan'ı da kışkırtmıştı.

Aslına bakılırsa, Osmanlı Devleti fiilen fazla bir kayba uğramış değildi. Öte yandan, 26 Şubat 1909'da Avusturya ile yapılan andlaşma sonucunda, bu devlet, 2,5 milyon altın tazminat ödemeyi, Yeni Pazar sancağının işgaline son vermeyi, öbür devletler de razı gelmek şartıyle kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etti. Bulgaristan da sonunda tazminat olarak 5 milyon İngiliz altını ödemeğe razı oldu.

Bu olaylar karşısında, meşrutiyetçilerin hayal kırıklığı büyük oldu ve göreceğimiz gibi, gericiler ya da feodal kafalı bazı unsurlar düzenin bu zayıf durumundan yararlanmağa kalktılar. Bu arada, bunalım sırasında Osmanlı'dan yana tavır alan devletler ve özellikle İngiltere lehinde sokak gösterileri yapıldı. Avusturya'ya karşı, Hüseyin Cahit'in teklifi üzerine, bu ülkenin mallarına karşı boykot yapıldı, liman işçileri de Avusturya mallarını ve Avusturya gemilerini boşaltmayı reddettiler. Boykotu perde arkasından İT yönetiyordu, hattâ bir kaynağa göre bu konuda görevli olan Dr. Rıza Tevfik idi. Boykot, Avusturya ticaret ve sanayiine önemli zararlar verdi. Avusturya hükümeti boykot kaldırılmadıkça Babıâli ile görüşemeyeceğini açıklayarak, çeşitli yollardan boykotu kaldırtmağa çalıştıysa da, hükümet, meşrutiyet düzeni içinde bu konuda bir tedbir alamayacağını söylüyordu. Bu, mutlakiyet düzenindeki bir hükümetin pek ileri süremeyeceği bir özürdü. Sonunda Avusturya, boykot devam ederken görüşme masasına oturmak zorunda kaldı. Boykot, diğer devletlerin

işine gelmeseydi, herhalde bu denli ısrarla sürdürülemezdi. İlginç bir gelişme de boykotla ilgili olarak yerli sanayi, özellikle fes sanayii kurmak için bazı düşüncelerin ortaya atılmasıydı. Emperyalist bir devlete karşı iktisadî içerikli bir kitle hareketi, gerileme dönemindeki Osmanlı Devletinde dikkate şayan bir bilinçlenme olayıydı.

Şimdi dış bunalımı vesile edinerek meşrutiyet düzenine karşı ortaya çıkan gerici, yani istibdatçı, yine başka bir deyişle feodal bazı tepkileri göreceğiz.

Soru 38 Dış bunalımı fırsat bilerek çıkarılan Kör Ali ve Karagöz olayları nedir?

Kör Ali Halıcılar Camiinin Kürt asıllı müezziniydi. Dersten mezun değildi, yani vaizlik edemezdi. Fatih Camiinde meşrutiyet aleyhinde bulunduğu için, 6 Ekim 1908'de Zaptiye Nezareti, tutulması için «şiddetli emirler» vermişti. Buna rağmen, 7 Ekimde yeniden vaaz vermiş ve cemaati coşturarak Saraya yürüyüş yapmağa ikna etmişti. Birçokları, yürüyüşün daha etkili olması için önce başlarına sarık sarmışlardı. Kalabalık Yıldız'a vardığında, Başmabeyinci Nuri Paşa, Abdülhamit'e Fatih hocaları ve softalarının geldiğini bildirmişti. Başkâtip Ali Cevat Beye göre kalabalık, işsiz güçsüz takımından ya da Beşiktaş aşçı ve tablakârlarından 40—50 kişiydi. Kör Ali isteklerini şöyle saymıştı: «Padişahım çoban isteriz. Çobansız sürü olmaz. Şeriat emrediyor. Meyhaneler kapanmalı. İslâm kadınları açık saçık sokaklarda gezmemeli. Resim çıkartılmamalı. Tiyatrolar kapanmalı. Korkma, tecelliyat var. Evliya perde altından tecelli ediyor.» Kendisi mahkemede bunları söylediğini inkâr etmedi. Abdülhamit, müsterih olmasını, Şeriatın uygulanacağını söylemişti. Kalabalık geri dönerken Sadrıazamla Şeyhülislama rastlamışlar ve Padişahın Şeriatın uygulanmasını istediğini bildirerek, onlara da bu yolda yemin ettirmişlerdi.

Aslında bu, istibdat lehinde bir gösteriydi. Yıldız önünde, kalabalıktan biri, «Kanun-u Esasîyi istemiyoruz» dediği gibi, mahkemede bir tanık, Kör Ali'nin, Müslüman olmayanlar bulunduğu için Mebusanı istemediğini ve bu düşünceye karşı gelenlerin üstüne yürüdüğünü açıkladı. Kör Ali'nin «Çobansız sürü olmaz» sözü de bu yolda bir sözdü. Kör Ali'nin geçmişte Sarayla da bir ilişiği olmuştu. Birkaç yıl önce Ramazanda meyhaneler konusunda vaaz vermiş, bunun üzerine Saraya çağrılıp, on lira bahşiş almıştı. Ondan sonra iki yıl daha kendisine onar lira verilmişti. Kör Ali'yi kışkırtan daha yüksekte bir takım istibdatçıların bulunup bulunmadığı belli olmadı ama, herhalde

bu Ramazan da Saraya yaranıp bir şeyler elde etmek umuduyle meşrutiyet aleyhtarlığı yapıyordu. Başı belaya girince, dış bunalımdan medet umarak (7'sinde Bulgaristan ve Bosna Hersek işini gazeteler yazmıştı) bütün kozlarını oynamağa karar vermiş, hem istibdada dönüş konusunda katkıda bulunmak, hem de kendisini Abdülhamit'e bir istibdatçı olarak tanıtmak istemişti. 7 Ekimde verdiği vaazda «Muharebe olursa korkmayınız» demiş ve cihattan söz etmiş. Ali ancak 8 Ekimde tutuklandı ve muhakemesi yapılarak idam hükmü giydi.

8 Ekimde Beyazıt Camiinde, anlaşılan gericilerle softaların düzenlediği bir toplantı yapıldı. Dış bunalımı çözmek için savaş istiyorlardı. İstibdat yanlılarının savaş istemesi boşuna değildi. Savaş olunca herkes birlik simgesi olarak Padişahın arkasında birleşecek, seçimler gürültüye gidecek, dayanışmayı bozmamak için seçimden söz edilemeyecekti. Sonra da meşrutiyet rafa kaldırılacaktı. 93 Harbinde de böyle olmuştu nitekim.

Yine 7 Ekim 1908 gününün gecesi, Üsküdar'da Yeni Camiin Imam vekili Abdülkadir, teravih namazından sonra, yeni düzende bidatların arttığını ve inançlarda zayıflama olduğunu ileri sürerek, cemaate kendisini izleyeceklerine yemin ettirip peşine takmıştı. Kalabalık, sinema ve karagöz oynatan yerleri basarak perdeleri yırtmış, seyircileri dağıtmıştı. Polis, olayı bastırarak, Abdülkadir'le dört arkadaşını tutuklamıştı.

Bu olaylar üzerine gazeteler, ulema kıyafetine girmiş hafiyelere dikkati çektiler. Bazı ulema da yapılanları doğru bulmadıklarını açıkladılar. Saray da bir süre sonra istibdatçıların ve onları kışkırtanların yakalanmasını istediğini açıklattırmak zorunda kaldı. Bu gibi olaylarda Abdülhamit, kuşkuları derhal üzerine topluyordu, zira bu hareketleri kendisi düzenlemiş olmasa bile, bunlar onun adına ve onu yeniden mutlak hükümdar yapmak üzere tezgâhlanıyordu. Kendisini temize çıkarmak için, Abdülhamit'in sözü edilen hareketleri reddetmesi veya kınaması gerekiyordu.

Tedbirler de alınmağa başlandı. 9 ve 10 Ekim'de Mizancı Murat, Arap İzzet Paşanın adamı olan Nazif Sururi ve Molla Üryanizade Cemil, Harbiye Nezaretine hapsolundular. 17 Ekimde Murat Tiflis'e, Nazif İbradı'ya, Cemil Molla Kosova'ya gitmek şartıyle salıverildiler. Bir iddiaya göre Murat, Abdülhamit'e mektup yazıp meşrutiyeti yıkacak sayıda taraftar toplamak için kendisinden işaret beklediğini bildirmiş. Abdülhamit buna red cevabı verip Murat'ın Saraya gelmesini yasaklamış. Murat'ın davranışlarının nedeni şu olabilir: Hürriyetin ilânından bir hafta sonra Murat, kollarını sıvayarak **Mizan**'ı çıkarmağa başla-

mıştı (30/7). İlk sayısında büyük bir pişkinlikle İT'ye hitaben açık bir mektup yayımlayıp, 2 Ocak 1897'de verdiği istifayı hükümsüz saymış, üstelik Şube Reisi sıfatıyle çalışmalarına devam edeceğini bildirmişti. İT, bu davranışa karşı sert bir tepki göstererek, gazetelerde çıkan bir bildiri ile kendisini Cemiyet üyesi olarak tanımadığını duyurdu (1/8).

İkinci bir tedbir de, **İkdam**'ın önerdiği üzere, heyecan verici haberlerle belirli olmayan zamanlarda çıkarılan gazete ilâvelerinin yasaklanmasıydı. Üçüncü bir tedbir de, ordu birliklerinin polis görevlerinde kullanılabileceklerine dair bir nizamnamenin çıkarılmasıydı (12/10).

Soru 39 Meşrutiyetle gelişen kadın hareketi ve dış bunalım üzerine buna karşı gelişen tepki neydi?

Tanzimatla birlikte İstanbul'daki zengin Müslüman çevrelerin, yani Paşaların hayatlarında önemli değişmeler olmuş ve bunlar kadınları da etkilemiştir. Kadınlar piyano çalmağa, Fransızca öğrenmeğe, alafranga giyinmeğe ve mobilyalı evlerde oturmağa başlamışlardır. Bir yandan da kaçgöç devam ediyordu. Ama bu gelişmelerin kaçgöçü etkileyeceği belliydi. Bu yüzden Abdülhamit yönetimi, bir geriye dönüş yaparak, örneğin, 1901 yılında Müslüman ailelerin Avrupalı dadı tutmamalarını, Avrupa mağazalarına girmemelerini, arabaların içlerinde dahi peçelerini örtmelerini istemişti. Ayrıca çarşafların rengi, peçelerin kalınlığı, ayakkabıların biçimi de tespit edilmişti. Bir ara, Şeyhülislamın başkanlığındaki bir komisyon, kızlar dokuz yaşını geçince «iştah kabartıcı» oldukları gerekçesiyle bu yaştan sonra okula gitmemelerini ve kız öğretmen okullarının kapatılmasını istemiş, fakat Abdülhamit dahi bunları aşırı bulmuştu (Abbott 27—8, Bayur I, 2,47). Buna karşılık, Jön Türk hareketi, Avrupaî bir burjuva hareketi olarak, kadınların durumu ve toplum içindeki yeri üzerinde önemle durmuştu. A. Rıza bu konuyu ele alan **Vazife ve Mesuliyet** diye bir risale yazmış, Sabahattin B. de konferanslar vermişti.

Meşrutiyetin ilânı üzerine kadınlar da özgürlük isteklerini ortaya çıkardılar. Gösterilere kadınların katıldıklarını gördük. Kadınlar, başta Halide Salih olmak üzere, gazetelere yazı yazmağa, dernekler kurmağa (Osmanlı Kadınları İttihat Cemiyeti), törenlere, toplantılara katılmağa başladılar. İsmet Hakkı Hanım «Ya Biz Ne Olacağız?» diye yazı yazarken, Keçecizade İkbal, bu isteklerin ancak mutlu azınlığın kadınlarını ilgilendirdiğini, zaten erkeklerin doğuştan kadınlara üs-

tün olduklarını ileri sürüyordu. Fatma Aliye ise kadınlar için biraz dil öğrenip süslenmenin marifet olmadığını, Batıda, hem Doğu hem Batı kültürünü derinlemesine tanıyan kadınların varlığını haber veriyordu. Kadınlarımız biraz da kafalarını işletip kültürlerini arttırmağa önem vermeliydiler.

Bazıları bu tartışmalara çirkin bir renk vermeğe kalkıştılar. Meşrutiyetin tesettüre (örtünmeye) son vereceği söylentileri başlayınca, İT bunun aslı olmadığını ileri sürdü. 19 Ağustos 1908'de birçok ulema Beyazıt Camii'nde toplanarak Kanun-u Esasînin Şeriata uygun olduğunu onayladılar. Fakat Ali Mevlevî adında biri, bir yazısında, Kuranın «asr-ı hazıra şayan bir lisan-ı müsait ve münasiple tefsirini» önerince, gürültüler koptu. Üç hafta sonra **Tanin**, yazının Nazif Sururi adındaki gericiye ait olduğunu açıkladı. Aynı gün bazı cami duvarlarına Şeyhülislam aleyhine yaftalar yapıştırıldı. İT buna karşı bir bildiri yayımladığı gibi, hükümet de resmî bir ilanla Şeriat ve İslâm adabına aykırı gazete yazıları hakkında kanun yoluna gidileceğini ihtar etti. Kâmil Paşa da Mizancı Murat, Cemil Molla (Molla, Vahdettin döneminde Adliye Nazırı oldu) ve Nazif Sururi'yı çağırarak kendilerine öğüt verdi. Bunlar 18 gün sonra tutuklanacaklardı. Bu ara, İstanbul gazetesine Feride imzasıyle yazı yazan bir kadının Yahudi olduğunun açıklanmasının, tutucu çevrelerde olumsuz etki yaptığı tahmin olunabilir.

Dış bunalım, meşrutiyet aleyhtarlarının kıpırdanmakta olan kadın hareketine karşı da tepki göstermelerine vesile teşkil etti. Dış bunalımın Ramazan ayında patlak vermesi de bir talihsizlikti. Böylece meşrutiyetin dıştan yediği darbe, dinsel duyguların en hassas olduğu bir zamana rastladı. 11 Ekim 1908 günlü **İkdam**'a göre, birkaç zorba, bir subayın, karısı ve kızı ile binmiş olduğu arabayı durdurup, «fahişelerle dolaşıyor» diye subayı tartaklayıp kadınların üstlerini başlarını yırtarlar, yüzlerini açarlar. İddiaya göre olay, bir polis karakolunun önünde geçtiği halde, polis karışmamış. Olay, «düşman kapıya geldiği» sırada kadınların sokağa çıkmasını önlemek için bir düzenmiş. Ertesi günkü **İkdam**'da, camie giden kadınların çarşaflarının yırtılmakta olduğunu, bunu yapanların yakalanması için emirler verildiğini öğreniyoruz. Ama aynı gazetede, Teavün-ü Nisvan-ı Osmaniye Cemiyetinin kurulmakta olduğu, başına V. Murat'ın kızı Fahime Sultan'ın seçildiği ve bir okulla bir hastanenin yapılmasının kararlaştırıldığı haberi yer alıyor.

14 Ekim 1908'de Beşiktaş linç olayı oldu. Bedriye adında dul bir kadınla Todori adındaki bahçıvan evlenmek isterler. Kadın adamın evine gidince babası polise haber verir, polis de onları karakola ge-

tirir. Olay duyulur ve karakolun dışına toplanan kalabalık, çiftin kendilerine teslimini isterler. Şeriata göre Müslüman kadınla Müslüman olmayan erkek evlenemeyeceği için, halk tepki göstermiştir. Komiserin ve ulemadan birinin halkı dağıtmak çabaları sonuç vermeyince, Yıldızdan Bnb. Osman Efendi komutasında 40 asker getirilir. Ama asker hiçbir şey yapmaz, hatta Binbaşı askeri geri çekmeğe kalkışır. Bu sırada halk karakola saldırır, fakat ateş açılmaz. Todori öldürülür, Bedriye ağır yaralanır. Oysa halkın birikmesinden linç olayına değin dört saat geçmiştir.

Gazeteler olayı tam bir felaket olarak değerlendirdiler, zira Osmanlı zabıta ve askerinin (hem de Yıldız askeri) olaya seyirci kaldıkları anlaşılıyordu. Bu, meşrutiyete bir lekeydi. Binbaşı sorguya çekildi, polis memurları değiştirildi, 13 kişi hakkında kovuşturma açıldı. Askerin, ettikleri yemine rağmen güvenilmezliği karşısında, Selânik'ten jandarma okulunda yetişmiş 20 subayla, 3 tabur piyadenin polis göreviyle İstanbul'a getirilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca Yıldızdaki binlerce askerin azaltılması ya da Rumeli'den birliklerle değiştirilmesi düşünüldü. 19 Ekim'de ilk tabur (3. Ordu, 2. Nişancı) Taşkışla'ya yerleşti, sonuncusu 30 Ekim'de geldi. Bir yandan da polislere subay nezaretinde talimler yaptırılmağa başlandı.

17 Ekimde kadınlarla ilgili olaylar hakkında Zaptiye Nezaretinin bir bildirisi çıktı. Buna göre, yalnız üç sarkıntılık olayı vardı: Birincisi Kapalıçarşı'da «gayet açık saçık» giyinmiş kadınların, ikincisi aynı yerde subay kocasıyle gezmekte olan bir kadının başından geçmişti, üçüncüsünde «gayet iyi giyinmiş» bir hanım ve çocuklarla açık bir arabaya binen bir topçu subayı söz konusuyau. Görülüyor ki, kim olursa olsun, kadın için erkekle dolaşmanın yasak olduğu bir toplumda, Zaptiye Nezareti, âdeta, mağdurların başlarına gelenleri dâvet etmiş oldukları, olayların önemsiz olduğu havasını vermekteydi. İkinci olayın faili olan ve subaylarca yakalanan asker dışında, suçlular bulunamamış, bu da **Tanin**'in sert eleştirisine konu olmuştu.

Ama sindirme çabalarına rağmen, kadınlar daha serbest bir hayatın sınırlarını zorlamağa başladılar. Kasım ortalarında İT Kadınlar Şubesi askerlere kışlık giyecek yardımı işinde faal bir rol oynamağa çalışıyordu. Öte yandan, aynı sıralarda Çerkes halayık ve kölelerin ticareti yasaklanıyordu. Kız çocuklarının iptidaî, rüşdiye ve idadî okullarında okuyabilmelerini bir programa sokmak için İngiltere'den Halide Salih'in teşebbüsüyle bir uzman getirtildi. Bundan başka, hemen bir İnas Sultaniye Mektebinin (kız lisesi) açılabilmesi için Abdülhamit Kandilli'deki Âdile Sultan Sarayını vermeyi kabul etti. Tasarının bir an önce gerçekleşmesi için Mebusanda birçok paşaların ve

ulemanın katıldığı bir toplantı yapıldı (Şubat 1909). Bundan sonra ve 31 Mart olayından hemen önce, Nuriye Cemal'in teşebbüsüyle Beyazıt'ta bir kız okulunun açılmak istendiğini görüyoruz. Kasımda (1908) Selanik'te haftalık olarak çıkmağa başlayan **Kadın** dergisini de anmak gerekir.

Soru 40 : Yeni düzene karşı askerler ne gibi tepkiler gösterdiler?

İstanbul'da dinsel bağnazlıkla istibdatçıların el ele vermesi ve zabıta ile askerin gevşekliği karşısında Rumeli'den asker getirilmesi yoluna gidildi. Bu arada ,Taşkışla'daki 3. taburun Cidde'ye gitmesi için emir çıkınca, asker büyük hoşnutsuzluk gösterdi. 28 Ekimde, çoğu erbaş olan 83 er ve erbaş kışla dışında silah çatarak, askerlik sürelerinin bitmek üzere olduğunu ve terhis edilmek istediklerini söylediler. Abdülhamit lehinde ve kışla kumandanı aleyhinde gösteri de yapıyorlardı. Gerçekten de askerlikleri bitmek üzereydi ve istibdadın bu şımarık askerlerini Cidde'ye göndermek ağır bir ceza gibiydi. Öğütler bir fayda vermeyince, 30 Ekim gecesi Rumeli'den gelen avcı taburları kışlayı işgal ettiler. 31 Ekim sabahı kışla dışındaki âsiler, Remzi B. komutasındaki avcı taburları tarafından çevrildiler. Çıkan çatışma sonunda âsilerden üç çavuş öldü, üçü yaralandı, kalanlar teslim oldular. Beşiktaş olayında hükümet bir tebliğ yayımladığı halde, herhalde askerî bir konu olduğu için, bu sefer İT bir bildiri yayımladı. Mesele, İT'ye göre, geçmiş dönemde şımarıklığa alışan «bir kaç neferin» tedibinden ibaretti.

Olaydan sonra, 1. Ordu Kumandanı olan Mahmut Muhtar Paşa ölüleri ibret olsun diye Saray çevresine asmak istemiş ve zorlukla vazgeçirilebilmişti. Abdülhamit zamanında terhis istemek için bir çeşit 'grev' yapmak olağan karşılanırken, yeni dönemdeki bu alışılmamış sertliğin büyük hoşnutsuzluk uyandırması beklenebilirdi.

Kasım ortalarında Yıldız askerlerinden birçoğunun, meşrutiyete olan bağlılıklarını tanıtlamak için, Arabistan'a gönüllü olarak gitmek istedikleri haber veriliyordu. Öte yandan, Yıldız'daki 2. Fırkanın Kumandanı Şevket Paşa istifa ettirildi ve buradaki taburların başına dört mektepli subay getirildi. Aynı fırkadan süvari kumandanı Ferik Refik Paşa ile Yüzbaşı Kâzım Efendi altışar ay, alay yazıcısı İhsan Efendi ile Mülazım Osman Efendi, üçer yıl hapis cezasına çarptırıldılar. Suçları, mektepli subayların atanmasını protesto için bir alaylı subaylar toplantısına önayak olmalarıydı. Böylece eskidenberi süregelmiş olan mektepli-alaylı çatışması keskinleşmiş oluyordu.

Askerlerin başka bir ayaklanması, Aralık başında Köprülü'de (Üsküp'ün güneyi) oldu. Kente bir komedi kumpanyası gelmiş, kahvede oynuyordu. Erlerin tiyatroya gitmesi yasaklanmıştı. Pirleve ve Koçova ihtiyat askerinden bazıları tiyatroda subaylarının bulunduğunu öğrenince, bunu haksız bularak kavga çıkarırlar. Subaylar onları püskürtürler. Ertesi gün sorumluların yakalanmasına karşı çıkılınca, kışla süvarilerce çevrilir. Asker teslim olmayınca çatışma başlar. Âsilerden üç asker ölür, dokuzu yaralanır; karşıdakilerden bir subay, iki er ölür, bir subay ve bir er yaralanır.

Sonuç olarak durum şöyle özetlenebilir: Meşrutiyetin gelmesi bazı yönlerden tedirginliğe yol açmıştı. Bunlardan biri kadın hareketlerinin sonucuydu. Kadınların kaçgöçü hafifletmesi, gazetelerde yazı yazması, dinsel taassubu, yani şehirli halkın geniş kesimlerini rahatsız ediyordu. Sonra, hafiyeliğin kaldırılması, binlerce kişinin geçimini zorlaştırmıştı. Bunlar, istibdadın geri gelmesini istiyor ve fırsat kolluyorlardı. Kadın hareketleri ve dış bunalım böyle fırsatlardı. Ayrıca, meşrutiyet, askerlerin ve alaylı subayların hoşuna gitmemişti. Askerler yeni düzenin getirdiği askerî disiplini yadırgamışlardı. Alaylılar ise, meşrutiyetin mümkün olan en kısa zamanda kendilerini tasfiye edecek bir düzen olduğunu anlıyorlardı. Ama bütün bu hoşnutsuzluklar İT'lileri «denetleme» iktidarından düşürebilecek güçte değildi. Henüz yeterli bir örgütlenme de yoktu. 31 Mart'ın gerçekleşebilmesi için meşrutiyetçi cephenin bölünmesi, yani İT'nin karşısına meşrutiyetçi bir muhalefetin dikilmesi gerekiyordu.

Soru 41 Yeni düzende ne gibi işçi hareketleri ve tepkiler oldu?

Meşrutiyetin gelmesi işçilere de müreffeh bir hayata kavuşmak konusunda büyük umutlar vermiştir. Osmanlı Devletinde sanayileşme asgarî düzeyde olduğu için, işçi sayısı -genel nüfusa göre- pek azdı. Pek çoğu yabancı sermayenin emrinde ve çok zor şartlar altında çalışıyorlardı. Hürriyetin ilânından bir hafta sonra, İdare-i Mahsusa vapurlarında çalışanlar, geciken maaş ve ücretleri ödenmedikçe çalışmayacaklarını açıklamışlar ve böylece istekleri yerine getirilmişti. Feshane işçileri fabrika yönetıcilerinin işçi aleyhinde yaptıkları yolsuzluklardan şikâyet ettiler. Ağustos'un ikinci yarısında Aydın ve Şark demiryollarının işçileri grev yaptılar. Eylül'de Anadolu demiryollarının işçileri greve başladılar. Başka iş kollarında da grevler hızla yayılıyordu.

Demiryolu işçileri bütün ay izin almadan günde 16—7 saat çalı-

şıyor ve bir okka ekmeğin bir kuruşa alındığı bir sırada 7—8 kuruş gündelik alıyorlardı. Fiyatların bu günkü gibi dalgalanmadığı o dönemde, Anadolu Demiryolu Şirketinin 10 senelik memurlarına % 40, beş senelik memurlarına % 30 zam önermesi ve bunun reddedilmesi, ücret ve maaşların ne denli düşük olduğunu gösterir. Ayrıca, Osmanlı memurları, yabancı uyruklu memurların fazla maaş alıp kayırılmalarından yakınıyorlardı.

Önceleri Osmanlı basını grevlere karşı biraz anlayış gösterdiyse de, bir süre sonra hizmetlerin aksaması karşısında hoşnutsuzluğunu belirtmekten geri durmadı. Ayrıca, Osmanlı Devleti hemen her bakımdan emperyalist ülkelerin avucu içinde bulunduğundan, hükümetin uzun süre grevleri hoşgörmesi beklenemezdi. Zaten Osmanlı yöneticilerinin nizam-ı âlem zihniyeti de bu tür hareketleri iyi gözle görmesine engeldi. İT ise grevlerin bir an önce bitmesi için arabuluculuk yapıyordu. 20 Eylülde Zaptiye Nezareti, Şark Demiryolları işçilerini, grevin hükümet ve halka zarar verdiği gerekçesiyle, Şirketin önerdiği şartları kabul etmeğe çağırıyordu. Nafıa Nezareti, işbaşı yapmayanların hiçbir demiryolunda çalışamaması için tedbir alacağını açıkladı. Artık grevler zabıta ve asker gücüyle bastırılıyor, elebaşı ve teşvikçiler yakalanıyordu. Bu yüzden çatışmalar çıkıyor, bazı işyerleri yıkılıyordu. Fakat grevin yasal bir hak olmayışı, Osmanlı hükümetlerinin emperyalist ülkeler karşısında zayıf durumu, işçi örgütlerinin yokluğu ya da zayıflığı, işçiler arasında sınıfsal bilincin geriliği, işçilerin Müslüman Müslüman olmayan gibi esaslı bir bölünme içinde bulunmaları, grev hareketlerinin başarılı olmasını önlüyordu.

Zaten bir kaç ay içinde çıkarılan Taatil-i Eşgal Nizamnamesi, grevi hemen hemen yasaklamış bulunuyordu. Devlet işyerlerinden başka, Düyun-u Umumiyede, Rejide, sonra demiryolları, liman, rıhtım, tramvay, su, havagazı, elektrikte de grev yapılamayacaktı. Maden sahipleri de, madenlerin Nizamname kapsamına sokulmasını isteyince, buralarda yapılacak grevlere de «Nazar-ı bikaydî ile» bakılamayacağı kabul edilmişti. Buna rağmen rıhtım işçileri grev yaptıkları gibi, kayıkçılar, arzuhalciler, İdare-i Mahsusa (Adalar yolcu vapurları idaresi) işçileri taleplerini sokak gösterileriyle açıklamaktan geri kalmıyorlardı.

Soru 42 Sabahattincilerin muhalefete başlaması nasıl oldu?

Hürriyet ilân edilir edilmez, ademimerkeziyetçiler Türkiye'ye gelerek propaganda yapmağa başladıklarında, bazı zorluk ve baskılara

uğradılar. Celâlettin Arif ile Fazlı Beyler İzmir'e geldiler ve kendilerini karşılayan halka söylev vermek isteyince, bu, başta Dr. Nâzım, bazı İT'lilerce kötü karşılandı. Fazlı Bey, Hürriyetten önce bir ademimerkeziyet cemiyeti kurabilmiş olan bazı gençlerin yeni düzende tutuklanmış olduklarını öğrendi. Yine ademimerkeziyetçilerden Mahir Sait, Tevfik, Avni Kemal Beyler de, Anadolu gezisine çıkarlarken tutuklandılar.

Oysa, hatırlanacağı gibi, 1907'deki II. Jön Türk Kongresinde İT'liler ile ademimerkeziyetçiler saf birliği yapmışlardı. Bu ittifakı Hürriyetin ilânından sonra da ülke içinde sürdürmek için İstanbul'da Cemal (Paşa), İsmail Hakkı (Paşa) ve Bahaettin Şakir Beylerle Hüseyin Tosun, Nihat Reşat ve Muhittin (Paşa) Beyler arasında görüşmeler başlamıştı. Cemal ve İsmail Hakkı Beyler, ademimerkezîyet, tevsi-i mezuniyet anlamına geliyorsa, ileride programların birleştirilebileceğini bile ileri sürmüşler ve kolayca, dostça uyuşmuşlardı. İT'nin İstanbul şubesi bir bildiri ile -değil, Kuran'ın dediği gibi uyuşmasını- fakat İT ad ve programı altında Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-ü Şahsî ve Meşrutiyet Cemiyeti ile birleşildiğini duyurdu (22 Ağustos 1908).

2 Eylül 1908 günü Sabahattin B., yanında babasının cenazesi, İstanbul'a geldi. Kendisine büyük bir karşılama yapıldı. Ertesi gün yapılan cenaze töreniyle Damat Mahmut Paşa Eyüp'e gömüldü. Törene katılan cemaat temsilcilerini Sabahattin'in sonradan ziyaret etmesi ve bu sırada Rum patriğine yaptığı reverans, bazı İT'li gazetelerde patriğin elini öptü diye yansıtıldı. (Oysa Sabahattin, Şehzade Burhanettin ve diğer Saray temsilcilerinin ziyaretlerini iade etmemişti.) Sonra, Sabahattin İT toplantılarına çağırıldığı halde, ona meşrutiyetçilere para yardımı yapan Mısır prensleri gibi ancak «protokoler» bir yer verildi, üstelik A. Rıza'nın «terbiye harici tarizlerine» uğradı. O da Cemiyet merkezine gitmez oldu ve karşı tavır almakta gecikmedi. İstanbul'a gelmesinden 12 gün sonra, 14 Eylülde, yakın arkadaşları Ahmet Fazlı (Prensin süt kardeşi, Paris'teki ademimerkeziyet derneğinin genel kâtibi, **Terakki** ve **Osmanlı** gazetelerinin yöneticisi), Mahir Sait, Celâlettin Arif'in Nurettin Ferruh'la birlikte Ahrar Fırkasını kurmalarını sağladı.

Fırkanın başkanlığını yapması istendiyse de, o, buna yanaşmadı. İhtimal bunu prensliği ve mürşitliği ile pek bağdaştıramıyordu. Fakat ilginçtir ki, Dahilî Nizamnameye göre (md. 19) İdare Heyetinde bir reis öngörüldüğü ve İdare Heyeti üyeleri gizli olmaağı halde, hiçbir zaman bir reis gösterilmedi. Kamuoyu, başkanlığı Kâmil Paşaya, İsmail Kemal ve Sabahattin Beye yakıştırmağa çalıştıysa da, işin aslı

belli olmadı. Muhtemeldir ki, açık başkanlığı reddeden Prens, fahrî (ve gizli) başkanlığı kabul etmiş ya da başkanlığın -kendisine bir cemile olarak- açık kalmasına razı edilmişti. Ahrar'ın basın uzvu olan **Osmanlı**, Prensin parasıyle kuruldu (17/3/1909'da çıktı). **İkdam, Sabah, Yeni Gazete, Volkan, Sada-yı Millet, Serbesti** gazeteleri de Ahrar'ı desteklemişlerdir.

İT'ye karşı muhalefetin başlıca eleştirisi, İT'nin tekelciliği ve gizliliğinin ikinci bir istibdada yol açabileceği kaygısıydı. Daha somut olarak, İT'nin devlet işlerine karışmasını ve idareye tahakküm etmesini, orduyu siyasete karıştırıp bir baskı aracı olarak kullanmasını, olumsuz tavırlarıyle Müslüman olmayanları Osmanlılıktan soğutmasını, eski devir adamlarıyle uzlaşıp, eski devri eleştirenleri ihanetle suçlamasını zikrediyorlardı. N. Ferruh'un, hükümetin Fransız hukuk müşaviri Kont Ostrorog'un (ve herhalde Sabahattin'in de) yardımlarıyle hazırladığı program, insan haklarını savunmakta, mahkemelerde jüri usulünü istemekteydi. Kanun-u Esasinin açıkça, ve yalnız padişaha tanıdığı Âyan üyelerini atama yetkisi, Meclis-i Umumî, Belediye üyeleri ve hükümete bırakılmaktaydı (md. 8). Zaten padişahın adı bütün programda hiç geçmemekteydi. Başka dikkate değer maddelerinde, Kanun-u Esasînin 108—10. maddelerinde yer alan tevsi-i mezuniyet ve tefkir-i vezaif kuralının uygulanmasını sağlayacak kanunların hazırlanması (md. 9), seçimlerin tek dereceli olup 20 yaşındaki her erkeğin, vergi versin vermesin oy sahibi olması (md. 2), adayların yerlilerden olmasının aranmaması (herhalde İstanbulluları kayırabilmek için) ve mebus sayısının arttırılması (md. 5,6), ilmiye öğrencilerine refah içinde okumalarını sağlayacak tedbirlerin alınması (md. 21) öngörülmekteydi.

Soru 43 : Seçimler dolayısıyle çeşitli milletler nasıl programlar hazırladılar?

Meşrutiyetin eşitlik ve özgürlük düzeninde en önemli meselelerden bir tanesi de, Osmanlılığın ne olduğunun tespit edilmesiydi. Zira bir yanda çeşitli milletler, bir yanda da bu milletleri birbirine bağladığı ileri sürülen Osmanlılık ülküsü vardı. Meşrutiyet düzeninin başarıya ulaşması için bütün milletlerin Osmanlılığın gerekleri üzerinde az çok bir anlaşmaya varmaları şarttı. Ama bu işin ne denli zor bir iş olduğu, Hürriyetin ilanından sonra bazı milletlerin hazırladıkları programlardan belli oldu. 'Türklerin programı' diye bir şey yoktu ama, İT programının bu nitelikte olduğu belliydi. Türk olmayan Müslüman-

ların da (Araplar, Arnavutlar, Kürtler, Çerkesler), henüz ortaya attıkları programlar yoktu ama, onların da program hazırlayan ya da hazırlayabilecek olan kulüpleri vardı. İlk başta İT'liler Hıristiyan milletlerle siyasal program konusunda görüşmeler yapıp anlaşmak yolunu denedilerse de, bunun çıkar yol olmadığına karar vererek vazgeçtiler.

Bulgarlar, Âyan Meclisinin kaldırılmasını ve geniş bir adamimerkeziyete gidilmesini istiyorlardı. Amacın, Bulgarların çoğunluk oldukları bölgeleri ilhaka hazırlamak olduğunu anlamak pek de zor değildi. Sonra, Temyiz Mahkemesi ve Nezaretler bir yana, devlet dairelerinde Bulgarca yazılmış dilekçelerin kabulü, okullara daha önce tanınmış olan özel hakların sürdürülmesi isteniyordu.

Rumların programı İmparatorluğun çeşitli halklarına inanç, gelenek ve özelliklerine göre gelişme imkânlarının tanınmasını öngörüyordu. Tarihte Rum milletine tanınmış ne kadar ayrıcalık varsa (arada kaldırılmış olanlar da dahil) bunların kabulü isteniyordu. Dinî ve eğitim alanındaki ayrıcalıkların yanında, böyle bir istek, Bulgar Eksarhlığının kaldırılması ve Patrikliğin elinden çıkan bütün malların geri verilmesi anlamını da içerebilirdi. Askerî birliklerin aynı din ve mezhepten ve aynı yerden olma esasına göre kurulması isteniyordu. Yerel yönetime daha geniş yetkilerin tanınması öngörülmekle birlikte, Bulgar programı denli ileri gidilmiyordu. Memur alınırken, milletler arasında eşitlik ilkesinin gözetilmesi isteği de vardı. Ulah programı da benzer esasları kapsıyordu.

Programlar, geniş tartışmalara yol açtı. Askerlik konusunda Müslümanlar da, Müslüman olmayanlar da, Müslüman olmayanların askerlik yapması esasını kabul etmekle birlikte iki taraf da buna gönüllü değildi. Müslümanlar, Müslüman olmayanların eline silah verilirse, bunun Devlete karşı çevrilmesinden korkuyorlardı. Müslüman olmayanlar da askerliği, zahmetli olduğu ve işten güçten ayrı kalmayı gerektirdiği için istemiyorlardı. Ama her iki taraf da içten düşüncelerini açıklamıyor ve imkânsız şartlar ileri sürüyorlardı. (Özellikle askerî birliklerin karma olup olmaması konusunda). En büyük tartışma, orduda ibadet işinin nasıl çözüleceği konusundaydı. Daha da hassas bir konu, eşitlik gereğince Müslüman olmayanlara da tanınması gereken subaylık hakkı idi. Hem güvenlik nedenlerinden dolayı, hem de geçim kaynağı olduğu için, Müslümanların buna yanaşmayacakları belliydi. Nitekim meşrutiyet gelince, Harbiye ve Askerî Tıbbiyeye girmek isteyen Ermeni gençlerine zorluklar çıkarılmıştı. Daha sonra, 25 Temmuz 1325 (1909) günlü bir kanunla, Müslüman olmayanların askerlik yapmayarak bedel ödemesi usulüne son verildi

ve onlar da Müslümanların tâbi oldukları esaslara bağlandılar. Bu, İT'nin 1908 programında vardı (md. 9) (TSP, s. 209) Fakat bu maddede bütün Osmanlıların memur olabilecekleri tasrih eaildiğl halde, subaylıktan söz edilmemesi dikkati çekmektedir.

Osmanlı Devletinin geleceği bakımından önemli bir mesele de, eğitim konusuydu, zira buna göre geleceğin kuşaklarının nasıl yetiştirileceği belirlenecekti. İT'nin ne istediği belliydi: okullar sayesinde Türk olmayanlar Türkleştirilecekti. Resmi olmayan okullarda ise Maarif Nezaretinin denetimi ile bunların programlarınaaki Osmanlılığa, yani Türklüğe aykırı şeyler kaldırılacak ve Türkleştirici etkenler sokulacaktı. Resmî ya da özel ilkokullarda dersler öğrencilerin ana dilinde okutulacak, ama bu dil Türkçe olmadığı takdirde, zorunlu Türkçe dersleri de bulunacaktı. Resmî orta ve yüksek öğretim kurumlarında ders dili Türkçe olacak, orta öğretimde yerel diller de okutulacaktı. Yalnız din eğitimi yapan kurumlar için bu zorunluluklar yoktu. Özel orta ve yüksek öğrenim kurumlarında ne olması gerektiği konusunda İT programlarında garip bir suskunluk vardır. Herhalde Türk olmayanlar için resmî okullarda okumadan, yanı 'Türkleşmeden' memur olmak zor olacak, bu yüzden 'Türkleşmek' câzip sayılacaktı. İT'nin böyle bir hesap kurduğu tahmin edilebilir.

Soru 44 İT'nin, başka bir deyişle, Türklerin programı neydi?

Yukarıda değinildiği gibi, seçimler dolayısiyle İT dahl ortaya bir programla çıktı. Bu, bir anlamda Türklerin programı demekti. 6 Ekim 1908'de **Şurayı Ümmet** gazetesinde yayımlanan siyasî programın (TSP, 208—10) eğitimle ilgili hükümleri önceki sorunun cevabında ele alınmıştı. Öbür hükümlerin çoğu Kanun-u Esasî hükümleriyle ya da siyasal haklarla ilgilidir. 1) Vükelanın Mebusana karşı sorumluluğu (md. 1), 2) Âyan üyelerinin ancak üçte birinin Padişah, üçte ikisinin ise halk tarafından seçilmesi ve görev sürelerinin ömür boyu değil, belirli olması (md. 2), 3) siyasal cemiyetlerin kurulmasına seçik olarak Kanun-u Esasîde olanak tanınması (md. 4), 4) en az onu tarafından olmak şartıyle mebuslarca kanun teklifi yapılabilmesi (md. 8), 5) Mithat Paşaya uygulanmış olan ve Padişaha sürgüne gönderme yetkisi veren Kanun-u Esasînin 113. maddesinin kaldırılması (md. 12) istenlyordu ki bunlardan 1., 4., 5. maddeler 1909 Kanun-u Esasî değişikliğiyle sağlanacaktı. 3. husus yine bu «Meşrutî Islahat» döneminde, Cemiyetler Kanunu ile sağlandı. Fakat muhalif Ahrar Fırkasının da buna benzer bir talebi olmasına rağmen (daha önceki 1

Eylül 1908 programı, TSP, 248, md. 8), Âyan üyelerinin ancâk 1/3'inin Padişah ya da hükümet tarafından atanması talebi, 1909 değişikliğinde kanunlaşmamıştır. İT, Âyanların 2/3 sinin «millet» tarafından seçilmesini istediği halde, ademimerkeziyetçi Ahrarın bunların seçimini «Umumî Meclis ve Belediye âzalarına» bırakması, beklenebilecek bir ayrılıktır. Yine iki Fırkanın da birleştiği bir nokta olan, servet durumu ne olursa olsun, 20 yaşını bitirmiş erkeklerin birinci derecede oy kullanabilmesi hususu da İntihab-ı Mebusan Kanununa girememiştir (İT programı, md. 3). I. Meşrutiyetten kalma bu kanuna göre oy kullanabilmek için az çok vergi vermek ve bir kimsenin hizmetkârlığında bulunmamak gerekiyordu. İT'nin programı Ahrar'a göre çok daha isteksizce de olsa, Kanun-u Esasinin 108. maddesinde öngörülen tevsi-i mezuniyetin uygulanmasını sağlayacak kanunlar istiyordu (md. 5).

Kanun-u Esasî resmî dilin Türkçe olduğunu belirtmişti (md. 18), fakat İT programı, bir yanlışlık olmaması için resmî dilin Türkçe «kalacağını», her türlü resmî haberleşme ve görüşmelerin Türkçe olacağını belirtmek ihtiyacını duymuştur (md. 7). Buna karşılık, mezhep ayrıcalıklarının olduğu gibi devamı öngörülüyordu (md. 10). Müslüman olmayanlar da Müslümanlar gibi Ahz-ı Asker Kanununa tabi olacaklar, fakat askerlik süresi indirilecekti (md. 9, 11). Müslüman olmayanlar Müslümanlarla eşit olacak, memurluğa kabul edileceklerdi. Her Osmanlının, ülkenin herhangi bir yerinden mebus adayı gösterilebilmesi de isteniyordu ki, bu, okumuş İstanbulluları gözeten bir istek sayılabilir (md. 20). Bu hususlar Ahrar programında da yer almıştı (bu gibi maddelerden, İT programının Ahrar programına bakarak hazırlandığı izlenimi edinilmektedir.)

Çalışma koşulları ile ilgili madde hiçbir şey söylemiyor, amele - patron ilişkilerini düzenleyecek kanunların sözünü etmekle yetiniyordu. Küylüler için, arazi sahiplerinin kanunen mahfuz olan tasarruf hakları korunmak şartıyle toprak sahibi olmaları ve az faizle borç alabilmeleri öngörülüyordu (md. 14). Âşar için tahmis (beş yıllık iltizam ihale bedelinin beşe bölünerek mükelleflerden toplanması) usulü öneriliyordu (md. 15). Bu usûl, Tanzimattan sonra uygulanmış, fakat başarılı olmamıştı. İktisadî ilerleme konusunda da bir madde vardı ama, ilginç bir şey içermiyordu (md. 18). Sonuç olarak denebilir ki, İT'nin programı önemli ölçüde Ahrar Fırkasının siyasal programından esinlenmiş ve bir bakıma onun soluk bir kopyası olmak itibariyle pek de ilginç değildi. Yalnız köylünün topraklandırılmasıyle ilgili madde, Ahrarın programında yer almadığı gibi, İT'nin henüz toprak sahipleri sınıfının etki alanının dışında olduğunu göstermesi bakımın-

dan da çok ilginçtir. Zira topraksız ya da az topraklı köylüye toprak verilmesi konusu (TSP'deki programlarda gördüğüm kadarıyle) İT programlarında bir daha hiç söz konusu edilmeyecektir. Bunu, âyan sınıfının İT'yi 'hizaya' getirmiş olmasıyle açıklayabiliriz. Yoksa İT'nin taşrada herhangi bir biçimde desteklenmesi beklenemezdi.

Yukarıda sözü edilen siyasal program herhalde Merkez-i Umuminin kaleminden çıkmış bulunuyordu. Daha sonra 18 Ekim - 8 Kasım 1908 tarihleri arasında İT Kongresi toplanmış ve siyasal programı onamakla birlikte, bazı yeni esaslar da getirmiştir. Padişah, Kanun-u Esasînin muhafazasına yemin ettiğine göre, meşrutiyete bağlılığı devam ettiği sürece hayatı ve Padişahlık hakları İT tarafından korunacaktı (md. 1). İT Cemiyetinin mebus üyeleri İT Fırkası adı altında çalışacaklardı (md. 3). Niyazi Beyin anıları dışında, İT'liler İT'nin faaliyetleri üzerine yayında bulunmayacaklar, İT'nin resmî bir tarihi hazırlanacaktı (md. 4). Ayrıca, her vilayet merkezinde İT'nin bir gazete çıkarmağa çalışması kabul edilmiş, ve bu gazetelerin hangi esaslara göre yayın yapacağı saptanmıştı (md. 5,7). Cemiyet nizamnamesinde «tadilat ve tashihatı külliye» yapıldığını öğreniyoruz, ama bunun nelerden ibaret olduğunu bilmiyoruz (md. 9). Aynı biçimde Cemiyetin ordu ile ilişkileri hakkında bir talimatname hazırlandığı bildiriliyor, fakat bu da elimizde yoktur (md. 10). Yeni ve gizli bir Merkez-i Umumî seçildiği de açıklanıyor (md. 12). Üyeleri, Hüseyin Kadri, Mithat Şükrü, Hayri, Talât, Ahmet Rıza, Enver, Habip Beyler, İpekli Hafız İbrahim Efendidir (TSP, 199).

Bundan sonra gelen maddede, önceki programda hiç bir şey demeyen bir cümle ile geçiştirilmiş olan iktisadî gelişme konusu işlenmektedir (md. 13). Bu gelişme bir yandan hükümete yaptırılacak işlerle, öte yandan bizzat halkın ve İT'lilerin yapacağı işlerle sağlanacaktı. İT'nin her heyet-i merkeziyesinde birkaç kişi kalkınma sorunlarıyle görevli olacaktı. Bu kişiler şunları yapacaktı: a) halkın şahsî teşebbüsünü çeşitli yollardan uyandırmak ve teşvik etmek, b) buna imkân olmayan yerlerde bizzat işe girişmek, c) bu arada eğitimin önemini unutmamak, gece dersleri, okullar açmak, muktedir öğretmenler bulmak, ticaret, tarım, ziraat odalarını teşvik etmek, d) yarışma açarak halkın anlayabileceği, yurttaşlık, eğitim ve kalkınma bilgileri veren kitaplar hazırlatmak, e) her meslek ve sanatta uzmanların yetişmesi için çalışmak, liyakat gösterenleri Avrupa'ya, «vesair mahallere» göndermek. Hükümete yaptırılacak «terakkiyat» iki tedbirde toplanıyordu: her alandaki gelişme için «hemen yegâne vasıta» olan geniş yetkilerin (tevsii mezuniyet) valilere verilmesi ve vilayetleri aşan işlerde hükümete mebuslar aracıyle ve mebuslara da Cemiyet

aracıyle etki yapılması. Görülüyor ki, bölücü anlamlara kayma ihtimalinin bulunmadığı yerlerde İT, Sabahattinci tezlere çok yakındır.

Soru 45 Milletler açısından seçimler ne gibi sorunlar doğurdu?

En pürüzlü iş, İT ile Rumlar arasındaki ilişkiler oldu. Rumlar seçim işlerinde daha tecrübeli olduklarından seçimlere büyük oranda katılıyor ve oylarını da bölmüyorlardı. Bu sayede paylarına düşmesi gereken ikinci seçmen ya da mebus sayısının üstünde ikinci seçmenlik ya da mebusluk kazanıyorlardı. Bu yüzden, ozellikle İT'lilerin girişimiyle, yapılan seçimleri iptâl ettirmek için dilekçeler veriliyor ve mahallî makamlar çok kez bu istekleri yerine getiriyorlardı. Ayrıca, İttihatçılar Türkleri örgütlemeğe çalışıyorlardı. Böyle olunca, Rumlar da tepki göterip boykotâ gideceklerini söylüyorlarar. Patrikhane hükümete protestolar yağdırıyordu.

İT, adayların, Müslüman olmayan milletlerle önceden yapılacak bir pazarlıkla kararlaştırılmasını, böylece seçimlerın mücadelesiz ve kendi isteklerine uygun olarak geçmesini istiyordu. Ekim sonunda Ermeniler ve Rumlarla bir anlaşma taslağı üzerinde anlaşıldı ama, Rumlar caydılar. Rumlar, dâvalarını gürültü çıkararak yürütmek istedikleri için, Türk-Rum ilişkilerine önem veren **İkdam** bile Rumları sert bir biçimde eleştiriyordu. Rum Patrikliğinin yerilen bir davranışı, seçimler ve Rumeli'de Rum-Bulgar ilişkileri üzerine yabancı elçiliklere bir muhtıra vermesi oldu. Ayrıca, kendilerini ülkede 6 milyon nüfus olarak gösterip ona göre mebus çıkarmak istiyorlardı.

Kasım ortalarında İzmir Rumları silâhlı taşkınlıklar yaptılar ve bir kişi öldü. Rumlar iki Rum mebusun seçilmesini beklerken, bir tane seçilmişti. İstanbul seçimlerinde de Rumların nispetsiz bir temsillerini önlemek için İT, ikinci seçmenlere, kimlere oy verilmesi gerektiğini bildirdi. Böylece Türklerin oyları dağılmayacaktı. Ama bu yüzden, adayların seçilmesi, İT'li ya da İT ile anlaşmış olmalarına bağlı oluyordu. İT'ye muhalif olanlar bu durumu hiç de hoş karşılamadılar. Fakat İT'nin cevabı hazırdı: tavsiyelerine uymamak, Rum çıkarlarına hizmet, hattâ Türklüğe ihanet anlamına gelirdi. Kasımın son haftasında Rumlar, nüfus tezkeresi gösteren her kişinin hemen oy kullanabilmesini kabul ettirmek için gösteriler yaptılar, fakat istediklerini elde edemediler. Anlaşılan, bu isteğin amacı, Yunan uyruklu Rumlara da oy kullandırabilmekti.

Ermenilerle de bazı meseleler çıktı. İT, İstanbul'daki iki Ermeni adayından biri olan Zohrap Efendiye itiraz etti. Buna karşı Ermeniler,

iki Ermeni mebusunun seçilmesinin protokolla kabul edildiğini, Zohrap Efendi üzerinde ısrar ettiklerini, taşradaki seçim sonuçlarından sonra böyle bir anlaşmazlık çıkartılmaması gerektiğini ileri sürdüler. Gerçekten de, Anadolu'da Ermeniler dağınık ve azınlık durumunda olduklarından, pek mebus çıkaramamışlardı. Bunun üzerine İzmir'de Ethem B. mebusluktan istifa etti, yerine Ispartalızade İstepan Efendi seçildi, Zohrap Efendiye karşı yapılan itirazdan da vazgeçildi. Bu örnekler, seçimlerin ne denli 'kontrollu' geçtiğini gösterir.

İT'nin aday listesinde Ahmet Rıza, Manyasizade Refik, Hüseyin Cahit Beyler, Mustafa Âsım, Hallaçyan, Zohrap ve Alber Feraci Efendiler vardı, İT, Rumlarla anlaşamadığı için, 10 mebusluk için 8 aday gösteriyordu. Liste ile birlikte yapılan açıklamada, kalan iki mebusluk için âdeta ikinci seçmenlerin Türk adaylardan İT tarafından makbul olabilecekleri seçmeleri için teşvik edildikleri görülüyordu. Rumlar anladılar ki, İT ile anlaşmazlarsa belki de hiç mebus çıkaramayacaklardı. Bunun üzerine İT ile anlaştılar ve İT'nın listesine Konstantin Konstantinidi ile Kozmidi Efendiler eklendi.

Bütün bunlar, Osmanlı millétleri arasında Osmanlılık konusunda bir anlaşmaya varmanın ne denli güç olduğunu gösteriyordu. Ayrıca, İT'nin Türklüğü temsil etmek iddiasında ve her şeyin kendi denetinde olup bitmesi arzusunda olduğu da anlaşılmıştı.

Soru 46 İT'nin seçimler dolayısıyle karşılaştığı başka bazı sorunlar nelerdi?

Sorunlardan biri İT'nin her bölgede kendine uygun aday bulmasıydı. 2. ve 3. Orduların varlığı ve daha gelişmiş bir bölge olması dolayısıyle, Rumeli'de İT iyice kök salmış bulunuyordu. Buna rağmen, Gümülcine'de, orada tanınmamış mebusların seçilmiş olması, bir kısım halkın protesto yürüyüşüne yol açmıştı. Subayların mebus olmaları Harbiye Nezareti tarafından istenmeyince (anlaşılan seçildikten sonra istifa ve mebusluk sona erince yine orduya dönmek imkânlarının tanınması gibi bir talep söz konusuydu), İT'nin gönlüne göre aday bulmak zor oluyordu. İT'nin elinden gelse her yerde diplomalı, genç, yönetici kattan Türkleri mebus yapardı. Ama bu, her bölgenin âyan - eşraf müteneffizan gibi adlar taşıyan nüfuzlularını bir yana itmek demekti. Birçok yerde bunu yapmak imkânsızdı.

Hüseyin Cahit'in bir başyazısı bu zihniyetin tipik bir örneğiydi. Buna göre mebusların ancak vilayet ahalisinden seçilebilmeleri esa-

sı kaldırılmalı (Ahrar Fırkası da bunu savunuyordu) ve 20 yaşını aşan herkese, zenginlik derecesine bakılmaksızın, oy hakkı verilmeliydi. Yazar, bunlara ek olarak baro, basın ve üniversiteye mebus seçme hakkının ve Belçika'da olduğu üzere okumuşlara fazla oy hakkı tanınmasını öneriyordu. Ali Kemal'in de buna benzer düşünceleri vardı (**Tanin**, 11/9/1324, **İkdam**, 9/8/1908).

İstendiği gibi aday bulunamayan yerlerde, eşraf ya da âyan yerine tercih edilebilecek bir zümre vardı: ulema. Başta Anadolu, birçok yerde İT ulemayı tercih etmiştir, zira bunların, iktisadî çıkarlarından ileri gelen derebeyce (feodal) bir tutumları olmaması ihtimali vardı. Ayrıca, içlerinde aydın düşünceli sayılabilecekler de yok değildi.

Öte yandan, İT'nin yeterince örgütlenip yeterince propaganda yapamaması gibi eksikler seçimin iki dereceli olması sayesinde giderilebiliyordu. Meselâ İstanbul'da Miralay İsmail Hakkı Beyin, gazetelere verdiği bir ilânla, ikinci seçmenleri Fevziye kıraathanesinde toplantıya çağırdığını görüyoruz.

Sonuç olarak, seçimleri İT'nin listeleri kazanacaktı ama, Türk mebusların dahi birçoğu gerçekten İT'li sayılamayacak kimseler olacaktı. Bu gibiler, en ufak bir nedenle İT saflarını terkedip muhalefete başlayabilecek kimselerdi. Buna Türk ve Müslüman olmayanlar da eklenince, İT'nin neden Mebusana egemen olmakta zorluk çekeceği anlaşılır.

Soru 47 Meclis nasıl açıldı?

Seçimleri silme İT listeleri kazandı. Ahrar'la İT'nin ortak adayı olan Müslüman olmayanlar dışındaki Ahrar adaylarından bir tek Ankara'dan Mahir Sait seçildi. Oysa, örneğin, İstanbul Ahrar listesinde Sadrıâzam Kâmil Paşa ve Ali Kemal gibi pek tanınmış isimler vardı. Fakat değinildiği ve görüleceği üzere, İT'nin bu büyük zaferi aslında çok aldatıcıydı.

Seçimler her yerde bittikten sonra, Meclis, 17 Aralık 1908'de açıldı. Bir gün önce Abdülhamit yeni atanan 39 âyan üyesinin adlarını açıkladı. I. Meşrutiyet ayanlarından sağ kalan üç kişinin bunlara katılmasıyle bir bakıma iki meşrutiyet arasındaki devamlılık gösterilmiş oluyordu.

Açılış, büyük bir bayram oldu. Törende bulunanlar, günün coşkunluğu içinde birçok kadınların peçesiz olduklarını bildiriyorlardı. Kâmil Paşa Abdülhamit'i Meclise gelmeğe zorlukla ikna edebilmişti

ama, halkın kendisine gösterdiği çılgınca sevgi gösterisi herhalde onu pişman etmemişti. Padişah adına okunan açılış söylevinde, eğitimin yayılması sayesinde Kanun-u Esasînin yeniden ilânına engel kalmadığı belirtiliyordu. Sonunda Başkâtip Ali Cevat'ın teklif ettiği cümle yer alıyordu: «Memleketimizin Kanun-u Esasî ile idaresi hakkındaki azmim kat'i ve la-yetegayyerdir.»

Mebusların buna bir kaç gün sonra hazırladıkları cevap yer yer adamakıllı sert ve iğneliydi. Buna göre, halkın meşrutiyete kabiliyeti olmadığı doğru olamazdı, zira I. Meşrutiyetin ilânında halkın kabiliyeti arttığı için meşrutiyet düzeninin kurulabildiği iddia olunmuştu. Abdülhamit'in durumunu biraz olsun kurtarmak için, kendisinin devlet adamlarınca aldatıldığı leri sürülüyordu. Ayrıca, Meclisin «dağıtılması» da Kanun-u Esasiye tamamen aykırı bir davranış olarak niteleniyordu. Padişahın Kanun-u Esasiyi korumak yolundaki kesin ve değişmez azmine teşekkür olunuyor ve milletin de bu yoldaki azminin hiçbir güç tarafından sarsılamayacağı belirtiliyordu. Âyanın cevabı -tahmin edileceği gibi- daha yumuşaktı. Eski devir düzensizliklerinin artık son bulmasına, Padişahla halkı ayıran uzaklığın kalkmasına seviniliyordu. Yalnız bir yerde, Padişahlık kutsallığı ve dokunulmazlığının meşrutiyet düzeninin sürmesine bağlı olduğu hatırlatılıyordu.

İkdam'da Ali Kemal Mebusanın açılışını Osmanlı tarihi içinde eşsiz bir adım olarak alkışlıyor, mebuslara doğruluktan, haktan ayrılmamayı, 1877-8 mebusları gibi «korkak» olmamayı, Fransız ihtilâli tarihini incelemelerini öğütlüyordu. Osmanlı ordusu ve İT'ye bir teşekkür vardı (17/12/1908). Fakat yazarın İT'ye uyarmaları da vardı. Artık Meclis açıldığına göre, İT'nin kanun çerçevesine girmesi isteniyordu. Hükümet, Meclis ve İT olmak üzere üç siyasal gücün birlikte yürüyemeyeceğine işaret olunuyordu (14/12). **Times** da (17/12 haberi) nâzırların artık yalnız Meclise karşı sorumlu olmaları gerektiğini, Cemiyetin gizliliği ve dolayısıyle sorumsuzluğu ile meşrutiyet düzeninin bağdaşamayacağını ileri sürüyordu. Ayrıca, İT'nin Osmanlı milletlerini birbirleriyle kaynaştırmak düşüncesinin tehlikesine işaret olunuyor ve Mecliste muhalefetin zayıf olmasından ve derin siyasal ayrılıkların bulunmamasından yakınılıyordu. Görüldüğü gibi, **İkdam** ile **Times**, İT'ye karşı tavır almaktaydılar. Bu itirazlara karşı, Hüseyin Cahit, Meclisin 1876 Kanun-u Esasisine göre yetkileri sınırlı olduğu için, İT'nin vücudunun gerekli olduğu savunmasını yapıyordu (**Tanin**, 20/12/1908).

Meclisin açılmasına 15 gün kala İşlenen bir cinayeti anmak gerekir. 2 Aralık günü, Harbiye Nazırı adına yazılmış sahte bir dâvetle,

Abdülhamit'in eski yaver ve hafiyesi olan İsmail Mahir Paşa, Harbiye'ye çağrıldı ve yolda asker kılıklı biri onu öldürdü. Bu, Hürriyetin ilânından sonra İT'ye maledilebilecek ilk siyasal cinayetti. Bu kadar zaman sonra, salt istibdat dönemindeki faaliyetlerinden ötürü Paşayı öldürmek garip bir davranış olsa gerektir. Herhalde İT onun bir takım faaliyetlerini saptamış olmalı ve böylece hem Paşayı cezalandırmak, hem de İT dışındaki herkese, ve özellikle istibdatçılara gözdağı vermek istemiş olmalıydı. İT'nin bundan sonraki üç 'faili meçhûl' siyasal cinayetinin kurbanları istibdat döneminin adamları değil, muhalifler olacaktı.

Soru 48 : İT ile Kâmil Paşanın çatışması nasıl gelişti?

Sait Paşadan sonra Sadrıazam olan (6/8/1908) Kâmil Paşa, uzun süre devlet adamlığı etmiş olmanın gururu içinde bir vezirdi. İhtimal ki İT'lileri 'çoluk çocuk' olarak görmek eğilimindeydi ve onları daha çok Abdülhamit'e karşı bir silâh olarak yararlı buluyordu. Oysa İT, iktidarı eline almamakla birlikte, 'denetleme iktidarını' ciddi olcrak benimsemişti. Dahiliye Nazırı Reşit Âkif Paşa istifa ettikten sonra, yerine vekâlet eden Hakkı B. asaleten atandı (25/8/1908). Oysa aynı gün İT, Merkez-i Umumî imzalı bir tel çekerek Dahiliyeye Ferit Paşayı lâyik gördüğünü bildirmişti. Üç ay sonraki ve yalnız Cemiyet mührünü taşıyan bir yazıda ise (25/10/1908) Hakkı Beyin mülkiye memurlarını iyi seçemediği, Hariciye Nazırı Tevfik Paşanın dışişlerini milletin çıkarına göre savunamadığı, Zaptiye Nazırı Sami Paşanın da ödevinde ehil olmadığı ileri sürülüyordu. Bunların yerine sırasıyle Ankara Valisi Nuri B., Posta Telgraf Nazırı Galip B., P. Kaymakamı Muhittin B., Şûrâ-yı Devlet Reisliğine de Hakkı B. uygun görülüyordu. Yazıda, Kâmil Paşanın bu yerlere zor adam bulacağından, Cemiyetin «Erbab-ı vukuftan» kimlerin uygun olacağını soruşturmuş olduğu belirtiliyordu. 30 Ekimde çekilen bir telgrafla da, yazının gereğinin yerine getirilmesi «şiddetle» isteniyordu. Kâmil Paşa bu talepleri yerine getirmediği gibi, bunları küstahça müdahaleler saymış olduğu muhakkaktır (Bayur, 204).

Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanına vesile teşkil eden Bulgar Kapı Kethüdası Geşof'un elçilere verilen bir ziyafete çağrılmaması olayında da, İT'liler, Kâmil Paşanın sanıldığı gibi bir siyaset dehası olmadığını 'anlamışlardı'. Bağımsızlık ilânından sonra Paşa, kendisini ziyarete gelen bir İT heyetine yüz vermemiş, hatta onlarla konuşmak bile istememişti. Ayrıca Paşanın, Bulgarlarla olan görüşmeleri tek

başına yönettiği ve kabine arkadaşlarına bilgi vermediği de ileri sürülüyordu. Hattâ, H. Cahit'e göre, bir ara Paşa, Cemiyeti, «Şimdi istifa ederim, esbabını vilâyata bildiririm, Bulgarlar nududu geçerler, İngilizler size itibarı keser.» diye tehdit etmiş, ve «Zaten hürriyeti veren Zat-ı Şahanedir, Cemiyet ne yaptı?» diye de onları küçümsemiş.

Bu olan bitenler, İstanbul basınını iki karşı cepheye böldü. Kâmil Paşayı tutanlara göre -başlarında **Servet-i Fünun, Yeni Gazete, İkdam** geliyordu- Kâmil Paşa İngiliz dostluğu siyasetinin baş savunucusu olduğuna göre, ona karşı olmak, İngiliz dostluğuna karşı çıkmak, hattâ Alman dostluğunu tercih etmek demekti. Buna karşı İT'liler, Kâmi Paşaya İngiliz siyaseti yüzünden muhalefet etmediklerini, Aiman dostluğunu savunmanın da İngiliz düşmanlığını gerektirmediğini ileri sürüyorlardı. Belki bu saldırılar karşısındadır ki, İT'liler, yine İngiliz dostu sayılan ve Kâmil Paşanın rakibi olan Sait Paşaya yanaştılar. Sait Paşanın siyaset anıları **Tanin**'de yayımlanmağa başladı. **Times** da, 3 Aralık günlü bir haberinde, İT'nin Sadarete Hilmi Paşayı istediğini bildiriyordu.

Muhaliflerin, İT'yi İngiliz düşmanlığı ile suçlamaktan başka bir silâhları daha vardı. Buna göre İT'liler, Kâmil Paşanın yerine kendileri hükümet olmak istiyorlardı. Oysa devlet işleri «çocuk oyuncağı» değildi. Bu tez, yaşlı ve orta yaşlı devlet adamlarından başka, İT saflarında da kıskançlık ve haset duygularını ayaklandırdığı için, etkili bir tezdi. Bunun üzerine, H. Cahit, genç İttihatçıların nazırlıkta gözü olmadıklarını açıklamak zorunda kaldı. Fakat seçimlerin yer yer sonuçlanmağa başlaması ve İstanbul'da ikinci seçmen seçimlerinin bitmesi üzerine, Kâmil Paşa yine de İT'ye tâvizde bulunmak ihtiyacını duydu. 30 Kasımda yapılan kabine değişikliği ile Tevfik Paşa Şûrâ-yı Devletten, Ekrem B. Maarif Nezaretinden ayrıldılar, Şûrâya Adliye Nazırı Hasan Fehmi, Dahiliyeye Rumeli Umumî Müfettişi Hilmi Paşalar, Adliyeye İT'li Manyasizade Refik, Maarife Dahiliye Nazırı Hakkı Beyler getirildiler.

Fakat İT bu dikbaşlı vezirin kendi denetleme iktidarını iyiden iyiye tehdit etmekte olduğunu görüyordu. Hele Paşanın seçimlerde Ahrar tarafından aday gösterilmiş olması, herhalde tahammülü zor bir durumdu. İddiyaya göre, yaklaşık olarak 6 Aralıkta Rahmi B. Yıldız'a giderek, Padişahtan Paşanın azledilip yerine Hilmi Paşanın getirilmesini istemiş, ama onu ikna edememişti. Haber büyük tepkilerle karşılaştı. **İkdam**, Rahmi Beyi açık bir mektupla kınarken, **Times**, haberin yalanlanmadığına işaretle, çoğunluğu İttihatçı olan mebuslara Kâmil Paşanın siyaset tecrübesini hatırlatıyor ve «Su geçerken at değiştirmenin» sakıncalarını göstermeğe çalışıyordu.

Mebusan, Başkanlık seçimi gibi önde gelen bazı işleri çözdükten sonra, H. Cahit, Kâmil Paşa hakkında bir istizah (gensoru) takriri sundu (28/12). Bunda, Kanun-u Esasiye aykırı davranışların ve dış siyaset durumunun hesabı isteniyordu. İT'nin ortalığı heyecana vererek, Paşayı sarsmak için bulduğu silah Girit idi. 6 Ocaktan itibaren **Tanin,** Girit üzerinde durmağa başladı. 9 Ocakta bir Girit mitingi yapıldı. Bu arada Abdülhamit'in açış söylevinde Girit anılmadığı halde, Salt Paşanın kaleminden çıkan Âyanın cevabında, bunun söz konusu edilmiş olması göze çarpmıştı. 12 Ocakta **Tanin,** Kâmil'in oğlu olan ve babasının işlerine yakından ve olumsuz bir biçimde karıştığı söylenen Sait Paşa aleyhinde sert ve alaycı bir yazı yayımladı.

Ama neye yarar ki, 13 Ocak günü Kâmil Paşa Meclise gelip (bir takım mebuslar kendisini kapıda alkışlarla karşıladılar) söylevini okutturduktan sonra, yine alkışlar arasında oybirliğiyle güven oyu aldı. H. Cahit'e bakılırsa, istizah «sırf kendi teşebbüsü» ile verilmişti. Böyle bile olsa, Paşa ile İT arasında açık bir çatışma durumu varolduğuna ve H. Cahit de ileri gelen bir İttihatçı olduğuna göre, Paşanın zaferi ister istemez İT'nin hezimeti sayılacaktı. Olay, mebusların, Paşa olmadan devlet gemisinin yürümeyeceğine inandıklarını ve İT'nin, kendi listesinden seçilen mebusları henüz bir parti disiplinine sokmadığını ya da sokamadığını, ve onlarla yakın bağlar kuramadığını gösteriyordu. H. Cahit günlerce **Tanin**'de bu olayı tevile, yorumlamağa çalıştı. Cemiyet de, durumun kendisi için bir yenilgi sayılamayacağını göstermek için mebuslara bir bildiri yollayarak onların düşünce ve davranışları üzerinde hiçbir etki yapmak niyetinde olmadığını açıkladı. H. Cahit bu kararı, İT'nin, siyasal ihtiras ve çıkarların ne denli üstünde (yani 'mukaddes') olduğunu gösterdiği için alkışlıyordu.

Aslında bu garip durum İT'lilerin kararsız ve bölünmüş olmalarından ve böyle bir durumda (tecrübesizlik sonucu) H. Cahit'in istizahını önleyememiş olmalarından ileri geliyordu. H. Cahit'e göre Paşa, İT'ye haber yollayarak, «Eğer beni düşürmeğe karar verdinizse istifa edeyim, Mecliste bana bu yaştan sonra hakaret edilmesin» demiş. Bunun üzerine Talât, Enver, Dr. Niyazi Beyleraen kurulu bir heyet, kendisini ziyaretle, İT'nin onu iktidarda tutmağa karar vermiş olduğunu açıklamışlar. O da buna karşılık Meclisteki İT fırkasına dayanarak «sair düvel-i meşrutada olduğu gibi» davranacağını belirtmiş. Paşa, açıklamasında, bu istizahta Talât ve Enver'in gelip kendisini destekleyeceklerini bildirdiklerini doğruluyordu.

10 Şubat 1909'da Kâmil Paşa İT'nin siyasal nüfuzunu kaldırmak, ya da hiç olmazsa azaltmak için teşebbüse geçti ve böylece Paşa ile Cemiyet arasında kıyasıya bir iktidar mücadelesi başladı. O gün,

Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşanın çok daha önce vermiş olduğu istifası kabul olunarak, Nezaretin vekâletine 1. Ferik Hüsnü Paşa getirildi. Boş olan Maarif Nezaretine de Defter-i Hakanî Nazırı Ziya Paşa atandı. Fakat asıl önemlisi, Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşanın Mısır Komiserliğine atanarak, yerine, 2. Ferikliğe yükseltilen 2. Ordu Kumandanı Nâzım Paşanın getirilmesiydi. Bu en önemli atamada, İT'ye danışılmaması, üstelik Ali Rıza Paşanın azlindeki parlamenter usûle aykırılık, değişiklikten ve olayla ilgili gelişmelerden kabinenin haberli kılınmaması yüzünden büyük bir tepki doğdu. Kabinenin ikî Müslüman olmayan nazırı ile Hariciye ve Evkaf Nazırları Tevfik ve Şemsettin Paşalar dışındaki, Adliye, Dahiliye, Maliye Nazırları ve Şûrâ-yı Devlet Reisiyle Şeyhülislam istifa ettiler. 11 Şubat günü Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi bir istizah takriri verdi. Kâmil Paşa İstizaha cevap vermeğe hazır olduğunu bildirirken, durumunu sağlamlaştırmak amacıyle, İT'nin üzerine sürülmek İstenen çifte bir çamurdan yararlanmağa kalkıştı. Güya İT'nin Abdülhamit'i tahttan indirmeğe ve Reşat Efendiyi atlayarak tahta Yusuf İzzettin Efendiyi getirmeğe hazırlandığı yolunda basında söylentiler çıktı. Bu dedikodulara göre, Rıza ve Arif Paşalar da bu işe yardımcı olacaklardı. Paşa, kabine arkadaşlarına Nazırları bundan dolayı değiştirdiğini açıklamıştı. Böylece Kâmil Paşa, bu sefer de Abdülhamit'le İT'ye karşı ittifak kurabileceğini umuyor olmalıydı. Paşanın 15 gündür durumdan haberli olduğunu söylemesi nazırları kızdırmıştı. Cemiyet iddiayı kesinlikle reddetti. Paşa da, 13 Şubatta çıkan resmî bir ilânla tahttan indirme iddiasının yalan olduğunu kabullendi.

Paşanın İT'ye karşı hazırladığı darbenin kabine değişikliğinin ötesine de gittiği anlaşılıyor. Paşa, İT'nin İstanbul'daki askerî dayanağı olan avcı taburlarını da geri göndermeğe kalkışmış, Nâzım Paşayı onun için Harbiye Nazırı yapmıştır. Gerçekten de Yanya eşrafı, Rum çetelerinin geniş bir faaliyete geçtiklerini iddia ederek, buna karşı oradaki kumandanların değiştirilmesini ve askerin arttırılmasını istemişlerdi (29/1/1909). Kâmil Paşa, bunun üzerine Harbiyeye yazdığı 8/2 yazısıyle Yanya'ya, yakınlarda bulunan dört taburun gönderilmesini, şayet bu tedbir 3. Ordunun gücünü azaltacaksa, İstanbul'daki avcı taburlarının geri yollanmasını önermişti. Bu teklif Harbiye Nezaretinde önce olumsuz karşılandığı halde, bundan iki gün sonra (10/2) Ali Rıza Paşa azledilince, Nezaret teklifi benimsedi. Ama ertesi günü 3. Ordu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa, Rumeli'deki kuvvetlerin yeterli, Yanya'da Rum ayaklanması ihtimalinin ise uydurma olduğunu ileri sürüyordu.

İT'nin gösterdiği heyecanlı tepki karşısında Kâmil Paşa, Mebusa-

nın daha önce oybirliğiyle vermiş olduğu güvenoyuna boşuna güvenmiş olduğunu anladı. Herhalde hava yatışır umuuyle, istizah için saptanan 13 Şubat gününde değil, 17'sinde geleceğini bildirdi. Fakat Mebusan çok kararlıydı. Kâmil Paşanın tutarsız tezkereleri onu sinirlendirmişti. Güvensizlik takriri verildi ve Paşanın istifa tehdidine aldırmayan Meclis, 198'e karşı 8 oyla (53 çekimser ve 3 izinli vardı) güvensizlik kararı aldı.

Olaya askerler yakından karıştılar. 12 Şubat günü bazı deniz subayları Babıâliye gelerek deniz kuvvetlerinde ıslahat istediler, Paşa da bu isteği gözönünde bulunduracağını bildirdi. 13 Şubat günü Beşiktaş'ta demirlemiş bulunan sekiz savaş gemisinin süvarileri böyle bir zamanda ve sebepsiz olarak Nazırların değişmesini Meşrutiyete uygun bulmadıklarını Mebusan Meclisine bildirdiler. Buna karşılık başka diğer subaylar Bahriye Nezaretinde toplanarak, hazırladıkları bildiride subayların nazırların seçimine karışmasını doğru bulmadıklarını, ve Arif Paşanın da iktidarsız olduğunu ileri sürerek, Arif Paşadan yana olan subayları protesto ettiler. Ayrıca gazetelerde de bir takım subayların Nâzım Paşa'nın leh ve aleyhinde mektupları çıktı. Kâmil Paşa ve ondan yana olanlar, donanma subaylarının Meclise yazdığı yazı ve birçok subayların Mecliste yaptıkları baskılar yüzünden mebusların yılıp güvensizlik oyu verdiklerini ileri sürerlerse de buna inanmak güçtür. Meclis üzerinde askeri bir baskının yapıldığı muhakkaktı. Bunu Halil Menteşe de kabul eder. Yalnız, bu kaba gövde gösterisi yapılmadan da, İT'nin ciddi bir çaba ile Kâmil Paşa konusunda Cemiyetin görüşünü mebuslara benimsetebileceği ileri sürülebilir. Zira mebusların büyük çoğunluğu İT listelerinden seçilmiş olduklarına göre, İT bütün ağırlığını ortaya koysaydı, mebuslar da herhalde ona göre davranırlardı. Ama öyle yapılmadığı için, ancak kaba bir gövde gösterisi sayesinde, daha önce Kâmil Paşaya oybirliği ile güven oyu vermiş olan mebusların bu sefer ona karşı döndükleri izlenimi ortaya çıktı. Bu yüzden de İT Meclise gözdağı vermezse, mebusların Kâmil Paşa'yı ya da muhaletetin tuttuğu başka birini -«vicdanlarının» sesine uyarak- destekliyecekleri görüşü yayıldı. Oysa belki de normal bir parti disiplini ile de İT, kendi listelerinden seçilen mebusları 'hizaya' getirebilirdi. Fakat ne olursa olsun, bir sefer Sadrıâzamı kapıda karşılayarak göklere çıkaran mebusların, birkaç hafta sonra onu, savunmasını beklemeyi bile kabul etmeden büyük çoğunlukla devirmeleri -nedenleri haklı bile olsa- birçoklarında, Mebusanın siyasal olgunluğu ve medeni cesaretle savunabileceği belirli görüşleri bulunmadığı kanısını uyandırdı. Bu kanıdan şöyle bir sonuca da gidilebilirdi: Bir darbe ile İT'nin siyasal etkisi

kaldırılabilse, Meclis bu durum karşısında boyun eğip, uysallıkla muhalefetin ardından giderdi. 31 Mart ayaklanmasını düzenliyenlerin böyle bir hesap kurdukları söylenebilir ve, görüleceği üzere, bu hesapları da bir süre için kısmen doğru çıktı. Gerçekte İT'nin, muhalefetin, ve mebusların düşünce ve davranışlarındaki bu yanlışlıklar, bu zaaf ve aksaklıklar, siyasal ve parlamenter görgünün eksikliğinden ileri geliyordu, ki bu da uzun istibdad yıllarının bir sonucuydu.

Padişahın tutumuna gelince, Ali Cevat Bey'e göre, Abdülhamit Ali Rıza Paşa'nın değişmesini istememiş, fakat Kâmil Paşa'nın ısrarı üzerine rıza göstermiş. **Abdülhamid'in Hatıra Defteri**'nde ise Abdülhamit, Paşa ile birlik olarak, avcı taburlarını Rumeli'ye geri gönderme ve kalan askeri «teskin ve taklil» etmeyi kararlaştırdıklarını ileri sürüyor. **Hâtıra Defteri**'nin belge değeri üzerindeki şüpheler bir yana, Abdülhamit'in hatıralarını yazdığı sırada (1917) tahttan indirilişini İT'den bildiği için, kırgınlığının etkisiyle, gerçeğe aykırı olarak böyle yazmış olması ihtimali vardır. Tabii, bu ihtimalin doğru ya da yanlış olduğunu ispatlamak zordur. Ama Padişahın, istemiyerek de olsa, Kâmil Paşa'nın isteklerine uyduğunu biliyoruz. Abdülhamit, belki de İT'ye karşı cephe almak diye yorumlanabilecek bu davranışı niçin yaptı? Bunun muhtemel nedenleri şöyle sıralanabilir: 1) Kâmil Paşa, birkaç hafta önce İttihatçıların egemen olduğu ya da öyle sayıldığı Meclisle oybirliği ile güven oyu almıştı. Bu durumda Abdülhamit'in (azil usulsüz de olsa) fazla direnmesi meşrutiyete aykırı görülebileceği gibi, Meclisin bu olay yüzünden 180 dereceli bir dönüş yapacağını kestirememiş olabilir. Hattâ belki de Meclis çoğunluğunun İT'nin elinden kaçmış olduğunu sanıyordu. 2) Yeni gelecek Harbiye Nazırı Nâzım Paşa, istibdat yönetiminin istemediği adamlardan olduğu halde, Hürriyetin ilânından sonra Recep Paşa'nın besa (and) vermesi gibi, Paşa'nın Padişaha yazılı bir bağlılık senedi vermesi karşısında Padişahın onu, böyle bir senet vermemiş olan Ali Rıza Paşa'ya tercih etmemesi için bir neden yoktu. 3) Kâmil ve Nâzım Paşa'nın yapmayı tasarlamakta oldukları «orduyu siyasetten ayırma» işlemi muhtemelen Abdülhamit'in de işine geliyordu, zira ordunun siyasetten ayrılması, bir bakıma ordunun yeniden kendisine bağlanması anlamına gelebilirdi. Orduyu buyruklarında tutan Kâmil ve Nâzım Paşalar da kendisine bağlı olduktan sonra, mesele yoktu. Ahrarın Kâmil Paşa'yı desteklemesine rağmen, Paşa'nın o fırkanın âleti haline gelerek kendisine yüz çevirmesine de pek ihtimal vermemiş olabilir. Olaylardan sonra Abdülhamit, ihtiyatı elden bırakmıyarak Başkâtip Ali Cevat Beye, Kâmil Paşa'nın büyük ısrarı üzerine istemiyerek Ali Rıza Paşa'nın azline razı olduğunu anlatan bir zabıtname hazırlattı.

Böylece Hilmi Paşa kabinesi kuruldu. Hükümet, bütün elçiliklere dış siyasetin (özellikle İngiliz dostluğu açısından) değişmediğini bildirdiği gibi, İT adına Mehmet Arslan Bey de İngiliz elçiliğine giderek İngiliz dostluğunun devam edeceğini açıkladı. İT ayrıca **Times** ve **Daily Telegraph** gazetelerine bu yolda telgraflar çekti. Buna rağmen İngilizlerin Osmanlı hükümetine ve özellikle İT'ye karşı tavrı bir hayli soğudu. Bu arada Nâzım Paşa ile Kâmil Paşa munalefetin «Büyük devlet adamı» modeli haline getirildiler.

17 Şubat günü Hilmi Paşa, kabinesinin programını Mecliste okudu ve güven oyu aldı. Yeni hükümet, en ufak güvensizlik işareti karşısında çekilmeyi ödev bilecekti. Yabancı ülkelerin kanunlarından yararlanılacak, Osmanlıcılık siyaseti güdülecek ve devlet masraflarında indirmeler yapılacaktı.

Soru 49 Derviş Vahdetî ve İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti hakkında neler biliyoruz?

Yine muhalefetin dinci kolu içinde sayılması gereken bir hareket Derviş Vahdetî tarafından temsil ediliyordu. Derviş, Kıbrıslı bir hafızdı. Üstünkörü bir takım islâmî bilgiler edindikten sonra Nakşibendî tarikatine girmişti. Verdiği bilgiye göre küçüklüğü ailesi ile birlikte sefalet içinde geçmişti. Bir aralık iki aylığına İstanbul'a geldi, burada -kendi ifadesiyle- «gözü açıldı». Kıbrıs'a döndüğünde İngilizce öğrendi, 15 yıl memurluk ettl. 1902'de yeniden İstanbul'a geldi. Mabenyden umduğunu bulamadıysa da Dahiliye Nazırı Memduh Paşa sayesinde İskân-ı Muhacirin Komisyonunda 400 kuruş maaşla bir memurluk elde etti. Uzunca bir süre zam görmedi ve herhalde yükselmek amacıyla, velinimeti Memduh Paşa'yı jurnal etti. Fakat nedense yaptığı işgüzarlık geri tepti, Derviş Diyarbakır'a sürüldü, orada üç buçuk yıl kaldı. Söylediğine göre istibdada karşı telgrafhane işgali olayına katıldı, sonra kaçtı, fakat yakalanarak geri getirildi. Hürriyetin ilânında Kıbrıs'a döndü, mallarını satıp İstanbul'a geldi. Fedakâran-ı Millet Cemiyetine girdi, onların fesatçılık yaptığını görünce çıktı, İT'ye girmeğe kalkıştı fakat hiç bir sonuç alamadı. 11 Aralık 1908'de **Volkan** gazetesini yayımlamağa başladı. Gazetenin kolleksiyonu incelendiğinde bunun sıradan dincilik yapan bir gazete olmadığı anlaşılır. Gerçekten, gazetenin şu nitelikleri olduğu göze çarpmaktadır: 1) İslâmiyetçi nitelik, 2) Hürriyetçi ve Kanun-u Esasî düzeninden yana nitelik, 3) İnsaniyetçi ve medeniyetçi nitelik: Gazete «insaniyete hâdim» diye tanıtılır. Derviş, evrensel barıştan, üfürükçülere karşı dok-

tordan, tıptaki yeni buluşlardan yanadır. Vahdetî yazılarında Dreyfus, Zola, Darwin'i anacak kadar «batı» bilgilerinden haberlidir. 4) Fedakârancı nitelik: Vahdetî eski sürgün ve kaçkınları korur. 5) Sabahattinci ve muhalif nitelik: Derviş, başta Ahmet Rıza olmak üzere İT'nin sivil ileri gelenlerinin şiddetle aleyhindedir. Buna karşılık Sabahattin Beyi (ve onun düşüncelerini), Kâmil Paşa'yı tutmaktadır. Tahmin edileceği üzere, bu tutuma paralel olarak İngiliz taraftarlığı da söz konusudur. Derviş'e göre güdülecek en isabetli siyaset «İngiliz» siyasetidir. Kıbrıs da İngilizlerin ademi merkeziyetçiliği sayesinde neredeyse küçük bir İsviçre olmuştur. Ayrıca İslâmcı görüşler de, İngilizlerin ve Rusların Müslüman tebasının hükümetlerine karşı olan bağlılığını sarsmıyacak biçimde yürütülecekti. 6) Osmanlıcı, ittihad-ı anasırcı görüşler.

Bir süre sonra, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti adındaki bir kuruluşu temsilen bazı kimseler Vahdetî'ye başvurarak İstanbul'da kurulacak olan Mason locasına karşı söz konusu Cemiyetin geliştirilmesini, **Volkan** gazetesinin de Cemiyetin organı olmasını teklif ettiler. Cemiyetin başında Emirizade Ömer Lütfü ve Kayserili Ahmet Paşa'nın damadı Hacı İsmail Hakkı Bey vardı. Derviş'e göre İsmail Hakkı hafiyelik etmiş, hatta bu yüzden İT tarafından idam hükmü giydirilmiş biriydi. Emirizâdenin ise eski Şeyhülislâm Cemalettin Efendiyle teması vardı, üstelik yalancıydı. Bu nedenlerle yani bu adamların mutlakiyetçi olmalarından şüphelendiği için (Vahdetî'ye göre bu adamların Arap milliyetçi dâvâsını yürüten Aha ül Arabî cemiyetiyle de ilgileri vardır.), belki de ayrıca işin başına kendisi geçmek istediği için, Derviş pek kısa bir süre sonra kendi başına bir İMC kurdu ve açıklama ve yazılarıyle öbür İMC'ye çattı. Dervişin kurduğu İMC kısa zamanda gelişti. 3 Nisan 1909 günü, İMC'nin açılışı dolayısıyle Ayasofya'da okutulan bir mevlût büyük bir kalabalık topladığı gibi, İMC'nin taşrada da hayli hızlı olarak yayılmaya başladığı anlaşılıyor.

İMC organı oluncaya kadar, Derviş, **Volkan**'ı çıkarmak konusunda hayli zorluklara uğramış, gazeteyi iki defa tatil etmek zorunda kalmıştı. İlk başladığı zaman yatırdığı parayı kaybettikten sonra bir takım kimselerden para edinme yoluna başvurmuştur. Bu arada Mabeyne de başvurmuş, fakat ne başkâtip Cevat Bey ne de mabeyinci Emin Bey vasıtasıyla bir şey elde edememiştir. Bir aralık da Kâmil Paşa'nın oğlu Salt Paşa'dan, hemşerliğe güvenerek 30 lira istemiş, fakat o reddetmemekle birlikte savsaklayınca, Paşaya da, oğluna da güceenmişti. İMC işi yayılınca gazetenin sürümü 8 bine ulaştı ve kâr ettiği gibi Derviş'i de rahatça geçindirmeğe başladı. Bunlar, Vahdetî'nin Harb Divanı önünde açıkladığı şeylerdi. Öte yandan aynı mahke-

me önünde başmusahip Cevher Ağa'nın ifadelerinden anlıyoruz ki, Abdülhamit, **Volkan**'ın masonluğa karşı, islâmiyetçi yazılarından ötürü memnuniyet duyup Vahdeti'nin çağırılmasını buyurmuş. Gelmesi için kendisine haber gönderilince «Vahdetiyim» diye **Volkan**'da çalışan Enderunlu Lütfü çıkagelmiş: Abdülhamit ona «Beyan-ı memnuniyet» edilmesini isteyip para verdirmiş. O da karşılığında makbuz kesmiş ve her ay yardım edilmesini istemiş. Bu olay 2 defa daha tekrarlanmış ve Lütfü'ye toplam olarak 450 lira verilmiş. Mahkeme önünde Vahdeti Abdülhamit'ten para aldığını inkâr etti, yalnız Enderunlu'dan bir defa 15 lira borç aldığını bildirdi. Fakat Vahdeti'nin durumu bilmediğine inanmak zordur, zira Lütfü daha geniş imkânları olan **Yeni Gazete**'de çalıştığı halde evleneceği bir sırada **Volkan**'a «muharrir» olacağını söyledi, ve evlenme ilânında bu sıfatını belirtti. Oysa Vahdetî kendisine hiç para vermedi. Yeni evlenen bir adamın işini bırakıp bedava çalışması gariptir. Vahdeti'nin bunları düşünmemiş olması kabul edilemez. Nitekim mahkeme bunun nedenini öğrenmek isteyince Vahdetî'nin verdiği cevap pek tatminkâr sayılmasa gerektir: «Zannederim ki, adına **Volkan** munarriri dedirtmek için makaleler yazıyordu.» Cevher Ağa'nın Vahdetî'ye haber yollamış olması Vahdeti'nin büyük ihtimalle olanlardan haberli olduğunu gösterir. Vahdetî yerine Lütfü'nün gitmesi de herhalde olayın duyulması ve bu yüzden Vahdetî'nin muhalefetle ilişkilerinin bozulması ihtimaline karşıydı. Yoksa Vahdeti'den habersiz olarak Lütfü'nün 3 defa Yıldız'a gidip Vahdetî diye para alıp makbuz vermesi kabul edilmesi güç bir ihtimaldir.

Para için Abdülhamit'e başvurmak, mutlakiyet devrinden hatta daha öncelerden kalmış sayılması gereken âdet ölçüleri içinde bir dereceye kadar olağandı. Nitekim Fedekâran-ı Millet Cemiyeti de, Abdülhamit'e düşman olanlarla dolu olması gerektiği halde, Abdülhamit'ten para elde etmeğe çalışmaktan kaçınmamıştı. Vahdetî, saraya başvurmasını mazur göstermek için mahkemede Ali Kemâl Beyin, **Yeni Gazete**'nin Yıldızdan para aldıkları, «herkesin müracaat ettiği» söylentilerine işaret etmişti. Fakat bütün bunların yanında, Abdülhamit tarafından re'sen beğenilerek Yıldız'a para vermek için çağırılmak bambaşka bir şeydi: Bunda âdeta Abdülhamit tarafından yapılmış bir «hafiyelik» teklifi söz konusuydu. Onun için, kabul ettiğimiz faraziyeye uygun olarak, Vahdetî Yıldız'a kendisi gitmemiş, Vahdetî diye 3 defa Lütfü'yü göndermiştir ve mahkeme önünde de Lütfü'nün Yıldız'a gidişinden haberi olmadığını söylemiştir.

Burada sorulması gereken bir soru şudur: Abdülhamit **Volkan**'ın yayınlarından neden hoşlanmıştı? Herhalde **Volkan**'ın İslâmiyetçi ya-

zılarını, halife olduğu için, kendi durumunu sağlamlaştırıyor diye kabul etmiş olmalıydı. Masonluk aleyhindeki tutum da, nem İslâmiyetçiliğe uygun geldiği için, hem de Masonluğun Kleantı Skalyeri olayında ve İT'nin Rumeli'deki gelişmesinde oynadığı rol dolayısıyle Abdülhamit'e câzip gelmiş olsa gerektir. Fakat **Volkan'ın en hoşuna** giden yanı herhalde bunun muhalif ve istibdada karşı bir gazete olduğu halde, kendisine şahsen sataşmamasıydı. Zira gördüğümüz gibi, Ahrar'ın yani muhalefetin ileri gelen organlarının ayırdedici bir niteliği Abdülhamit aleyhtarlığıydı. Hattâ muhalif gazeteler içinde Abdülhamit'le şiddetle uğraşan bir gazete de vardı; bu, **Serbesti** gazetesiydi. (Divan-ı Harbın vardığı sonuçlardan biri de, Abdülhamit'in Tüfekçilerinden Miralay Halil'i **Serbesti** gazetesinin sahibi Mevlanzade Rifat'ı öldürtmeğe memur etmiş olduğu ve bu uğurda görüşmeler yapıldığı merkezindeydi. Yalnız Hasan Fehmi Beyin öldürülmesinde Saraydan geldiği iddia edilen bu teşebbüslerin etkili olup olmadığı kesinlikle belli değildir.)

Vahdetî için verilen paraların **Volkan'ın** kışkırtıcı yayınlarını sürdürmesi, hattâ arttırması yönünde etki yapmış olabileceğini kabul edebilir miyiz? Bu sorunun cevabı olumsuz olsa gerektir, zira göreceğimiz üzere ortalığın büsbütün karışmasında, hele muhalefetin daha güçlenmesinde Abdülhamit'in çıkarı yoktu. Kaldı ki **Volkan'da** kışkırtıcı yayınların artışı 31 Marttan hemen önceki döneme rastlar ve bu artış yalnız **Volkan'a** mahsus değildi, bütün muhalefet gazetelerinin üslubu birlikte keskinleşmiş, ortalığı daha fazla kışkırtmağa başlamışlardı. Denebilir ki **Volkan'a** verilen paralar 3 niteliğin sürdürülmesi içindi. 1) Padişaha sataşmamak, 2) İslâmiyetçilik, 3) Masonluk aleyhtarlığı. Bu 3 niteliği sürdürdükçe Vahdetî Yıldız'dan para almayı hak edecekti. Bu durum Vahdetî'yi bir ölçüde bağlamakla birlikte, önceden aldığı bir tavrın devamıydı ve denilebilir ki Vahdetî böylece Abdülhamit'in «hafiyesi», yani âleti haline gelmiyordu.

Soru 50 : İlmiye mensupları Hilmi Paşa hükümetine karşı nasıl harekete geçirildiler?

13 Şubat 1909'da Kâmil Paşa kabinesi güvensizlik oyu aldı, 13 Nisan 1909'da 31 Mart olayı başgösterdi. Görülüyor ki 2 ay içinde gitgide artan gerginlik, bir patlamayla sonuçlandı. Gerginliğin artmasındaki neden, muhalefetin Hilmi Paşa'nın Sadaretine bir türlü razı olmaması, ve bu uğurda birçok çareleri zorlamağa hazır olmasıdır. Bu çarelerden biri, Kâmil Paşa'nın konağı ve İngiliz Elçiliği önünde

yapılması tasarlanan gösteriler olduğu gibi (26 Şubat 1909), daha da tehlikeli ve uygulamaya konulan bir çare din adamlarının ve dinci çevrelerin Hilmi Paşa'ya ve İT'ye karşı harekete geçirilmesiydi. Bu çeşit hareketle elverişli olanlar, medrese, yani ilmiye talebeleriydi. Zira bunlar daha önce bütün İstanbullularla birlikte askerlikten istisna edildikleri halde, artık bu istisnaya son verilmekteydi. Üstelik bu arada İstanbullularla ilmiye talebeleri arasında eşitsizlik yaratıldığı ileri sürüldü, ve ilmiye öğrencileri durumu mitinglerle (27 Şubat 1909) ve gazetelere yazılan mektuplarla protesto ettiler. Bundan başka, ilmiye öğrencileri bir cemiyet halinde teşkilâtlandılar ve muhalefet saflarına katıldılar. Yalnız bu gibi dinci hareketleri Kör Ali ve Karagöz olaylarından ayırdetmek gerekir, zira onlar başıbozuk istibdatçı hareketlerdi. Bunlar ise tamamen istibdada karşı ve Kanunu-u Esasî düzeninden yana olduklarını iddia ediyorlardı. Şuna da işaret etmek gerekir ki, ulemadan birçokları dahi, İT'nin lâiklik veya Masonluk yönündeki bazı eğilimleri dolayısıyla cemiyete kuşku ile bakıyorlardı.

Soru 51 : 31 Mart arefesinde istibdatçı çevrelerin tutumu neydi?

Fakat Abdülhamid'in «hafiyesi» durumunda, yani onu yeniden müstebit bir padişah olarak görmek isteyen âletler vardı. Bunlar, Harp Divânının tesbit edip idama mahkûm ettiği kimselerdi: 1) Maarif Nezareti Teftiş ve Muayene Encümeni üyesi ve **El Adl ve Protesto** gazetelerinin yazarı Nadirî Fevzi Bey, 2) Devlet Şûrası üyelerinden Tayyar Bey, 3) Rüsumat İstatistik Kalemi Müdürü Tevfik Bey, 4) Mabeyn Özel Tütün Kıyıcısı Hacı Mustafa Efendi, 5) Musahip Halil Bey. İlk dördünün suçu, «harekât-ı ihtilâliye ve irticaiyeyi ihzar zımnında» gizli bir cemiyet kurmak (Miralay Halil cemiyete sonradan girmişti), Abdülhamit'i istibdadı geri getirmesi için kışkırtıp korkutan jurnaller hazırlamaktı. Ayrıca ilk üçü çeşitli tarihlerde «Bu hususlar için» Mabeynden para almışlardı. Göreceğimiz gibi «Harekât-ı ihtilâliye ve irticaiyeyi ihzar» ibaresini, biz, 31 Mart olayını başlatmak olarak almıyoruz. Sözü geçen ilk üç adam yarı doğru yarı yanlış, fakat dalma kışkırtıcı ve ürkütücü jurnallerle Abdülhamit'ten para sızdırmağa çalışmışlar ve onu mutlakiyet düzenini geri getirecek ya da kendi kudret ve yetkisini arttıracak, yani hürriyet düzenini kısıtlayacak yola itmeğe çalışmışlardı. Jurnallerde bildirildiğine göre İT, Yusuf İzzettin Efendiyi, Ahrar Fırkası ise Reşat Efendiyi tahta çıkarmak için hazırlık yapıyorlardı. İkinci iddia doğru olabilirdi, zira Ahrarcıların Abdülhamit'e karşı tutumları olduğu belliydi. Fakat Abdülhamit'le uzlaşmış

görünen İT'nin böyle bir niyeti olduğunu doğrulayan bir bilgimiz yoktur. Zaten Nadirî Fevzî'nin bir jurnali de, bütün cemiyetlerin Abdülhamit'e zararlı olduklarını, fakat bunlar içinde İT'nin «Ehven-i şer» olduğunu kabul ediyordu. Tevfik Beyin bir jurnali Mebusan önünde ayaklanma olacağını haber veriyor ve artık 60-70000 kişilik cemiyetin (bu uydurma bir sayı olarak kabul edilmelidir) artık önüne geçilemiyeceğini söylüyordu. Bu sözler, asker ayaklandıktan sonra mutlakiyetçi cemiyetin faaliyete geçeceği anlamında yorumlanabilir. Görülüyor ki Abdülhamit, meşrutiyetçi bir padişah olmağa çalışırken jurnal kabul etmekten kendini alamamış ve tabiî onun bu eğilimini istismar etmeğe kalkışanlar da ortaya çıkmakta gecikmemişlerdi.

Soru 52 : 31 Mart arefesinde ordudaki durum neydi?

31 Mart olayının ortamını hazırlayan diğer bir etken de ordudaki hoşnutsuzluktu. Bu hoşnutsuzluk her şeyden önce Hürriyetin ilânı ile birlikte orduya hâkim olan Harbiye Mektebi mezunu subayların kurmağa kalkıştıkları yeni düzenden ileri geliyordu. Bunlar Harbiye mezunu olmıyan, alaylı denilen subayların ordudaki sayı ve rollerini azaltmak için teşebbüse geçtiler. Böylece I. Ordudan 1400 alaylı subay kadro dışına çıkarıldı. Sonradan Harp Divanının idama mahkûm ettiği subaylardan 6 tanesinin büyük ihtimalle alaylı oldukları anlaşılmaktadır. Söz konusu tasfiye hareketi yalnız alaylı subaylar arasında hoşnutsuzluk doğurmakla kalmadı, ayrıca orduda kalıp subay olmak istiyen erbaşları da tedirgin etti. Er ve erbaşların diğer bir şikâyetleri de, yeni düzende talimlerin çok sıkı tutulması ve kışlalarda Harbiyeli subayların beğendikleri sert Prusya disiplininin uygulanmasıydı. Oysa Hürriyetin ilânından önce orduda disiplin ve talimler çok daha gevşek tutulurdu. Asker bu bakımdan şikâyetlerine dinî bir biçim verebilmişti: Askere göre, yeni düzenin sıkılığı yüzünden namaz ve hamam gibi dinî ihtiyaçlar da görülemez olmuştu.

Fakat bir yandan da disiplini gevşeten sebepler de yok değildi. Bir kere, bir takım Harbiyeli subaylar, ve bu arada avcı taburlarının bazı subayları kendilerini siyasete, sefahate kaptırdıklarından veya ihmal yüzünden askerle temas kurmamışlar, onun psiklojisinden habersiz bir hale gelmişlerdi. Bu durumda mağdur olmuş bazı alaylıların veya askerle hemşehri olan bazı medrese talebelerinin askeri İT aleyhinde kışkırtmaları kolay oluyordu. Üstelik, genç ve küçük rütbeli subayların Hürriyetin ilânından hemen önce kıdemli kumandanlara kar-

şı ayaklanarak orduya hâkim olmaları, ordudaki hiyerarşi anlayışını sarstığı için askere disiplin bakımından kötü bir örnek olmuştu.

Soru 53 : 31 Marta doğru olaylar nasıl gelişti?

Şimdi 31 Mart gününe yaklaştıkça siyasal havanın nasıl gerginleştiğini, mücadelenin nasıl şiddetlendiğini görelim. 12 Mart 1909 günü **İkdam**'da Sinop Mebusu Ahrarcı Rıza Nur'un «Görüyorum Ki İş Fena Gidiyor» yazısı çıktı. Fenalıklar, bazı gazetecilerin sövüp sayma âdetine kapılmaları, istibdatçı tutumlar, yolsuzluklar, Matbuat Nizamnamesi, toplantıların yasaklanması (toplantıdan 24 saat önce zabıtadan resmî bir kâğıt almak gerekiyordu) ve İT'nin hükümet içinde hükümet oluşuydu. Bu fenalıkların baş sorumlusu İT idi. Rıza Nur, meşrutiyetin korunması için İT'nin varlığını gerekli görmekle birlikte, bu görevin Selânik ve Manastır'dan yapılabileceğini, onun için de İstanbul ve Anadolu örgütünün kaldırılması gerektiğini savunuyordu. Gerçekte, biliyoruz ki, normal parlamanter çare, İmparatorluğun en güçlü siyasal teşekkülü olan İT'nin hükümete karışmasına bir son vermek değil, doğrudan doğruya hükümeti eline alması, yani siyasal sorumluluğu açıkça yüklenmesiydi. Oysa İT, gördüğümüz nedenlerle hükümeti eline almamasını bir fazilet olarak tanıtmak çabasındaydı. Yine Rıza Nur'a göre, Mebusandaki fırkalar da «kendisinden» olmalı, yâni dışardaki fırkalarla ilişkili olmamalıydı. Parlamento dışındaki fırkaların parlamento içine yansımamasını istemek ilginç bir düşünce sayılabilir ama, böyle bir şey herhalde imkânsızdı.

Yer yer keyfî ve belki yanlış düşüncelere yer veren bu yazı, **Volkan** dahil bütün muhalefet gazetelerinde yayımlandı: **The Times** dahi bunun iki sütunu aşan bir özet ve yorumunu verdi. Söz konusu yazının çıkmasından bir gün sonra İT, Ahrarın daha önceki bir ziyafetine nazire olarak Pera Palasta büyük bir ziyafet verdi. Ahmet Rıza burada verdiği sert bir söylevde muhaliflerin hain olduklarını imâ etti. 28 ve 31 Mart 1909 günlü **Volkan**'larda er ve erbaşların İMC lehinde ve İT aleyhinde mektupları çıktı. Böylece muhalefetin er ve erbaşlar yoluyla orduya sızdığı meydana çıkmış oluyordu. Ayrıca 31 Mart günü işsiz kalan alaylı subaylar Şehzadebaşı Fevziye kıraathanesinde bir toplantı yaptılar. 3 Nisan 1909 günü İMC Ayasofya'da pek büyük bir kalabalık önünde mevlût okuttu ve sonra da merkezinin açılışını yaptı. Softaların toplu halde mevlûtta hazır bulunmaları dikkati çekmişti. Ertesi günü Vahdetî'ye, kendisini ölümle tehdit eden ve onu adamakıllı korkutan «Bir Subay» imzalı bir mektup yazıldı.

6 Nisan gecesi **Serbesti** gazetesinin başyazarı Hasan Fehmi, azledilmiş kaymakamlardan Şakir Beyle Galata Köprüsü'nden geçerken bilinmiyen biri tarafından tabancayla öldürüldü. **Serbesti** İT'ye karşı keskin muhalefetiyle tanınmış bir gazete olduğu için baş yazarının öldürülmesi ve öldürenin de yakalanmaması ya da yakalanamaması büyük tepkilere yol açtı. Meseleyi karıştıran bir etken de bazı söylentilere göre kaatilin Hasan Fehmi'yi ödürürken gazetenin sahibi Mevlanzade Rıfat'ı kastederek «Al Mevlan!» diye bağırmış olması ve subay kıyafetinde bulunmasıydı. Kamu oyu cinayetin siyasi ve bundan İT'nin sorumlu olduğu sonucuna vardı Ertesi günü Babıâli'de ve Meclis önünde Darülfünun öğrencilerinin önderlik ettiği gösteriler yapıldı. Muhalefet gazeteleri de olayı üzüntüden çok, büyük bir öfke ile karşıladılar. 8 Nisan 1909 günlü **Serbesti**, «Vatan bu hainlerin pençe-i istibdadından kurtarılmalıdır. İstibdat bir merkezden kalktı, merkez-i müteaddideye geçti... Ey tercüman-ı efide-i millet olan matbuat, çalışınız; vatanı pençe-i istibdadın kuvve-i muharibesinden kurtarınız.» diye sanki İT'ye savaş ilân ediyordu. 8 Nisan günü yapılan cenaze töreni ise büyük bir gövde gösterisi olarak düzenlendi. **İkdam** 30—40000 kişilik bir kalabalıktan söz ediyor ve özellikle ilmiye öğrencilerinin hazır bulunmalarına dikkati çekiyordu. Cenazeye katılmak için askerî kulübe yapılan dâvet geri çevrildiği halde, Kaymakam Âsım adında bir subay Harbiye Nazırına kafa tutuyor ve subayların hürriyet maskesi taşıyan müstebitlere hizmet etmek için kılıç kuşanmadıklarını bildiriyordu.

Cinayetin ertesi günü meclisin içinde pek sinirli bir hava esmişti. Boyacıyan, Zohrap, Müfit, Rıza Nur, Kasım Zeynel, İsmail Hakkı (Amasya), Kozmidi imzalı bir önergeyle Dahillyeden kaatilin neden yakalanamadığı soruluyordu. Bazı mebusların ısrarıyle bu önerge gündeme alındı. İttihatçılar önergenin kabulünü desteklemekle birlikte, bu konuda soğukkanlı bir tutum istediler. Müfit Bey ise hem Hasan Fehmi'nin hem de Meclisin açılışından biraz önce, kaatilli belirsiz bir cinayete kurban giden eski hafiyelerden İsmail Mahir Paşa'nın Arnavut olduklarını, her ikisinin de kaatillerinin bulunması gerektiğini, kendisinin «Arnavut ve Osmanlı olarak» durumu protesto ettiğini açıkladı. Ahmet Rıza Bey'in «Burada Arnavut Arap yok» demesi karşısında «yok yok, var var» diye ısrar etti. Başka bazı sinirli konuşmalardan sonra önerge kabul olundu. Ahmet Rıza'nın istizahı (gensoruyu) on gün sonra gündeme alması karşısında da Vartkes Efendi (Erzurum), sanki çıkacak ayaklanmayı bilmiyormuşçasına şöyle seslendi: «Öbür Cumartesi mi? O vakte kadar neler olmaz.»

Hüseyin Cahit'in de «Meşrutiyet Hatıraları»nda itiraf ettiği gibi

cinayetin siyasal olduğu muhakkaktı. Ayrıca sorumlusunun İT olduğuna da fazla bir şüphe yoktur. Yaralanan Şakir Bey'e göre katilin üstünde bir asker kaputu vardı. Cinayet neden işlendi? Bilindiği gibi Kâmil Paşa'nın düşmesinden sonra muhalifler İT'ye karşı saldırılarını büyük ölçüde arttırmışlardı. Bu muhalefet de üslup bakımından gittikçe «şirretlik» diye tanımlanabilecek derecelere varıyordu. Fakat bunun yanında İT'lileri en çok kızdıran nokta, Rumların bir takım olaylar yüzünden Osmanlı ordusuna yakışıksız bir biçimde saldırdığı bir sırada bir kısım muhalefetin İT'yi yapratmak için onlarla cephe birliği halinde görünmeleriydi. **Serbestî** Rumların Türkler tarafından katliama uğradığı yolunda bazı uydurma haberleri basmış, bunların uydurma oldukları anlaşılınca da işi pişkinliğe vurmuştu. İT'nin, kendisine Türklerce yapılan muhalefeti Türklüğe ve vatana ihanetle bir tutmağa zaten eğilimli olduğunu görmüştük. Bu olay ise ulusçu bir açıdan bakıldığında, gerçekten ihanet kavramına yaklaştığı için İT'lilerin büyük tepkilerine şaşmamak gerekir. Öte yandan, diğer bir muhalefet gazetesi olan **Volkan**'ın bu sıralarda iyiden iyiye orduyu muhalefet saflarına kazanmak için çaba göstermesi, gücünü ordudan alan İT'lilere büyük bir huzursuzluk ve öfke veriyordu. İşte, İttihatçılara göre vatan ihaneti içinde bulunan muhalefete, **Volkan**'ın deyimiyle, «gözdağı» vermek gerekiyordu.

Bu sert havayı yumuşatmak için bazı teşebbüsler olmadı değil. Bunlardan ilki Ermeni Taşnaksutyon Cemiyetininkiydi. Cemiyetin yayımladığı bildiride kaatilin yakalanması gerekli görülmekle birlikte, bütün siyasî fırka ve cemiyetlerin toplanması, ve bunların «meşru olmıyan» kavgalarına son vererek birbirlerini karşılıklı saymaları ve görüş birliği olan noktalarda birlikte çalışmaları teklif olunuyordu. 31 Marttan sonra kurulacak olan Heyet-I Müttefika-I Osmaniye bu görüşe uygun bir kuruluş olacaktı. **İkdam** gazetesi ise buhranlı zamanlarda dâhi siyaset adamlarının iş başında olması gerektiğini ileri sürüyor, bunun için karma hükümet kurulmasını teklif ediyordu.

Yeni Gazete de 2 aylık bir mütareke öne sürüyordu.

13 Nisan 1909, yani 31 Mart patlak verdiği gün çıkan gazeteler incelenirse görülür ki, bazı muhalif gazeteler çıkacak olayı bilir ya da sezercesine yazılar yayımladılar. Meselâ **Serbestî**'de Mevlânzade «bizi bizden ziyade düşünen» İngilizlerin öğüdünü anlatıyordu: Eğer asayiş kurulur ve hükümet gibi varlık gösteren Cemiyet «izale» olunursa, Kâmil Paşa kabinesi zamanındaki gibi Avrupa'nın güveni geri gelir ve birçok «şirketler, ticarethaneler, müessesat-ı mühimme, fabrikalar darülsınaalar» kurulurdu. Bu gibi kurumlarda kadro dışı kalan memurlara iş verilmesi şart koşulur, böylece bu iş de halledilirdi.

Cemiyet sayesinde en ufak bir ilerleme sağlanamadığı belirtildikten sonra, asıl kabahatin Cemiyette olmadığı söyleniyorau. Zira İttihatçılar yalnızca «asıllarının, cibilletlerinin, fıtratlarının» gereği olan vahşiliği yapıyorlardı. Kabahat, onları bir «şecere-i habise» koparır gibi yerden söküp atmak cesaretini göstermiyen «On Temmuz muhtedisinde», Hilmi Paşa'daydı.

Aynı gazetede ilgi çeken başka şeyler de vardı. Hasan Fehmi için gönderilen başsağlığı telgraf ve mektupları arasından en başa bir askerin, Üsküp'te bulunan 5. taburdan nişancı Yanyalı M. Ata'nın telgrafı basılmıştı. Bundan başka, 15 Nisan 1909 günü yapılacak matbuat hürriyeti mitingine katılma niyetlerini açıklayan kimselerin yolladığı 6 mektup yer alıyordu. Bunlardan dördü Kazasker Hasan Efendi, Nuruosmaniye, Murat Paşa, Siyavuş Paşa medreselerinin öğrencileri tarafından gönderilmişti. Böylece 31 Mart olayının günü **Serbesti** gazetesi de, askerlere ve softalara verdiği önemle, şaşılacak ölçüde **Volkan** tipi bir muhalefete kaymış bulunuyordu.

13 Nisan günü dikkati çeken bir gazete de **Mizan** idi. Hemen hemen bütün birinci sayfayı «Ulemanın Sükûtu» adını taşıyan iri punto ile yazılmış bir yazı kaplıyordu. 9 Nisan'daki kısa bir yazı dışında **Mizan**, Hasan Fehmi'nin öldürülmesinden beri büyük punto kullanmamıştı. Bu yazıda cemiyetler ve fırkalar karşısında, ulemanın kimin haklı, kimin haksız olduğunu söylemesi isteniyordu. Nasıl olsa hak bir değil miydi? Hükümet fırkalar elinde olunca, velayet ondan kalkar, kalkınca ibadet de sahih olmazdı. Şeriate göre bir ülkede iki hükümet olmazdı. Ulema halkı irşad etmek zorundaydı. Böylece Mizancı, kolayca anlaşılacağı üzere, ulemanın İT'yi mankûm edip, muhaleti haklı bulmasını istiyordu. 31 Mart vakası gününden bir gün önce hazırlanmış bu yazı ve puntolar karşısında Mizancı Murat'ın 31 Mart olayından önceden haberli olmadığını kabul etmek gerçekten zordur. Büyük bir patlama için gerekli ortam hazırdı.

Soru 54 : 31 Mart olayı nasıl çıktı?

31 Mart olayı (31 Mart 1325, 13 Nisan 1909) bugün de sık sık adı geçen, yıldönümlerinde üzerine yazılar yazılan bir konudur. Olaya bu denli önem verilmesi, laiklik savunucularının bunu dinsel gericiliğin çok belirgin bir örneği olarak görmeleri ve bütün gericilik akımlarının tehlike ve kötülüklerini o olayla açıklamak istemelerinden ileri gelmektedir. Şunu hemen belirtmek gerekir ki, konumuz olan ayaklanmada, parola, «Şeriat isteriz» idiyse de, gerçekte, ayaklanma-

nın baskın niteliği, muhalefetin İT'ye karşı kalkıştığı, fakat kötü düzenlediği için ne olduğu pek belirmemiş, başarıya ulaşamamış bir askerî hükümet darbesidir. İsyan bayrağının Şeriat oluşu, bir dini sömürme olayından ibarettir. Olay, o zamanki iktidar mücadelesi içinde hayatî bir önem taşıyordu, zira Rumeli'deki ordulardan esaslı bir baskı gelince meşrutiyeti hemen ilân eden ve böylece meşrutiyetin adamı oluveren Abdülhamit, ancak 31 Mart olayının bastırılması dolayısıyle tahttan indirilebilmiştl. Böylece ve Abdülhamit'in yerine gelen Mehmet Reşat'ın zayıf bir kişi olması sayesinde, İT'nin iktidar olma yolunda dikilen en önemli engellerden biri kalkmış oldu.

Yukarıdaki sorularda, olay için zeminin nasıl hazırlanmış olduğunu gördük. Gerek ordudan tasfiye edilmekte olan alaylı subaylar, gerekse medrese öğrenciliği sıfatıyle artık askerlikten kaçamayan softalar, ayaklanmayı yapacak olan er ve erbaşları hemşehrilik, eski komutanlık, din propagandası, ortak 'halk kültürü' gibi silâhlarla kolayca etkileyip harekete geçirebilecek durumdaydılar. Öte yandan, Kâmil Paşa hükümetinin devrilmesinde İT'nin askerî baskısını ve Hasan Fehmi'nin vurulmasında İT'nin silâhını gören muhalefet, alaylı subaylara ve softalara, askerî isyanı başlatmak üzere gerekli komutu vermiştir. Zaten Hasan Fehmi'nin öldürülmesinin doğurduğu heyecan, bunun için elverişli bir ortam teşkil ediyordu. Muhalefete göre, daha önce subayların baskısına boyun eğen Mebusan, bu seter er ve erbaşların baskısına boyun eğecekti. Basın yoluyla erlerin bu dâvaya kazanılması işi, muhalefetin dinci ağzı olan **Volkan** gazetesinin sahibi Derviş Vahdetî'ye düşüyordu. Nitekim Mart ayının sonunda bu gazetede bazı erlerin İMC'den yana ve İT'ye karşı mektupları çıktı. Bütün bu harekâtın hedefi, Rıza Nur'un öngördüğü, İT'yi İstanbul'dan söküp atmak ve Kâmil Paşa'nın Sadaretini, Nâzım Paşa'nın Harbiye Nazırlığını sağlamaktı. En arka planda, bu işe manevî ve belki maddî destek sağlayan bir güç olarak İngiltere duruyordu.

İlk ayaklanan, Hamdi Çavuş komutasında, Taşkışladaki 4. avcı taburu oldu. Daha gece yarısından ayaklanan bu tabur, subaylarını tutukladıktan sonra sabahın 4'üne doğru Ayasofya'da Mebusanın önünde toplandı. Bu sırada Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin tutumu Osmanlı ayaklanmaları için tipiktir: ayaklanmayı, elindeki üstün kuvvetlerle bastıracağı yerde (1. Ordu Komutanı Mahmut Muhtar Paşa, bastırma buyruğunu bütün gün boşuna beklemiştir) nasihatçılar bulmakla, nasihat yaptırmakla vakit geçirmiştir. Oysa bu sırada ayaklananlar kışla kışla dolaşıp yavaş yavaş birlikleri de saflarına çekmekteydiler. Askerin istekleri konusunda kesin bir liste olmamakla birlikte, çeşitli kaynaklardan anlaşıldığına göre, askerin genel istekleri

şunlardı: 1) Şeriatın uygulanması, 2) Ayaklanmadan ötürü bir sorumluluk yüklenmemesi, 3) Hükümetin istifası, bazı komutanların değişmesi, 4) Başta Ahmet Rıza, bir takım İttihatçıların istifası, ya da uzaklaşması. Ne var ki, bir kaç tane istek listesi söz konusudur. Bazı listelere göre, asker Sadarete Kâmil'i, Harbiyeye Nâzım'ı, Meclis başkanlığına İsmail Kemal'i istediği halde, başka bazı listelerde bu istekler yer almamaktadır. Ayaklanmayı çıkarttıran muhalefetin bu işi sağlama bağlamamış olması iki nedenden ileri gelmiş olabilir: 1) Ayaklanmanın kötü planlanmış olması, 2) İT'ye karşı darbe başarıya ulaştığında meydanın nasıl olsa, kendilerine, dolayısıyla adamları olan Kâmil ve Nâzım Paşalara kalacağına inanmaları. Oysa bir şık daha vardı: o da meydanın Abdülhamit'e kalması idi.

Gerçekten de öyle oldu, meydan o gün Abdülhamit'e kaldı. Bir kez, askerin isteklerinin karşılanması için gittiği Meclise, mebuslar korkularından gelemediler, görüşme yetersayısı sağlanamadı. Uzun bekleme ve kararsızlıklardan sonra, İsmail Kemal'in ısrarıyla bir avuç mebus, ancak hükümet hakkında güvensizlik kararı alabildiler (ama yetersayı bulunmadığı için böyle bir karar sakattı, hattâ yoktu). Oysa hükûmet o sıralarda zaten Sarayda istifa etmekle meşguldü. Asıl karar merkezinin Saray olduğunu anlayan ve affolunmak için çırpınan asker, Saraya döndü. Nitekim af da, yeni Sadrıâzam ve Harbiye Nazırının atanmaları da Saraydan geldi. Muhalefetin ayaklandırdığı askeri, muhalefetin can düşmanı Abdülhamit kazanmıştı. O gün akşam üstü başlamak üzere, İstanbul'daki bir takım askerî birlikler Yıldız'a gelip bağlılıklarını sundular. (Bunda, sonradan Harp Divanının üyelerini idam ettirdiği, istibdadın geri gelmesini istiyen gizli Cemiyetin de bir payı olabilir.) Abdülhamit de hiç değilse balkona çıkıp karşılık göstermeyi ihmal etmedi, zira muhalefetin kendisini de tahttan indirmeyi kurduğunun pekâlâ farkındaydı. Fakat askerden bir kötülük gelmesin diye onları okşaması, Meşrutiyetçilerin -hem İT'li, hem Ahrarcı- bu yakınlığı ileri sürerek kendisini ayaklanmayı çıkartmakla suçlamalarına ve tahttan indirilmesine vesile verdi, ya da en azından bunu kolaylaştırdı.

O gün Mebusan Meclisi toplanabilseydi, belki, tasarlandığı gibi, duruma el koyup askerin Saraya yönelmesini önliyebilirdi. Fakat askerin -muhakkak ki tasarlananın tersine- yer yer mektepli (Harbiyeli) subayları öldürmeğe kalkışması, hattâ bunun için bazı semtlerde aramalar yapılması, herkesin gözünü korkuttu. Bu yüzden mebusların toplanması için yapılan özel çağrı da fayda vermedi. Nitekim, 31 Martçı askerin 2 gün içinde çoğu mektepli subay olan en az 20 kişi öldürdüğünü, birçoklarının da yaralandığını biliyoruz. Daha da önem-

lisi, asker, Hüseyin Cahit'tir diye bir mebusu, ve ayrıca Adliye Nazırı Nâzım Paşa'yı -hem de Meclisin önünde- öldürdü. Askerin herhalde hesapta olmayan bu kan dökücülüğü, bir yandan İT'ye karşı yürütülen tahriklerin şiddetinden, bir yandan da askerin mektepli subaylara karşı kendi özel tavırlarından ileri geliyordu. Alaylı (erlikten yetişme) subayların komutanlığı genellikle daha gevşek ve anlayışlıydı. Disiplin ve eğitime büyük önem veren mektepli subaylar belki askeri anlamak için de gereken çabayı göstermemişlerdi. Ayrıca şu vardı: alaylılık ilkesinin kalkması hiç değilse bazı erler ve özellikle erbaşlar için Paşalığa kadar gidecek olan mutlu yükselme yolunun kapanması demekti.

İsmail Kemal'in o koşullar altında Meclise gelen mebuslara millî hâkimiyeti temsil eden tek kuvvet olduklarını söylemesi boşunaydı. O mebusların İsmail Kemal'in ısrarıyle aldıkları kararlar da, su üzerine yazılmış yazılar gibi etkisizdi -gerek kabineye verilen güvensizlik oyu, gerekse mebus İsmail Hakkı Paşa'nın Harbiye Nazırı, İsmail Kemal'in de Ahmet Rıza'nın yerine reis seçilmesi (Zaten Meclisin Harbiye Nazırı seçmesi Kanun-u Esasiye aykırıydı.)

Sonuç olarak Abdülhamit, Kâmil Paşayı değilse de ona yakın sayılabilecek Ahmet Tevfik Paşayı Sadrıazam, Osmanlı Yunan savaşının kahramanı yaşlı Gâzi Ethem Paşayı Harbiye Nazırı yaptı. Fakat İsmail Kemal'in çabaları sayesinde İstanbul'daki 1. Ordunun komutanlığına muhalefetin kahramanı Nâzım Paşa geldi. İT önderleri ve mektepli subaylar ya gizlendiler, ya da İstanbul dışına kaçtılar. Bir anda İstanbul'da İT'nin etkisi silindi.

Soru 55 İsyanı kim çıkarttı?

İşin kanlı bir biçim alması dolayısıyla onu başlatanların ona sahip çıkmaktan çekinmeleri, askerin sonradan Abdülhamit'e yönelmesi, Harp Divanının da siyasal nedenlerle ayaklanmanın derinine gitmekten kaçınması (cezalandırılanların çoğu, askerler gibi fiilen ayaklanmaya katılmış olanlardı), olaya bir muamma havası vermiştir. Bu yüzden üç türlü açıklama yapılagelmiştir. Birincisine göre olayı diktatörlük kurmasına vesile olsun diye İT düzenlemiş, fakat ipin ucunu kaçırmıştır. Askerî kuvveti elinde tutan, iktidarda sayılabilecek bir siyasal kuruluşun kendi aleyhinde kendi askerlerini -yapmacık da olsa- ayaklandırması görülmüş şey değildir. Zaten olayların da yalanladığı bu açıklamanın üzerinde durmaya bile değmez. Abdülhamit ise olayı düzenlememiştir. Öyle olmasaydı, onu ayaklanmadan so-

rumlu tutarak tahttan indirten ordu ve bu arada suçu esas itibariyle istibdatçı özlemler taşımaktan ibaret olanları bile idama mahkûm eden o ordunun Harp Divanı, bunun açık kanıtlarını ortaya koyarak tahttan indirmeyi haklı göstermeyi herhalde isterdi. Tabii Abdülhamit'in Hürriyetin ilânından sonra (el altından gizli istibdatçılarla ilişki kurup jurnal almağa devam etmesi) ve hele ayaklanmadan sonra (ayaklananları kınamaktan kaçınması, üstelik onları okşayacak bir tutum benimsemesi) tam Meşrutiyetçi bir Padişan gibi davrandığı söylenemez. Fakat bu, ayaklanmanın sorumluluğu ile ilgili bir konu değildir. Ayrıca, Abdülhamit'in ayaklanmadan, kendine bir zarar gelir diye haklı olarak korktuğu ve telaşa düştüğü bilinmektedir. Üstelik, zaten kendisiyle uzlaşmış durumda bulunan İT'ye karşı Abdülhamit'in bir harekette bulunması mantıksızlık olurdu. Kalıyor üçüncü açıklama: Ayaklanmayı muhalefet düzenlemiş ve başlatmıştır. Muhalefet denince, başta Prens Sabahattin olmak üzere, Kâmil Paşa ve oğlu Sait Paşa, İsmail Kemal ve Müfit Beyler, Mizancı Murat, Mevlanzade Rıfat, Said-i Kürdî (Nurculuğun kurucusu), Derviş Vahdetî gibileri ve bunların buyruğu ve etkisi altındaki siyasal örgütler, yani Ahrar Fırkası ve onun dinsel kolu olan İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti anlaşılır. Bir de bunlara yardımcı olan güçler vardır. Bunlardan biri özellikle El İslâm Cemiyeti ve gazetesi çevresinde kümelenmiş ulema ile hemen bütün medrese öğrencileridir. Medrese öğrencileri İttihad-ı Muhammedî'nin mevluduna, Hasan Fehmi'nın cenazesine ve son olarak ayaklanmada Ayasofya'da toplanan askere büyük bir kalabalık halinde katılmışlardı. Muhalefetin ikinci bir müttefiki, kadro dışına çıkarılmış bulunan alaylı subaylardı. Askeri tahrik etmekte bunların da pek önemli payı olduğu gibi, bir bölümü er kıyafetinde ayaklanmalara katılmıştır. Üçüncü bir yardımcı gücün de Arnavut ulusçuluğu olduğu söylenebilir. İsmail Kemal, Ergiri mebusu Müfit Bey, askerin elebaşısı Hamdi Çavuş ve başkaları Arnavut oldukları gibi, Arnavutluktaki Arnavut ve Başkım kulüpleri, İsmail Kemal ve Müfit Beyden aldıkları telgraflar üzerine ayaklanmayı açıkça Ahrar'a mal ederek, 31 Marttan yana bir tutum takındılar. Bunun nedeni şuydu: Osmanlı Devletinin Rumeli'de gidici olduğunu sezen Arnavutlar, Hürriyetin ilânından sonra, ulusal kongre, okul, dernek ve yayınlarla büyük bir kültür hamlesi yapmışlardı. Ama bu çalışmaların İT'nin Türkleştirici ve merkeziyetçi tutumuyla bağdaşması zordu. Oysa Ahrarın adem-i merkeziyetçiliği Arnavutlara çok uygun geldiği gibi, Ahrarın arkasındaki İngiliz gölgesi de ilerdeki bağımsız ya da özerk Arnavutluk için bir teminat olarak görülüyordu.

Ahrarın ayaklanmayı düzenlediğinin kanıtları birçok kaynaklarda

vardır. Fakat bunların başlıcaları şunlardır: 1) Mevlanzade Rıfat'ın **İnkılâb-ı Osmanîden bir Yaprak Yahut 31 Mart 1325 Kıyamı** (Bu kitap, ayaklanmanın Prens Sabahattin'in ve kendisi dahil, diğer muhaliflerin işi olduğunu açık seçik anlatmaktadır). 2) Hayatında beş kez hükümet darbesi ya da ayaklanmaya girişmiş veya bunu tasarlamış olan Prens Sabahattin'in **Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah'ı** (bunda Sabahattin, **Neyyir-i Hakikat** gazetesinin kendisini 31 Marttan sorumlu tutan yayınlarına karşılık, ayaklanmayı ben düzenlemedim demez, yalnızca ayaklanmanın Abdülhamitçi bir yöne kaymasını önlemek için donanma içinde gösterdiği çabaları anlatır.) 3) Harbiye Mektebinde o sırada Ahrarcı bir öğrenci ve elebaşı olarak daha önce okulda bazı başkaldırma hareketlerine önderlik etmiş olan Ahmet Bedevî Kuran'ın **Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi** kitabı ve «31 Mart Hâdisesi Nasıl Oldu?» (**Tarih Dünyası**, sayı 13) yazısı (bunlardan, Ahrarcı Harbiyelilerin Mahmut Muhtar Paşa'nın ayaklanmayı bastırma teklifine aldırmadıkları, Hamdi Çavuş'un ayaklanmaya katılma teklifini de ancak imtihanları «vesile» ederek reddettiklerini, ilk günü ayaklanmanın Abdülhamitçi bir yön alır gibi olması yüzünden Derviş Vahdetî'nin ikinci gün yayımladığı ve Abdülhamit'e yaranmak istiyen açık mektup üzerine Harbiyelilerin nasıl Mevlanzade'ye, Mizancı'ya, Said-i Kürdî'ye birer heyet gönderdiklerini, bunların Meşrutiyetin tehlikede olmadığı konusunda dostları Vahdetî nesabına teminat verdiklerini öğreniyoruz). 31 Mart günü asker içinde faaliyet gösterdiği tespit olunan Vahdetî'nin Harp Divanı önündeki şu sözü işi iyi özetlemektedir: «Hâdisenin bir irtica olduğunu bugünkü hal ispat ettiği için kabul ederim. Fakat 31 Marttaki iğtişaşın (karışıklığın) irtica değil bir fırka kavgasından ibaret olduğunu zannederim.»

31 Marttan ötürü muhalefeti sorumlu tutan bir iddia hemen şu soruyu akla getirecektir: Hareket Ordusunun Harp Divanı neden bu işi aydınlatmadı, neden asıl sorumluları cezalandırmadı da âlet durumunda olanlarla uğraştı? Hareket Ordusunun niyeti herhalde Prensin de sorumluluğunu tespit ettirip cezalandırmaktı, zira İstanbul işgal edildikten sonra arkadaşlarının bir çoğu gibi kaçmak yolunu seçmemiş olan Prens, tutuklandı. 2-3 gün Harbiye Nezaretinde tutuklu kaldıktan sonra, Mahmut Şevket Paşa ile Harp Divanı Başkanı odasına gelerek özür dileyip kendisini serbest bıraktılar. Bir de alenî «itizarname» yayımlandı. İngilizlerin haklı olarak 'adamları' saydıkları Prensle süt kardeşinin salıverilmesinin İngiltere'nin baskısı sonucu olduğu anlaşılıyor. Avrupa kamuoyuna karşı son derecede hassas olan Osmanlı Devletinde bu durum yadırganmamalıdır. Kaldı ki, baş-

kentteki ayaklanmanın ertesi günü patlak veren Adana Ermeni ayaklanmasının Ermeni kırımıyla sonuçlanması, büyük devletlerin savaş gemilerini Mersin'e çekmiş bulunuyordu. Bu da Osmanlı Devletinin durumunu bir kat daha nazikleştirmişti. Sonra, İngiltere'nin yaptığı baskı dışında, bir de şu vardı: İT, kurdurduğu Meşrutiyet düzeninin Avrupa'da sağladığı ve sağlıyacağı itibara adamakıllı bel bağlamıştı. Haklı nedenlerle de olsa, meşrutiyetin kurulmasından bu yana daha bir yıl bile geçmeden muhalefetin tamamen ezilmesi ve önderinin idama mahkûm edilmesi Avrupa'da iyi karşılanmıyacaktı. Zaten muhalefetin önderlerinden kimi kaçmış ya da Prens gibi gitmek zorunda bırakılmış, kimi ayaklanmadan önce yaptıkları kışkırtıcı yayınlardan dolayı hapis ve sürgün cezalarına mahkûm edilecekti (yalnız Vahdetî gibi çok sivri ve 'ayak takımından' bir önder idam edilecekti). Böylece ve biraz da sıkıyönetim nedeniyle muhalefet, hiç değilse bir süre için, zaten susturulmuş bulunuyordu. Şu da akla geliyor: ayaklanmadan sorumlu tutularak, Abdülhamit Meclis tarafından tahttan indirildi. Aynı olaydan ötürü muhalefetin de suçlu sayılması, İT'ye zaten pamuk ipliğiyle bağlı olan mebus çoğunluğuna (belki daha önemlisi: Avrupa kamuoyuna) hem tutarsız, hem de yanlış görünebilirdi.

Soru 56 Ayaklanma nasıl bastırıldı?

Ayaklanma üzerine Selânik'teki 3. Ordu ile onun komutanı Mahmut Şevket Paşa'nın aldıkları kesin tavır göze çarpıyor. Bir yandan Hareket Ordusu'nun kurulması ve derhal İstanbul'a doğru yola çıkarılması karar altına alınırken, ertesi gün Selânik'te büyük bir miting düzenlendi. Ordunun başına Mahmut Şevket, 3. Ordudan giden mürettep fırkanın başına da Hüseyin Hüsnü Paşalar geçtiler. Kolağası Mustafa Kemal ise bu fırkanın kurmay başkanı oldu.

İstanbul'da ise Padişah, hükümet ve muhalif gazeteler (İT gazeteleri çıkamıyordu) bunca kargaşalık ve gürültüye rağmen birçok olayları gizlemeğe çalışarak, taşraya hiçbir şey olmadığı, herşeyin yolunda olduğu izlenimini vermek için çırpındılar. Saray ve Babıâlî vezirleri, 31 Martın kurduğu, İT'siz İstanbul'u bir olupbitti olarak kabullenmiş görünüyorlardı. Ne var ki muhalefet, İT'nin silinmesine sevinmekle birlikte, Abdülhamit'in kazandığı nüfuzdan son derecede tedirgindi. Muhalif gazetelerin, bazı mebusların ve ulemanın genel örgütü Cemiyet-i İlmiyenin ısrarlı çağrılarına rağmen ancak 3. gün toplanabilen Mebusan, yayımladığı bildirgeyle, Saray ve kabine gibi ayaklanmayı onaylamış, telaşa yer olmadığını bildirmişti. İstanbul'un

bu zoraki sükûnetine karşılık, Rumeli'deki orduların ateşli ve kararlı sefer hazırlıkları, öte yandan her yandan İT örgütünün çabasıyle Meclise, hükümet ve Saraya yağdırılan protesto telgrafları tam bir karşıtlık meydana getiriyordu.

Daha ilk günden ayaklanmanın aldığı renkten hoşlanmayan Prens, Beşiktaş önündeki Hamidiye kruvazöründe donanma süvarileriyle bir toplantı yaparak, ayaklanma daha Abdülhamitçi bir yöne kayarsa, Abdülhamit'in tahttan indirilmesi için gemilerde bir meşveret meclisinin toplanmasını ve kararını top tehdidiyle Saraya kabul ettirmesini kararlaştırdı. İkinci gün Prens, olayların korkulan yönde geliştiğini ileri sürerek donanmanın sözünü tutmasını istedi. **Hamidiye** süvarisi, ertesi sabah diğer süvarilerle görüştükten sonra hareket geçileceğini bildirdi. Fakat 3. gün süvariler bu işe yanaşmadılar. Yalnız bir tanesi, **Âsar-ı Tevfik** süvarisi Binbaşı Ali Kabuli Bey, işe girişmek üzere gemicileri hazırlayıcı konuşmalar yaptı. Fakat bunun üzerine erler ayaklanıp süvarilerini tutukladılar ve Yıldız'a götürdüler. Pencere önüne gelen Abdülhamit, Sarayının topa tutulmak istendiği iddiasını ciddiye alarak binbaşının kendisine teslim edilmesini istedi. Fakat binbaşı götürülürken erler üzerine atılıp onu öldürdüler. Abdülhamit bu işe üzüldüğünü söylemekle birlikte, kaatil erlere karşı -ayıplama yollu da olsa- hiçbir şeyin yapılmasını buyurmadı. Bundan başka, Hareket Ordusu İstanbul dışında yığınak yaparken Rıza Nur, Nâzım Paşaya Hareket Ordusunu «Bitirmesini», ondan sonra da Abdülhamit'i tahttan indirmesini önerdiğini, fakat onun kabul etmediğini söylüyor anılarında.

Muhalefetin Abdülhamit'i saf dışı kılma girişimleri böylece başarısızlığa uğrayınca, meydan Hareket Ordusuna kalmış oldu. İstanbul gazetelerinin ve Mebusan Meclisinin Hareket Ordusu yaklaştığı oranda ayaklanmanın aleyhine dönmeleri, hükûmetin de çarpışma olmaması için gösterdiği çabalar, ayaklanan askere yılgınlık vermişti. Bu yüzden 24 Nisan 1909'da İstanbul işgal edildiğinde, bu askerin özellikle Beyoğlu kışlalarında gösterdiği direnme, kanlı da olsa, umutsuz bir davranıştı. Bu arada Abdülhamit'in Nâzım Paşa'dan gelen direnme teklifini geri çevirdiği söylenir ki, bu onun lehine sayılacak bir davranıştır. Fakat Yıldız Sarayında çarpışma olmaması için gösterdiği çabaları bütün İstanbul için göstermemesi aleyhine yazılabilecek başka bir noktadır.

İlginç olan diğer bir şey de, Derviş Vahdetî'nin Hareket Ordusunun gelişi karşısında Anadolu'ya kaçmadan önce sığınmak üzere başvurduğu iki kapıdır: biri hemşehrisi Kâmil Paşa'nın oğlu Sait Paşa, diğeri de İttihad-ı Muhammedî üyesi Şehzade Vahdettin. (Böyle-

ce Vahdettin'in daha o zamandan İT'nin İngilizci muhalifleriyle kader birliği ettiğini anlıyoruz.) Her iki kapı da ayaklanmanın 'pis' işlerine fazla batmış olan Derviş'i korumayı kabul etmemiştir.

Soru 57 : Ayaklanma boyunca Mebusan Meclisinin davranışları neydi?

Mebusların hemen hemen hepsinin İT listelerinden seçilmiş olduklarını, Müslüman mebusların ise İT'nin bulduğu ya da serbestçe onayladığı adaylardan oluştuğunu görmüştük. Buna rağmen, mebuslardan pek azı İT'yi oluşturanların niteliğinde, yani yönetici sınıftan, genç, diplomalı ve Türk olduklarından, İT'nin Mebusandaki deneti ve hareket imkânları aslında çok sınırlıydı. Nitekim, 31 Mart ayaklanması olunca, gerçek İT'li olan ve hemen gizlenen ve kaçan bir avuç mebus dışında, mebuslar esas itibariyle ayaklanmayı bir oldu bitti olarak kabullendiler. Kabinenin istifasını da meşrulaştırmak için, bunu, kendi kararlarının bir sonucu olarak gösterdiler. Oysa o ilk gün, Mecliste yetersayı yoktu ki bir karar oluşabilsin. Yine ilginçtir ki, Ahmet Rıza'nın zoraki istifası kabul edildiği gibi, yerine seçilen adaylardan en çok oy alanlardan biri ve Padişahın başkanlığa uygun gördüğü kimse, **El İslâm** denen Volkancı çizgide sayılabilecek derginin yazarlarından biri, ulemadan Halep Mebusu Mustafa Ef. İdi. Aynı oturumda Mebusan, Hareket Ordusunun Çatalca'ya yığılmakta olduğunu resmen haber aldı (İstanbul bu gelişmeyi bir gün önce duymuştu.) Mebusan, hükümetle birlikte, Hareket Ordusunun İstanbul'a girmemesi için çeşitli heyetler gönderecekti. Hareket Ordusu, yığınağı tamamlanmadığı ve aradaki zaman içinde başkaldırmış askeri 'yumuşatabilmek' için, bu talepleri kabul eder göründü. Yığınak ilerleyip yaklaştıkça (Hareket Ordusu Ayastafanos'a -Yeşilköy- gelmiş bulunuyordu) görüşmelerde bulunmak için giden mebuslar dönmemeğe ve arkadaşlarını da Ayastafanos'a çağırmağa başladılar. 8. gün Mebusanda nisap sağlanamadı. İT'liler Mebusan'a gelemediklerine göre, mebus çoğunluğu İT'lilerin yanına gidecekti. Ayastafanos'a giden bir Meclisin, bir süre için de olsa İT çizgisinde, daha doğrusu 31 Mart aleyhtarı bir çizgide olması beklenebilirdi. Gerçekten de, Ahmet Rıza istifa etmiş ve yerine Mustafa Efendi başkan seçilmiş olduğu halde, Ayastafanos'ta Mustafa Efendi istifa etti ve Kanun-u Esasideki usule aykırı olarak Ahmet Rıza yeniden başkan oldu.

Daha da ötesi vardı. Kanun-u Esasiye göre Heyet-i Âyan ve Heyet-i Mebusandan oluşan bir Meclis-i Umumî vardı. Ayastafanos'ta

iki heyet Ahmet Rıza ve Sait Paşa'nın başkanlıkları altında ortak toplantılar yapmağa başladılar. Üstelik, Meclis-i Umumî-i Millî gibi anayasa dışı, ihtilâlci havası olan bir isim aldılar. Bu olay, bazı yönleriyle Ankara'da 23 Nisan 1920'de Mebusan Meclisinden TBMM'nin oluşturulması olayına benzemektedir. Ayastafanos'ta 22 Nisan günü yapılan toplantı, hemen Abdülhamit'in tahttan indirilmesi konusunu görüşmeğe başladı. Fakat Mahmut Şevket, İstanbul aenet altına alınmadan, bu konunun görüşülmesini ihtiyatsızlık sayıyordu. Nitekim, ertesi günü, yani Hareket Ordusunun İstanbul'un işgaline başlamasından bir gün önce, Mahmut Şevket, Sadarete çektiği bir telle, Padişahı tahttan indirmek için geldiklerini «suret-i katiyede» yalanlıyordu. Bizzat Millî Meclis adına 22 Nisan'da Sadarete çekilen bir telde dahl, Kanun-u Esasiye sadık kaldıkça Padişahın şahsının ve saltanat haklarının korunacağı bildirilmişti. Bu telgraflar, Meclisın sonraki davranışı karşısında şu ya da bu yönde tevil edilebilirse de, esas itibariyle İstanbul'daki askerin direnmesini önlemek amacını güden birer aldatmaca olduğu açıktır.

Sonuç olarak denebilir ki, 31 Mart isyanını çıkartan muhalefetin, Mebusanla ilgili hesapları tamamen yanlış değildi. Mebusan, İT'nin denetinde değildi. Ayrıca, kudret ne yandaysa o yana eğilebiliyordu. Meclisin isyan sırasında İstanbul'daki davranışı ile Ayastafanos'taki davranışı arasındaki farkın, kısmen Hareket Ordusunun gücü lle açıklanabileceği de doğrudur. Yalnız şunu da yeniden hatırlatmak gerekir ki, Isyanın aldığı feci biçim karşısında bizzat muhalif mebusların dahi -bir çıkış kapısı gösterilmek şartıyle- bu isyanı reddetmeleri normaldi. İşte İT, bütün meşrutiyetçilere Abdülhamit'i tahttan indirmek gibi birleştirici ve kimsenin itiraz etmeyeceği bir hedef gösterince, 'sürüye' katılmamak mümkün değildi.

Soru 58 Abdülhamit nasıl tahttan indirildi?

24 Nisan günü İstanbul Hareket Ordusu tarafından işgal olundu. Başta Babıâli ve Beyoğlu bölgesindeki kışlalar olmak üzere, kanlı da olsa, kısa süren direnişler dışında fazla bir direnme olmadı. Özellikle Yıldız'dakl fırkaların direnmedlği göze çarpıyor. İsyancılar başsızdılar ve direnmemeleri için birçok telkinlerde bulunulmuştu. Yıldız'da bizzat Abdülhamit binek taşına çıkarak direnilmemesi için kesin çağrıda bulundu. Direnen askerler, başlarına geleceklerin korkusuyle, umutsuzca direnmişlerdir.

Millî Meclis, 27 Nisan 1909 günü yeniden İstanbul'da toplanmış

bulunuyordu. M. Şevket'in, iki gün önceki tarihi taşıyan bir yazısı, askerî harekâtın başarıyle bütünlenmiş bulunduğunu müjdeliyordu. Bu, tahttan indirme konusunun görüşülmesi için bir işaret yerine geçiyordu. Şeyhülislam Mehmet Ziyaettin Efensi, isteksiz olduğu için 'ikna' edildikten sonra Padişahın tahttan indirilmesi için fetva vermeyi kabul etti. Meclisteki oylamada, isteksiz bazı mebuslar manevî baskı altına alınarak oybirliği ile tahttan indirme kararı çıktı. Gerekli olmadığı halde padişahlığı oylanan Veliahdın adı Mehmet Reşat'tı ama yeni padişahın, İstanbul'u ilk kez fethetmiş olan II. Mehmet'e telmihen V. Mehmet olarak tahta geçmesi önerildi ve kabul edildi. Hattâ bir mebusa göre, bu ikinci fetih, bütün Osmanlı halklarının kalb birliği ile yapıldığı için, birincisinden daha değerliydi.

Böylece Abdülhamit'in, Kanunî'den sonra en uzun olan ve 33 yıla yaklaşan saltanatı son bulmuş oluyordu. Muhafız ve nizmetkârları tutuklanmış ya da kaçmış olduğu için, bir hayaletler sarayına dönüşen ve hattâ açlık sıkıntısı çekilen Yıldız Sarayı'nda, Abdülhamit acı haberi aldı. Bir de ordunun Meclisten bir isteği olmuştu. Abdülhamit'in İstanbul'da kalması sakıncalı olacağından Selânik'te ikamet ettirilmesi uygun görülüyordu. Meclis bu isteği de 'oybirliğiyle' kabul etti. Daha sonra Divan-ı Harb-i Örfî, Abdülhamit'i isyana katılmış olduğu gerekçesiyle muhakeme etmek istediyse de, Hüseyin Hilmi kabinesi bunu oybirliğiyle rddettl.

Soru 59 Mehmet Reşat nasıl bir adamdı?

Bilindiği gibi I. Ahmet'ten başlayarak (1603), Osmanlı veraset usulü **senioratus**, yani ailenin en büyüğü kuralına göre yürürdü (yeni padişah ölenin kardeşi, hattâ amcası olabilirdi). Bundan dolayı, Sultan Reşat 64 yaşında padişah oldu. 1918'e değin 9 yıl padişahlık yaptı. Babası Abdülmecit, annesi Gülcemal'dl. Kaynaklar, onun nazik, hatırşinas, derviş meşrepli, saray geleneklerine bağlı, Doğu kültürü ve özellikle Farsçaya vâkıf (kendisi Mevlevî idi), fakat zayıf kişilikli olduğunu belirtirler. Zayıf kişilik deyince, bu kaynaklarda, İT ya da onun desteklediği hükümetler karşısında onların her dediğini yerine getirdiği anlatılmak istenmektedir. Gerçekten de, Padişah, nadir durumlar dışında önüne gelen her kâğıdı imzalamıştır. Hemen belirtmek gerekir ki, bu, Türk toplumunun demokratik gelişmesi açısından çok hayırlı bir olay olmuştur. Zira, Osmanlı Devletinde batılılaşma sürecinin uzun sayılabilecek bir gelişme tarihi olmakla birlikte, Osmanlı Sarayının zihniyeti, gelenekleri ve bazı örgütlenme özellikleri şaşı-

lacak derecede az etkilenmişti. Örneğin harem hayatı eski biçimiyle dip diri ayaktaydı. Değişenler, kıyafet, saray mimarisi ve döşemesi gibi dış görünüşle ilgili hususlardı. Zihniyetin de değişmediğini söyledim. Böyle olunca, kişilikli ya da güçlü padişah demek, meşrutiyete karşı tavrı olan, her fırsatta meşrutiyeti zedelemeğe, hattâ kaldırmağa hazır padişah anlamına geliyordu. O bakımdan, Reşat'ın zayıf bir padişah olmasına hayıflananlar, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, meşrutiyet düşmanlarıyle saf birliği etmiş sayılmalıdırlar. Bu gibilerin Abdülhamit'i büyük bir padişah olarak kabul ettikleri de gözönünde tutulursa, onlara, Reşat'ın zaaflarının bir ölçüde ağabeyinin ona yaşattığı baskılı ve kapalı hayatın bir sonucu sayılabileceğini de hatırlatmakta yarar vardır.

Soru 60 : İngiltere ve Almanya'nın Osmanlı Devletine karşı tavırları neydi?

Bilindiği gibi, Abdülhamit, istibdat döneminde esas itibariyle Almanya'ya eğilimli bir siyaset gütmüştü. Bu, onun için zorunluydu, çünkü İngiltere Mithat Paşayı, Ali Suavi'yi, V. Murat'ı, Ermenileri, Jön Türkleri destekliyordu. Almanya'nın Abdülhamit siyasetine sağladığı destek, iktisadî imtiyazlarla mükâfatlandırılıyordu. Meşrutiyet ilân edilince, istibdadın dış siyasetine de tepki gösterilmiş ve İngiltere'ye karşı bir yakınlık başlamıştı. Mebusanda İT'nin lideri gelenlerinden Babanzade İsmail Hakkı, Bağdat demiryolunun yapımında Almanlara tanınmış olan hakları eleştiriyordu. Yeni İngiliz elçisi Sir Gerard Lowther, İstanbul'a vardığında, çılgınca sayılabilecek bir sevinç ve sevgi gösterisiyle karşılanmış, halk arabasını elçiliğe kadar çekmişti. Buna karşılık, gördüğümüz üzere, İngiltere hükümeti de yeni düzeni desteklemiş, 27 Temmuz 1908'de Sadrıazam ve Padişaha kutlama telgrafları göndermiş ve Osmanlı hükümetine destek olacağını bildirmişti.

Sait Paşa'dan sonra Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın Sadarete gelmesi, İngiltere ile olan yakınlığın artacağına işaret sayıldı, zira Kâmil Paşa İngiliz siyasetinin en önde gelen şampiyonuydu. Paşa en güçlü devletin İngiltere olduğuna inandığı gibi, âdeta kendi siyasal yazgısını bu ülkeye bağlamıştı. İngiltere de bu durumun farkında olduğu için, VII. Edward Kâmil'in Sadarete getirilmesi üzerine, Abdülhamit'i bu davranışından ötürü kutlamak gibi uluslararası usullere aykırı bir davranışta bulunmuştu. Ayrıca İngiliz elçiliği tercümanı Fitzmaurice'in Paşa'nın düşürülmesinden bir ay önce yazdığı özel bir mektuptan

öğreniyoruz ki, Kâmil'e **Grand Cross of Bath** nişanının verilmesi düşünülmekteydi. Bu takdirde Kâmil Paşa, 40 yıl içinde bu nişanı alan ikinci Osmanlı olacaktı. Fitzmaurice, Paşayı, «Çılgınlık derecesinde İngiliz taraftarı» diye tarif ediyordu.

Aslında İT de İngiltere taraftarıydı ama, onlar bu konuda muhaliflerinin karşısında yaya kalmaya mahkûmdular. Kâmil Paşa, Sabahattin, Mizancı Murat, Satvet Lütfü (Tozan), Ahmet Bedevî (Kuran), Derviş Vahdetî gibilerinin İngilizciliği, gözü kapalı, 'ne olursa olsun' türünden bir İngilizcilikti. İngilizler bu tür bir İngilizciliği tercih ediyorlardı, çünkü gerçekte Osmanlı-İngiliz dostluğu imkânsızdı ve bu imkânsızlığa rağmen İngilizci olmağa devam etmek için, muhaliflerinki gibi bir tutum gerekiyordu. İmkânsızlık şundan ileri geliyordu: 19. yüzyıl boyunca dünyada süregelmiş İngiliz üstünlüğü, günden güne gelişen ve güçlenen Almanya tarafından tehdid edilmekteydi. İngilizlerin dış siyasetini belirleyen belki en önemli etken buydu. Almanya'nın sömürgeleri az olmakla birlikte, dünya pazarlarında gün geçtikçe Almanların varlığı daha fazla duyulmaktaydı. Öte yandan, İngiliz donanmasının üstünlüğü ve dünyanın her yanına yayılmış olan geniş İngiliz sömürgelerinin Alman ticaretine kapatılması, Almanya'nın iktisadî durumunu tehlikeye sokabilirdi. Bu hegemonya yarışının savaşla sonuçlanması her zaman beklenebilirdi. Zaten Avrupa da iki ittifak zümresine ayrılmış bulunuyordu: Bir yanda Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya, öbür yanda Fransa, Rusya. İngiltere'nin, İngiliz-Alman rekabeti ve İngiliz-Fransız dostluğu (1904) yüzünden ikinci zümrenin yanında yer alması en normal ihtimaldi. 1907'de Rus İngiliz anlaşması gerçekleşmişti. İşte bu durumda İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile dostluk kurması imkânsızlaşıyordu, zira Rusya'nın bu devletin ülkesi ve daha önemlisi, başkenti İstanbul üzerinde gözü vardı. İki dostluğu bir arada yürütemeyeceği için, İngiltere'nin Rus ve Osmanlı dostlukları arasında bir seçme yapması gerekiyordu. Rusya daha güçlü ve Fransa'ya ittifakla bağlı olduğu için, Rus dostluğunun her zaman tercih edilmesi tabii idi. Belki de İngilizler söz konusu imkânsızlığı az-çok duydukları için, İngilizleri en çok tutan, ama Osmanlı siyaset sahnesinde güçsüz ve azınlıkta olan muhalefeti desteklediler. Böylece İT'nin iktidarı Osmanlı Devletini desteklememek için bir bahane oluyordu -o İT ki, İngiliz dostluğunu içtenlikle istiyordu.

İngiltere'nin İT'den hoşlanmaması için bir sebep daha vardı: İT'nin ulusçu bir ideolojiye sahip bulunduğunu ve çağdaş bir devlet kurmak azminde olduğunu sezinliyordu. Oysa Müslüman bir ulusçuluk fikri İngiliz İmparatorluğunun temeline konmuş dinamit mesabe-

sindeydi. Aynı biçimde İT'nin çağdaş bir devlet kurabilmesi de, İngiliz sömürgelerinde, Doğulu ülkeler için çağdaşlaşmanın tek yolunun sömürge kalmak olduğu propagandasını iflâs ettirecekti. Gerçi muhalefet de çağdaş bir devlet kurmak iddiasındaydı ama, muhalefetin doğal tabanı esas itibariyle çağdaşlaşmaya ilgi duymayan feodal unsurlardan oluştuğu ya da oluşacağı için ,iktidar olduğu takdirde muhalefetin böyle bir program gerçekleştirebilmesi ihtimali zayıftı. Muhalefet iktidar olduğu takdirde, İngiltere'nin, sömürge ya da sömürge adayı bütün ülkelerde yaptığı gibi, bu feodal unsurları destekleyeceği muhakkaktı. Kaldı ki, ordu desteği olmadığı için, İT muhalefetinin iktidar olması uzak bir ihtimaldi. Başka bir deyişle İngiltere, muhalefeti, belki de sırf İT'ye muhalefet etmiş olmak için destekliyordu. Öte yandan İngiltere'nin muhalefeti tercih etmesinin bir nedeni de muhalefetin ulusçuluk ideolojisini ya da en azından bu ideolojinin hegemonyacı görünümlerini reddetmesiydi. Gerçekten, munalefet, Osmanlı Devletinin kozmopolit yapısını gözönünde tutarak, ulusçuluğu reddettiği gibi, bu yapıya uygun gördüğü çok gevşek ademimerkezi bir yönetimi savunuyordu.

Almanya'ya gelince: yukarıda anlatıldığı üzere, Abdülhamit'i desteklemiş olması yüzünden, meşrutiyetle birlikte Almanya, Osmanlı Devleti karşısında zor duruma düşmüştü. Bir süre sonra Almanya'nın müttefiki Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi, Almanya'nın bu durumunu daha da güçleştirmişti. Buna rağmen, meşrutî Osmanlı Devletini Almanya'ya yaklaştıran önemli bağlar vardı, zira İT'nin belkemiğini oluşturan mektepli subaylar arasında Almanya'da okumuş, ya da Osmanlı ordusunu düzene sokmak için uzun yıllar Osmanlı hizmetinde bulunmuş olan Goltz Paşa tarafından yetiştirilmiş, ya da onunla çalışmış olanlar çok sayıaa idiler. Meşrutiyet ilân edildiğinde, Goltz, Osmanlı hizmetinde değildi. Buna rağmen, Osmanlı subayları ile ilişkilerini sürdürmüş, hattâ Hürriyetin ilânından bir kaç ay önce İstanbul'daki eski dostlarını ziyaret etmişti. Hürriyetin ilânında ise, Mahmut Şevket, olayı telgrafla Goltz'a müjdelemişti. Buna karşılık Goltz, eski öğrenci ve çalışma arkadaşlarına tavsiyelerini eksik etmediği gibi, Meşrutiyeti ve İT'yi, yazdığı yazılar, verdiği konferanslarla savunmaktan geri kalmamıştı. 16 Mart 1909'da Kayzer II. Wilhelm, Goltz'u ziyaret ederek, Osmanlı ordusunun ıslahı için kendisini Osmanlı hükümetinin buyruğuna vermeyi tasarladığını açıkladı. Kayzer'in düşüncesi şuydu: Osmanlı Devleti güçlü bir hale getirildikten sonra, Avusturya-Macaristan'la askerî bir ittifak yapacak ve böylece Rusya'nın Balkanlar'da hegemonya ya da fetih emel-

leri beslemesi imkânsızlaştırılacaktı. Başta Goltz, bu tasarıyı tereddütle karşıladıysa da, sonradan Kayzer'in düşüncesine katıldı.

Soru 61 İngiltere ve Almanya'nın 31 Mart olayındaki tutumları ne olmuştur?

İsyan çıktığında, İngiliz basını ve İngiliz elçiliği ayaklanmayı ellerinden geldiğince desteklediler. İngiliz Elçisi kendisine bağlı konsolosluklara bir genelge göndererek, olayın 'yanlış' anlaşılmaması için çalıştı. Öte yandan ayaklanma süresince Elçi ile Hariciye Nazırı Rıfat Paşa yakın bir ilişki içinde bulunmuşlardı. Hem Paşa, hem de İsmail Kemal için elçilik, sanki teklifsizce akıl danışılacak, yardım istenecek bir komşu kapısı durumundaydı. Elçinin konsolosluklara yolladığı genelgenin İsmail Kemal'in isteği üzerine hazırlandığı yolundaki ikincisinin iddiası da doğru kabul edilebilir. Yine İsmail Kemal, Hareket Ordusunun İstanbul'a girmesini önlemek üzere İngiltere'nin duruma müdahalesini istediğinde Elçi Lowther bu öneriyi olumlu karşılamıştı. Yüzbaşı Bettelheim'in, ayaklanma günü, şüpheli şartlar altında Ayasofya'da ne aradığı da sorulmağa değer. Son olarak, Alman Elçisinin bir raporuna göre, Selânik'teki İngiliz Konsolosu Lamb, Mahmut Şevket'i iki kez ziyaret edip birincisinde dostça, ikincisinde resmen, İstanbul üzerine yürümenin Devletin parçalanmasına yol açacağı uyarısı ya da tehdidinde bulunmuştu.

Öte yandan, donanma, 31 Mart'tan bir gün önce, ve olaydan sonra, 'şüpheli' sayılabilecek bir tutum içindeydi. Bununla ilgili olarak, donanmada İngiliz etkisinin ne denli güçlü olduğunu, donanmanın başında İngiliz Amirali Gamble'ın bulunduğunu hatırlatmak gerekir. Hareket Ordusu Ayastafanos'a geldiği zaman, donanmanın Gamble Paşa kumandasında denize açılacağı ilân edilmişken, Ayastafanos açıklarında demirleyen filoya Miralay Rüstem Beyin kumanda etmesi ve durumun bir bildiri (daha doğrusu, yalanlama) ile açıklanması belki fazla dikkati çekmez. Fakat Hareket Ordusunun İstanbul'a egemen olmasından sonra zamansız olarak ve şüphelî şartlar altında Gamble Paşa'nın işine son verilmesi, olağandışı bir durum olduğuna işaret sayılabilir. Ayrıca, Sabahattin ve Fazlı Beylerin, tutuklandıkları halde haklarında kovuşturmadan vazgeçilmesi, bir İngiliz müdahalesinin sonucu sayılabilir. İngiliz Elçisi, arkeolog Ramsay'e, 27 Nisan 1909 günü Sabahattin Beye bir şey yapılmayacağını kesin olarak söyleyebildiğine göre, harhalde bir bildiği vardı.

Sonuç olarak denebilir ki, muhalefetin siyasal tutumunun belki

en büyük özelliği ve kuvvet aldığı nokta, İngiliz siyasetiydi. Ayaklanma, muhalefetin eseri kabul edilsin ya da edilmesin, madem ki 31 Martla Ahrarın durumu geçici olarak da olsa güçlenmiştir, İngiltere'ye yaklaşma, ayaklanma sonuçlarından biri sayılabilir. Nitekim İstanbul'da İT, siyaset meydanından atıldığı için, Hareket Ordusu başkente girinceye kadar, Ahrarcılarla İngilizler hemen hemen istedikleri gibi at oynatabilmişler, İngiliz temsilcilikleri, kurulmasına çalışılan İT'siz siyasal düzenin devamı için manevî ve siyasal desteklerini esirgememiştir. Bununla birlikte, İngilizlerin 31 Mart düzenini daha maddî bir yönden destekleyip desteklemedikleri kesinlikle belli değildir. Muhalefeti, 31 Martın patlak vereceğinden önceden haberli saydığımıza göre, İngilizlerin de -aradaki içten ilişkilere bakılırsa- haberli olmaları muhakkak gibidir. Ama 31 Mart arefesinde ayaklanmanın çıkması için herhangi bir yardımları olup olmadığı bilinmemektedir. (Philippe de Zara, **Mustapha Kemal Dictateur** adlı eserinde İngiliz **İntelligence Service**'inin parayla kışkırtıcılık yapmış olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca, yakalanan âsi askerlerin üzerinden anormal miktarda paraların çıkmış olduğu iddiaları da vardır.)

Almanlara gelince: 31 Mart ayaklanması çıkınca, Goltz, Alman basınında çıkan yazılarıyle ve herhalde başta Mahmut Şevket olmak üzere eski öğrenci ve arkadaşlarına yazdığı mektuplarla, duruma yakın bir ilgi gösterdi. **Die Woche** dergisinde 24 Nisan 1909'da çıkan bir mektubunda, M. Şevket'in başarı gösterebilmesi için hızlı ve sert bir saldırı yapması tavsiyesinde bulunuyor ve bu yolda davranılacağını tahmin ediyordu. Öte yandan, **Neue Freie Presse** gazetesinde 18 Nisanda çıkan ve Goltz'un hazırladığı söylenilen bir inceleme, Rumeli'den İstanbul'a ulaştırma imkânlarını gözönüne alarak, 16 Nisanda başlayacak bir hareketle 21 Nisana kadar İstanbul önlerine 15.000 askerin yığılabileceğini tahmin ediyordu. (Oysa **The Times** bu sırada Hareket Ordusunun tehditlerinden «blöf» diye söz ediyor, üç haftadan önce yığınak yapılamayacağını, zaten Nâzım ve Ethem Paşaların İstanbul yakınında bu yığınağa müsaade etmeyeceklerini muhakkak sayıyordu.) İnceleme, Edirne'deki Ordunun tutumunun önemli olacağını ve İstanbul üzerine yüründüğü zaman, yabancı devletlerin müdahalesine yol açmamak için, mutlaka sokak çarpışmalarından kaçınmak gerektiğini ileri sürüyordu. Daha sonra, Goltz'un aynı gazeteye yazdığı bir yazı, muhalefete karşı ôcalıcı davranışlardan çekinilmesini tavsiye ediyordu.

Ramsay'in sözünü ettiği bir söylentiyi de burada anmak gerekir. Buna göre, Hareket Ordusunun masraflarını Almanlar ya da Almanlarla Avusturyalılar yüklenmişti. Para sıkıntısı içinde bulunan ve

demiryolları kendine ait olmayan Osmanlı Devletinde, binlerce askeri Rumeli'den İstanbul'a getirmenin birçok malî güçlüklere uğraması olağandı. Zaten herhalde bu yüzden olacak ki, M. Şevket'in kendi ya da karısının servetini bu işe ayırdığı söylentileri basına yansımıştı. Onun için, temellendirilmemiş de olsa, bu dedikoduyu anmak yararsız sayılmamalıdır. Yine Ramsay'e göre, İstanbul'da hemen herkes Hareket Ordusunun başarısını bir Alman zaferi ve bir İngiliz yenilgisi olarak değerlendirmişti.

Yabancı devletlerle ilgili bir olay daha vardır. Muhtemelen Rusya olan, bir devletin elçisi, Hareket Ordusu kente girdikten sonra, 25 Nisan'da bir kapı oğlanı göndererek Abdülhamit'in bir arzusu olup olmadığını sordurmuştur. Teklif ciddî sayılabilirse, ancak bir kaçırma teklifi olarak yorumlanabilir. Tabiî bunun için hayli geç kalınmış olunduğu ortadadır ve ihtimal kapı oğlanı da, bu işi dikkat çekmeden yapabilmek için kullanılmıştı. Öte yandan ciddi sayılamayacak bir rivayete göre, İngiltere, Fitzmaurice aracıyle, Abdülhamit isterse Akdeniz donanmasını İstanbul'a göndermeğe hazır olduğunu bildirmiş. Abdülhamit, gelenlerin (Hareket Ordusu) evlâtları olduğunu söyleyerek nazikâne reddetmiş. Bu rivayet pek ciddi sayılamaz, çünkü «Kızıl Sultanı» kurtarmak için son harekete geçecek devlet herhalde İngiltere olduğu gibi, bu uğurda üstelik donanma göndermesi iyice abes bir ihtimaldir.

Soru 62 İT bakımından Hürriyetin ilânından Abdülhamit'in tahttan indirilmesine kadarki sürenin bilançosu nedir?

Hemen belirtmeli ki, 31 Martın olmuş olması bir başarısızlık işaretidir. Böylece pembe hayallerle girilen II. Meşrutiyet döneminin ne denli dikenli ve çetrefil bir yol olduğu meydana çıkıyordu. İT'nin denetleme iktidarı böyle bir patlamayı önleyememişti. Bunun, tabiî ki bir bedeli vardı. Bir kez uluslararası planda Türkiye'deki hürriyetin imgesi lekelenmiş oluyordu. Hele Adana'daki 31 Martın bir Müslüman - Ermeni çatışması biçiminde ortaya çıkması, Avrupa kamuoyunun en duyarlı olduğu bir noktayı 'tahriş etmiş' oldu. Tabiî, ayrıca, İT'nin içteki nüfuz ve saygınlığı da sarsıldı. Bu arada, İT'ye yeniden denetleme iktidarını iade eden ordunun İT dışı kesimlerinin gözündeki saygınlık azalması özellikle önemliydi. Zira Hürriyetin ilânı büyük ölçüde küçük rütbeli İT'li subayların işi olmuştu. Bu, ister istemez hiyerarşik ilişkileri zayıflatmış, başka bir deyimle yüksek rütbelilerin saygınlığını azaltmıştı. Burada önemli olan gerginlik, yüksek rütbeli

alaylılarla genç mektepliler arasında değildi, çünkü Hürriyetin ilânıyle ilk zümre, günleri sayılı ve mahkûm bir zümreye dönüşmüştü. Önemli olan gerginlik, yüksek rütbeli mekteplilerle İT'li küçük rütbeli subaylar arasındaydı. Birinci zümre, askerî aşama sırası (hiyerarşi) dolayısiyle üst durumundaydı, oysa askerlik dışı, siyasal ilişkiler dolayısiyle ikinci zümre üst oluyordu. Fakat İT'nin 31 Marta engel olamamış olması, bir 'yüzünegözüne bulaştırma' görüntüsü yaratmış, Mahmut Şevket komutasındaki Hareket Ordusunun bu işi tamir etmesi ise Mahmut Şevket'i bir çeşit diktatör yaptığı gibi, aynı zamanda bütün yüksek rütbelilerin durumunu bir miktar yükseltmişti.

Tabiî, 31 Mart olayının olumlu sayılabilecek yanları da yok değildi. Bunların başında Abdülhamit'in tahttan indirilmesi gelir. Abdülhamit'in Meşrutiyete tamamen sâdık kaldığını varsaysak dahi, onun, kişiliğinden ve deneylerinden gelen ağırlığı, İT'nin serbestçe hareket etmesine engel olurdu. Oysa, Reşat'ın, kişiliği ve deneysizliği dolayısıyle, böyle bir ağırlığı yoktu. Kaldı ki, 31 Martın da gösterdiği gibi, bunalımlı durumlarda Abdülhamit'in nasıl davranacağı konusunda hiçbir güvence yoktu.

Ayrıca, 8 ay boyunca hükümet ve Meclisin esaslı bir icraat yapamadığını, fakat isyandan sonra İT'nin, sözü edilen uzuvlarla birlikte derlenip toparlandığını ve belki sıkıyönetim ortamından da biraz yararlanarak, meşrutiyet düzeninin çerçevesini oluşturan bir mevzuat dizisini ortaya koyduğu söylenebilir. Nitekim, 31 Mart olayının sekizinci günü (20 Nisan 1909) Paşanın hükümete gönderdiği ültimatomda, Meclisin, meşrutiyetin bir daha tehlikeye girmemesi için matbuat, cemiyet ve kulüp, miting ve serseri nizamnameleri yapması, ve bunlar hazırlanıncaya değin sıkıyönetim uygulanması isteniyordu.

B. İT'NİN DENETLEME İKTİDARINDAN ATILMASINA DEĞİN

Soru 63 İT'nin denetleme iktidarından atılmasına değin Mahmut Şevket Paşa'nın kazandığı önem neydi?

Mahmut Şevket Çeçen asıllı Bağdatlı bir ailenin oğluydu. Babası mutasarrıftı. 1856'da doğdu, 1882'de Harp Akademisi'nden birinci olarak mezun oldu. Ertesi yıl Harbiye Mektebinde öğretmen oldu ve

Kampofner ile von der Goltz Paşaların yanında çalıştı. Goltz'un tavsiyesiyle önce Almanya'dan satın alınmakta olan silâhları teslim alan komisyonun üyesi olarak, sonra da başkanı olarak o ülkede 9-10 yıl kaldı. 1894'de paşa (mirliva), 1905'de Kosova Valisi, Hürriyetin ilânında 3. Ordu Kumandanı ve Hüseyin Hilmi'nin yerine Rumeli vilayetleri umumî müfettiş vekili oldu. Görüldüğü gibi, Hürriyetten önce de, sonra da iktidarların ve Almanların makbul bir adamıydı. Hareket Ordusu Kumandanlığı onu bir anda çok güçlü ve çok ünlü yaptı. Önceki sorunun cevabında, Paşa'nın yüklendiği bu görevin kendisini bir bakıma diktatör kıldığı söylendi. Bu, aslında İT'nin askerî kanadının istediği bir şeydi. M. Şevket ile İT'li genç subaylar arasındaki ilişki, 27 Mayıs devriminde Millî Birlik Komitesini oluşturan subaylarla Cemal Gürsel arasındaki ilişkiye benzetilebilir. Genç cuntacıların başında yaşlı ve saygıdeğer bir 'ağabeyin' (hattâ 'babanın') olması cuntacılar arasındaki başkanlık çekişmelerini önlediği gibi, yaşa ve deneye önem veren kamuoyunun önünde cuntanın saygınlığını da arttırıyordu. Bundan başka, ordudaki yaşlı subaylara İT'nin askerî kanadının istediğini yaptırmasını, aynı zamanda bu kanadın İT'nin sivil kanadı karşısında -göreceğimiz gibi- oransız derecede ağır basmasını sağlıyordu. Zira sivil kanadın M. Şevket gibi güçlü ve nüfuzlu bir 'ağabeyi' yoktu.

Şüphesiz ki yalnız Hareket Ordusu kumandanlığının sağladığı nüfuzla açıklanamaz M. Şevket'in yarı-diktatör oluşu. Bunda, Kanun-u Esasîye göre yetki hükümete ait olduğu halde, Hareket Ordusu İstanbul'a girdikten sonra kendisinin ilân ettiği sıkıyönetimin de etkisi vardır (25 Nisan 1909). Sıkıyönetim üç yıldan uzun bir süre, 15 Temmuz 1912'ye değin sürdü. Bunun gerekçesi, önce 31 Mart İsyanıydı, ondan sonra da ülkenin çeşitli yerlerinde, Yemen, Suriye, Arnavutluk'ta çıkan ayaklanmalar ve Girit sorunu, Trablusgarp Savaşı gibi dış bunalımlardı. M. Şevket, yetkisinin İstanbul dahil bütün Rumeli'yi kapsaması için kendini, herhalde ilk kez görülen bir göreve tayin ettirdi -1., 2., 3. ordular müfettiş-i umumîliği. Sıkıyönetim ilânı gibi, Abdülhamit'in Selânik'e gönderilmesi de kendi girişimiyle oldu.

Tabiî İT'nin askeri kanadının M. Şevket sayesinde elde ettiği bütün bu yararlara karşılık, ödediği bir bedel olmuştur. O da şudur ki, M. Şevket eski dönemde yetişmiş bir kişiydi. Bu yetişmesi ve yaşı gereği, genç İT'li subayların arzularını gerçekleştirirken, 'ağabeylik' statüsü sayesinde bu arzuları ılımlılaştırdığı, törpülediği de muhakkak oluyordu. Hattâ, kimi zaman bu yönden gelen bazı talepleri hiç yerine getirmediği de tahmin olunabilir. Ayrıca, Paşanın, İT'nin askerî kanadının pek hoşuna gitmeyecek bazı girişimleri olduğunu da ko-

layca tahmin edebiliriz. Örneğin, askerî disiplini bozduğu gerekçesiyle, subayların siyasete karışmamalarını savunmuş, Kasım 1909'da Edirne'de 2. Orduda verdiği bir söylevde bunu vurgulamıştı. Daha önce, 29 Mayıs 1909'da aynı konuda çıkmış olan Hattı Hümayun da muhakkak ki onun eseriydi. M. Şevket'in isteği şuna varıyordu: genç İT'li subaylar siyaset yapmayacak, fakat kendisi, ordunun fiilî başkomutanı sıfatiyle siyasetin içinde olacaktı. Tabiî bunun ilk şıktan daha az kargaşalı bir uygulama olacağı açıktı ama mesele, Paşanın genç subaylar doğrultusunda düşünmüyor oluşuydu.

Burada M. Şevket'in sembolik anlamı yüksek tutucu nitelikte iki girişimi de anılabilir. 23 Ekim 1909 günlü (no. 360) **Takvim-i Vekayi'**-de saçak öpme töreninin eleştirisini yasaklayan bir Hareket Ordusu bildirisine rastlıyoruz. Saraydaki bir bayramlaşma töreninde Hüseyin Cahit ve diğer bazı mebuslar, âdet olduğu gibi, Padişah tahtının önünden geçerken saçağı öpmemişler, selâm vermekle yetinmişlerdi. Üstelik H. Cahit 19 Ekim 1909 günlü **Tanin**'de saçak öpme âdetini şiddetle eleştiren, bunun «insancasına» olmadığını telmih eden bir makale yazmıştı. Buna, Mabeynde görevli bulunan Yaver Paşa'dan sert bir cevap gelmişti. Yine **Takvim-i Vekayi'**nin 13 Şubat 1910 (454) günlü sayısında, M. Şevket'in başında bulunduğu Harbiye Nezaretinin bir bildirisi, binbaşı ve üst rütbedeki subayların Selâmlık Resminde hazır bulunmak üzere nöbetleri olduğunu, buna rağmen gelmeyenler bulunduğunu, bunun hoşgörülmeyeceğini duyuruyordu.

Soru 64 «Meşrutî ıslahat döneminde» neler yapıldı?

Bu deyim F. Ahmad'ındır (T, s. 94-102). Bununla anlatmak istediği, özellikle 31 Mart ayaklanmasının bastırılmasından sonra Meclislerin kısa sürede -Mayıs başından 27 Ağustos 1909'a değin- yeni düzenin temelini oluşturmak üzere yapmış oldukları kanunlaştırma faaliyetidir. Bunların en önemlisi 8 Ağustos 1325 (21/8/1909) günlü Kanun-u Esasî değişikliğidir. Böylece, 1876 Kanun-u Esasîsi gerçek anlamda meşrutî ya da parlamenter bir hale getirilmiş oldu. Çünkü, kısaca, 1876 Kanun-u Esasîsi birçok yetkilerin yanında Sadrıâzamla birlikte Nazırların da atama ve azlini, Mebusanı erken toplamayı, kabineyle ısrarlı anlaşmazlık durumunda dağıtmayı, toplantı süresini kısaltma ve uzatmayı, Meclislerin kanun teklifinde bulunmalarına müsaade etmeyi Padişaha bıraktığı ve üstelik onu sorumsuz kıldığı için, mutlak hükümdarlık düzenine daha çok benziyordu. Şimdi 21 maddenin değişmesi, birisinin ilgası ve 3 yeni maddenin eklen-

mesiyle, başka bir havası olan yeni bir Kanun-u Esasî ortaya çıkıyordu. (O derecede ki, Aldıkaçtı bir «1909 Kanun-u Esasîsinden» söz edebilmektedir.) Padişah tahta çıktığında Meclis-i Umumî önünde Şeriata, Kanun-u Esasiye uymak ve vatan ve millete sadakat hususunda andiçecekti (md. 3). Yalnız Sadrıâzam ve Şeyhülislamı atayabilecek, vükelayı azil ve değiştirme yetkisi ancak «alel usul» onun oluyordu (md. 7). Aslında, yeni 7. maddedeki Padişan yetkileri listesi eski 7. maddeden daha uzundu. Fakat bu yetki listesine getirilen üç önemli sınırlama vardı. Biri yukarıda görülen vükela ile ilgili kısıtlamalardı. İkincisi, Mebusanın feshini, bununla kabine arasındaki anlaşmazlık durumuna münhasır kılması ve üç ay içinde seçim (öncekinde süre belirtilmiyordu) ve Âyanın muvafakati şartına bağlamasıydı. Üçüncüsü, Mebusanın ve İT'nin bilinç düzeyini gösteren önemli ve dikkate değer bir kısıtlamadır. Barışa, ticarete, arazi terk ve ilhakına ilişkin ya da Osmanlı uyruklarının aslî ve şansî haklarına ve devletçe harcamayı gerektiren anlaşmalar, Meclis-i Umuminin onaylamasına bağlanmıştı. Bu, kapitülasyon belasını Osmanlı halkına yüklemiş olan padişahlara, yani merkezî feodaliteye karşı antlaşma yapmak konusunda duyulan yerinde bir duyarlığın ifadesidir. Tabii, bu arada Padişaha dilediğini sürme yetkisini veren ve Mithat Paşa'ya karşı kullanılmış olan ünlü 113. maddenin muhtevası tamamen değiştirildi.

Eski 30. madde, vükelanın, görevlerine ilişkin konularda sorumlu oldukları esasını getiriyordu. Bir kez, kabinenin ortak sorumluluğu söz konusu edilmiyordu -nasıl edilsin, Sadrıâzamın kabine arkadaşlarını seçmesi öngörülmemişti ki. İkincisi, vekillerin kime karşı sorumlu olduğu belirtilmemişti. Gerçi sonraki maddelerden Meclise karşı bir sorumluluk olduğu anlaşılıyordu ama, Padişahın yetkileriyle ilgili maddelerden (azil yetkisi) ona karşı da bir sorumluluk bulunduğu da çıçıkarılabilirdi. Yeni maddede ise, nezaretlerin kendi işlemleri dolayısıyle bireysel sorumluluk, kabinenin genel siyaseti dolayısıyle de ortak sorumluluk esası getiriliyordu. Ayrıca, bu sorumluluğun Mebusan Meclisine karşı olduğu da belirtildi.

Meclislere gelince, Mebusan daha önce başkanlık ve iki vekili için üçerden 9 aday gösterip, son seçimi Padişaha bırakırken, artık bu görevlileri kendisi seçecekti. Sonra, Meclislerin kanun teklifinde bulunabilmeleri için konmuş olan Padişahın izni ve tasarının Şûrâ-yı Devletçe hazırlanması gibi ön şartlar kaldırılıyordu. Yukardan beri sıralanan bu değişikliklerle, Kanunu Esasî gerçek anlamda meşruti ya da parlamenter bir mahiyet kazanıyordu.

Sözü edilen dönemde çıkarılan önemli bazı kanunlar da yeni dü-

zenin çeşitli alanlarda nasıl işleyeceğini tanzim ediyordu. Mutlakiyet son bulunca, yeni düzenin hangi nesnel esaslara göre çalışacağını açık - seçik ortaya koymak, büyüyen bir önem kazanıyordu. Zira daha önce keyfî olarak da yapılabilen şeyler, artık ancak seçik yasal yetkilere dayanılarak yapılabilecekti. Sözü edilen kanunlardan bazıları şunlardı: İctimaat-ı Umumiye Knu. (27/5/1325), Berrî ve Bahrî Erkân ve Ümera ve Zabitanın Tekaüdü için Tâyin Olunan Sinleri Hakkında Kn. (Bu kanun çeşitli rütbelere yaş sınırları koyuyorau, terfi edemeyip bir rütbede bu sınırı aşanlar emekliye ayrılacaklardı.) (13/6/25), Matbuat Knu. (16/7/25), Matbaalar Knu. (16/7/25), Anasır-ı Gayrı Müslimenin Kur'aları Hakkında Kn. (Müslüman olmayanlar da askerî kur'aya gireceklerdi.) (25/7/25), Taatil-I Eşgal (grev) Knu. (27/7/25), Cemiyetler Knu. (3/8/25), Tahsil-I Emval Knu. (5/8/25), Memurin-i Mülkiye Mazuliyet Maaşları Hakkında Kn. (7/8/25), Vilâyat Teşkilât-ı Adliyesince İcra Olunacak Tâdilat Hakkında Kn. (11/8/25), Memurin-I Mülkiyenin Tekaüdü Hakkında Kn. (11/8/25), Askerî Tekaüt ve İstifa Knu. (11/8/25), Rumeli Vilâyatında Şekâvet ve Mefsedetin Men'I ve Mütecasirlerinin Takip ve Tedibi (çeteler) Hakkında Kanun-u Muvakkat (14/9/25), Şekâvetin Men'i ve Mütecasirlerinin Takip ve Tedibi Hakkında Kn. M. (21/9/25). Bu kanunların dışında, eski düzenin tasfiyesini düzenleyen ya da yeni düzeni pekiştiren diye tanımlanabilecek bazı irade-i seniye (İ.S.) ve kanunlar çıkmıştır. Tabiî Kanun-u Esasîdeki değişiklik bunların en başında gelir ki, bunu gördük. Diğerleri şunlardı: 1) Devairce İcra Edilecek Tensikat ve Teşkilâttan Dolayı Hariçte Kalacak Memurine Verilecek Maaşat Hk. İ.S. (1/8/24), 2) Vükela ve Nuzzar ile Daire-i Sadaret Erkânı ve Şehremaneti ve Divan-ı Muhasebat Riyaseti Maaşatının Tensiki Hk. İ.S. (8/8/24), 3) 400.000 liralık İrad-ı Senevisi Bulunan Emlak-ı Şahanenin Hazine-i Maliyeye Devri Hk. İ.S. (1/9/24), 4) Meratib-i İlmiye Ricalinin Vaz-ı Kadimi Veçhile Aded-i Muayyene Hasrıyle Arpalık Maaşlarının Tensiki Hk. İ.S. (9/9/24), 5) Serseri ve Mazanne-i Sû' Eşhas Hk. Kn. (26/4/25), 6) Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabetiyle Mabeyincisinin Suret-i İntihabiyle Tahsisatı Hk. Kn. (27/5/25), 7) Tensikat (devlet dairelerini yeniden düzenleme) Knu. (17/6/25), 8) Her sene 10 Temmuz Tarihinin A'yâd-ı (bayram) Resmiye-i Osmaniyeden Addi Hk. Kn. (25/6/25), 9) Tasfiye-i Rüteb-i (rütbeleri) Askeriye Knu. (25/7/25), 10) Dersaadet Polis Memurlarından Açığa Çıkarılanlarla Vilâyat Kapı Kethüdalarına Verilecek Maaşat Hk. Kn. (3/8/25), 11) Mensubini Askeriyeden olan Mebusların İlk Devre-i İctimaiyede Mezun Addedilmeleri Hk. Kn. (5/8/25), 12) Kadro Haricine Çıkarılan Hazine-i Hassa (padişah hazinesi) Memurin-i Mülkiyesiyle Ketebesinin Suret-i İkdarları (geçindirme) Hk.

Kn. (5/8/25), 13) Tensikat Hasebiyle Açığa Çıkarılan ve Çıkarılacak olan Zabitan ve Mensubini Askeriyeye Verilecek Maaşat Hk. Kn. (9/8/25), 14) Çerkes Vesair Köle ve Cariyelerin de Usera-yı Zenciye gibi Men-i Bey'i ve Şirâ'sı Hk. İ.S. (17/10/25). Hürriyetin ilânı üzerine hafiyeliğin kaldırılması konusunda bir İ.S. çıktığını daha önce görmüştük.

Bu ikinci gurup İ.S. ve kanunlar ilginçtir. Bununla merkezî feodalitenin gücü budanmak istenmektedir. Büyük gelir getiren padişah emlâkinin devlete maledilmesi (3), Saray personelinde yapılan kısıntılar (12), ve Saray Başmabeyincisi ve Başkâtibinin atanmasına müdahale edilmesi (6) gibi tedbirler bu cümledendir. Nitekim Sultan Reşat'a Başmabeyinci ve Başkâtip olarak İT'nin güvendiği iki kişi, Lutfi Simavî ve Halit Ziya (Uşaklıgil) atanmıştır. Öte yandan bu mevzuat, mülkî bürokraside esaslı bir tasfiye yapılmak istendiğini göstermektedir. Tensikat Kanununa göre, mahkemelerde ve her devlet dairesinde o kuruluştan 3 üye, başkanlık edecek bir âyan ve ikinci başkan olan bir mebusun oluşturacağı komisyonlar, bu kuruluşları yeniden düzenleyecekler, fazla ve işe yaramaz memurların işine son verecekler, daha önce ayrılmış ya da çıkarılmış ve hizmetlerine gerek duyulan memurları yeniden işe alacaklardı. Bu arada yüksek maaş ve ödeneklere esaslı bir tırpan atılmaktaydı. Ulemanın da bu sürece tâbi tutulduğunu gördük (4). 1325 bütçesiyle Sadrıâzamın aylık geliri (aylık ve makam ödeneği) 55.000'den 30.000 kuruşa iniyordu. Nâzırlar ve Âyan reisinin parası 25.000'den 15.000'e indiriliyordu. Fakat asıl tırpan Saray gelirlerine atıldı. 400.000 liralık geliri olan emlâkin devlete dönmesi ancak bir başlangıç olmuştu. Abdülhamit tahttan indirildiğinde, tahta çıktığından beri edindiği bütün emlâk, arazi ve imtiyazlar elinden alındı. Yeni padişahın bugün için inanılmaz ödeneği de inanılmaz bir indirim gördü: 36.794.000 kuruştan 2.000.000 kuruşa indi. Saray ve hanedan ödenekleri Abdülaziz dönemi olan 1872/3, 1874/5, 1875/6 yıllarında bütçede ortalama % 5,3 oranındayken, Abdülhamit dönemi olan 1879/80, 1887/8 -1890/1, 1893/4, 1896/7-97/8, 1900/1-1905/6 yıllarının ortalaması % 4,6, Meşrutiyet yılları olan 1909/10-1911/2, 1914/5-15/6'nın ortalaması % 1,5'tir. Demek ki Meşrutiyet, saray ve hanedan ödeneklerini, Abdülhamit dönemine göre 2/3 oranında azaltmış görünüyor. Daha önce, Mebusan Meclisi toplanır toplanmaz imtiyazlara yakın ilgi göstermiş, ve Abdülhamit'in elinden bazı iktisadî imtiyazlar alınmıştı. Böylece Saray ve Paşalar için bu zenginleşme yolu da kapatılmış oluyordu.

Subaylarla ilgili mevzuat da ilginçtir. Hüriyetin ilânından sonra alaylı subaylar arasında geniş çapta tasfiye yapıldığını gördük. 31

Marttan sonra birinci guruptaki rütbelere yaş sınırlaması kanunu ile yine önemli ve esas itibariyle yine alaylılara yönelik tasfiyeler yapıldı, 7500 alaylı subay emekliye sevkedildi. 1908 Aralık ayına göre, 1911 Ocak ayında jandarma ve deniz subayları dışındaki subay sayısı 10.189 eksikle 16.121'e indi. Bu arada orduya katılan subay sayısı da hesaba katılırsa, ordudan ayrılan subay sayısının ilk sayıdakinden çok olduğu görülür (Türk Silâhlı Kuvvetler Tarihi III, 6, 1, s. 189). Tasfiyenin hayli geniş tutulduğu ve bunun, savaş zamanında, emekli subayların yeniden hizmete alınması zorunluğuna yol açtığı anlaşılıyor, Tasfiye-i Rüteb Kanunu ise hafiyelik yapmış subayların orduda kalamayacakları ve ancak başka geçim kaynağı yoksa ailesine bir maaş verilmesi esasını getiriyordu. Bundan başka, gözde subayların mutlakiyet döneminde aldıkları sırasız terfiler de belirli ilkelere göre budanıyor, yani bu gibilerin rütbeleri indiriliyordu. Bu kanundan özellikle, ister alaylı, ister mektepli, yüksek rütbeli subayların etkilendikleri tahmin edilebilir. İlginç bir olay da, subay olan mebusların ilk seçim dönemine mahsus olmak üzere ordudan ayrılmış değil de, izinli sayılmalarıdır (11). Bir kez, bu, Kanun-u Esasînin açık hükmüne (md. 67) aykırıydı. Sonra, bu ayrıcalığın orduya münhasır olması, memurların bundan yararlandırılmamış olması da göze çarpıyor. Bu, özellikle 31 Marttan sonra İT'nin asker kanadının ne denli ağır bastığının bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Sorun, bütün cunta yönetimlerinde belirir. Cunta mensupları ya askerlikle siyasetten birini tercih edeceklerdir, ya da iki alanda birden kalıp iki alana birden egemen olmağa çalışacaklardır. İkinci seçeneğin yeğlenmesi bir bakıma bir güvensizlik işaretidir: ordudan ayrılınca siyasal gelişmelerin ters bir yönde işlemesi korkusu. 31 Martı yaşamış İT'li subayların bu güvensizliğini doğal karşılamak gerekir.

Bu arada layiklik yönünde mütevazi bir adımı da anmak gerekir: Nizamî mahkemelerde görülüp ilâma bağlanan şahsî hukuk dâvalarının yeniden şer'î mahkemelere götürülmesi yasaklanıyordu (21 Mayıs 1325).

Görüldüğü gibi, Mebusan Meclisi 31 Marta kadarki sürede kısmen tecrübesizlik ve bocalamadan, kısmen de mevzuat ortaya koymanın aldığı vakit dolayısıyle fazla bir şey yapamadı. Fakat 31 Marttan sonra, önceki çalışma birikiminden ve 31 Marta karşı tepkinin verdiği hızla, kısa sürede, eski düzeni tasfiye ya da hiç değilse zayıflatma yönünde ihtilalci bir atılım yaptı. Ahmad buna yalnızca «meşrutî ıslahat» diyorsa da, ıslahatın çok ötesine gidildiği muhakkaktır. Ahmad, bir başka açıdan, çağdaş bir devletin temellerini atma çabasını da görüyor bu faaliyette ve bunun esaslı amaçlarından biri ola-

rak da kapitülasyonları gereksiz kılarak onlardan kurtulmak istediğini görüyor. Bu amaç, emperyalizmin çektiği duvar yüzünden bir süre gerçekleşmeyecekti. Başka bir amacın da Osmanlı uluslarını bir ölçüde birleştirecek, bir ölçüde Türkleştirecek bir merkeziyetçiliğe gitmek olduğunu da söylüyor Ahmad. Osmanlı Devletinde, belki biraz da bu tebdirlerin hızlandırdığı parçalanma süreci, buna hiçbir zaman imkân vermeyecekti.

Soru 65 İT'nin 1909 Kongresinin bazı özellikleri nelerdi?

Bu kongre yine gizli olarak Eylül-Ekim sıralarında Selânik'te toplanmıştır. Tunaya, bu kongrede seçilen Merkez-i Umumînin üyelerini bize bildirmiyor. Kongrenin önemli bir özelliği, Trablusgarp murahhası olan M. Kemal'in burada, ordunun, yani subayların siyasetle uğraşmamaları gerektiği yönünde bir tez ortaya atmasıydı. Bu, gördüğümüz gibi, M. Şevket'in de önem verdiği bir konuydu. Tez, büyük tartışmalara yol açmıştı. Bunu kabul etmeyenler, ki herhalde başlarında siyasetle ilişkilerini sürdüren Enver ve diğer subaylar geliyordu, bu arada Edirne'deki 2. Ordu subaylarına yapılan bir danışmadan sonra, tezin benimsendiğini görmüşlerdi. Hattâ bu yüzden M. Kemal'e karşı başarısız bir suikast girişiminde veya gözdağı gösterisinde bile bulunulmuştu.

M. Kemal'e göre, subaylar İT ile askerlik arasında bir seçme yapmak durumunda bırakılmazlarsa, subayların subaylığından bir hayır gelmeyeceği gibi, İT'den de bir hayır gelmeyecekti, çünkü o, ordu desteğine güvenerek halk desteğini aramak ve örgütlemek işini gevşek tutacaktı. Tabiî, yine de 31 Mart türünden gelişmelere karşı İT'nin güvenebileceği bir kapı olarak, ordu siyasal bir unsurdu, ama herhalde bu tez taraftarları, ordunun ya da subayların bunun ötesine geçen daha faal siyasal roller oynamalarına karşıydılar. Ama ne çare ki, faal olarak siyaset yapan bazı subaylar vardı ve örneğin Enver, 1908'de İT'nin Merkez-i Umumî üyesi seçilmişti. Yukarda gördüğümüz, mebus seçilen subayların -ilk seçim dönemi ile sınırlı da olsa- ordudan izinli sayılmaları hakkındaki kanun da, subay-siyaset içiçeliğinin pek çarpıcı bir örneği oluyordu. M. Kemal'in savunduğu tez, şüphesiz ki mantıkîydi, fakat Enver ve arkadaşlarının bunu parti-içi iktidar mücadelesinin bir parçası olarak değerlendirdikleri tahmin edilebilir. M. Kemal'in tutkuları ve Hürriyetin ilânı arefesinde Şam'da bulunmak yüzünden İT'nin ön saflarına geçmekte kaçırdığı fırsat düşünülecek olursa, bu değerlendirmenin de pek yanlış olmadığı sonucuna

varılabilir. M. Kemal, bu tezi İT Kongresine kabul ettirerek, hem İT lilerin desteğini ve takdirini kazanmış, hem de öne geçmiş subay rakiplerini faal siyaset sahnesinden çıkarmış olacaktı. Sonuç olarak, bir takım subayların ordudan istifa ederek siyasetle ilgilerini sürdürdüklerini, Enver Beyin Merkez-i Umumîye bir daha seçilmediğini görüyoruz. Tabiî, bu, Enver'le bazı arkadaşlarının siyasetle ilgilerini yine de sürdürmelerine bir engel teşkil etmeyecekti.

1909 tarihinde yayımlanmış olan bir İT nizamnamesinin 1908 ya da 1909 Kongrelerinin, ya da her ikisinin bir eseri olmak gerekir. 1909 nizamnamesinin 1. maddesi İT'nin 1) Meşrutiyetin kurulması ve 2) cins, mezhep ayırmadan bütün Osmanlıların refaha ve özgürlüğe kavuşmaları için çalışmış olduğunu ve Tanrı'nın yardımiyle bunu başardığını açıkladıktan sonra bu kutsal amaçlar, maddî ve manevî uygar ilerlemeler, ve 3) ülke bütünlüğünü korumak uğrunda çaba göstereceğini ilân ediyordu. İkinci fıkrada ise Osmanlıların çıkarlarını ortak görmekle yükümlü oldukları hatırlatıldıktan sonra cins ve mezhep ayrılığını ileri sürerek ya da başka yollardan bölücülük ve ara bozuculuk (fesat) yapmak istiyenlere «vesait-i meşrua» ile karşı konulacağı bildiriliyordu.

1909 nizamnamesi, İT'nin artık kanun dışı bir örgüt olmadığını, birçok değişikliklerle kendini belli etmektedir. Cemiyet'in en başında yine Merkez-i Umumî vardır. Bunun, biri kâtib-i umumî olmak üzere üç üyesi vardır. Genel merkezin altındaki basamaklar sırasiyle vilâyet merkez heyetleri, sancak, kaza ve gerekirse nahiye ve köy kulüp heyetleridir. Bütün bu yönetici basamaklar genel kurullar tarafından seçilir. Merkez-i Umumîyi her yıl 5 Eylülde yine Merkez-i Umumînin çağrısı ile toplanan Umumî Kongre, vilâyet merkez heyetlerini iki dereceli seçimle meydana gelen vilâyet kongreleri, kulüp heyetlerini ise içtima-i umumî seçer.

1909 nizamnamesinde olağanüstü sayılabilecek yanlar pek yoktur. Üyelerin Osmanlı ve iyi halli olmaları istenmekte, Cemiyet'e alınmaları Cemiyet üyelerinden birinin rehberliği, ikisinin de iyi hal kâğıdı vermeleriyle olmaktadır. Andiçme şartı bile nizamnamede söz konusu edilmemektedir. Yalnız yeni üyelerin rehberle Cemiyet'e girmeleri, bunun özel bir Cemiyet olduğunu duyurmaktadır. Nizamnamede fedaîlik ya da idam hiç söz konusu edilmediği gibi (ama buna rağmen 1909'dan sonra İttihatçılara muhalif iki kişi daha öldürülecektir) «heyet-i adul»lerin verecekleri disiplin cezaları da yalnız üyelere uygulanacaktır: Bunlar da tenbih, takbih, terkin-i kayıt ve ihraçtır. Yalnız, çıkarma (ihraç) cezasının gazetelerle ilân edilebileceği hükmü özel bir ağırlık taşımaktadır.

1909 nizamnamesinde dikkati çeken bir nokta da vilâyet kongrelerine gidecek delegelerin iki dereceli seçimle seçilmeleridir. Bunu, alt kademe üyelerine karşı bir güvensizlik belirtisi ve seçimlere yukardan karışma imkânını sağlamak isteği olarak yorumlamak mümkündür. Böylece İT, kendi yapısına uygun (Türk, genç, diplomalı, yönetici kattan) kimselerin vilâyet basamağında İT teşkilâtına egemen olmalarını sağlıyabilecek durumdaydı.

Soru 66 İT'deki Cemiyet-Fırka ikiliği sorunu neydi?

Hürriyetin ilânından sonra, Meclis-i Umumî'nin açılmasiyle birlikte İT'nin yapısındaki en önemli sorun ortaya çıkmış oluyordu. Bu, İT Cemiyeti ile Mebusan Meclisindeki mebuslar arasındaki ilişkilerin ne olacağı sorunuydu. Zira İT'liler, İmparatorluğun birçok bölgelerinde, başkasının seçilme ihtimali pek bulunmadığı için, kendi niteliklerine taban tabana aykırı bazı mebus adaylarını listelerine almak zorunda kalmışlardı. Bundan başka Cemiyet gizli kalmak istiyen bir örgüt iken, İT'li mebuslar herkesin gözü önünde, açıkta çalışır bir durumdaydı. Zaten Cemiyet, hükümet işlerine karışıyor diye çeşitli yönlerden eleştirme konusu olmaktaydı. İşte bu yüzden İT, Fırka-Cemiyet ikiliğine başvurdu. Cemiyet, Cemiyet olarak kalacaktı, Mebusandaki İT'li mebuslar ise İT siyasî fırkasını meydana getireceklerdi. Nitekim 18 Ekim 1908'de Selânik'te toplanan İT Kongresi, «Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin Meclis-i Mebusanda bulunacak azaları İttihat ve Terakki Fırkai siyasiyesi namı altında olarak çalışacaklardır» kararını veriyordu. (TSP 207). Hatırlanacağı gibi, H. Cahit'in Kâmil Paşaya yönelttiği istizahtan sonra Cemiyet, mebuslarını etkilemek istemediğini açıklamış ve Fırkanın bağımsızlığı konusunda ısrar eder olmuştu.

İşte bu Fırkanın, Cemiyete göre ikinci sınıf bir durumu vardır, hattâ denebilir ki Fırka, Cemiyetin âleti gibidir. Birisinin siyasetle uğraşacağı, diğerinin bunun dışındaki konularla ilgili bulunacağı bile aslında gerçeğe uygun sayılamaz. Fırkanın iç nizamnamesine göre Fırka yöneticileri başka fırka yöneticileriyle görüşmeler yapmağa yetkili iken (md. 10), aynı yetki daha sonra yapılan 1909 nizamnamesiyle Cemiyetin Merkez-i Umumîsine tanınmıştır: «Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup olmıyan dahilî ve haricî frak-ı muhtelife-i siyasiye ile müzakere etmek ve ittihaz-ı karar etmek hususatı Merkez-i Umumîye aittir.» (md. 16). Görülüyor ki, Fırkanın bu konudaki yetkisi ile açıkça çatışan bir yetki söz konusudur. Öte yandan, Fırkanın siyasal programı da genel olarak Cemiyet Kongresinin siyasal programından pek az ayrılmaktadır.

İttihat ve Terakki Fırkasının Umumî Kongre karşısındaki durumu daha da gariptir. 1909 nizamnamesinin 80. maddesine göre yetkisi özetle «...Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin hayat ve menafi-i esasiyesine taalluk eden bilcümle mevadı hal ve tayin etmekten ibaret...» olan Umumî Kongre, «...Her vilâyetten gönderilecek birer vekil ile Merkez-i Umumîyi teşkil eden üç zattan...» oluşacaktı (md. 73). Fırkanın Kongreye katılması son derecede sınırlıydı: «Madde 75 - Kongrece siyasî bir programın hin-i müzakeresinde Meclis-i Mebusanda bulunan Osmanlı İttihat ve Terakki Fırkası tarafından ekseriyetle ve rey-i hafi ile müntehap üç âzâ dahi hazır bulunacaktır.»

Demek ki Fırka, ancak siyasal programın görşülmesi sırasında Umumî Kongreye katılacaktır. O da üç kişiyle: bu üç kişinin sayı bakımından Kongreyi etkiliyemiyeceği ortadadır. Zaten hazır bulunacaktır dendiğine göre, belki de bu mebuslara oy hakkı da tanınmamaktadır. (Gizli oyla seçim kuralı ise Türk mebusları seçtirmek amacıyla açıklanabilir.) Tanaya durumu şöyle açıklıyor:

«Cemiyet asıl vücut, Meclisteki fırka ile kabine ise tâli mahiyette, onun tevlit ettiği organlardır. 1911 kongresinde resmen teyid edilen bu durum Cemiyet'in hâkimiyetini arttırmaktadır. Senelik kongreler Fırka'nın değil Cemiyetindir. 1328 senesine kadar bu kongrelere fırkanın Meclisi Umumî (Meb'usan ve Âyan) âzalarından birkaçı gelebilmekte iken, bu tarihte kendilerine ancak miktarlarının onda biri nispetinde bir temsil hakkı tanınmıştır.» (TSP 196)

Dikkati çeken diğer bir nokta da İttihat ve Terakki'nin, Meclis grubu, yanî Fırka içinde disipline önem vermesiydi. Meseleler Meclise gelmeden önce Fırkada konuşuluyor, iş Meclise geldiğinde mebuslar Fırka kararına uygun olarak oy kullanmak zorunda bulunuyorlardı. Böylece oylar mebus olarak değil de, daha çok Fırka olarak verilmiş oluyordu.

Soru 67 İT'nin sonraki nizamnamelerle uğradığı yapı değişiklikleri nelerdir?

Şimdi yukardaki açıklamaların ışığında biraz da 1911 nizamnamesine bakalım. Buna göre, İT örgütü siyasî ve içtimaî diye ikiye ayrılır. Siyasî örgütüyle İT bir fırka (parti) kimliğine sahipti. Siyasî örgüt 3 tabakadan oluşmuştu: 1) Heyet-i müntehibe (seçmenler kurulu): İT'nin amaçlarını benimsemiş bütün Osmanlılar, diğer bir deyişle İT'yi tutan, ona oy veren bütün kişilerdir. 2) Heyet-i intihabiye (seçim kurulu): İT Cemiyetinin siyasetle uğraşırken aldığı addır. Cemiyet, he-

yet-i intihabiye olarak seçim işleriyle uğraşır, İT mebus adaylarının başarıya ulaşması için çaba gösterir. Demek ki Cemiyete üye olan Osmanlılar, siyasal çalışmalarda bulunduklarında heyet-i intihabiyeyi meydana getirirler. 3) Heyet-i müntehabe (seçilmiş kurul): Mebusan Meclisindeki İT mebuslarıdır. Bütün bu siyasî örgüt yanında içtimaî denen örgüt vardır. Ama bu noktadan sonra İT'nin yapısını açıklamak zor bir iş oluyor. Mesele şu: İçtimaî denen örgüte özel, kendine özgü bir uzuv yoktur. Oysa ayrı bir örgüt olması için, o örgütün iradesini açıklayacak ayrı uzuv ya da uzuvların varlığı gereklidir. Öyleysə, ancak bir örgütün (Cemiyetin) görev ikileşmesinden (içtimaî ve siyasi) söz edilebilir. (TSP 212-4)

Sözü geçen siyasî örgütün birinci tabakası, yani heyet-i müntehibe, Cemiyetin bir uzvu sayılamaz, örgüt dışı bir varlıktır. Bir derneğin duygudaşları kendi aralarında örgütlenmedikçe, hukukî bir varlık kazanamazlar. İkinci tabaka, heyet-i intihabiye ise, olduğu gibi (Merkez-i Umumîsi, vilayet ve livalarda heyet-i merkeziyeleri, kaza, nahiye ve köylerde kulüpleri, kongreleriyle) İT Cemiyetidir. Yalnız, görevi siyasaldır -yani, diğer görevi olan içtimaî görevin yanında ikinci bir görev. Siyasî örgütte üçüncü tabaka olan heyet-i müntehabeye gelince: Meclis-i Mebusandaki İT parti grubu, yani Fırkadır. Bu son uzuv Cemiyetin bir parçası değildir ve yalnız siyasal görevi vardır.

1911 nizamnamesinde «Merkez-i Umumînin Meclisi Ayan ve Mebusandaki Fırka Heyetleriyle Sureti Münasebatı» şöyle tarif edilmektedir: «Madde 37-Merkezi Umumî efkârı umumiye ile Fırkasında devamı elzem olan ahenk ve irtibatın muhafazası için memleketin ahvali umumiyesi hakkında edineceği malumattan temini menafii vataniye için muktazi gördüklerini Fırkaya tebliğ eder, Fırka da teşebbüsatının netayicinden Merkezi Umumî'yi haberdar eder.» Bu madde, Fırkanın Merkez-i Umumînin buyruğu altında olduğunu göstermektedir. Fırkanın ne gibi siyasal teşebbüslerde bulunacağı Merkez-i Umumîce gösterilmekte, Fırka buna göre davranıp sonucu Merkez-i Umumîye bildirmektedir. Konuyla ilgili diğer maddelere de bakarak Fırkanın her türlü girişim yetkisinden yoksun olduğu iyice görülür: «Madde 38- Merkezi Umumî, Fırkadan siyaseti Devletin sureti ceryanı hakkında alacağı malûmata ibtina ederek (dayanarak) münasip göreceği vesait ile efkârı umumiyeyi tenvire sâyeder. ...Madde 40- Cemiyet mev'izeleriyle (öğütleriyle), müessesatı ilmiyesiyle, neşriyat ve teşebbüsatı müfidesi ile milletin terbiyei siyasiye ve içtimaiyesine hizmette ve intihabatta efkârı ummumiyeye rehberlikte devam eder.» Görülüyor ki propaganda konusunda da Fırkadan herhangi bir girişim ve çaba beklenmemektedir, nitekim bunun istenmediğini

de olaylar göstermekteydi. Fırkanın ağzı ve kulağı yoktur: 37. maddeye göre Fırkanın kulağı ve beyni Cemiyettir; 38. ve 40. maddelere göre Fırkanın ağzı ve beyni yine Cemiyettir. Olaylarla desteklenince, bu maddeler karşısında 39. madde anlamsızlaşmakta, ya da, daha doğrusu, bir «göz boyama» maddesi olmaktadır: «Madde 39- Siyaseti Devletin mes'uliyeti, Meclisi Meb'usanın ekseriyetine istinat eden Hükûmete ait olduğundan Merkezi Umumî efkârı umumiye ile Fırkasının arasında sureti muharrere veçhile vasıtai tenvir ve tebliğ olmaktan başka suretle umuru siyasiyei hükûmetle iştigal etmez.»

1911 nizamnamesindeki bütün bu hukuk ve söz canbazlıklarının amacı, Cemiyetin gerçekte siyasal olan görevini ve Fırka karşısındaki egemen durumunu olabildiğince gizlemektir.

O zamana dek İT'nin Fırkayı sanki itmek istercesine olan tutumu, 1913 nizamnamesiyle Fırkayı daha dolaysız bir yoldan denetlemek istediğini ortaya koyan daha uşcu bir düzenlemeye yol açtı. İT'nin Fırka-Cemiyet ilişkileri konusunda her kongrede sık sık yaptığı hayli köklü değişiklikler, bu konuda duyulan büyük rahatsızlıktan ötürü, yapılan düzenlemelerin ne denli başarısız olduğunu gösterir. 1913 nizamnamesinde bu konuda bir bakıma etkili sayılabilecek bir düzenlemeye tanık oluyoruz. İT'yi bir «Reis-i Umumî» başkanlığında bir «Meclis-i Umumî» yönetir. Meclis şöyle oluşur: Tabiî üyeler olarak Merkez-i Umumî ve Kalem-i Umumî kurullarının üyeleri, kabinedeki Fırka üyeleri, bir de Kongrenin seçtiği 20 «aza-yı müntehabe». Merkez-i Umumî, umumî kâtibin başkanlığında, «Kuvvei teşriiye haricindeki teşkilât ile müştagil», bildiğimiz İT Cemiyetinin en yüksek karar uzvudur (md. 4-5). Ama ne var ki, İT kendini resmen «Bir fırkai siyasiye» ilân etmiştir ve artık Cemiyet sözcüğü kaldırılmıştır. Vekil-i Umumî başkanlığındaki Kalem-i Umumî ise, bildiğimiz eski İT yasama grubunun ya da Fırkasının bir uzvudur. Böylece Cemiyetle Fırka arasındaki düzenleştirme (koordinasyon) her ay «muntazaman» toplanacak Meclis-i Umumî sayesinde sağlanacaktır (md. 6). Bu çözüm, daha önceki çözümlerden daha başarılı ve Fırkaya daha çok güven beslendiğinin bir işareti gibi görünebilir. Nitekim, Meclis-i Umumînin Mebusan Meclisi içinde ve dışında düzenleştirmeyi sağlamak için propaganda edilecek konuları saptamak, başka fırkalarla görüşmek ve anlaşmak, liva merkezleriyle haberleştikten sonra mebus adaylarını kararlaştırmak gibi hayli önemli yetkileri vardır (md. 7). Ne var ki başka maddeler yasama gruplarına karşı eski güvensizliğin sürmekte olduğunu açıkça gösteriyor. Bir kez Kalem-i Umumîyi oluşturan Vekil-i Umumî ve muavinlerini Kongrenin seçtiği Reis-i Umumî seçecektir (md. 11). Yani parlamento gruplarına Meclis-i Umumîdeki tem-

silcilerini seçme hakkı tanınmamıştır. (Dahası var: Vekil-i Umumî ve muavinlerinin mebus ve âyan olmaları konusunda hiçbir seçiklik yoktur. Demek ki, kuramsal da olsa, yasamayla ilgisiz kimselerin de bu görevlere seçilebilmesine bir engel yoktur.) İkincisi, Merkez-i Umumî üyeleriyle Kâtib-i Umumînin mebus ve âyan olamıyacaklarına dair açık bir hüküm vardır (md. 19). (TSP 218-25).

1916'da nizamnamede yapılan bir değişiklikle Kalem-i Umumî kaldırıldı (md. 4). Meclis-i Umumiye katılacak mebus ve âyanlar beş tane olup «âzayı müntehabe» olarak Kongrece seçilecektir. Demek ki, yetki, yine parlamento üyelerine tanınmamış, ama hiç değilse tek seçici Reis-i Umumî yerine daha demokratik sayılabilecek Kongreye seçim hakkı tanınmıştır. (md. 5). Vekil-i Umumîye gelince, bu, 1913'de olduğu gibi Reis-i Umumî tarafından seçilecektir (md. 11). Vekil-i Umumînin görevi parlamento grubuna ve idare heyetlerine başkanlık etmektir (md. 8) (TSP 226).

Yukarda, 1913 ve 1916 nizamnameleri üzerine anlatılanları özetlemek gerekirse, Meclis-i Umumî yoluyla İT'nin mebus ve âyanlarla, yüksek basamakta bir yönetim kurulu çerçevesinde uzvî bir ilişkiye girdiği söylenebilir. Bu ilişkinin demokratik olmayan yollardan sağlanmakta olduğu şüphesizse de, parlamento gruplarına karşı bir ölçüde bir 'yumuşama' olarak yorumlanabilir. Muhakkak kl bunda, Mebusan Meclisinin Balkan Savaşından sonra eskisinden daha az 'karışık' bir kurul olmasının etkisi büyüktür.

Soru 68 İT neden gizliliğe ve tedhiş yöntemlerine başvuruyordu?

İttihat ve Terakkî Cemiyetiyle Fırkası arasında sözü geçen ilişkiler dışında, ikinci bir özellik de Cemiyet işlerinin uzun bir süre gizli olarak yürütülmek istenmiş olmasıdır. İstibdat devrinde İttihat ve Terakki ihtilâlci bir dernek iken bu gizliliğin şaşılacak bir yanı yoktu. Ama Hürriyetin ilânından sonra bunun sürmesi birçok çevreleri rahatsız eden bir olay olmuştur. Cemiyetin 1908, 1909, 1910, 1911 Umumî Kongreleri kapalı olarak Selânik'te yapılmış, 1908 ve 1909'da seçilen Merkez-i Umumîler açıklanmamıştır. Bu gizli kapaklı kimliğe neden ihtiyaç duyulduğu araştırılmalıdır. Bu bakımdan çeşitli açıklamalar akla gelmektedir. Bunlardan birisi, Cemiyetin kendisine karşı cephe almış güçler karşısında zaaf duyduğu, bu zaafı gizlilikle gidermeğe çalıştığı olabilir. Gizlilik, karşı olanlar kime saldıracaklarını bilemedikleri için bir bakıma bir savunma yolu sayılabilirse de, bu

sefer de siyasal hasımlar gizliliği vesile edinip Cemiyetin kendisine saldırırlar. Nitekim İttihat ve Terakki bu çeşit saldırılara bol bol hedef olmuştur ve bu bakımdan hayli yıprandığını kabul etmek gerekir. (Akşin 1971)

Buxton'a göre gizliliğin nedeni siyaset sahnesinin dışında bulunarak temiz kalmak isteğidir. Böylece çeşitli siyasal baskılar, kayırma istekleri, başvuracak kişiler görünmediği için, Cemiyete yöneltilemiyecektir. Bu amacın varolduğu Cemiyetin başka bir özelliğinden de anlaşılmaktadır: Enver Bey'in adı geçen yazara söylediğine göre, İttihatçılar birçok ihtilâlci örgütlerin önderlik kavgası yüzünden yıkıldığını görerek Cemiyeti öndersiz, başkansız olarak yürütmek istemişlerdi. (Buxton,' 130, 134-5, 99). Nitekim «Bütün efrad-ı millet Terakki ve İttihat Cemiyeti âzasındandır, ben de reisleriyim.» diyen Abdülhamid'e İttihatçılar (öyle ileri sürülüyor), Cemiyette başkanlık yeri bulunmadığını belirtmişler. Gerçekten de 1912 Umumî Kongresine kadar Cemiyetin Merkez-i Umumîsinde başkanlık diye bir mevki yoktu, Kâtib-i Umumîlik de 1909 Kongresinde ortaya çıktı (Nızamname md. 6). Bu yerlere seçilenler, Cemiyetteki ilk planda sözü geçen kimselerden değildi (Hacı Âdil Bey, Prens Sait Halim Paşa). İttihatçıların Rumeli'de çeşitli teşkilâtlardan edindikleri tecrübeler de herhalde Cemiyetin içindeki eşitçilik ve dayanışma yönüne etkili olmuştur. 1909 tüzüğünün şu maddeleri bu konuda delildir:

«Madde 62- Efradın vücudu Cemiyetçe muhterem ve kıymettar bulunduğundan her fert şahsen bir felâket ve mağduriyete maruz bulunduğu anda mensub olduğu Kulüp heyet-i idaresinden müzaheret taleb etmek hakkını haizdir»

«Madde 64- Vezaiften maada hususatta efrad-ı Cemiyet arasında fark ve imtiyaz yoktur.»

«Madde 66- Efrad-ı Cemiyet beyninde uhuvvet ve samimiyeti katiye mevcud olup her zaman ve mekânda bu uhuvvet ve samimiyeti kat'iyenin devam ve teyidine heyet-i merkeziyelerle Kulüp idareleri itina ve dikkat etmekle mükelleftir.»

Hüseyin Cahit de Cemiyete girişini şöyle anlatıyor:

«Cemiyete girmek hususî merasim dairesinde vukua gelen bir muamele idi. Beni Nuruosmniye'de Şeref sokağında sonradan **Tesvir-i Efkâr** gazetesi olan eve götürdüler. Bir odaya soktular. Orada gözümü bağladılar. Başka bir odaya girdim. Elimden tutarak bir iskemlenin üzerine oturttular. Sonra, gözlerimi açtılar. Karşımda bütün başı kızıl bir nikap ile örtülü bir adam oturuyordu. Arkasında, duvarda hususî bir arma vardı.

Bu adam, şimdi tefsîlâtı hatırımda kalmıyan bazı vatanî hitabe-

lerde bulundu. Ve bana tabanca ve Kur'an üzerinde, Cemiyetin gayelerine sadık kalacağıma dair yemin ettirdi.»

Bu törende Balkan komitacılığının etkilerini sezmemek imkânsızdır. Karbonari teşkilâtının, Makedonya Bulgarlarının İç Teşkilâtının, İttihatçıları hayli etkilediği anlaşılıyor. Yine Hüseyin Cahit masonca etkileri, ya da kendi deyimiyle, İttihatçılığın tarikate yaklaşan yanlarını şu cümlelerle anlatıyor:

«(Cemiyet ruhunun) kuvvet teşkil etmesi ise bir nevi din ve mezhep, adetâ bir tarikat mahiyetini almasından ileri geliyordu... Memlekette bir İttihatçılık ruhu vücut bulmuştu. Bu adetâ mistik bir nüfuzdu. Vatan aşkı etrafında bütün fedakârlıkları, feragatleri topluyor ve aynı ideal uğrunda birleşenleri kuvvetli bir tesanüt hissi içinde tek bir vücut haline getiriyordu. Birbirlerinin yüzünü hiç görmemiş iki İttihatçı, tesadüfen birleşip de birbirlerinin İttihatçı olduklarını anlayınca derhal ruhlarında samimî bir yakınlık ve sıcaklık peyda oluyordu.» (**Fikir Hareketleri,** 89).

Demek ki siyasetin yıpratıcı kavga ve ihtiraslarından uzak durmak, üyeler arasında eşitlik ve kalenderliğe dayanan mistik bir kardeşlik bağı örmek isteği, Cemiyetin gizlilik içinde kalmasının ikinci bir açıklaması olmaktadır.

Üçüncü bir açıklama şu olabilir: Cemiyet, tüzüğü ile unsurların birliğini (ittihad-ı anasır), yani Osmanlılığı ülkü edindiği halde, üyeleri arasında ve tabiî bu arada Merkez-i Umumîde, Türk olmıyan kimse yoktu. Gizlilik, Cemiyetin Osmanlıcı programiyle Türkçü uygulaması arasındaki aykırılığı gizlemeğe yaramaktadır.

Dördüncü bir açıklama, siyasal amaçlarına ulaşmak için adam öldürmekten, yani yıldırma ve sindirmeden kaçınmıyan bir teşkilâtın gizlilik yolunu seçmesinin olağan bulunduğudur. Bilindiği üzere Hürriyetin ilânından sonra İsmail Mahir Paşa'nın, Hasan Fehmi, Ahmet Samim, Zeki Bey'lerin öldürülmelerinden İttihat ve Terakki sorumlu tutulmaktadır.

Yukarda yer alan bütün açıklamaların az çok bir payı bulunduğu kabul olunabilir. Şimdi gelelim en önemli ve bu bölümün başında havada kalan bir soruna: Neden İttihat ve Terakki Cemiyeti yer yer gizli-kapaklı, yer yer açık olarak Meclis-i Mebusandaki mebuslarına, yani Fırkaya tahakküm etti, neden onu bir âlet olarak kullandı, ona herhangi bir davranış serbestliği tanımadı? Bu sorunun karşılığı, şu soruya da cevap olacaktır: demokrasi ve özgürlük teziyle ortaya atılan İttihat ve Terakki neden demokrasiye ve özgürlüğe karşı bir tutum edindi? Bu konuda Tunaya'nın tespitleri şöyledir:

«Bir vakitlerin (daha doğrusu bir kaç sene öncesinin) kurtarıcı

partisi bizzat yıktığı Abdülhamid istibdadından daha beterini getirmiş, memleketi bir kaç kişinin keyfî idaresi altında inletmekte bulmuştur.»

«Hürriyeti getirmiş olması bir partiye hudutsuz kuvvet verebilir miydi, her şeyi yaptırabilir mi? Muhalefet soruya kesin cevap vermiş böyle bir teşekkülün zâlim, müstebit ve siyasî ahlâktan mahrum olduğunu tekrar tekrar ilân etmiştir: Kurtarıcılık istibdadı meşru gösteremezdi.»

«İttihat ve Terakki müspet işler başarmamış sayılamaz. Ne var ki bunları bir hürriyetsizlik iklimi içinde ve tedhiş metodlarına başvurarak yapmıştır. Bu tutumudur ki, İttihat ve Terakki hakkında affedilmez bir değer hükmü verilmesine sebep olmuştur.» **(Hürriyetin İlânı,** 48, 49, 52).

İttihat ve Terakki, neden bu yolda davranarak o gün ve bugün bu gibi sert yargıların hedefi olmuştur? (Bununla birlikte bu düşüncelerin tersi bir düşünce de var, hem de **The Times** gibi «muteber» bir kaynağın düşüncesi :

«...Cemiyet Kasım seçimlerini nerede ve ne zaman bir başarı ihtimali görürse elde etmeğe **(control)** kalkışacaktır. Bu siyaseti savunmak gereksiz, çünkü apaçıktır ki Osmanlı İmparatorluğunda meşrutî hükûmetin tutunabilmesi Parlamento ve yönetim mekanizmasının uzun bir süre İttihat ve Terakki Cemiyetini oluşturan okumuş sınıflardan 80.000 kişinin elinde bulunmasına bağlıdır.» (7/9/1908).

Times muhabiri uzun bir süre İttihatçıların, yani diplomalı yöneticilerin «güçlü» bir hükümet yolunu seçmelerini tabiî görüyor. Buna karşılık sorulacak soru şudur: İttihatçıların 1908'le 1918 arasındaki uygulaması ne derecede böyle bir meşrutî hükûmet sınırları içinde kalmış sayılabilir?)

İttihatçıların bu yolda davranmalarının nedenlerinden biri Türkçülüktür. Milliyetçilik belki ilk yankılarını Yeni Osmanlılarda buldu. Vatan ülküsü ulusçuluğun en ayırdedici niteliği idi ve bu ülkünün tanıtıcısı ve şampiyonu Namık Kemal olmuştu. Bununla birlikte, Namık Kemal, milliyetçiliğin bütün kapsamıyla yayılması halinde bir milletler mozayiği durumunda olan Osmanlı Devleti'nin parçalanacağını biliyordu. Onun için savunduğu milliyetçilik Türkçülük değil, garip bir buluş olan Osmanlı milliyetçiliği idi. Yani milleti ne olursa olsun -Türk, Arap, Rum, Ermeni, v.b.- Osmanlı yurdunda yaşıyanlar, yüreklerini ve duygularını bu Osmanlı yurduna bağlayıp tek bir Osmanlı milletinin üyeleri olacaklardı. Milliyetçiliğin heyecanı bu Osmanlılık ülküsüne yöneltilecekti. Ne var ki, milliyetçilik gibi bir akımın belirli bir mantığı vardır, kolay kolay istenilen biçimde değiştirilemez, hele

kendisine karşıt olan şeylerle birleştirilemez. Zaten Namık Kemal de -düştüğü çelişmeyi ayırdederek ya da etmiyerek- arada bir düpedüz Türk milliyetçiliğinin savunması sayılabilecek tutumlar ortaya koyuyordu. Hayatının sonuna doğru da Osmanlı milliyetçiliğinin umutsuz olduğunu iyice anlamış ve bu sefer de İslâmcılığa yönelmişti.

İttihatçılar kuşağı Namık Kemal'den milliyetçiliği, yurt (vatan) sevgisini öğrendi ama onun gibi bu ideolojiye su katmadı, onu saptırmadı: Türkçülüğü benimsedi. Çünkü bu kuşağı yoğuran en önemli olay Osmanlı Devleti'nin 1878 savaşında tam bir dağılmağa doğru büyük bir adım atmasıydı. Her ne kadar savaş esas Rusya ile Osmanlı Devleti arasında olduysa da, sonuç yine de milliyetçilik ilkesinin yeni bir zaferi oluyor, milletler bağımsızlık yolunda ilerliyorlardı. Yeni kuşak gidişin nereye doğru olduğunu görerek, Türk milletini uyandırmanın, onun çıkarlarını etkin olarak korumanın gerektiğini anlamıştı. Yoksa Türklerin Türk olmıyanların boyunduruğuna girmesi kaçınılmaz bir sonuç olacaktı. Bununla birlikte payandalarla da olsa ayakta duran bir İmparatorluk vardı; başkaları onu yıkmadan, sahiplerinin onu yıkması saçma olurdu. Onun için İttihatçılar Osmanlılığı benimsemiş göründüler: İmparatorluğun, çürük de olsa, desteklerinden biri buydu. Diğer bir destek, ya da birleştirici ilke olan İslâmcılığı da yedekte bulundurmayı ihmâl etmediler.

Ne var ki İttihatçıların görünüşteki siyasal programı olan Meşrutiyet, bütün gerekleriyle uygulandığında, gerçek siyasal program olan Türkçülükle bağdaşamıyacak bir ilke idi. Öyle ya, İmparatorluğun dört bir yanından gelecek mebuslar arasında her milletten kişiler olacaktı ve bunlar hem hükümeti denetliyecekler (dolayısıyla hükümet edecekler), hem de kanunları yapacaklardı. Müslüman mebuslar çoğunlukta olsalar bile, Türklerin azınlıkta bulunduğu böyle bir Meclisin Türkçülüğe uygun davranmıyacağı apaçıktı. Nitekim Abdülhamid'in ve ondan yana olanların I. Meşrutiyete son verilmesini savunmak için kullandıkları en önemli tez budur. Kabul etmek gerekir ki bu savunma hiç de yabana atılacak gibi değildir. Hele Osmanlı Devleti'nde, Türkçülük ülküsünü benimsemiş bir siyasal iktidar, ya Meşrutiyeti kaldırmak, ya da Meşrutiyetçi görünmekle birlikte siyasal özgürlüğe aykırı çeşitli yollardan Meşrutiyeti saptırarak programını uygulamak zorundaydı. Türkçüler için başka bir çözüm yoktu. İttihatçılar ne Türkçülükten vazgeçtiler, ne de Meşrutiyetten, böylece ikinci yolda karar almış oldular. (İttihatçıların niçin meşrutiyeti parola ve propaganda sembolü edindiklerine gelince: Meşrutiyet ve genel olarak liberalizm davası, Fransız İhtilâlinden bu yana bütün burjuva ihtilâlciler için hazır biçilmiş bir kaftan, daha doğrusu bir zorunlu-

luktu. Bunun önemli bir nedeni şudur ki, devrim yapanlar devrimden çıkarı olmayan başka sınıf ve zümrelerden destek sağlamak ve kendilerini de yüceltmek için mümkün olduğu kadar çok kimseye hitap edecek geniş bir program çizmek zorundadırlar. Abdülhamid'in I. Meşrutiyeti bastırmış olması da onun aleyhinde herhangi bir hareketin Meşrutiyetçi olmasını sanki kaçınılmaz kılan bir durumdu.)

İşte bunun içindir ki İttihat ve Terakki seçim işlerine bütünüyle hâkim olmaya, Fırka'yı ve dolayısıyle Meclis-i Mebusan'ı buyruğu altında tutmaya çabalamıştır. Bu işte büyük ölçüde başarı gösterilmiş, mebusların bağımsız davranmalarından çekinildiği zamanlarda ise yıldırma yoluna gidilmiştir. Bu yıldırma bazen silâhlı güçlerin tehditleriyle (Kâmil Paşa kabinesinin düşürülmesinde olduğu gibi), bazen de suikastlerle sağlanıyordu. Suikastler daha çok muhalif gazetecilere yapılıyordu ama, bütün muhaliflere ya da muhalefete kaymak isteyenlere (bu arada mebuslara) «ibret» olması isteniyordu. Yalçın'ın belirttiği gibi, İT kendisini Türklüğün koruyucusu olarak gördüğü için, iktidardan düşmeyi kabul edemiyordu. Zira onun düşmesi, Türklüğün düşmesi demek oluyordu. Aynı biçimde muhalefette çalışan Türkler de Türklüğe ihanet etmiş sayılıyorlardı. Bu durumda da İT'nin iktidardan düşmesi ancak hükümet darbesi ile mümkün olabilirdi.

Böylece İttihat ve Terakki'nin niçin bayrak edindiği Meşrutiyet düzeninin gereklerine uymadığını, niçin mebusları kendisine kavuk sallıyan bağımlı bir duruma getirdiği anlaşılmış oluyor. Osmanlı Devleti'nin şartları, İttihatçıların gerçek siyasal programiyle (Türkçülükle) birleşince İT'nin güttüğü siyaset sanki kaçınılmaz oluyordu. Yoksa, II. Meşrutiyet siyasetinin karşılıklı bir itişme halini alması İttihatçıların «kötü», «faziletsiz» kişiler olmalarından, ya da İttihat ve Terakki Cemiyetinin «kötülük yapmak için» çalışan bir örgüt olmasından değildir. Ayrıca şüphe yok ki İttihatçıların Makedonya'da görüp öğrendikleri Balkan komitacılığı, onların Hürriyetin ilânından sonraki zorba davranışlarını kolaylaştırmıştır. Ama İttihatçılar Rumeli'de yalnız komitacılığı öğrenmediler. Milliyetçilik uğruna aynı dinden bile olanların kanlı bıçaklı olduklarını ve en kirli, insanlığa en aykırı davranışlarda bulunduklarını yakından görerek, ve bu kavgaya katılarak pek yaman bir milliyetçilik eğitimi görmüş oldular. Bu yaşantıların sonradan Ermeni tehciri gibi olaylarda İttihatçıların karar ve davranışlarını etkilediği apaçık ortadadır.

İttihatçıların söz konusu davranışlarını doğuran bir etken daha vardır. Klâsik Osmanlı toplumunun yönetenler ve yönetilenler diye ikiye ayrıldığını kabul edersek, bu düzende yönetilenlerin yönetenlere karşı pek güçsüz durumda bulundukları görülür. Sonradan, özellikle

timar sisteminin bozulmasıyla taşrada yerel bazı güç merkezleri ortaya çıktı. Bunlar gücünü bir ölçüde toprak sahipliğinden ve zordan, bir ölçüde başka etkenlerden de alabilen, âyan, eşraf, müteneffizan diye adlandırılan geniş bir egemen sınıftı. Bu sınıf, tarihin belli dönemlerinde merkezde siyasal iktidarı dahi eline geçirmiştir. Meselâ, II. Mahmud'un tahta geçirilmesi olayında, bir süre, âyanlar Osmanlı Devleti'nde hâkim duruma geçmişlerdi. Her ne kadar bu hakimiyet fazla sürmediyse de merkez, yani «klâsik» yönetenler sınıfı taşrada ancak âyan sınıfının işbirliği ve aracılığı ile sözünü geçirebiliyordu. 1876 I. Meşrutiyeti, âyanların yeniden İstanbul'a dönerek merkez hükümetinin iktidarına ortak çıkmaları demekti. Çünkü mebusların büyük çoğunluğu âyan sınıfındandı. O zamanın Meclis-i Mebusan zabıtlarından bunun böyle olduğu açıklıkla ortaya çıkmaktadır. Mebuslar büyük bir şiddetle padişahından tahsildarına kadar yönetenlerin beceriksizliğini, işe yaramazlığını, sömürücülüğünü, hırsızlığını ortaya dökmüşler ve bu konunun üzerinde o kadar çok durmuşlardır ki kendileri de bıkmışlardır. İşte I. Meşrutiyet Meclis-i Mebusan'ının «taatil edilmesine» belki en önemli neden, yöneticilerin, âyanların bu çıkışlarından ürkmesi idi. Alemdar olayında olduğu gibi âyanlar siyasal iktidarı tamamen ellerine geçirmedilerse de, Meclis sayesinde iktidara ortak olabildiler. Yönetenler bu ortaklıktan çok ürktüler. Hem eksikliklerı ve kusurları yüzlerine vuruluyordu, hem de âyanların 1808'deki gibi hükümeti tamamen eline geçirmesi tehlikesi belirmişti. Böylece rahatları bozuldu, yolsuzlukları sürdürmek de zorlaştı. I. Meşrutiyet büyük ölçüde bu yüzden bastırıldı. Bastıranlar ve bastıranlardan yana olanlar çok defa bu işi İmparatorluğun Türklüğünü korumak için yaptıklarını sonradan ileri sürdüler. Yukarda da değinildiği gibi, böyle bir koruma söz konusu olabilirdi ve onun için bu savunma bir dereceye kadar yerindedir. Ama merkezdeki yönetenleri o zaman asıl korkutan ve Meşrutiyeti bastırmalarında en ağır basan -belki de kafalarında varolan tek seçik- güdü hiç şüphe yok ki Meşrutiyetin İstanbul'a getirip bir de kürsü ayırdığı âyanları, İstanbul'dan kovup onları susturmaktı. (Bu konuda ileri sürülen iddialara rağmen istibdat yöneticilerinin bilimsel anlamıyla Türk milliyetçisi oldukları bazı bakımlardan su götürür bir nokta sayılabilir. Gerçek ulusçuluk kültürel alanda olsun siyasal alanda olsun bir uyandırma, bir sarsma (agitation), bir örgütlenme, bir bilinçlendirme çabasını gerektirir. İstibdat devresindeki eğitim hamlelerine rağmen milliyetçilik sayılabilecek çabalar pek sınırlı ve pısırık kalmıştır. Buna karşı denilecektir ki, Osmanlı devletinin çok uluslu yapısı böyle ihtiyatlı bir davranışı gerektiriyordu- tabiî bu savunmaya denilecek bir şey olamaz.)

Hürriyetin ilânı âyanların, ya da aynı şey demek olan eşrafın, yeniden İstanbul'a dönüp, devlet işlerine kolaylıkla karışabilecekleri bir kürsü sahibi olmaları demekti. Yalnız ortada yeni bir gelişme vardı: bütün ülkeye hızla yayılmakta olan İttihat ve Terakki örgütü. Hatırlanacağı üzere I. Meşrutiyette siyasal parti olarak hiç bir örgütlenme söz konusu değildi. İttihat ve Terakki yönetenler sınıfının örgütü olduğuna göre, Meclis-i Mebusanın âyanlarla doluşmasını I. Meşrutiyetin yöneticilerinden fazla hoş görmesi beklenemezdi. Onun içindir ki elindeki imkânları âyanları seçtirmemek için kullandığı tahmin olunabilir. Ama ülkenin birçok yerlerinde âyan ya da eşraftan başkası seçilemiyeceği için böylelerinin de, mebus olduklarında, Cemiyetin isteklerine göre davranmaları sağlandı. Fırkayı Cemiyete bağımlı kılmak bu bakımdan da çok gerekliydi. Meclise İttihatçı olarak gelen mebuslar bu sıkıya gelemedikleri için, fırsat bulurlarsa muhalefete geçiyorlardı. Tabiî bunu yapmak zordu ve yürek istiyordu, çünkü İttihatçılar yıldırma yöntemleriyle çalışıyorlardı. Cemiyet Umumî Kongresinde Fırkanın pek sınırlı olarak temsil edilmesi, mebusların Meclisteki oylamalarda bağımsız olmayıp Fırka kararına göre oy vermek zorunda olmaları, Cemiyetin Fırkanın ağzı, kulağı, beyni durumunda, yani Fırkanın (ve dolayısiyle Meclis-i Mebusanın) Cemiyet elinde âlet olması, demek ki yalnız Türkçülük açısından değil, yönetenlerin Osmanlı devleti merkezindeki üstün durumlarını korumak için de gerekliydi.

İşe taşra açısından bakarsak, görürüz ki Cemiyetin taşrada herhangi bir yerde tutunabilmesi, orada İttihatçı niteliklerine sahip kişi, ya da kişilerin bulunmasına bağlıydı. Gördüğümüz gibi bu nitelikler 1) Türk olmak, 2) Diplomalı olmak, 3) genç olmak, 4) yönetici kattan olmak demekti. Tabiî bütün bu şartlar birçok kişilerde hep bir arada bulunmayabilirdi. O zaman meselâ gençlik şartından vazgeçilebilirdi, ya da yönetici kattan kişiler bulunmazsa serbest meslek sahibi kişilere başvurulabilirdi. Ama ülkü olarak bu niteliklere sahip kişilerin Cemiyet şubelerini kurması istenirdi herhalde. Ayrıca İttihatçılığın temel ilkelerinden vazgeçmenin söz konusu olmamasına çalışılırdı. Nitekim 1909 tüzüğünün 4. maddesi şöyledir: «Madde 4 — İkinci madde mucibince Heyet-i Merkeziye tesisi ve bunların merbutiyetinin tayini Merkez-i Umumînin takdirine muhavveldir.» Demek ki İttihat ve Terakki, ne pahasına olursa olsun teşkilâtını genişletmek peşinde değildir. Bir vilâyette ya da müstakil livada (sancak) aradığı nitelikte kişiler bulunmazsa, orada teşkilât kurmıyabilir. İstemediği kişilerle teşkilât kurduğunda da sıkı bir merkeziyetçilikle isteklerini yürütmek istemektedir. Aynı tüzüğün 15. maddesine göre Meclis-i Mebusandaki

İttihat ve Terakki Fırkasiyle münasebette bulunmak Merkez-i Umumiye aittir ve yine 29. maddeye göre vilâyet Heyet-i Merkeziyelerinin ödevleri sıkı bir merkezcilik içinde yerine getirilmektedir: «Merkezi Umumîden vukubulacak tebligat ahkâmına tevfik-i hareket, vilâyet dahilinde bulunan bilcümle merakiz ve şuabatı senede hiç olmazsa bir defa behemehal teftiş ve netice-i teftiş hakkında bir rapor tanzimi ile Merkez-i Umumîye irsal, vilâyet dahilindeki mevakide teşkilât iktiza ederse Merkez-i Umumîden müsaade istihsal ettikten sonra teşkilât icra....» Cemiyetin 1913 Kongresinde kabul edilen siyasî programında ise şöyle bir madde vardır: «Madde 15 — Her sancak merkezi umumice tayin edilen bir kâtibi mesul ile bir heyeti merkeziye tarafından idare olunur..»

Taşranın bir yerinde Cemiyet örgütü kurulduktan sonra oradaki mahallî güç dengesinde yeni bir boyut ortaya çıkmış olurdu. Cemiyeti eşraf dışı olanlar kurduklarına göre, eşrafla Cemiyet arasında bir karşıtlık doğmuş olurdu. Ayrıca, eğer söz konusu yerdeki yöneticiler diplomalı değilseler, ya da belki genç değilseler, Cemiyetle bu yöneticiler arasında da bir karşıtlık olacağı tahmin olunabilir. Sonra, İttihatçılık Türkçülük olduğuna göre, Türk olmıyan örgütlerle Cemiyet arasında da karşıtlık beklenebilirdi. Taşrada Cemiyetin örgütlenmesiyle ortaya çıkan bu karşıtlıklar üzerine fikir edinmek için Ürdün Emiri Abdullah'ın hâtıralarına bakabiliriz. Hürriyetin ilânından sonra Abdullah'ın babası Şerif Hüseyin, Mekke Emirliğine tayin olunur. Hicaz'a varıldığında çeşitli heyetler Emiri karşılarlar:

«Bir heyetin sözünü etmeden geçemiyeceğim: o da Türk İttihat ve Terakki Partisinin Abdullah Kasım başkanlığındaki heyetiydi. Cidde'de Emir'i partisi adına şu sözlerle karşıladı:

'Meşrutiyet Emirl'ne hoş geldiniz demek için geldik. Umulur ki kendileri Şerif Aun al-Refik ve Şerif Alice yürütülen eski yönetim usullerinden ve istibdattan uzak dururlar. Onlar Sultana hoş görünmek için keyfi bir yönetimde bulundular. Emir'i karşılarken bu memleket çağdaş usulleri ve ilerleme ve güvenlik için gerekli anayasa değişmelerini anlıyan bir önderi karşılamaktadır.'

Emir şöyle karşılık verdi: 'Babalarımın yerine Sultan Selim I tarafından tanınan şartlarla geçiyorum. Burası Tanrı'nın ülkesidir. Burada kişilere iyilik yapıp kötülükten çekinmeyi buyuran Tanrı'nın kanunundan başka kanun geçmez. Bu ülke hakkını korumak niyetindedir. Onun için herbiriniz işinize bakın... ve dedikodudan ve boşboğazlardan sakının. Sözünü ettiğiniz anayasayı yapan sultan, kendisinin ve seleflerinin Hâdim-ül-haremeyn-üş-şerifeyn sıfatından şeref duymaktadır; hâdim olan da efendi değildir. Bu ülke Tanrı'nın ana-

yasası ve kanununa ve onun Peygamberinin öğrettiklerine bağlıdır'» (61-2).

Başka bir örnek şudur: İT Fizan mebusu olarak Cami Bey'i seçtirir. Arap mebusları buna itiraz ederler. Zira Cami Bey subaydır, Fizan'ın yerlilerinden değildir. İttihatçılar onu genç, diplomalı, yönetenler katında ve Türk diye tercih etmişlerdir. Arap mebusları ise aslında onun Türklüğüne ve yönetenler sınıfından olmasına itiraz ediyorlardı. Bir örnek daha: İT nin 1908 siyasal programında sanki bir çeşit toprak reformuna (köylünün topraklandırılması) yaklaşan bir madde bulunduğu halde (md. 14), Fırkanın, birçok bakımlardan 1908 programından ayrılmayan 1909 yılındaki siyasal programındaki tarımla ilgili maddelerinde böyle bir şey yoktur. Böyle bir maddenin önce varolup sonradan çıkarılması. büyük toprak sahiplerinin önceleri İT yönetici kadrosuna yaklaşmadıklarını ya da yaklaşamadıklarını ve bu yüzden hemen istedikleri zaman etki yapamadıklarını gösterebilir.

İttihat ve Terakki kendilerine güvenebileceği adamlara taşra teşkilâtı kurdurmakla birlikte, seçimlerde çok defa - seçim şansını başka türlü koruyamıyacağı için - eşraftan kimseleri aday göstermek zorunda kaldığı tahmin olunabilir. Yine denebilir ki eğitim bakımından ileri bulunan ve İttihat ve Terakkinin Hürriyetin ilânından önce kök saldığı bir bölge olan Rumeli, İttihatçılığa Anadolu'dan çok daha yatkın bir yerdi. Rumeli'de ordunun daha çok hazır ve nazır olması, subayların da daha yüksek oranda diplomalı (mektepli) oluşu, bir de Rumeli'nin «topun ağzında olması» yüzünden Türklerin Ordu ve İT çevresinde ulusal cephe kurmak zorunluğunu duymaları, ayrıca bu duruma yardımcı olmuş sayılabilir. Öyleyse denebilir ki, mebus adaylığı konusunda İttihatçılar Rumeli'de âyanlara daha az tâviz vermek zorundaydılar.

Soru 69 : İT'nin iktidar konusundaki tutumu neydi?

İttihat ve Terakki, üzerine, aşağıda görüleceği gibi, pek çok görevler aldı ama bir şey yapmadı: hükümetin başına adamlarını koymadı. Kendisi için iktidar partisi diye söz edildiği halde, iktidarı eline almadı. İttihatçıları, muhaliflerini, yantutmayan incelemecileri bugüne kadar rahatsız etmiş bir meseledir bu. Öyle ya, programlarını Padişah'a zorla kabul ettirmiş, hükümettekilere istediklerini yaptırabilmiş, Meclis-i Mebusanda büyük bir çoğunluk elde etmiş, 31 Mart olayından sonra Padişah değiştirmiş bir parti vardı. Buna rağmen

istibdat yönetiminin vezirleri yine Babıâli'de uzun bir süre, 1913'e kadar hükümet ettiler. Hüseyin Cahit meselenin koyumunu şöyle yapıyor:

«Meşrutiyetin ilk kabinesine bakınız... Bu zatlar pek iyi ve muktedir nazırlar olabilirlerdi. Fakat inkılâp ile alâkaları ne idi? Saray istibdadına ve mutlakiyet idaresine karşı isyan yapmış ve padişahı zorlıyarak meşrutiyeti ilân ettirmiş olan bir siyasî teşekkülün yeni idarede hiçbir sözü olmıyacak mıydı? Bu sualler şimdi yirmi otuz senelik bir siyasî hayat tecrübesinden geçtikten sonra bizim aklımıza geliyor.»

Siyaset bilgisi ve yaşantısı az olan Osmanlılar için bu durum pek göze batmıyordu. Ama Hüseyin Cahit'in belirttiği gibi durumun garipliği yabancı gözlemcilerin hemen dikkatini çekti. Buxton da bu mesele üzerine eğiliyor, ve iki neden ortaya atıyor. Biri İttihatçıların genç oluşu. Kendisi 20-25 İttihatçı ile görüşmüş. Bunlardan yalnız üçü kırkın üstündeymiş, bir tanesi yirmi yaşındaymış. Diyor ki «Onlar (İttihatçılar) halkın bilgeliği yaşla birleştirdiğini, ak sakalla ağırbaşlılığı saydığını pek iyi biliyorlar. Kendilerini istiyerek ikinci planda tuttular.»

Hüseyin Cahit de şöyle diyor:

«Abdülhamit rejimini deviren cemiyet memleketin başına ben geleceğim demiyordu. İşi kendi akıntısına bırakıyordu. Bırakmamak da elinde değildi. Küçücük mevkideki adamların, ufak kâtiplerin, genç mülâzim ve yüzbaşıların bir kabine teşkil etmeleri imkânını iptida teslim etmiyecek olanlar kendileri idi.» (76).

Hüseyin Cahit bile o kadar yıl sonra böyle dediğine göre, gerçekten gençlerin işbaşına geçmesi o zamanki kafaların -İttihatçılarınki dahil- almıyacağı bir şeydi. (Akşin 1971).

Buxton'a göre ikinci neden İttihatçıların görgü azlığı idi. «Onlar (İttihatçılar) bugün başta bulunanların ideal yönetim adamları olmadıklarını kabul ediyorlar; yalnız, durumun tabiî bir gereği sonucu son hükûmette görev almışların dışında yönetim tecrübesi olanların henüz bulunmadığını ileri sürüyorlar.» (129, 131).

Böylece İttihatçılar meydanı ak sakallı Abdülhamit vezirlerine ve devlet adamlarına bıraktılar. Tek bir istisnayla: aralarındaki tek ak sakallı adam, İttihat ve Terakkiye Hürriyetin ilânından önce de çok hizmet etmiş bulunan Manyasizade Refik Bey, Kâmil Paşa kabinesinde, sonra da Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde Adliye Nazırlığı yaptı. Bu olayı Hüseyin Cahit **Tanin**'de (18/11/1324) alkışlamıştı:

«Mantık aranırsa, bu idare bütün bütün genç Osmanlıların ol-

mak lâzımdı. Yeni zamanlara yeni adamlar... Bu bir kanunu umumîdir... Refik Bey'in heyeti vükelâya girişi bu noktai nazardan bir mukaddimei icraat olmak itibarile haizi ehemmiyettir.»

Ama anlıyoruz k, Kâmil Paşa İttihatçılara Refik Bey'i kabineye alacağını söylediği zaman onlar karşı durmuşlar, yorgun ve rahatsız olduğunu, başarı gösterememesinin muhtemel olduğunu, böylece durumunun sarsılacağını bildirmişler. Kâmil Paşa da bu sözlere rağmen Refik Bey'i nazır yapmış. Görev almaktaki isteksizliklerini bu derecelere vardıran İttihatçılar, bundan başka bir de bu isteksizliği bir fazilet haline getirdiler. Zaten Cemiyet, «Cemiyet-i mukaddese», «müncî-i millet»ti. Cemiyet ve üyeleri yalnız yurt ve özgürlük sevgisi ile davranıyorlardı. Onlarda hırs-ı cah (mevki hırsı) yoktu. Sanki Nazırlık etmek yurt sevgisine aykırıymış gibi... Eski bir İttihatçı, Sn. Emin Gerçek, Cemiyetin o günkü davranışını mahviyet (alçak gönüllülük) diye övmüştür. İttihatçılar dünya nimetlerinde hiç gözü olmıyan, cennetten çıkma bir melekler zümresi olarak tanıtıldılar. Böyle olunca da «melekliğe» aykırı en ufak davranış büyük saldırılara açık bulunuyor, Cemiyet kendi propagandalarının kurbanı oluyordu. Belki de İttihatçılardan başka türlü davranış beklenemezdi. İktidarı ellerine almadıktan ya da alamadıktan sonra, bu durumlarını, «başaramamaktan korktuğumuz için» ya da «gençlerin işbaşına geçmesi bu ülkenin alışkanlıklarına aykırıdır» diye açıklıyamazlardı. Yaptıklarını yüceleştirmek yoluna gitmekten başka bir yol pek görünmüyordu.

Hüseyin Cahit, Cemiyeti yüceleştirme işinin Cemiyetten çıktığının, ve Cemiyetin bu yüce ölçülere göre yargılandığını tam ayırdetmezmiş görünerek konumuzu örnekleyen bir olayı şöyle anlatıyor:

«Bunlar (gazeteler) Kâmil Paşa'dan istizahı onu düşürüp kabineye kendimiz girmek yolundaki bir emele atfediyorlar ve bu yolda neşriyat ile efkârı kazanmak istiyorlardı. Hattâ gençlerden ve yenilerden kimlerin nezaretlere getirilmesi tasarlandığını bile yazıyorlardı... İnkılâbı yapan bir Cemiyetin hükümet idaresini tamamen ele almak değil, kabineye bir nazır sokması bile çirkin görülüyordu ve herkes de bunu ayıplamakta müttefik bulunuyordu!

Bu şayiâlardan ve bu iftiralardan **Tanin**'de bahsederken, âdeta ayıp bir şeyden kendimi müdafaa eder gibi şu satırları yazmışım:

(...) Bütün bu şayiatı kökünden kesmek üzere beyan edeyim ki hırsıcaha kapıldıkları ima ve hattâ tasrih edilen gençlerin hiçbiri Kâmil Paşa kabinesinin buhranı muhtemeli neticesinde hiçbir memuriyeti kat'iyen kabul etmiyeceklerdir.» (94).

Meşrutiyetin sonraki yıllarında, özellikle 1910'dan sonra, gençler

İttihatçı kabinelerde az çok yer almağa başladılar. Bir İttihatçının ilk kurduğu kabine, 13 Haziran 1913'de kurulan Sait Halim Paşa kabinesiydi. Bununla birlikte Paşa «tipik» bir İttihatçı sayılamaz. Bir kere genç kuşaktan değildi. Ayrıca İttihatçıların sözü geçer takımından olmadığı gibi, onun sadrıazamlığı «paravana»lıktan başka bir şey pek değildi.

Soru 70 Cemiyetin üstlendiği çeşitli görevler hangileriydi?

İttihatçılar kabineyi kurmadılar ama öyle bazı görevler yüklendiler ki, bir çeşit kamu hizmeti görmeğe başlamış oldular. Bunlardan ilki, Hürriyetin ilânından sonra yurtta ve özellikle İstanbul'da hüküm süren şaşkınlık içinde âsayişi korumağa yardım etmeleri olmuştur. Bu önemli bir işti, zira âsayiş bozukluğunun Meşrutiyet yüzünden olduğu düşüncesine meydan vermemek gerekti. Sonra da, kanunsuz davranışlarda bulunanlar bazan kendilerine İttihatçı süsü vererek kovuşturmadan kurtuluyorlardı. Zaten polis de şaşkınlığından ne biçimde davranacağını pek kestiremiyordu, zira istibdadın âleti olarak lekeli durumda bulunuyordu. Bu durumda Cemiyet, yayımladığı bir bildiri ile memurları ödevlerini yapmağa çağırdı ve zorlukla karşılaştıkları takdirde kendisine başvurmalarını istedi. Ayrıca Meşrutiyetin ilk günlerindeki sokak gösterilerinin fazla heyecanını yatıştırmak için Dr. Rıza Tevfik ve Selim Sırrı Bey'ler sokaklarda at üstünde kol gezmişlerdi. Bahriyedeki bazı küçük rütbeli subaylarla erlerin işlerini bırakarak topluca terfi istemeleri de hem Kumandanlığın, hem de İT'nin bildirileriyle kınanıyordu. (Bunun alaylıların ve alaylı adaylarının bir hareketi olduğu tahmin edilebilir. -Akşin 1971).

İT için ortaya çıkan başka bir zorluk vardı. Bazı İttihatçılar, ya da kendilerine İttihatçı süsü verenler, Cemiyeti iltimas yapmada, ya da hükümet işlerine karışmak için âlet ediyorlardı. Bunun için de Cemiyetin tutumunu açıklıyan bir bildiri çıkartmak gerekmişti:

«Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti muamelât-ı resmiye-i hükümete, bilhassa memurları tâyin ettirmek gibi teferruata kat'iyen müdahale eylemek hakkını haiz değildir.»

Oysa, dikkat edilirse, bu sözler meseleye fazla bir açıklık getirmemektedir, çünkü İT, böylece resmî hükümet işlerinden «teferruat» olmıyanlarına karışmayı mahfuz tutmaktadır. Hangi işlerin «teferruat» olduğu, hangilerinin olmadığı ise çok tartışma götürür bir iştir. İT için kamu görevinin ne kadar önemli olduğu ordu

birliklerine ettirilen yeminden (Ağustos 1908) anlaşılmaktadır. Yeminde, Meşrutiyeti kaldırmak için bir teşebbüs olursa:

«Hürriyet-i vataniyenin muhafazası uğrunda kanımın son katresi akıncaya kadar Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyetine muavenet edeceğimi ve her kim Cemiyet aleyhinde ika-ı fesada cüret eylerse kendi elimle öldüreceğimi...» denmekteydi. Bundan başka Meşrutiyet lûtfunu «bahşeden» Padişah'a, din, millet ve vatana bağlılıkla hizmet etmek de yeminde vardı. Ordunun hükümete bağlılığı söz konusu edilmiyordu. Meşrutiyet tehlikeye girerse, Meşrutiyet koruyucusu sıfatını takınan İT'nin yardımcısı ve ne olursa olsun onun koruyucusu olacaktı. Meşrutiyet düzeninde Padişah hükümet işlerine karışmıyacağına ve İT'nin sözünden çıkmıyacağına göre, ordu yalnızca İT'nin âleti idi. Bu arada hükümet «teferruatla» uğraşacaktı. Sonra Meclis-i Mebusan demek, İT Fırkası demekti ki, o da gördüğümüz gibi Cemiyetin buyruğundaydı.

Ahmet Rıza Bey'in **Neue Freie Presse**'ye verdiği bir demeç de yukardaki sonuçları pekiştirmektedir (**İkdam**, 23/9/1908):

«Bizim şimdi asıl vazifemiz Kanun-u Esasî dairesinde teşekkül eden heyet-i hükümeti irticaiyyun tarafından bir hareket vukuu tehlikesine karşı müdafaa etmktir... Zat-ı Hazret-i Padişahının vaad ve teminat-ı şahanelerinde sebat ederek Kanun-u Esasîyi ihlâl buyurmıyacağına itimad etmekte ve bu babda Kanun-u Esasî için hayatını göze aldıran orduya güvenmekteyiz.»

Demek ki «teferruat» olmıyan başlıca iş Meşrutiyet koruyuculuğu idi. Yine de, hangi şeylerin Meşrutiyet koruyuculuğu sayılabileceği, hangilerinin sayılamıyacağı da tartışma götürür. Bu anlatılanların ışığında İT'nin iktidarını bir «denetleme iktidarı» olarak tarif etmek mümkündür.

Cemiyetin üzerine aldığı görevlerden diğeri, yardım derneği işini görmektir. Hürriyetin ilânından sonra, herhalde Almanya'da kurulan donanma derneklerinden ilham alarak, Cemiyet, Niyazi ve Enver adlarını taşıyacak olan iki kruvazörün satın alınabilmesi için para toplama işine önayak olmuştu. 23 Ağustos 1908'de çıkan ve altı bin kadar evin yanmasına yol açan büyük Çırçır yangını üzerine bu paralar yangından zarar görenlere yardım için ayrıldı. Yine görüyoruz ki, İzmir'de bir deniz kazasında boğulanların yoksul ailelerinin Şirket-i Hamidiye aleyhinde dâva açabilmeleri için Cemiyet para yardımında bulunmağa hazırlanmaktadır. 1911 nizamnamesinde Cemiyetin bu görevi bir maddede de belirtilmektedir: «...züafaya yardım ve muavenet göstermek...» (Akşin 1971)

Cemiyetin görevlerinden biri de her yerdeki şubeleri vasıtasiyle

bir kalkınma derneği olarak hizmet görmektir. 1911 nizamnamesinin 13. maddesi şöyledir:

«Teşkilât-ı içtimaiyesi itibariyle İttihat ve Terakki bir kuvve-i müteşebbisedir. Bu teşkilât itibariyle vazifesi nesli hazıra gece dersleri küşad ve nesli âtiye mektepler tesis, gazeteler ve faideli kitaplar neşretmek, ziraat, sanayi ve ticareti teşvik eylemek... ahlâken necip, siyreten âdil ve müşfik olan Osmanlı milletini iktisaden faal ve fikren hür bir hale getirmeye çalışmaktır.»

Nitekim ilk başlarda Cemiyet, okul açmak ve yönetmek yolunda bir hayli çaba göstermiştir. 1908 Kongresinin kararları arasında kalkınma işi «terakki» adı altında önemli bir yer tutuyor ve «Ahalinin teşebbüsat-ı şahsiyelerini»nin uyandırılması öngörülüyordu.

Türkçü olduğu için, yukarıda sayılan görevleri yerine getirirken, Cemiyetin yapmak istediği, Türklüğün korunması ve yükseltilmesi idi. Osmanlı Devleti'nin yönetici sınıfını meydana getiren Türk unsuru, eğitim bakımından, iktisadî refah bakımından Müslüman olmıyan unsurların iyice gerisinde kalmıştı. Cemiyet bu açığı kapamağa uğraşırken ister istemez Müslüman olmıyanları bu duruma getirmiş olan dinî teşkilâtları taklit etmiş oluyordu. Gerçekten, Ortodoks kilisesi Rumlar için, Gregoryen kilisesi Ermenîler için, Hahamlık Yahudiler için, her alanda bir örgütlenme, bir gelişme merkezi görevini başarıyla yerine getirmişti. Cemiyet de aynı şeyi Türkler için yapmak istiyordu. Bu çabalar, hem Türkleri yüzyılların geriliğinden kurtarmak, hem de Meşrutiyetin eşitlik ilkesi sayesinde Müslüman olmıyanlara açılan yönetim görevlerinde ve okullarda Türklerin bu yeni gelenlerle mümkün olduğu ölçüde yarışabilmesi ve belki de Türklerin devlet ve çiftçilik işleri dışındaki alanlara da girebilmeleri için öngörülüyordu. «Teşebbüsat-ı şahsiye» demek, iş hayatı demekti- yanî sanayi ve ticaret hayatı.

Biliyoruz ki İttihatçılar Hürriyetin ilânından önce ve hemen sonra Türkçülüklerini saklamağa çalıştılar. Hürriyetin ilânında en sevinilecek olay olarak hoca, papaz ve hahamların kol kola dolaşmaları gösteriliyordu. Sanki bu, II. Meşrutiyetin bir sembolü idi. İttihatçıların, Osmanlılık ülküsünü bozmamak için kendilerine bile itiraf etmekten çekindikleri Türkçülükleri, olayların zorlaması karşısında Hüseyin Cahit'in kaleminden yavaş yavaş meydana çıktı. Önceleri Hüseyin Cahit, Rumların bir program hazırlamaları vesilesiyle şöyle yazıyordu (Eylül 1908):

«Memleketimizde artık Rum programı, Ermeni programı, Bulgar programı, ilah. gibi ihtilafı cins ve mezhebi ihtar edecek namlarla siyasî fırkalar vücut bulmasını arzu etmezsek yanlış bir emelde bu-

lunmuş olmayız zannederiz. Rum, Ermeni, Bulgar ilah. bugün artık hep Osmanlıdır... Siyasî fırkalarımız Rumluğa, Ermeniliğe, Bulgarlığa, Türklüğe göre ayrılacak yerde siyaset-i umumiyei dahiliye ve hariciyede takip edilecek meseleye (mesleğe) göre, itidalperveran, ifratperveran ve saire gibi namlarla birbirlerinden temeyyüz etmek memleketin selâmeti umumiyesini takdir etmiş olanlarca şayanı temenni bir keyfiyettir. Bir fırkai siyasiye içinde Türkler, Bulgarlar, Ermeniler, Rumlar görmek ve buna kısmen muarız diğer bir fırkai siyasiyede de gene aynı anasırı muhtelifei Osmaniyeyi hep mümteziç, hep kardeş halinde bulmak isteriz.»

Bu son cümle karşısında İT'nin durumu ne olacaktı? O zaman bu soru Hüseyin Cahit'e sorulsaydı, herhalde Cemiyetin bir «fırkai siyasiye» olmadığını ileri sürerdi. Ve belki de şu görüşe de katılırdı: Nasıl ki Rum Ortodoks kilisesine Türklerin ya da Ermenilerin katılması beklenemezse, Cemiyete de Türk olmıyanlar giremez. Ama Meclisteki İT Fırkasında elbette ki bütün Osmanlı unsurları temsil olunacaktı.

«Meşrutiyet Hatıraları»nda Hüseyin Cahit, Osmanlılık ülküsünün nasıl boş bir hayal haline geldiğini anlatıyor:

«İstanbul'da mebus intihabı yapılabilmek için, daha evvel, belediye teşkilâtı vücuda getirmek, belediye intihaplarını icra etmek lâzımdı. Adalar belediye dairesinde yapılan intihap neticesinde azaların hepsi Rum çıktı! Kınalı'da birçok Ermeni, Heybeli ve Büyükada'da birçok Türk olduğu halde içlerinden bir tanesi bile belediye azası olamamıştı. Çünkü Rumlar evvelden namzetlerini tesbit etmişler, verilecek rey varakalarını bastırmışlar, talimli bir ordu gibi intihap muharebesine girmişlerdi. Ötedenberi cemaat işlerinde intihap manevralarına alışkın idiler. Biz ise gayet acemi bulunuyorduk. Gözümüzü açmazsak İstanbul'dan bile bir tek mebus çıkaramamak tehlikesi vardı. (...) Bu tehlikeyi Türk efkârı umumiyesine haykırmak benim için bir vazife idi.» (85).

Hüseyin Cahit'in uyarmaları Rumların hiç hoşuna gitmedi. Böylece Rum gazeteleriyle Tanin arasındaki çatışma başlamış oldu. Çatışma ilerledikçe Hüseyin Cahit daha çok Türklük bilincine itilmiş oluyordu. «Millet-i Hâkime» adlı yazıyla kendinin ve İT'nin milliyetçilik anlayışını ortaya koydu (Kasım 1908):

«... Milleti hâkime olan Türkler bütün tebaaları için, cins ve mezhep hususunda hürriyeti tamme bahş ve ita ve bunu taahhüt etmekle kendi mevcudiyeti hayatiyelerini bile tehlikeye koymuşlardır.

...İstikbalde anasırı Osmaniyenin muhadenet (kardeşlik) ve ittihadı hakkında ne kadar kuvvetli ümitler beslersek besliyelim, bugün

bir vakai hakikiye şeklinde binlerce misali, delâili ile gözümüzün önünde durduğu için muhakkak olarak biliyoruz ki bu Devletin bakasını müslim unsur kadar istiyen yoktur. (...)

Demek oluyor ki biz müslim unsur memleketin şu halinde hayatımızı kurtarmak istersek hüküm ve nüfuzu kendi elimizde tutmalıyız ve anasırı saireye bunu kaptırmamalıyız.

...Parlamentoda gayrimüslim unsurlar gerek adeden, gerek adeden olmayıp ta bizim aramızdaki tefrikaya nisbeten bize faik zuhur edecek olurlarsa ne yapacağız? Meclis-i Mebusanı mı dağıtacağız?

...Gayrimüslimler de müslimler kadar hukuka nail olacaktır demek acaba bu memleket Rum memleketi, yahut Ermeni memleketi, yahut Bulgar memleketi olacak demek midir? Hayır, bu memleket Türk memleketi olacaktır. Osmanlı namı altında hep birleşeceğiz. Fakat Devletin şekli hiçbir zaman Türk milletinin menfaati mahsusası haricinde tahavvüle uğramıyacak, müslim unsurun menafii hayatiyesi hilâfında hareket olunmıyacaktır.

...Farzedelim ki Osmanlı parlamentosunda ekseriyeti mutlaka Rumlarda bulunsun ve Girit'in Yunanistan'a ilhakı meselesi müzakereye konulsun. Bunu tecviz etmiyecek, hattâ Yanya taraflarından da arazi terketmeğe kalkmıyacak Rum mebuslarının miktarı, insaf edilsin, acaba kaça baliğ olur?

Bu memleketi Türkler zaptetti. Fethetmek için yaptıkları fedakârlıklar tarihin en hayretbahş sayfalarını, en parlak mefahirini teşkil eder... Türklerin elveym ziri idarelerinde bulunan memalikte asırlardanberi devam etmiş hukuku tarihiyeleri hukuku fatihaneleri var. Bu memleketi anasırı gayrimüslimeden hiçbirinin menafil mahsusasına baziçe (oyuncak) yapamazlar.

...(Gayrimüslimler) Türklüğü yıkacak, hükümetin rengini Türk ve müslim hükümeti olmaktan çıkaracak emelleri kalblerinden, eğer varsa, silmeğe kendilerinde cesaret görmeli; ondan sonra bizim agûşu muhadenetimize bilâhavf ve endişe atılmalıdırlar...ne denirse densin, memlekette milleti hâkime Türklerdir ve Türkler olacaklardır.»

Müslüman olmıyan unsurları son derecede kızdıran bu yazı, Arap ve Arnavutların da canını sıkmış. Çünkü Müslüman deyimi kullanılmış olduğu halde, bunun onları gözetmek için kullanıldığı, «samimi bir hamle içinde» kaleminden çıkan «millet-i hâkime Türklerdir» cümlesinde ise yazının gerçek amacının açıklanmış olduğu, «Meşrutiyet Hatıraları»nda anlatılıyor. Öte yandan Cemiyet de gürültü çıkmaması, beliren ayrılığın derinleşmemesi için «bu hakikatin» ortaya atılmasını zamansız bulmuş, yazıdan hoşlanmamıştı. «Fakat» diyor Hüseyin Cahit, «bende o kanaat hâsıl olmuştu kl siyasette hiçbir tarafın

inanmadığı yapma ve savsaklama sözler ve tedbirlerle iş görmek imkânı yoktur.» Yazıdaki en önemli noktalardan biri de Meşrutiyet düzeninin ancak Türklerin güdümü altında hoşgörülebileceğinin belirtilmesiydi. Demek ki Türklerin hâkimiyeti altından çıkacak bir Meclis karşısında Meşrutiyete son verilecektir. Bu, İttihatçıların kafasındaki düşüncenin ta kendisidir. İttihatçıların, Meşrutiyetçiliği kayıtsız şartsız değildir. Ancak kendi buyrukları altındaki bir Meşrutiyete razıdırlar. Tabiî hiçbir siyasî örgüt açıklanmış programından ve sloganlarından kolay kolay vazgeçemez. Bu yüzden İttihatçılar, programları icabı olan Meşrutiyetin, istedikleri biçimde bir Meşrutiyet olması için gerekli tedbirleri almakta kusur etmemişlerdir.

Göze çarpan bir nokta da şudur: İttihatçılar için meşrutiyet ana gaye değilse, bunlar Abdülhamit yönetimine sanıldığından daha yakın düşmüş olmaktadırlar. Doğrusu da budur, çünkü istibdat yöneticileri ile İttihatçılar arasında aynı milletten, ve aynı yönetici sınıftan olmak gibi bazı ortak yanlar vardır.

Üzerinde durulacak başka bir nokta da, «Parlamentoda gayrimüslim unsurlar gerek adeden, gerek adeden olmayıp da bizim aramızdaki tefrikaya nispeten bize faik zuhur edecek olurlarsa ne yapacağız?» cümlesinde gizlidir. Madem ki Cemiyet Türklüğün teşkilâtıdır, o halde ona muhalefet etmek Türklüğü Rumların, Ermenilerin, Arapların vs. önünde zayıf düşürmek anlamına gelir. Bu sonuçtan pek az uzakta diğer bir sonuca geçilebilir: İttihatçılara muhalefet Türklüğü, yurdu düşmana satmak anlamını teşir. Böyle bir sonucun da Cemiyet komitacılığına, ortalığı yıldırma isteklerine gerekçe olabileceği meydandadır.

1913 yılına gelindiğinde Balkan Savaşının tokadını yemiş olan İT, karşısındaki asıl düşmanın iktisadî kimliğini ilk olarak keşfetmemiş de olsa, ilk kez resmî bir belgesine hayli açıklıkla bu yönde uğraşmayı «mukaddes gaye» olarak koyacak denli bilenmiş, bilinçlenmiş oluyordu: «Madde 2- İttihat ve Terakki Fırkası, siyaseti iktisadiyei milliyenin istiklâlini müşkülâta koyan ve ecnebilere taallûk eden imtiyazat ve istisnaatı maliye ve iktisadiyeyi ref'e çalışacağı gibi alelûmum kapitülasyonların dahi kaldırılması esbabını istikmal etmeği en mukaddes gaye addeder.» Bu madde hem Osmanlı Devletini sömüren emperyalizme, hem de onun hizmetinde ve koruması altındaki Müslüman olmayan azınlıklara karşı bir başkaldırma kararını dile getiriyor. Gerçi Arap halkı da Türkler denli sömürülüyordu ama, 1913 tarihinde artık İT'nin bu kararı İslâmcı olmaktan çok, Türkçü bir karar sayılabilir. İmparatorluğun ellerinden hızla akıp gitmekte olduğunu gören İT, kendine itiraf etmese de, bunun kalıcı olmadığını herhalde sezin-

lemişti. İmparatorluğu kaçıran İT'nin, bundan böyle emperyalizme karşı tavır almaması için bir neden kalmıyor, tersine, anayurdu da kaçırmamak için böyle bir tavır almak zorunlu oluyordu.

Soru 71 1909 yılında İT'nin denetleme iktidarını gerçek iktidara dönüştürme mücadelesi ve başlıca siyasal olaylar nasıl cereyan etti?

İT, iktidarın dizginlerini eline almak konusunda hazırlıksız olduğu görüşünde olmakla birlikte, bu durumun ilelebet devamına razı değildi. 31 Mart ayaklanması, denetleme iktidarı ile yetinmenin sakıncalarını açıkça göstermiş bulunuyordu. Duruma çare olmak üzere, İT'liler İngiltere'deki bir uygulamayı benimsemek istediler. Mebuslar, vekâletlerde «siyasî müşteşar» olarak çalışacaklar ve Vükela Meclisine de katılacaklar, böylece nazırlık için gerekli tecrübe ve bilgiyi kazanmış olacaklardı. O zamana değin de, denetleme işi çok daha yakından ve resmî bir yoldan yapılmış olacaktı. Ne var ki, bu tasarı büyük zorluklarla karşılaştı.

Abdülhamit tahttan indirilip 2. Hilmi Paşa hükümetinin kurulduğu gün (6 Mayıs 1909) Cavit ile Talât, M. Şevket'e koştular ve tasarılarını açıkladılar. Paşa, bunu toyca bir heves olarak değerlendirdi ve ciddiye almadı. Hüseyin Hilmi dahi, başta Dahiliye Nazırı Ferit Paşa olmak üzere, kabinenin karşı çıkması üzerine bunu pek beğenmediğini ve hiçbir ülkede müsteşarların kabinede yer almadıklarını söyledi. Sıra, sorunu Meclise götürmeğe gelmişti, çünkü Kanun-u Esasînin 67. maddesine göre mebuslukla bağdaşabilen tek «memurluk» vekillikti. Fakat güya İT'nin egemen olduğu Mebusanda da büyük bir muhalefet belirdi. Herhalde mebuslar, bunu, İT yönünden 'yakışıksız bir iktidar ihtirası' olarak değerlendiriyor olmalıydılar. Nitekim 12 Haziranda A. Rıza işarî bir oylamayı «kabul» diye ilân edince, gürültüler koptu. Yeniden yapılan bir oylamada, 2/3 çoğunluk elde edilemediği anlaşıldığından, iş -nedense- 5 gün sonra yeniden ele alındı. Fakat mesele, Cemiyetin içinde dahi tartışmalı olduğundan, tekliften vazgeçmek uygun görüldü (Ahmad 50-2).

Bunun üzerine İT, bazı adamlarını kabineye sokmak için harekete geçmek gereğini gördü. Haziran 1909'da Cavit Bey Rıfat Beyin yerine Maliye Nazırı oldu. İT için bu gerçekten önemli bir başarıydı. Bu sıralarda İT'nin H. Hilmi Paşadan hoşnutsuzluğunun arttığını görüyoruz. İT adına N. rümuzlu birisinin İngiltere'de Şark Meselesi Cemiyetine yazdığına göre, Paşa'ya karşı muhalefetin nedeni, İT'lilerin Bulgaristan'la ittifak tasarısını engellemesiydi. Bu devam ederse, Sad-

rıazam değişecekti. Talât Sadareti istememişti. Kâmil Paşa ile yakınlaşma söz konusuydu ama, bunun için İngiliz Elçiliğinin onu açıkça desteklemekten vazgeçmesi gerekiyordu. Nitekim İT'liler, Temmuzda Kâmil Paşa'ya giderek, bazı İT'lileri ve bu arada Dahiliye Nazırı olarak Talât'ı kabineye almak şartıyle, kendisini Sadarete getireceklerini söylediler. Paşa, buna doğrudan hayır dememekle birlikte Nazır adaylarının eksiklerine, bu arada Talât'ın üç lira maaşla posta memurluğu yapmış olmasına işaret etmişti. İttihatçıların bu tavır karşısında 'taş' kesildiklerini ve işin orada kaldığını tahmin etmek güç olmasa gerek. Bu arada İT'nin eski adamlarla dolu diye hükümete karşı eleştirileri devam ediyordu ve yapılan baskının sonucunda Dahiliye Nazırı Ferit Paşa hükümetten istifa etti ve yerine Talât geldi (Ahmad 53). Yine Tanin'in kampanyası sonucunda Ticaret ve Nafıa Nazırı Gabriyel Efendi istifa etmek zorunda kaldı ve yerine Hallaçyan Efendi getirildi (Türkgeldi 44).

Kâmil Paşa ile sözü edilen yakınlaşma, İT ile onun arasında olup bitenlerden sonra şaşırtıcı gelebilir. Bunun gerekçesi iki tane olabilir. Bir tanesi, H. Hilmi'nin M. Şevket'in çeşitli uygulama ve taleplerine karşı duracak bir kimse olmayışıydı. Buna karşılık, Kâmil Paşa'nın devlet adamı ağırlığı, M. Şevket'i durdurmasa bile frenleyecek bir durumdaydı. İkincisi, genel olarak mektepli kara subaylarının ve özel olarak M. Şevket'in Almanlara ve General Goltz'e olan yakınlığına bakınca, sivil İT'liler, Paşa'nın ağır basışını Alman ilişkisine bağlıyor olmalıydılar. Bu açıdan bakınca, Kâmil Paşa'nın İngilizciliği M. Şevket'in 'ilâcı' olarak görünmüş olmalıydı. Oysa M. Şevket'in nüfuzu ne ölçüde Alman ilişkisinden ileri geliyordu, tartışılabilir. Gerçekte Paşa, Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle ortaya çıkan ve İT'nin henüz doldurmaktan uzak bulunduğu bir iktidar boşluğunda ordu ve sıkıyönetim gibi silâhlarla yerini aldığı için güçlüydü -Almanya ile ilişkilerden ötürü değil. Kâmil Paşa'ya gelince, İngiliz ilişkisi -o zaman sanılanın tersine- onun gücünü değil, zaafını teşkil ediyordu. Çünkü 1907'de üçlü İtilafın oluşmasıyle birlikte İngiltere, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında seçimini yapmış bulunuyordu. (Fransa, bu tercihini 1894'te yapmıştı.) İngiliz ve Türk siyaset adamları bu durumun ne ölçüde bilincindeydiler bilinemez ama, Rus ittifakı, Rusya'nın Türkiye'deki emelleri dolayısıyle İngiltere'yi Osmanlı Devletinin mezar kazıcısı olmaya itiyor, İngiliz-Osmanlı dostluğu da böylece bir imkânsızlık haline geliyordu. Hüseyin Cahit gibi bir siyaset yazarının yıllar sonra kullandığı şu cümle hayli şaşırtıcıdır: «Hakikat, meşrutiyet hareketinden sonra Türkiye'nin İngiliz ve Fransız politikasından ayrılıp da nihayet Almanlarla birleşmesi cihan siyaset tarihinin en garip, zâhiren

en ihtimal verilmiyecek tecellilerinden biridir.» (**Fikir Hareketleri**, sayı 145). H. Cahit'in bu konuda gösterdiği anlayışsızlığın önemli ölçüde iç siyasetin sebep olduğu bir 'miyopluktan' kaynaklandığı anlaşılıyor. Şöyle ki, Abdülhamit Alman siyaseti izlediğine göre, meşrutiyetin İngiliz-Fransız siyaseti izlemesi gerekirdi sonucu herhalde zorunlu gibi gözükmekteydi ona.

Bugün emperyalizm kuramını aşırı derecede (yani, yerli etkenleri hesaba katmamacasına) benimsemiş bazılarının yaptığı gibi, o dönemin sivil bazı İT'lileri de M. Şevket ve subayların arkasındaki Almanya'nın rolünü oransız ölçüde büyültüyor, bu yüzden belki de garip bir biçimde ve istemeyerek kendilerini İngiliz uydusu durumuna sokuyorlardı. Sorunu keskinleştirip bunalıma dönüştüren, Lynch olayı oldu. Fırat nehrinde gemi işleten Hamidiye Şirketi ile aynı işi yapan İngiliz Lynch Şirketinin yeni bir düzenlemeyle 75 sene süreyle ve yüzde ellişer payla birleştirilmesi söz konusuydu. Hükümet ve başta Hüseyin Cahit, bazı İT'liler bundan yanaydılar. Buna karşılık, M. Şevket ile diğer bazı İT çevreleri karşıydılar ve Lynch'in imtiyazına son verilmesini istiyorlardı. Birincilerden bazısı, Paşayı ve Goltz'u, İT'yi devirip Almanlara hizmet edecek askerî bir hükümet kurmağa çalışmakla suçlayacak dereceye kadar vardırdılar işi. 22 Aralık 1909'da **Tanin** sıkıyönetim divanıharbi tarafından kapatıldı. Oysa Lynch işine karşı koyanlardan biri **Tanin** yazarlarından Bağdat mebusu Babanzade İsmail Hakkı idi. Arap mebuslarla Iraklılar da karşıydılar. Alman emperyalizminin Bağdat demiryolu ile kazanmış olduğu nüfuzu Hindistan dolayısıyle çok daha yakın tehlike olan İngiliz emperyalizmi ile dengelemek, herhalde ideal çare değildi. Kaldı ki, demiryolu yapımı büyük sermaye gerektiren bir işken, nehir gemiciliği için yabancı sermaye herhalde o denli onsuz olmaz bir unsur değildi. Belki de M. Şevket'in muhalefeti salt Alman dostu olduğundan değildi de, gerçekten bu işi sakıncalı bulduğu içindi. (Hattâ belki Bağdatlı oluşunun da bir payı vardı.) Hüseyin Cahit, 1936'da yayımladığı anılarında, hâlâ, % 50 üzerinden de olsa, Lynch'e 75 yıllık bir hayat hakkı vermeyi hararetle savunuyor ve Lynch'in imtiyazını kaldırmak almaşığını, Osmanlı Devleti «âciz ve zayıf» diye, ciddiye almağa yanaşmıyordu (**Fikir Hareketleri** dergisi). **Tanin**'in bu sırada ve Lynch işinden dolayı kapatılmış olduğunu da nedense anmıyor.

Sonuç olarak Sadrıâzam, Lynch imtiyazıyle ilgili olarak Mebusandan güvenoyu istedi ve neredeyse oybirliğiyle bunu elde etti. Buna rağmen, 28 Aralıkta istifa etti. İT'nin doğrudan H. Hilmi ile pek büyük bir meselesi olduğu söylenemez. Bildiğimiz, Bulgaristan ittifakı sorunu, Paşa'nın M. Şevket'le başedememesi ve Lynch imtiyazı gibi

nedenler vardı. Ahmad'ın da işaret ettiği üzere, son mesele, alınan güvenoyuna rağmen, herhalde en ağır basanı idi, zira Iraklılar Lynch işine çok muhaliftiler. Gelen Hakkı Paşa kabinesi Lynch imtiyazını iptâl etti ve o bölgede İngiltere için peylenmiş olan bazı imtiyazları da vermedi.

Buraya kadar yürütülen tahlil bana doğru gibi görünmekle birlikte, bazı noktalardan kısa vade için ayrı bir görüş de öne sürülebilir. Şöyle ki, İngiliz-Rus ittifakı son tahlilde bir İngiliz-Osmanlı dostluğunu imkânsız kılıyor idiyse de, kısa vadeler içinde bir İngiliz-Osmanlı yakınlaşmasını, ya da İngilizlerin daha dostça ya da daha az düşmanca bazı davranışlarını imkânsız kıldığı söylenemez. Kaldı kl, İngilizler Ruslarla olan yakınlıklarına önem vermekle birlikte, ötedenberi denge ve kara savaşma 'bulaşmama' siyasetini gütmüş bir devlet olarak, çok katı tutumlardan uzak kalmışlar, her zaman seçenekleri kendilerine açık tutmayı tercih etmişlerdir. Nitekim, Bayur'dan öğrendiğimize göre, Rus belgelerinde, II. Meşrutiyetin Kâmil Paşalı hükümetleri sırasında İngilizlerin Türkleri kayırmalarından şikâyet ediliyormuş (Bayur II, 1, 31). Bu kayırmanın büyük ölçülere vardığı tahmin edilemez ama, yine de üzerinde durmaya değer. O zaman da Lynch işindeki tutumun yanlış olduğunu, başkalarına ve özellikle Almanlara imtiyazlar verilirken ve eskileri muhafaza edilirken, hukuken yetki bulunsa dahi, bir İngiliz imtiyazının iptali (ve başka imtiyaz taleplerinin geri çevrilmesi) hiç değilse kısa vâdede yanlış davranışlar olarak değerlendirilebilir. Bu tahlil doğruysa, Lynch işinin İT'nin İngiltere ile olan ilişkilerde bir dönüm noktası teşkil ettiği, bundan böyle İngilizlerin kesin olarak olumsuz bir tavır içine girdikleri söylenebilir. İhtimal bundan sonra Meşrutiyet hükümetlerinin karşılaştıkları aksiliklerde (iç isyanlar, dış savaşlar) İngiliz parmağını ya da İngiltere'nin edilgin husumetini aramak uygun olur.

Soru 72 İT'nin Mahmut Şevket'le ilişkileri açısından Hakkı Paşa hükümeti nasıl tahlil edilebilir?

12 Ocak 1910 günü Hakkı Paşa hükümeti ilân edildi. Bu hükümetin iki önemli özelliği vardı. Biri, İT'li nazır sayısındaki önemli artıştır. Dahiliyede Talât, Maliyede Selânik Mebusu Cavit muhafaza edildiği, Maarife Bağdat Mebusu İsmail Hakkı, Evkafa Niğde Mebusu Hayri Beyler getirildiği gibi, Şeyhülislâm olan Âyan üyesi Musa Kâzım Efendi İT'ye yakınlığı ile tanınmış, hattâ muhaliflere ve Hüseyin Cahit'e göre Mason (kendisi şiddetle yalanlamıştır) olan bir kimse-

dir. Ayrıca Adliye Nazırı ve Şûrâ-yı Devlet Reisi olan Necmettin Molla'nın ve Hariciye Nazırı olan Rifat Paşanın mebus oldukları da kayda değer, zira H. Hilmi kabinesinde Âyan üyeleri çoğunluktaydı. Hakkı Paşa hükümetinin ikinci önemli özelliği, Mahmut Şevket'in Harbiye Nazırı olarak kabineye sokulmuş olmasıdır. Hakkı Paşa, böylelikle, kabinenin dışından kabineye bazı şeylerin zorla benimsetilmesi garipliğinin son bulacağını, belki de bu yoldan M. Şevket.le tartışmak, onu ikna etmek imkânlarının doğabileceğini ummuş olsa gerektir. Bu umudun gerçekleşmediğini göreceğiz. O derecede ki, kabinenin birinci özelliğinin İT'yi denetleme iktidarından çıkarıp gerçek iktidara yaklaştırması beklenebilecekken, ikinci özellik dolayısıyle bu, olamamıştır.

Hakkı Paşa'nın geçmişine bir göz atalım. Mülkiyeyi birincilikle bitirdikten sonra, Mabeyin mütercimi oldu. Hukuk, siyaset ve tarih konularında birçok yüksek okullarda ders verdi. 1894'den itibaren de o zamana değin yabancılara verilmiş olan Babıâli hukuk müşavirliği görevine getirildi. Hürriyetin ilânından sonra Salt Paşa hükümetinde Maarif, Kâmil Paşa hükümetinde Dahiliye ve Maarif Nazırlığı yaptı. Nezaret görevindeyken yaptığı tensikat bir çok gürültü ve tepkilere yol açtığından, Meclis açıldığı sırada Roma'ya büyükelçi atanmış ve Sadarete gelinceye dek bir yıl orada kalmıştır. İT'nin, Sait ve Kâmil Paşalardan ağzı yandıktan sonra, daha kolay idare edilebilir diye Hüseyin Hilmi'yi Sadarete getirdiği söylenebilir. İhtimal ki 8 yaş daha genç olan 46 yaşındaki Hakkı Paşa'nın tercih edilmesi, onun daha da kolay idare edilebilir bir kimse sayılmasından ileri geliyordu. Ama bu da, Mahmut Şevket'e söz geçirilememesi anlamını taşıyordu. Nitekim, durumun normalleştiği gerekçesiyle sıkıyönetimin kaldırılacağı hükümet programında vaad edildiği halde, sıkıyönetim silâhının başlıca kullanıcısı M. Şevket'in karşı koyması yüzünden olacak, bu sağlanamadı. Hakkı Paşa, zevkine düşkün, neşeli, geniş yürekli bir kimse olup, sadrıazam olduğu zamanlarda dahi akşamları Beyoğlu'nun «münasebetsiz» eğlence yerlerine giden, oralarda yaya dolaşan, briç oynayan, benzeri görülmemiş bir Osmanlı devlet adamıydı.

Mesrutiyet hükümetlerinin yönetimi düzene sokma çabaları, büyük ölcüde malî ıslahata bağlıydı. İT'nin içinde Cavit Bey, daha baştan, bunu yapacak adam olarak sivrilmişti. Fakat daha kabineye girerken, Cavit Beyin çetin sorunlarla karşılaşacağı belli olmuştu. Zira selefi Rıfat Beyin kabineden ayrılmasının nedeni, Abdülhamit'in Sarayında bulunup da ordu kasalarına konulmuş olan 550 bin küsur lirayı M. Sevket'in Maliyeye vermeyi reddetmesiydi. Yeni düzenin çabaları sayesinde devlet gelirlerinde önemli bir artış meydana gelmek-

le birlikte, başta M. Şevket, ordu, askerî güvenliğin âcil ihtiyaçlarını öne sürerek, bu olanakların iktisadî yararı olan alanlara ayrılmasına karşı çıkıyordu. Nitekim iş, 16 Haziran 1910'da Meclise geldiği zaman, M. Şevket savunmanın partilerüstü ve hayatî bir sorun olduğunu belirterek, 9,5 milyon liralık askerî bütçenin dışında, 5 milyon liralık olağanüstü bir ödenek istedi. Cavit Beyin kalkıp bu talebin reddini istemesi, boşuna oldu. Meclis, Paşa'nın dediğini yaptı. Hükümetin ortak bir görüşü olmayışı, bu tartışmaların âdeta Sadrıazamın dışında cereyan edişi, dikkati çekiyor. Sonuç şu oldu ki, Cavit, yeni bir borç almak için Fransa'ya gitmek zorunda kaldı.

Daha ciddî bir ilke sorunu, Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) dolayısıyle çıktı. Bu kuruluş, bütün devlet dairelerinin harcamalarını denetleyecekti. 1910 sonbaharında M. Şevket bazı ihtiyaçları için Maliyeden ödenek isteyince, Nezaret, bu ihtiyaçlar için Harbiye bütçesinde ödenek bulunduğunu ısrarla savundu. Bunun üzerine, M. Şevket istifa etti (16? Ekim). M. Şevket'i uzlaşmaz bir tavır almaya teşvik eden, Bayur'a göre, Harbiye Nezareti Süvari Dairesi 2. Başkanı Miralay Sâdık Beydir. Bu ilişki, bundan sonraki olayları açıklamak bakımından son derecede önemlidir (Bayur II, 1, 55-7). Aslında Paşa'nın istifasına İT'nin çok sevinmesi gerekirken, hiç de öyle olmadı. Halil, Rahmi ve Dr. Nâzım Beylerden kurulu bir heyet, Paşayı vazgeçirmek için ayağına gitti. Bu ziyarette Paşadan gördüğü soğuk muameleyi de sineye çekerek, Harbiye Nezaretinin Divan-ı Muhasebat denetimine tâbi olmamasını (bu hususun Mebusanın onayına sunulması şartıyle) kabullenmek zorunda kaldı. 24 Aralıkta Paşa, Nezaretinin bütçesinde 3 milyon liralık bir nakil yapmak için Mebusandan yetki istedi ve bazı muhalefete rağmen, bunu elde etti. Cavit, Maliyeden ayrıldıktan sonra yerine gelen Nail Beyle Paşa arasında yine öncekine benzer bir uyuşmazlık oldu (Ağustos 1911). Nail Bey hem Harbiye bütçesinin miktarına, hem de bu Nezaretin Divan-ı Muhasebat denetiminden muaf olmasına itiraz ediyordu. Nail Bey istifa edeceğini söylüyor, M. Şevket ise evine kapanıyordu. Bunalımın nasıl sonuçlanacağı belli değilken, İtalya'nın savaş ilânı araya girdi (Ahmad 69-75).

Biraz önce, M. Şevket'in istifası karşısında İT'nin sevinmesi gerektiğine, oysa öyle olmadığına işaret etmiştik. İT'nin bu durumu, kabine sandalyelerinin bir çoğunu işgal etmesine rağmen, gerçek iktidar olmaktan henüz ne denli uzak olduğunu gösteriyordu. İT'nin hem orduya, hem de ne ölçüde köstekleyici olursa olsun, bir 'ağabeye' hattâ bir 'babaya' ihtiyacı vardı. Paşanın istifası karşısında eli ayağı tutuşmuştu. Geçmişteki 31 Mart deneyi ve o sıralarda muhalefetin gelişmesi, iç isyanlar, onları böyle bir telâşa sürüklüyor olmalıydı.

Soru 73 Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesi açısından 1910 borçlanması nasıl değerlendirilebilir?

İT çağdaş bir devlet kurmak istiyordu ve bunun onsuz olmaz bir ögesi de bağımsızlıktı. Osmanlı Devletini bağımlılık yoluna iten en önemli olay ise dış borçlardı. Fakat iktisaden geri bir ülkenin kendi malî kaynaklarının bir anda bollaşması beklenemeyeceği gibi, idarî tensikat ve askerî ıslahat da büyük para imkânlarının sağlanmasını gerektiriyordu. Nitekim 1908 ve 1909 yıllarında Osmanlı Bankası ile toplam 11. 711. 128 liralık bir borçlanmaya gidildi. Bundan başka 1910 ve 1911 yıllarında Soma-Bandırma ve Hüdeyde-Sana (Yemen) demiryolu borçlanmasını görüyoruz. İşte bu borçlanmalardan 7.000.004 liralık ikincisi, verilen bir mücadele ile ve gerek yurt içi, gerekse yurt dışı tepkilere rağmen, Düyun-u Umumiye kefaleti olmadan gerçekleştirildi. Hüseyin Cahit bu vesileyle şunları diyor: «Türkiye'yi benimsemiş ve sağmal bir inek gibi kullanmağa alışmış olan Avrupa'nın malî mahafilinde genç Türklerin bu cüreti kıyamet kopardı.» Hattâ Düyun-u Umumiye Meclisindeki üyelerden biri hükümeti protesto etmeye kalkışmıştı. (Fikir Hareketleri, sayı 133).

O zamana kadarki dış borçlanmalarda Düyun-u Umumiyenin kefaleti şartı koşulmuştu alacaklılarca. Düyun-u Umumiye, Osmanlı Devletinin 1875'deki iflâsı üzerine, 1881'de çeşitli ülkelerdeki alacaklıları temsil etmek ve alacaklara karşılık gösterilen vergi kaynaklarını bizzat tahsil edip alacaklılara ödemek üzere kurulmuş olan bir çeşit bağımsız malî kuruluştu. İT ve Cavit Bey, Düyun-u Umumiyenin teminatı olmadan da borç alabilmelerinin mümkün olması gerektiğini savunuyorlardı. Zira meşrutî Osmanlı hükümetinin daha fazla itibarı olmak gerekirdi. Düyun-u Umumiye kefaletinin en büyük sakıncası, o borçlanmaya karşılık gösterilen devlet gelirinin artık bu idarenin denetimine geçmesiydi. Başka bir deyişle, borcu ödemek için ayrılmış gelirleri toplama işini Düyun-u Umumiye yapıyordu. 1910'da Cavit, özellikle askerî ihtiyaçlara para bulmak için Fransa'ya gitti. Ahmad, Osmanlı dış borçlarının % 55'ine sahip olduğu için Fransa'ya başvurmanın doğal olduğunu söylüyorsa da, bağımsızlık açısını düşünenler için belki böyle olmaması gerektiği de savunulabilir. Bunda Cavit Beyin Fransız çevrelerine olan yakınlığı, Fransız malî kurumlarının olanakları, % 55'lik payları dolayısıyle Fransızların bu yeni borcu da sağlamak için daha istekli olabilecekleri gibi gerekçeler de akla geliyor.

Fakat Fransız hükümeti, bağımsızlık dâvâları güden, ve Maliye ile Düyun-u Umumiye arasındaki yazışmaları Fransızca yerine Türk-

çe yapmak gibi yabancı sermayeye karşı 'soğuk' tavırlar takınmak isteyen İT'ye, artık bir 'ders' vermek kararındaydı. Dolayısıyle, Cavit Bey Düyun-u Umumiye teminatını ve Nezaretini Osmanlı Bankasına tâbi kılmayı reddedince, Osmanlı Bankası borç vermeğe yanaşmadı. (Arada Fransa'dan silah satın alma şartının da ileri sürülmüş olduğundan bahsedilir.) Oysa İstanbul gümrüğünün gelirleri karşılık olarak gösteriliyordu. Bunun üzerine, Cavit, diğer 4 Fransız bankasıyle ve istediği şartlarla 11 milyon liralık bir borçlanma anlaşması yaptı (5 milyonu 1911 için). Ne var ki, 3 Eylülde Dışişleri Bakanı Pichon tahvillerin Paris Borsasına kabul edilemeyeceğini bildirdi. Bu, tamamen siyasal bir olay haline geldiği için, İngiliz malî çevreleri de olumsuz bir tavır içine girdiler. İngiliz ve Fransız dostluğuna büyük önem verdiğini söyleyen İT, böylece pek müşkül bir mevkide kaldı.

İşte bu sırada Almanlar imdada yetiştiler. İstanbul'a gelen bir Deutschebank heyetiyle yapılan 7 Kasım 1910 günlü bir anlaşmaya göre, Almanlar, 7 milyon lirası 1910'da, istenirse 4 milyon lirası 1911'de verilecek, 11 milyonluk bir borçlanmayı Cavit'e uygun gelen şartlarla kabul ettiler. İT,İngiltere ve Fransa ile dost olmasının pek kolay olmayacağını hissetmiş olmalıydı. Fakat İttifak devletlerinden İtalya'nın 1911'de Trablusgarp'a saldırması bu izlenimi daha bir süre için silmiş oldu (Ahmad 75-80).

Soru 74 Hakkı Paşa hükümeti zamanında muhalefet nasıl gelişti?

31 Marttan hemen sonra Türkiye'de muhalefet yapmanın ne denli zor bir iş olduğu tahmin edilebilir. Ortalığa sert bir sıkıyönetim ve 'bizden olmayan 31 Martçıdır' zihniyeti egemendi. Bu ortamda Dr. İbrahim Temo ile Dr. Abdullah Cevdet'in kurmuş oldukları ılımlı ve 'uygar', ademimerkeziyet gibi tehlikeli sayılabilecek dâvâları olmayan Osmanlı Demokrat Fırkasının dahi çalışması çok zor oluyordu. Fırka birçok engellemelere uğruyor, çıkardığı gazeteler sürekli olarak sıkıyönetim tarafından kapatılıyordu. Oysa bu Fırkanın iki kurucusu daha önce İT'yi kurmuş kimselerdi ve kadrolarını, çoğunlukla hukuk öğrencisi olan kimselerce 7 Aralık 1907'de gizlice kurulmuş olan Selâmeti Umumiye Kulübü mensupları oluşturuyordu (TSP 152-3). İbrahim Temo İT ile bağını koparmıyor, Türk olmayanların İT karşısındaki hoşnutsuzluğunu ılımlılaştırmağa çalışıyordu. Fakat İT'nin tahammülsüzlüğü dinmek bilmiyordu. Temo'ya göre, Harbiye Nazırı M. Şevket, Fırkanın Kâtib-i Umumîsi Fuat Şükrü'ye baston göstererek, «Sizi sopa

altında gebertirim.» demiş. Temo, 1910 yılının sonunda, ihtimal hayal kırıklığının sonucu olarak, yerleşmek üzere Romanya'ya dönüyordu. Arnavut olan Temo için, Arnavutluk'ta çıkan iki isyan, nerhalde Müslümanlar arasında dahi ittihad-ı ânasır ülküsünün ne denli zor, hattâ imkânsız olduğunu gösteriyordu. Öte yandan, Fırkasına yapılan zulüm derecesindeki baskıların da onu çok etkilediği tahmin edilebilir.

14 Kasım 1909'da Meclisin ikinci devresi başlarken, bazı Arnavut ve Arap mebuslarının Meclis içinde faaliyette bulunmak üzere, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası adı altında gruplaştıkları görülüyor. Önce Berat Mebusu İsmail Kemal'in, sonra da Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa'nın başkan oldukları göze çarpıyor. Fırkaya bağlı Rum, hattâ Ermeni mebuslardan söz edilmekteyse de, bunlar yöneticiler arasında yer almamaktadırlar. Fırkanın faaliyeti parlamenter bir grup olmaktan öteye pek gidememiş, yalnız Rize ve Basra'da örgüt kurabilmiştir. Sıkıyönetim tarafından sık sık kapatılan gazetelerinde, Dersim Mebusu Lutfi Fikri ile Rıza Tevfik Beyler başyazarlık yapmışlardır. Fırkanın 'gevşek' yapısı, mensubu olan mebusların sayısı konusundaki çeşitli söylentilerden belli olmaktadır: 30, 50, 70, 80.

İki Fırkanın programlarını karşılaştırmak hayli ilginç sonuçlar vermektedir. Yöneticilerinden biri Sermakinist Rıza Bey olan Demokrat Fırkanın programı, burjuva demokratik, hattâ yer yer sosyal demokratik bir hava taşımasına karşılık, Mutedillerin programı merkeziyetçiliğe ve Türkçülüğe karşı, hattâ yer yer feodal bir hava içindedir. Birinci program genel, eşit, gizli ve doğrudan seçimleri (md. 11), topraksızlara boş ve mirî arazinin dağıtılmasını, orman ve madenler gibi servet kaynaklarının işsizlere iş sağlamak üzere hükümetçe işletilmesini (md. 10), dar gelirlilerin vergilerinin azaltılmasını, «bilâkis sefahat ve mükeyyifat ile istifade edilmiyen müddahar servetlerden» alınan vergilerin arttırılmasını (md. 5), işçilerin «duçarı zulüm ve taaddi» edilmemesi için sermayedarlar ve çalışanların kuruluşları nezdinde girişimde bulunulmasını (md. 4), öte yandan sanayi ve tarım ve ticaret adamlarına borç verecek kuruluşları ve tarımcılarla emlâk sahiplerinin haklarını sağlamak üzere Arazi Kanununun «hâkimiyeti milliye» esasına göre (md. 12) düzeltilmesini öngörüyordu (TSP, 259-61). Mutedillerin programı ise millet sisteminin olduğu gibi muhafazasını (md. 3,5), hattâ «federalizm» anlamında ademimerkeziyet reddedilmekle birlikte, ileri derecede bir tevsi-i mezuniyeti (md. 10), diplomaları devletçe tanınacak özel ve cemaat üniversitelerini (md. 12), kanunların yapımında fıkhın esas alınmasını (md. 6), «ahvali içtimaiye ve medeniyesi geri kalmış» ülkeler ve göçebelerin

tedricen «daireyi medeniyete» sokulmalarını, bunun için meşrutiyete uygun özel ve geçici kanunların yapılmasını, bu işin vilayet meclis-i umumîlerine havalesini (md. 11) öngörüyordu. (TSP, 282-5). Feodal 'kokulu' bu son maddenin Arap ve Arnavut mebusların isteklerine cevap verdiğini görmek zor değil. Mamafih programda genel nitelikte olmakla birlikte, vergilerin kudrete göre alınması, âşarda iltizam usulünün değiştirilmesi, sınaî, ticarî, tarımsal girişimlere hükümetçe kolaylıklar sağlanması, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi gibi (md. 15-6) daha 'çağdaş' talepler de yok değildi.

Mutedillerden 4-5 ay sonra, Mebusandaki İT'liler arasında yeni bir kopma başgösterdi (21 Şubat 1910). Bu seferki kopmanın özelliği, bunun Türk olan bazı ulemanın başkanlığında gerçekleştirilmiş olmasıydı. H. Cahit'e göre bunun nedeni şuydu:

Hakkı Paşa kabinesi kurulurken ulema takımı şeyhülislamlık için üç aday göstermek istemişlerdi, İT de bunu kabul etmişti. Buna rağmen bu adaylardan biri yerine mason diye tanınan Musa Kâzım Efendi tercih edilmişti (**Fikir Hareketleri**, 138). Bu gurubun başkanlığını yapacak olan Gümülcine Mebusu İsmail Beyin ise, Şehremaneti istikrazı ile ilgili bir işten dolayı İT'ye sırt çevirdiği söylentisi vardı (TSP, 296). Rıza Nur ise, Dahiliye Nazırı olamadığı için muhalif olduğunu yazıyor. Bu açıklamalar doğru olsun, olmasın, İT listesinden seçilmiş sarıklı Türklerin kopması, İT için, Mutedillerin kopmasından daha tehlikeliydi, zira ikincileri Türk olmayan yerel feodaller kabul edersek, İT ile bağları zaten her bakımdan zayıftı. İT'nin onları mecbur olduğu için listesine aldığı söylenebilir. Ama 'pek' feodal olmayan bölgelerin Türk ulemasının kopması, bir kez, Türklerin partisi iddiasında olduğundan İT için tehlikeliydi. Sonra, ulema zümresi, kamuoyunu kolayca etkileyecek nüfuz ve imkânlara sahipti. Yeni gurubun içinde, Mütareke döneminde Hİ'nin ileri gelen adamlarından olacak olan Karesi Mebusu Vasfi, Konya Mebusu Zeynelâbidin, Tokat Mebusu Mustafa Sabri de vardı.

Ahali Fırkasının programı, Mutedillere göre çok daha ileri bir programdır ve yer yer Fırka-i İbad'ın (Osmanlı Demokrat Fırkası) programından esinlenildiği izlenimi elde edilmektedir. O derecede ki, Osmanlı Sosyalist Fırkasının uzvu **İştirak**'e göre, Ahali Fırkası sosyal demokrat bir fırkadır. Program, hukuk devleti ve meşrutiyetin birçok esaslarını savunmakta, bu arada örneğin, Âyanın kısmen seçimle oluşmasını istemektedir (md. 5). Toplumsal havayı veren maddelere göre, işveren-işçi ilişkilerini düzenleyen kanunun (Taatil-i Eşgal Kanunu olacak) işçilerin haklarını «bihakkın» sağlaması (md. 9), yoksullara vergi indirimi, varlıklılara vergi arttırımı (md. 10) istenmektedir.

Buna karşılık, işe almada alaylıları kayırmak isteyen bir madde (15) bulunduğu gibi, okul ve medreselerde Türkçe zorunlu olmakla birlikte, «ulûmu islâmiyenin» dili olan Arapçaya özen gösterilmesi (16), daha sonra M. Kemali siyaset dışı bırakmak için ortaya yeniden atılacak olan, mebus adaylarının 5 yıldır seçilmek istedikleri bölgede yerleşmiş olmaları ve hattâ bölgedeki ileri gelen memurların bu şartı yerine getirmiş sayılmamaları (md. 7) gibi sağ talepler de vardır. 'İlerici' maddeler arasında, medrese programlarına «ıhtiyacatı asra göre fünunu lâzimenin» eklenmesi (md. 18), ticaret ve ziraat odalarının yaygınlaştırılması ve «himayei hayvanat cemiyetlerinin» kurulması (!) (md. 20) yer almaktadır (TSP, 294-301). Sağda olması beklenen ve sağ görüşler ortaya koyan bu örgütten çıkan bazan çok çağdaş, hattâ sol talepler, insana ister istemez bugünkü MSP'yi hatırlatıyor. Ahali Fırkasının bu çok ilginç karışıma yer vermesinde payı olan güdüler, ihtimal MSP'ye de egemen olan güdülerdir. Herhalde iki olayda da, çok geri kalmakla suçlanan tutumları sürdürebilmek için, çok ileri görünüşlü taleplerin de savunma olarak benimsendiğinden söz edilebilir.

Ahali Fırkası da Mutediller gibi bir parlamento gurubu olarak kalabilmiş, örgüt kuramamıştır. Mebus sayısının 20-30 civarında olduğu anlaşılıyor. İT örgütü istifa edenleri telgraflarla prostesto ederken, bir yandan da bu ayrılmaların İT'yi daha mütecanis yaptığını, kendilerine mensup 154-60 mebus bulunduğunu ileri sürmüştür. Şunu da belirtmeli ki, Mutedillerle Ahali Fırkasının örgüt kuramamasının birinci sebebi sıkıyönetimin baskısıydı. Bu fırkalar yasama dokunulmazlığı kalkanı gerisinde ancak Mebusanda barınabilmişlerdir. Demokrat Fırkanın, 31 Mart, hattâ Selâmeti Umumiye Kulübü dolayısıyle Hürriyetin ilânı öncesinden kalma olduğu için, bir örgütü olabilmiş, fakat buna da her türlü baskı ve eziyet yapılmıştır. Muhalefetin İstanbul dışında ve İT'nin kalesi sayılan Rumeli'deki örgütlenme çabalarına karşı tepki daha da sert olabiliyordu (Ahmad 82).

Muhalefetin gelişmesinde büyük rolü olan önemli bir olay, **Sada-yı Hak** gazetesinin başyazarı Ahmet Samim'in tıpkı Hasan Fehmi gibi, bir gece sokakta öldürülmesiydi (9/10 Haziran 1910 gecesi). **Sada-yı Hak,** H. Cahit'e göre İstanbul mebusu ve Rum olan Kozmidi'nin -söylentiye göre Patrikhane parasıyle- çıkardığı bir gazeteydi. Rıza Nur'a göre gazeteyi Karamanlı Rumlar çıkarıyorlardı. Ahmad, sahibinin Yorgaki Molla Hrinos olduğunu söylemektedir. H. Cahit Ahmet Samim'in kişiliğini övmekle birlikte, neden öldürülmüş olduğunu açıklamağa çalışır. Bu sıralarda Osmanlı Devleti, kendisine pamuk ipliği ile bağlı bulunan Girit'i güya muhafaza etmek için uğraşmaktadır.

Rum çevreleri ise bazan açıkça bu çabaların karşısına dikilmektedirler. Bu durumda A. Samim'in **Sada-yı Hak**'ta çalışması fena halde göze batmaktaydı. Onu öldürenler, «...Türklük idealini bir Allah ibadeti gibi yükseklere çıkaran, o ideale bir toz kondurmayı bile bir cinayet sanan temiz, haşin ve müteassıp ruhlar»dı. H. Cahit'in bu tarifinden, cânînin İT'li olduğu anlaşılıyor. Gerçekten, bunun, 1926 İzmir suikastı dolayısıyle asılacak olan Abdülkadir olduğu biliniyor. Ne var ki, bunun ne ölçüde İT'ye maledilebileceği pek açık değildir. Yani, sorumlu uzuvların aldıkları bir karar sonucu muydu, yoksa alt kademelerin kendi girişimleriyle yaptığı bir iş miydi, bu bilinmemektedir. (Rıza Nur'a göre Enver'in amcası Halil de bundan daha önce onu ölümle tehdit etmiş.) Herhalde ikinci ihtimal daha akla yakın olmakla birlikte, sorumluların adalet huzuruna çıkarılmamış olmaları, İT'nin sorumluluğunu büyük ölçüde arttırmaktadır. Bununla birlikte, H. Cahit olayı kınayan bir başyazı yazmıştır (**Fikir Hareketleri** 142-4).

Olay, Hasan Fehmi'nin öldürülmesine benziyordu. O sefer suikaste tepki olarak 31 Mart isyanı çıkmıştı. Bu sefer de benzer bir tepki olmaması için, sıkıyönetim, yani Mahmut Şevket, harekete geçti. Paris'te eski Stokholm Elçisi Şerif Paşa'nın başkanlığında Islahatı Esasiyei Osmaniye Fırkası adı altında muhalif bir kuruluş, 1909 sonundan beri ve büyük ölçüde Paşa'nın serveti sayesinde faaliyet halindeydi. İşte bu Fırkanın yurtta gizli bir örgütlenme çabasına girdiği, Rıza Nur ve Mustafa Natık tarafından yönetilen iki kolu bulunduğu iddia edildi. Bu «Cemiyet-i Hafiye»nin esas amacının, Mahmut Şevket ile Talat'ı öldürmek olduğu öne sürüldü. Rıza Nur ile 50'ye yaklaşan muhalif tutuklandılar. Böylece bir 31 Martın tekrarı tehlikesine karşı belki tedbir alınmış ve muhalefet de sindirilmiş oldu ama, buna karşılık sanıklardan çoğunun ve bu arada Rıza Nur'un bir süre sonra beraat etmesi herhalde M. Şevket ile İT'yi yıpratmış olmalıdır. Rıza Nur, M. Şevket'in Meclise kılıcıyle girmemesi için uğraştığından başına bu işin geldiğini söylüyor. Üstelik, Cemiyet-i Hafiye üyesi olduğu iddia edilenlerden bazılarına yapılan işkencelerin hikâyesi de iyice ortaya döküldü.

Cemiyet-i Hafiye işi 1910 yazında patlak verdi. Ekim ortalarında M. Şevket Harbiye bütçesi hakkında Cavit'le çatıştı ve istifa etti. Çatışmayı, gördüğümüz gibi, M. Şevket'in kazanması, öte yandan iç isyanların yaygınlaşması, İT'nin yönetıcilerini kötü duruma düşürüyor, muhalefet bu sefer İT Fırkasının kendi safları içinden yükseliyordu. Böylece 1911 başlarında, buraya değin sözünü ettiğim muhalefet hareketlerinin en önemlisi, İT'nin içindeki Hizb-i Cedid, ortaya çıktı. Bu

işin başında Melamî tarikatı mensubu Miralay Sadık B. ile Karesi Mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi vardı. Gerisinde ise ihtimal Harbiye bütçesi olayının acısını çıkartmak isteyen M. Şevket Paşa'nın bulunduğu anlaşılıyor. H. Cahit'e göre **Times** muhabiri Grew ile İngiliz Büyükelçiliği tercümanı Fitzmaurice de yardımcı oluyorlardı. Kampanya, somut olarak, İT'li mebusların nazır olmasını istemiyordu (bu, M. Şevket'in kafasına taktığı bir konuydu: Erkân-ı Harbiye Dairesi yangınında başına düşen bir tahtayla yaralandığı sırada dahi «Mebusandan nazır yapmayınız.» demiş. Simavî kendisine bunu sorduğunda, bu sözünü hatırlamadığını, fakat söylemişse, kalbinin sesi olması gerektiğini söylemiş. Simavî, II, 20-1). Burada İT, bir ölçüde, daha önce hükümete katılmamayı bir erdem gibi göstermiş olmasının da cezasını çekiyordu. Öte yandan, birkaç yerde birden isyan çıkmış olması bir başarısızlıktı ve bunun için 'kelle' isteniyordu. Sonuç olarak, 10 Şubat 1911'de Talât Dahiliyeden istifa etti, yerine Halil (Menteş) geçti. (Talât Fırka başkanı oldu.) Fakat iş bununla da bitmedi. 23 Nisanda Hizb-i Cedid'in 10 maddelik programı yayımlandı. Program, mebusların imtiyaz ve memuriyet peşinde koşmalarını yasaklıyor (md. 1-2), bunlardan birinin nâzır olmasını Fırkada gizli görüşme (oy?) ve Fırkadaki mebus sayısının 2/3'sinin çoğunluğu şartlarına bağlıyordu (md. 3). Diğer maddelerde ittihad-ı anasır, iktisat ve eğitim alanında gelişmenin ihtiyaçla sınırlı tutulması (md. 5), ahlâk ve dinî terbiyenin muhafazası (md. 6), Kanun-u Esasî çerçevesinde tarihsel Osmanlı geleneklerinin korunması (md. 7), üç kuvvet arasında dengeyi sağlamak üzere kutsal hilafet ve saltanat haklarıyle ilgili Kanun-u Esasî hükümlerinin değiştirilmesi (herhalde bu hakların arttırılması yönünde) (md. 9), gizli maksadı olan cemiyetlere müsaade olunmaması (md. 10) öngörülüyordu. Dikkat edilirse, bunlar, İT'nin savunduğu ya da temsil ettiği esasların birçoğuyla tezat halindeydi ve seçik bir biçimde sağcı ve hattâ gerici bir akımı temsil ediyordu. Mecdi Efendi de zaten muhafazakâr olduklarını ilân etmekteydi (TSP 186). 30 Eylül 1911'de toplanan İT Kongresi en canalıcı nokta olan 3. madde dışındaki maddeleri zaten öyledir ya da o yola gidilecektir havası içinde benimser göründü, yani geçiştirdi (Bayar II, 423-6). Nazırlık konusunda İT'nin ısrarı ise ilginçtir ve gerçekçi bir tutum içine girmekte olduğunu göstermektedir.

1911 başında Hizb-i Cedid ilk ortaya çıktığında, İT Sadık Beyi İstanbul dışına atatarak, hareketin önünü almak istediyse de, M. Şevket buna yanaşmadı. Herhalde bu, Paşa'nın Hizb-i Cedid'i tasvip ettiğini pekiştiren bir başka göstergedir.

Yalnız kalan İT Cemiyeti, 20 Nisanda Talat'ı göndererek Sadık'la

uzlaşmaya çalıştı. Miralay, İT'nin kabineden ve Meclisten çekilmesini, Cemiyet başındakilerin dinsiz, Mason, Siyonist, sandalye düşkünü olduklarını söylüyordu. İT bu durum karşısında muhalefete çekilme seçeneği üzerinde durduysa da, iktidarı bırakmak doğru görünmedi ve Hizbin programı İT Kongresinde onaylanmak üzere benimsenerek 23 Nisanda ilân edildi. 27 Nisanda yapılan bir güven oylamasında, Hakkı Paşa 145'e karşı 45 oyla desteklendi. Hakkı Paşa, Meclisten aldığı bu güce dayanarak üç gün sonra Padişahtan ikilik kaynağı olan Sâdık işinin çözülmesini istedi. Padişah, Başmabeyinci Lûtfi Simavî'yi M. Şevket'e göndererek Sâdık'ın askerlik sıfatıyle bağdaşmayan faaliyetlerine son verilmek için «muamele-i kanuniyenin» yapılmasını istedi. İlginçtir ki, Padişah hakları konusunda titiz olan Paşa, Sâdık'ı cezalandırmak için «vakt-i münasibini» beklediğini söylemekle yetindi. Bunun üzerine Lütfi B., Sâdık'ın durumunu ve Başkumandan olan Padişahın seçik bir buyruğunun bulunduğunu hatırlatmak zorunda kaldı. Ancak böylece, Sâdık'ın Selânik'e atanmak gibi bir 'cezaya' çarptırıldığını görüyoruz. (Simavî, I, 140-1). Sadrıazamın ancak Padişah aracıyle Harbiye Nazırını etkileyebilmesi, M. Şevket'in İT kadar hükümetin de 'büyük ağabeyi' olduğunu ve bu kuruluşları büyük oranda vesayeti altında tuttuğunu gösterir. Nitekim, sıkıyönetimin 13 Martta süresiz uzatılmış olması Paşaya geniş hareket imkânları tanımış bulunmaktaydı. Meclisin son tahlilde hep M. Şevket'i desteklemesi, Paşanın yaşlı, tecrübeli oluşu, İT'nin ise tecrübesiz ve 'çoluk çocuk' görünümünde olması kadar, Paşanın, elinde silâhlı kuvvetler kozunu tutmasıyle de açıklanabilir. Dilediğini yaptıramazsa, Paşanın bir darbe yaparak açıkça askerî diktatör olması ihtimali vardı. En azından Şubat 1911'de Avusturya ve belki Almanya'nın bu çözüme yatkın oldukları, ve İngiltere ile Fransa'yı bile buna ısındırmağa çalıştıkları anlaşılıyor (Bayur II, 1, 61-2).

İT'nin çözülüşü devam ediyordu. 8 Mayıs günü Maliye Nazırı Cavit ile Maarif Nazırı Babanzade İsmail Hakkı da istifa ettiler. Bu iki İT'li mebusun yerini Âyan Üyesi olan iki kişi, Nail ve Abdurrahman Şeref aldılar. Talat, Fırka içindeki karışıklığı önleyemediği için, Fırka reisliğinden ayrıldı ve yerine Seyyit B. geldi. Bu arada Sâdık Bey de Rumeli'de rahat durmuyor, 19 Mayıs 1911'de Selânik'te çıkardığı bir bildirgeyle, İT'nin saflarına milliyet ya da dine bakılmaksızın bütün Osmanlıların kabul edilmesini istiyordu. Subaylar da siyasetin dışında kalmalıydılar. Kendisi de askerlikten istifa edecekti. Ağustosta Hariciye Nazırı ve İstanbul mebusu Rıfat Paşanın Paris'e elçi atanması, İT'nin kabinedeki ağırlığını asgarî dereceye indiriyordu. (Ahmad, 90-1).

İT, Hakkı Paşa kabinesiyle birlikte denetleme iktidarından gerçek iktidara önemli adımlar atmış görünümünü kazanmış bulunuyordu. Buna karşılık, çeşitli nedenlerle başlayan muhalefet, karşısında sıkıyönetim sopasını sallayan M. Şevket'i bulduğu için, gelişme olanağını bulamamıştır. Paşa, İT'ye sağladığı bu önemli desteğe rağmen, İT'nin Harbiye Nezareti bütçesi konusundaki olumsuz tutumunun acısını İT içinde sağcı bir muhalefeti destekleyerek, hattâ belki kışkırtarak çıkarmış, İT'yi gerçek iktidar olma görüntüsünden dahi yoksun bıraktırarak, kabinedeki İT'li nazırların çoğunun ve en önemlilerinin tasfiyesini sağlamıştır. Paşa'nın saçak öpme, Selâmlık resmi gibi konulardaki tutumu, Hizb-i Cedid ideolojisine hayli yakın olduğunu hissettirmektedir. Bunun yanında, gençlerin Harbiye bütçesi dolayısıyle kendisine vurmak istedikleri gem düşünülürse, duymuş olduğu tepkinin onu bu tür davranışlara itmiş olabileceğini kestirmek zor olmaz. Sâdık karşısındaki tutumu bunun bir göstergesi sayılabilir.

Soru 75 1910 ve 1911 yıllarında çıkan isyanlar hangileridir ve ne gibi etkileri olmuştur?

Osmanlı Devletinde aşiret hayatı yaşayan bölgelerde -Arnavutluk, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Havran, Hicaz, Yemen v.s. gibi- isyanların çıkması 'umur-u âdiyedendi.' Meşrutiyetin gelmesiyle bu isyanların artması dahi beklenebilirdi, zira o güne değin mutlakiyet hükümetleri buralarda 'idare-i maslahat' ilkesini uygulayarak vergi ve askerlikle ilgili kanunları ya gevşek uygulamışlar, ya da hiç uygulamamışlar, bölgenin derebeylerini çeşitli yollardan elde ederek asayişi sağlamaya çalışmışlardır. İT'nin çağdaş bir yönetim kurmak iddiasının böyle bir uygulamayla bağdaşmasına imkân yoktu. Nitekim, henüz kesin bir uygulamaya geçilmemiş dahi olsa, bu tutumun bilinmesi, isyanı dâvet edici bir durumdu. Meşrutiyetin Osmanlı Devletinde başarılı olmasını istemeyen devletlerin de isyanları tahrik etmek istemiş olabilecekleri akla gelmektedir. Oysa özgürlüğü ve Osmanlı milletlerinin kardeşliğini getirmiş olduğunu övünçle duyuran meşrutiyet yönetimi için bu isyanlar, belki de mutlakiyet yönetiminde olduğundan daha yaralayıcı ve itibar kırıcıydı.

1910 ve 1911 yıllarında üç yerde isyan çıkmıştır. Birinci ayaklanma Arnavutluk'ta çıkmıştır. Bayur (I) bunda oktruva, maarif ve temettü gibi yeni ve Şeriat dışı vergilerin rol oynadığından söz eder. Ayrıca, Arnavut aydınları da Kasım 1908'de Manastır'daki Ulusal Kongrelerinde ve özellikle 20-26 Ağustos 1909'da Elbasan'daki Maa-

rif Kongrelerinde okullarda Arnavutça eğitim yönündeki isteklerinin tatmin edilmediğinden şikâyetçiydiler. 1910 yılının Mart ayı sonlarında Kosova Umumî Meclisi belediyece alınan duhuliye vergisini değiştirip bir tarife düzenlemişti. Buna karşı Priştine ve Vilçitrin halkından 1000 kadarı 31 Mart 1910 günü silahlı bir toplantı yapmışlardı. Eski gelenek üzere, kendilerine bir nasihatçı heyet gönderilmiş, fakat taleplerinin çok geniş olduğu anlaşılmıştı. Sonra, bir adım daha atmışlar ve 70. Alay Kumandanı Rüştü B. öldürülmüş, İpek Mutasarrıfı ve Kumandanı E.H. Bnb. İsmail Hakkı yaralanmıştı. Bunun üzerine, Şevket Turgut Paşa komutasında 30 taburu bulan bir kuvvetle isyanın bastırılmasına girişildi. İsyan bastırıldıkça, halkın silâhları toplanıyor ve derebeyi kalelerindeki mazgallar pencere haline getiriliyordu. Silâh toplama işi Trakya'ya değin yayıldı ve özellikle Bulgarların şikâyetlerine yol açtı. Bunlar, Türklerden silâh toplanmadığından şikâyet ediyorlardı. H. Cahit, Arnavutluk'ta, yeni yönetimin sakal ve yumurtadan vergi alacağı yolunda söylentiler dolaştırıldığına işaret ettikten sonra, Necip Draga, Hasan, Müfit, İsmail Kemal gibi Arnavut mebusların ayaklanmayı memur zulmüne bağladıklarını, isyanın gaddarca bastırıldığından şikâyet ettiklerini anlatıyor. Bir yıl sonra, Mart 1911'de Arnavutluk'un kuzeyinde Tuz bölgesinde Katolik olan Malisorların isyanı başgösterdi. Bu işte Karadağ'ın ve özellikle Trablusgarp'ı istilaya hazırlanan İtalyanların parmağı olduğu anlaşılıyordu. (Karadağ'da İtalya'nın hayli ağırlığı vardı ve örneğin İtalyan Kralı Karadağ Kralının damadıydı.) İşin uluslararası karmaşıklığa yol açması tehlikesi dolayısıyle hükümet, hem de Karadağ hükümetinin bir çeşit arabuluculuğu sonunda, esaslı tâvizler vermek zorunda kaldı. Malisorlar 2 yıl vergi vermeyecekler, silâh sahibi olabilecekler (oysa hükümet 1910 yılında Rumeli'de silâh toplama işine girişmişti), askerliklerinin 2 yılını kendi bölgelerinde, bir yılını İstanbulda yapacaklar, nahiye müdürleri Malisor bayraktarlarından yani eşrafından seçilecekti (Bayur II, 1, 43-4).

İkincisi, Suriye'nin güneyinde Havran'da, Dürzilerin, 1910 yazında patlak veren ayaklanmasıydı. Hürriyetin ilânından önce, M. Kemal Şam'da görevliyken de burası müzmin bir ayaklanma bölgesiydi. Şimdi tazelenen bu ayaklanmayı bastırmak için Sami Paşa komutanlığında 20 tabur piyade ve 4 batarya topçu göndermek zorunluğu duyuluyordu. 1860-1 olaylarından hatırlanacağı üzere, Maruniler Fransızların, Dürziler ise İngilizlerin tuttuğu topluluklar olmak itibariyle, bu Dürzî isyanlarında İngiliz etkisinin bulunup bulunmadığı araştırmaya değer bir konudur.

Üçüncü isyanın Yemen ve Asir'de 1911 yılının başında başladığı

anlaşılıyor. Buraya M. Şevket'le son zamanlarda pek iyi geçinemediği anlaşılan Genelkurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa, 31 tabur piyade, 5 batarya topçu, 3 mitralyöz bölüğünden kurulu bir kuvvetle gönderildi. İhtimal İtalyan savaşının da baskısıyla, 13 Ekim 1911'de Yemen İmamı Yahya ile, ona Malisorlara verilen tâvizlerin ötesinde tâvizler verilerek bir anlaşma yapıldı (Bayur, II, 1, 45-7).

İttihatçıların ve özellikle Dahiliye Nazırı olan Talât'ın, feodal ya da aşiret düzenindeki geri bölgelerde mutlak hükümetlerin yapmamış ya da yapamamış oldukları bir şeyi yapması, yani kısa zamanda vergi ve askerlik yükümlülüklerini eksiksiz olarak uygulamağa ve sıkı bir merkeziyetçiliğe gitmeğe çalışması, büyük bir yanlışlıktı. Hürriyetin ikinci yıldönümünde İT, yayımladığı bir beyannameyle, milletleri birleştirmek konusunda kendi gayretkeşliği ve bunların karşı koymaları yüzünden başarıya ulaşamadığını ve bundan böyle bunları Osmanlıcılık yönünde zorlamayacağını duyurmuştu. Fakat bunun yanında vergi, askerlik, silah toplama, çetecilik, ve eşkiyalıkla mücadele konularında kararlı uygulamanın devam edeceği açıklanıyordu. Yani 'kabak', daha çok feodal bölgelerin başında patlayacaktı. Fakat onlar da buna razı olmadılar ve isyan ettiler. İT'yi ve Osmanlı hükümetini yıprattılar. İT'nin gerçek iktidar olma yönündeki gelişme bu yüzden geri çevrilebildi.

Soru 76 Trablusgarp Savaşı nasıl çıktı ve Osmanlı siyasal hayatını nasıl etkiledi?

Berlin Kongresi sonucunda Osmanlı ülkesinden pay alamayan bir büyük devlet İtalya idi. Zaten sömürge yarışında yaya kalmış olan bir ülkeydi. Trablusgarp, Mısır'ın İngiliz denetine geçmesi (böylece Osmanlı Devletinin eyaletle kara bağlantısı kalmıyordu) ve İtalya'ya yakınlığı dolayısıyle 'doğal' bir av olarak görünüyordu. (Zaten dünyada 'parsellenmemiş' pek az yer kalmıştı.) Büyük devletlerin en zayıfı değilse en zayıf ikisinden biri olan İtalya, öbür Büyüklerle olan ilişkilerinde Trablus'u ele geçirebilmenin ortamını 1887'den itibaren büyük bir sabırla örmeğe başladı. İtalya, gücünün azlığından ileri gelen eksikliğini, İttifaka girmiş olmasına rağmen, İtilafa yanaşmak vaad ya da tehdidleriyle gidermeğe çalışıyordu.

İtalyayı 'Trablusgarp işini gündeme getirmeğe sevkeden yakın neden, Fransa'nın 1909 başlarında Almanya ile anlaşarak Fas'ta «Özel haklar» elde etmesiydi. 30/3/1912'de Fransa'nın Fas'ı resmen «himayesine» alan antlaşmayla, bu süreç doğal sonucuna ulaşmış

oldu (askerî işgal 26/4/1911'de gerçekleşti). Nice ve Tunus gibi 'acıları' olan İtalya için, kamçılayıcı bir durum oldu bu. Öte yandan, İT hükümetlerinin İtalya'nın Trablus'a iktisaden sızma girişimlerine karşı koymağa ve başka ülkelerin sermayesini oraya çekerek İtalyan 'tekelini' -bunun günün birinde nereye varacağını kestirmemek için adamakıllı budala olmak gerekirdi- kırmağa çalışması, İtalya'nın elini çabuk tutmak istemesinin diğer bir gerekçesiydi.

Mart 1911'de iktidara gelen Giolitti'nin anılarına göre, hükümeti, Trablusgarp işini 'çözmeyi' programına almış bulunuyordu. Mayıs 1910'da Trablusgarp Valisi İbrahim Paşa, belediyenin Banco di Roma yerine Osmanlı Bankasıyle iş görmesini ister. 1911 başlarında Trablus fosfatlarının işletme imtiyazının Amerikalılara verilmesi söz konusudur. Hem Amerikalıların Trablusgarp'a girmesi, hem de İtalyanların Sicilya fosfat madenleri dolayısıyle sahipolduğu tekeli bozması yüzünden bu, İtalyanlara pek aykırı geliyordu. İtalyan diplomasisi Trablusgarp'la ilgili olarak yoğun bir faaliyete geçti. İtalyan muhalif basını da, halkı hazırlamak için bu konuda birçok yazılar yazdı. Osmanlıyı gâfil avlamak için, iktidar gazeteleri ise bu kampanyaya pek katılmadılar.

İT hükümetinin İtalya'nın iktisadî tekeline son vermeğe kalkışması, belki zamanlama dışında pek eleştirilemezse de, bazı büyük ve bağışlanması zor hatâların işlendiği muhakkaktır. Bunlardan ilki, Trablusgarp'ta bulunan fırkadan (tümen) 4 taburun ve gerektiğinde yerlilerden yardımcı kuvvetler oluşturmak için orada bulunan silah ve cephanenin 1911 başlarında M. Şevket tarafından isyan halindeki Yemen'e gönderilmesiydi. İkinci hatâ, Abdülhamit döneminde kurulmuş olan «Kuloğulları» adındaki yerli milis örgütünün Hürriyetten sonra dağıtılmasıydı. İhtimal, Hamidiye alayları gibi, bunun denetilmesi zor, disiplinsiz bir aşiret kuvveti olduğu için, ya da öyle olduğu sanıldığından bu yola gidilmişti. Üçüncü önemli hatâ, Recep Paşadan sonra Trablusgarpa vali ve kumandan olan Müşir İbrahim Paşa'nın İtalyanların baskısı sonucu Hariciye Nazırı Rıfat Beyin ısrarıyle Ağustos'ta görevinden alınmasıydı. Yerine, günler geçtiği halde kimse atanmamış, Recep Paşa zamanında orada mektupçuluk yapmış olan Bekir Sami Bey atandığı zaman da hemen görevi başına gidememişti.

Burada sayılan hatâlardan en ağırı birincisiydi ve bunun sorumluluğu, ilk önce M. Şevket'e aittî. Adliye Nazırı Necmettin Molla'ya göre, Roma elçiliğinden Sadarete gelmiş olan Hakkı Paşa, sık sık İtalya'nın Trablus'taki emellerine dikkati çeker ve orada yeterli nizamî ve milis kuvveti bulundurulması gereğine işaret edermiş. Sâdık

Bey konusunda M. Şevket'e söz geçirebilmek için Padişahı araya koymak zorunda kalan Hakkı Paşa, ihtimal bu konuda da ona söz geçirememişti. (İnal, 1776-81). Gerçi 4 taburla diğer malzemenin üstün İtalyan kuvvetleri karşısında nasıl bir başarı gösterebileceği konusunda şüpheler ileri sürülebilirse de, İtalyan istilasının kıyılardan öteye gelişemeyeceği gözönüne alınırsa, en azından bu kuvvetin önemli hizmetler görebileceği söylenebilir. Bereket ki son anda Trablusgarp'a bir gemi dolusu silâh ve cephane gönderilebilmişti.

İtalyanların 23 Eylül 1911 günlü notası Osmanlı subaylarının, ulemanın ve İT'lilerin mutaassıp kalabalıkları İtalyan uyrukları aleyhinde tahrik etmekte olduklarından şikâyet ediyordu. Açıkça İT'den şikâyet edilmesi, iç siyasete bir müdahale ve Avrupa'daki İT aleyhtarı propagandanın ne boyutlara ulaştığının göstergesidir. Babıâli'nin üç gün sonraki cevabı, iktisadî alanda her türlü müsaadelere hazır olunduğunu bildiriyordu ama kurt, bir kez kuzuyu yemeğe karar vermişti. İtalyanların 28 Eylül günlü ültimatomu askerî işgal kararını, ertesi günkü notaları ise savaş halini duyuruyordu. Arada verilmiş olan Babıâli notasının iktisadî menfaatler sağlamak konusundaki pek vaadkâr tavrı bunu önleyememişti.

28 günlü nota geldiğinde, kabine Sarayda toplanmış ve Âyan Reisi sıfatıyle Sait Paşa'ya, Mebusan Reisi olarak A. Rıza'ya akıl danışılmıştı. Sait Paşa M. Şevket'in Alman elçisiyle görüşmesini tavsiye etmiş, fakat bundan, kuru nasihat ötesinde bir şey elde edilememişti. Paşa'nın önerdiği ikinci çare, Trablusgarp'ın Mısır gibi yönetilmek üzere İngiltere'ye teklif edilmesiydi! Bu arada kabinenin istifası kabul edilmiş ve kabinenin eğilimi dikkate alınarak, Sadaret Sait Paşa'ya verilmişti. O sıra İT Merkez-i Umumîsi Selânik'ten Necmettin Molla ile Evkaf Nazırı Hayri Beyi telgraf başına ister ve Hakkı Paşa'nın mevkiinde kalması gerektiğini bildirir. Geç kalındığı cevabı verilir (Necmettin Molla'ya göre -İnal, s. 1083-6). Simavî'ye göre, Sait Paşa yönündeki tercihini Hakkı Paşa o sabah kendisine söylemiştir. Ahmad, İngiliz ve Fransız belgelerinden, Kâmil Paşa'ya teklifte bulunulduğunu, fakat Paşa İT'nin siyasete karışmaması şartını koşunca, Padişahın teklifini Sait Paşa'ya yaptığını yazıyor. Bilgi kaynağının bizzat Kâmil olduğu anlaşılıyor. Bu, gördüğüm Türkçe kaynaklarda doğrulanmadığına göre, Kâmil'in, Avrupalı diplomatlar nezdinde 'piyasasını yükseltmek için' yaptığı asılsız bir iddia olması ihtimali vardır.

Birbirini pek az tutan bu ve başka anlatımlar karşısında asıl aydınlatılması gereken nokta, yeni Sadrıazam konusunda İT'nin tutumudur. Sait Paşa, Necmettin Molla'nın anlattığı gibi, İT Merkez-i Umumisine rağmen mi Sadrıazam olmuştur? Molla'nın dediği doğru ka-

bul edilirse, şu denebilir: Hakkı Paşa, yeni Sadrıazam konusunda İT'ye danışmadan iş görecek bir kimse değildi. Belki İstanbul'daki İT önderleri Sait Paşa'yı istemişlerdir de bu, Selânik'tekilere aykırı görünmüştür. Sait Paşa, kişiliğiyle İT'nin başına, M. Şevket gibi ikinci bir 'ağabey' kesilir diye istenmemiş olabilir, ya da belki M. Şevket'i tutan İT'li subay takımı askerî 'ağabeylerine' rakip sivil bir 'ağabey' istemedikleri için itiraz etmiş olabilirler.

Soru 77 Sait Paşa hükümeti zamanında ne gibi siyasal gelişmeler olmuştur?

Hakkı Paşa kabînesinin istifanamesi 29 Eylül 1911 tarihliydi. Sait Paşa ertesi gün Sadrıazam atandı. Şeyhülislam yine Musa Kâzım Efendi idi. Sait Paşa'nın Sadrıazam olması, iktidardaki güç dengesini etkileyecek bir gelişmeydi, zira ilk kez M. Şevket'in karşısına dişgeçiremeyeceği bir hükümet başkanı çıkıyordu. Sait Paşa kendisinden 18 yaş büyüktü, daha önce 7 kez sadrıazamlık etmiş mümtaz bir devlet adamıydı. Öte yandan, M. Şevket, Trablusgarp'ın savunmasız bırakılmış olmasının ezikliğini herhalde duyuyordu ve bu sorumluluğundan ötürü nüfuz kaybına uğradığı da muhakkak sayılabilir. Zaten Trablusgarp gibi bir bunalım olmasaydı, M. Şevket'in ya da İT'nin asker kanadının Sait Paşa gibi güçlü bir kişiyi istemeyecekleri ortadaydı. Sait Paşa Hürriyetin ilânında yeni döneme ayak uydurmakta zorluk çekmişti ama, Ayastafanos'ta toplanan Millî Meclis'te Âyan Reisi olarak Ahmet Rıza'yı gölgede bırakmayı başarmıştı. Demek ki İT'nin sivil kanadı 31 Martın bastırılmasından sonra M. Şevket'le boy ölçüşebilecek Sait Paşa gibi birini 'ağabey' edinerek sadrıazam yapabilseydi, belki istediklerini çok daha kolayca yürütebilecek, yani iktidar olmaya daha yaklaşmış olacaktı. İT'nin sivil kanadı ya böyle bir şey istemedi, ya da istedi fakat asker kanadı, belki bizzat M. Şevket, buna karşı koydu. Tabiî şunu da gözden kaçırmamak gerekir ki, 31 Martın bastırılmasından sonra Sait Paşa sadrıazam olsaydı, M. Şevket'in müdahaleleri belki azalacaktı, ama buna karşılık bu sefer Sait Paşa da İT'yi bazı olup bittilerle karşı karşıya bırakacaktı. Başka bir deyişle İT yine tam iktidarda sayılamayacaktı.

Sait Paşa hükümetinin egemen niteliği, İT'ye eğilimli olmasıydı. Yoksa İT'nin 'ağır toplarından' hiçbiri yoktu. Oysa Hakkı Paşa kabinesinin İT'liliği çok daha belirgindi. Sait'in, ileri gelen İT'lileri istememesi iki bakımdan normaldi. Bir kez, Trablusgarp sorumluluğunu taşıyorlardı bunlar. Sonra da, İT'ye fazla bağlı görünmek onun 'büyük

devlet adamı' ünü ile pek bağdaşmazdı. Öte yandan, İT'nin ağır toplarının Trablusgarp işini göğüsleyecek kabineye girip yıpranmak istememeleri doğaldı. Ayrıca, bunların kabineye girmesi, gerektiğinde, muhalefetin katılacağı bir ulusal karma hükümete gidilmesini de zorlaştırabilirdi.

Trablusgarp Savaşı büyük bir heyecan doğurdu. Bu sırada (30 Eylül) İT Kongresi de toplanmış bulunuyordu. Kongrede en büyük sorun olması beklenen Hizb-i Cedit programı ister istemez ikinci plana düşmüş ve gördüğümüz üzere, kolayca bir çözüme ulaşmıştı. Savaşın İT'de doğurduğu heyecan şöyle açıklanabilir. 1911'e değin çıkmış olan iç isyanlar, Meşrutiyetin ittihad-ı anasırı sağlayacağı inancını çok sarsmıştı, ama hiç değilse yeni düzenin Avrupa kamuoyunun saygısını kazandığı, dolayısıyle Osmanlı Devletinin parçalanma sürecinin durdurulmuş olduğu yönünde bir iyimserlik kalıyordu. Bosna-Hersek, Bulgaristan, Girit'teki gelişmeler ise fiilî durumların resmiyet kazanması diye tevil edilebilirdi. Fakat Trablusgarp, parçalanma sürecinin durmamış olduğunu gösteriyordu. Bununla birlikte, İT Kongresi tepki göstermekten geri kalmadı. Gönüllü toplamak için bir Millî Müdafaa Komitesi kurdu. İtalyanlara karşı iktisadî boykot uygulamasına gecildi ve 7 Ekimde Adliye Nezareti Osmanlı Devletindeki İtalyanların kapitülasyon ayrıcalıklarının kaldırılmış olduğunu ilân etti. Bilindiği üzere, Enver ve M. Kemal gibi bazı subaylar gizlice (çünkü Trablusgarp'la kara bağlantısı yoktu ve denize de İtalyanlar egemendi) oraya gidip yerli kuvvetleri örgütleyerek başarılı bir çete savaşına giriştiler. Böylece İtalyanlar ancak donanmalarının top menzili içinde bulunan kıyılarda tutunabildiler.

Ekim ayı içinde İT, savaş karşısında ulusal birliği ve tabii, muhalefetin faaliyetlerinin azalmasını sağlamak üzere, muhalefetin de katılacağı karma bir hükümet düşünmeğe başladı, hattâ Prens Sabahattin'e nezaret teklifinde bulunulduğu, onun da reddettiği rivayeti vardır. Her ne ise, karma hükümet düşüncesinin gerçekleşmediği muhakkaktır. 14 Ekimde Meclis yeni toplantı yılına başladı ve dört gün sonra 125'e karşı 6 oyla hükümet güvenoyu aldı. Bu başarıda savaş durumunun payı olduğu muhakkaktır.

Savaş uzadıkça iki tarafın da kesin bir başarı elde edemeyeceği, ve büyük devletlerin, ticaretlerinin aksamaması için, İtalya'nın savaşı Trablusgarp dışındaki Osmanlı ülkesine yaymasına pek izin vermeyecekleri anlaşılınca, savaşın yarattığı birlik havası tavsadı. Muhalefet, iç isyanlar, Trablusgarp Savaşı, Ahmet Samim ve Zeki Beylerin katli, Cemiyet-i Hafiye işleri dolayısıyle yıpranmış bulunan İT'yi devirmek için kesin bir taarruza geçti.

Taarruzun en önemli olayı, o güne değin kurulmuş olan bölük pörçük muhalefet fırkalarının yerine bütün muhalefeti bir cephe halinde birleştiren bir fırkanın, Hürriyet ve İtilafın kurulmasıydı (21 Kasım 1911). Fırkayı Mutedil Hürriyetperveran (Arap ve Arnavut mebuslar), Ahali (sarıklı Türk mebuslar) Fırkaları, ayrıca Bulgarlar ve Ermeniler kurdular. Eski Ahrar mensupları, Osmanlı Demokrat ve Osmanlı Sosyalist Fırkaları bu «Muhalefet seline» katıldılar. Girişimin arkasında, hattâ önünde, başka kuvvetleri de aramak gerekir. Vahdettin'in kayınbiraderi Damat Ferit Paşa'nın Fırkaya başkan oluşu, Vahdettin'in fahrî başkan olduğu söylentileri, Sait Paşa istifa ettiğinde bir kısım şehzadelerin Kâmil Paşa'nın sadrazamlığını istemeleri, bu büyük Fırkanın kurulmasında Saray mutlakiyetini temsilen Vahdettin'in rolünü düşündürtmektedir (Simavî, II, 46,75). Vahdettin'in 31 Marttaki rolü ve Mütarekede oynayacağı rol, bu konudaki kanılarımızı doğrulayacak mahiyettedir. Sözü edilen bu olaylardaki İngiliz desteği de hatırlanırsa, Hürriyet ve İtilafın (Hİ) kurulmasında İngiliz istihbarat örgütlerinin parmağının da aranması gereği ortaya çıkar. Şunu da unutmamak gerekir ki, M. Şevket'in Trablusgarp Savaşı dolayısıyle yıpranmış olmasının, İT'ye karşı Sâdık Beyi desteklemiş olmasının da herhalde cepheleşme olayında (onu kolaylaştırmak açısından) payı vardır.

Zamanında birçok gözlemcilerin ve sonraki yazarların üzerinde birleştikleri nokta, Hİ'nin son derecede türdeş olmayan unsurlardan kurulu bir yapısı olduğu ve bunların daha çok İT iktidarını yıkmak için birleşmiş olduklarıydı. Hİ'nin içinde sosyalist, kapitalist, feodal düşünceliler, türlü milliyetler, dinciler, laikler, batıcılar bir arada bulunuyorlardı. Hİ'nin yapısı, 1945'den sonra CHP iktidarını yıkmak için toplanmış «türlü-çeşitli» unsurların oluşturdukları DP'ye belki biraz benzetilebilir.

Hİ'nin programı büyük ölçüde sağda olan bir programdı. İT, kendisini Osmanlıcı ilân ettiği halde, gerçekte Türkçü, ve merkeziyetçi olduğuna göre, Hİ'nin Osmanlıcılığı ve ademi-merkeziyeti vurgulaması beklenebilirdi. Fakat bunun dışında programın net bir biçimde 'sağ' olduğu göze çarpmaktadır. İki dereceli seçimin ve Âyan üyelerinin Padişah tarafından atanmasının «şimdilik» muhafaza edileceği belirtilerek biraz liberal bir hava verildikten sonra, Âyanın ve padişahın yetkilerinin adamakıllı arttırıldığını görüyoruz. Âyana kabineyi sorguya çekmek imkânı, kanun koyuculukta Kanun-u Esasîde yazılı olandan daha fazla yetki, bütçe ödeneklerini azaltma hakkı tanınmaktadır (md. 6-8). Padişaha yürütmenin tasarrufları hakkında açıklama istemek ve bunları veto etmek yetkisi verilmektedir (md. 9). Kanun-u Esasî değ-

şıklıklerinde, o dönemin meclisleri 2/3 çoğunlukla kabul ettikten sonra, ikinci seçim döneminin beklenmesi ve bunların yeni Umumî Meclis tarafından da onaylanması esası getirilmektedir (md. 10). Tabiî, Hİ programının bu sağ niteliğinin salt tutuculuk (hattâ gericilik) sonucu olmadığını, bir ölçüde İT yetkeciliğini önlemek amacına yönelik olduğunu kabul etmek gerekir. (TSP, 315-44). Fakat sonuç değişmez.

Hİ'nin kurulmasından 20 gün sonra (11 Aralık 1911) İstanbul'da bir ara seçimi yapıldı. İstanbul mebusu ve eski Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, Paris Büyükelçiliğine atanmış bulunuyordu. Yerini alacak mebusu saptamak için yapılan seçimde, İT, Adliye Nazırı Memduh Beyi, Hİ ise Tunuslu eski Sadrıazam Hayrettin Paşa'nın oğlu, yazar Tahir Hayrettin'i aday göstermişti. İT adayı ikinci seçmenlerden 195 oy alırken, Hİ'nin adayı 196 oy almıştı. Siyasal ortam o denli kutuplaşmış ve gergindi ki, Hİ bunu büyük bir zafer, İT ise gelecekteki siyasal yenilginin bir işareti olarak yorumladılar. İktidarını sağlamlaştırabilmek için İT, harekete geçerek, bazı adamlarını kabineye sokmağa çalıştı. Fakat ancak Hacı Âdil Beyi Edirne Valisi Celâl Beyin yerine getirebildi. M. Şevket yine karşısına dikilmişti İT'nin, hattâ Bahriye Nazırı Hurşit Paşa bunu protesto için istifa etti. Hacı Âdil Bey bu işten vazgeçmek zorunda kaldı. Öte yandan, Mebusan Meclisinin feshi için harekete geçildi, zira 1908 yılının belirsiz ortamında İT listelerinden seçilmiş bulunan mebuslardan birçoğunun artık İT saflarından ayrılmış olduğu, ya da her an ayrılabileceği görülüyordu. Şimdi yapılacak bir seçimde İT'ye çok daha uygun ve daha sâdık adaylar bulunabilecek, 1908 mebusları arasında başlamış bulunan 'çorap söküğünün' önü alınabilecekti. Muhalefet, İT'nin, kendisine pek bağlı olmayan bir Meclisin Trablusgarp işinden ötürü Hakkı Paşa hükümetini sorumlu tutmasından çekindiğini de ileri sürüyordu.

1909 Kanun-u Esasî değişikliğinden önce hükümetle Mebusan arasında anlaşmazlık olur da hükümetin ısrarı karşısında Mebusan «mükerreren» bunu reddederse, kabinenin istifası ya da Mebusanın dağıtılması şıklarından birini seçmek tek başına padişaha tanınmış bir haktı (md. 35). 1909 değişikliği ile yeni bir İstibdat denemesini zorlaştırmak üzere, yürütmeyle yasama arasında bir 'kilitlenme' durumu olursa, hükümetin istifası öngörülüyordu. Şayet yeni hükümet de selefinin durumuna düşerse, padişah, Âyanın onamını alıp Mebusanı feshedebilecekti. Yeni Meclis öncekinin görüsünde olursa, onun dediği olacaktı. İşte İT, hem Mebusanı feshedebilmek, hem ileride de böyle durumlarla karşılaşmamak üzere, Kanun-u Esasinin ilgili maddelerini 1909'dan önceki duruma iade etmek sorununu hükü-

met eliyle Meclise getirdi. Anlaşılan İT Salt Paşa'yı, o da kabineyi ikna etmiş bulunuyordu. Aslında, İT'nin Mebusanın feshini kolaylaştırması, Sultan Reşat'a istediğini yaptırabilme hesabına dayanıyordu. Fakat daha kişilikli bir padişahın bu yeniden elde edilmiş yetkilerini İT, hattâ meşrutiyet aleyhinde kullanabileceğini gözönünde bulundurmuyordu, zira Mebusan karşısında susta durmak İT'nin canına tak demişti.

Sait Paşa, Kanun-u Esasî değişikliğini Trablusgarp Savaşı sırasında güçlü bir hükümete olan ihtiyaç gerekçesine dayandırıyor ve muhalefetin esasen padişahlık yetkilerinin arttırılmasından yana olduğunu belirtiyordu. Fakat tahmin edileceği gibi, muhalefet, hükümetin davranışının ardındaki gerçek güdüleri görüyordu. Nitekim, oturuma katılmayarak engellemeye başvurdular. Hükümet bunu üst üste red sayarak istifa etti (20 Aralık 1911). Reşat, Sait Paşa'yı yeniden görevlendirdi ve aynı 'kilitlenme' olunca, Âyanın da onamıyle Mebusan dağıtıldı (18 Ocak 1912). Bu arada bazı tarafsız mebuslar iki yanın uzlaşması için çalışmış, sıkıyönetimin kalkması ve siyasal af konusunda birleşildiği halde muhalefet, bütün kabine üyeleri İT'li de olsa, sadrıazamın Kâmil Paşa olması şartını koşunca anlaşma sağlanamamıştı. (Bu şarta M. Şevket bir süredir razı bulunuyordu. Onun Kâmil Paşa gibi bir İngilizci ile çalışmaya hazır olması, Almancılığının hiç değilse Trablusgarp Savaşı sırasında güdülenmesinde fazla bir payı olmadığını gösterir gibidir. Bayur II, 1, 23.) Bütün bu gelişmeler sırasında Kanun-u Esasînin bazı inceliklerinin görmezlikten gelindiği muhakkaktır.

Meclis dağıldıktan sonra seçimlerden sonuç almak için İT, hükümete adamlarını yerleştirdi. Hacı Âdil Dahiliyeye, Talât PTT'ye, Sait Halim Paşa Şûrâ-yı Devlete, Cavit Nafıaya getirildiler. M. Şevket'in bilinen muhalefeti karşısında bu olayı açıklamak hayli zordur. Paşanın tavrını değiştirmiş olduğu ihtimalini zayıf sayarsak, Paşa'nın muhalefetini etkisiz kılmış olan bir etken aramak gerekir. Bu, Mebusanın dağılmış durumda olması olmak gerekir. Demek ki, İT'yi en çok çekindiren şeyin M. Şevket'in muhalif eğilimli İT Fırkası mebuslarıyle olan işbirliği olduğu anlaşılıyor. Bu işbirliğinin ardında, gördüğümüz üzere, İT'nin Mebusandaki çoğunluğunu elinden almak tehdidi yatıyordu. (H. Cahit'e göre, Hizb-i Cedid önderliğini yapmış olan Sâdık Beyin kalkıp büyük bir muhalefet cephesinin ikinci reisi olması, İT'li mebusların saflarını sıklaştırmalarına yol açmış, hattâ Fırka nizamnamesinde mebusların nazır olmalarını Fırka iznine bağlayan madde de bu arada kaldırılmıştı. **Fikir Hareketleri,** 159.)

Seçimler, hükümetin basın ve toplantı özgürlüğünü kısan bazı

mevzuatı çerçevesinde yapıldı. İT mutlaka ve ne olursa olsun kazanma kararı almış olacak ki, bu seçime «sopalı seçim» dendi. Sonuç olarak seçilen 270 mebustan ancak 6'sı muhalifti. Seçim sırasında muhalifler, İT'yi yıpratmak için Kâmil Paşa'nın 20/12/1911'de Mısır'dan Sultan Reşat'a yazmış olduğu bir mektubu Şubat 1912'de basında yayımladılar. O sırada Paşa, Hindistan'a gitmek üzere Mısır'dan geçmekte bulunan İngiliz Kralı V. George'un huzuruna kabul edilmiş bulunuyordu. Bu olayın onun manevî nüfuzunu birçok cevrelerde ne denli arttırdığı tahmin edilebilir. Paşa, mektubunda, Osmanlı Devletinin başına Hürriyetin ilânından beri gelmiş olan felâketlerden İT'yi sorumlu tutuyor, kendisi hükümetin başında olursa ve Cemiyet «engeli» kalkarsa, Devletin yalnızlıktan kurtularak İngiliz dostluğunu, Avrupa sermayesini ve iç barışı sağlayabileceğini söylemek istiyordu. İT'nin bu mektuba karşılığı, «mezardan bir ses» diye özetlenebilir. İhtimal ordunun desteğini kazanmak için, Hİ'nin aldığı bir başka tedbir, Damat Ferit'in başkanlıktan ayrılması ve yerine Âyandan Müşir (Delî) Fuat Paşa'nın getirilmesi olmuştu.

18 Nisan 1912'de yeni Meclis açıldı, fakat yetersayı olmadığı için 15 Mayısta çalışmağa başladı. Mecliste muhalefet yok gibi olduğu için, İT Fırkasının içinden bir muhalefet grubu kurmak fikri dahi ortaya atılmıştı. Bu arada Ahmet Rıza B. Âyana atanmıştı. Yeni Mebusan Meclisi A. Rıza'nın yerine Halil (Menteşe) Beyl başkan seçti. Bu atamayı kendisi istemişti ama, A. Rıza gibi iddialı bir kimsenin daha edilgin olan Âyana geçmek istemesi için önemli bir neden olmalıdır ki, bu da İT yöneticileriyle arasının soğuması olmak gerekir. A. Rıza, anılarında, Hürriyetin ilânından sonra İT'ye «riyaset» ettiğini (kendisinden sonra sonuna kadar Talât «riyaset» etmiş), fakat Mebusan Reisi olarak tarafsızlığına gölge düşürdüğü için, 31 Marttan sonra Merkez-i Umumîden ayrıldığını, İT'nin istibdat yoluna girdiğini, Trablusgarp Savaşıyle «çeşmi intibah ve basiretinin» açıldığını anlatıyor. Böylece Selânik İT'siyle Parisli 'ağabeylerinin' yolu ayrılmış oldu. Bir ihtimalle, İT yöneticileri, yeniden mebus seçilse de, Mebusan Reisi seçmeyeceklerini kendisine ihsas etmiş olabilirler. İT'nin iktidar olma kararını yansıtan başka bir olay da, Maliyeden istifa eden Nail Beyin yerine Nafıa Nazırı Cavit'in gelmesiydi. Nafıaya, İT'ye yakın olan Hallaçyan getirildi.

Fakat bunca çabaya rağmn, bazılarına göre Cemiyet, Fırkaya yine istediği gibi egemen olamamıştı. Kanun-u Esasî değişikliğinin Meclisten geçirilebileceği konusunda tereddütler vardı. Fakat sonunda korkular gerçekleşmedi ve 7 ilâ 35. maddelerin değişikliği 210'a karşı 13 oyla geçti.

Soru 78 Trablusgarp Savaşı ve dış olaylar ne gibi gelişmeler göstermiştir?

Gördüğümüz üzere, Trablusgarp'ta İtalyanlar kıyıları ele geçirmekten öteye fazla bir şey yapamamışlardı. Hattâ Ekim ayının sonlarında Osmanlı kuvvetlerinin bir dizi başarısı üzerine, İtalyanlar Trablus kentinin dolaylarına sıkışıp kalırlar. Kara savaşını Trablusgarp'ta yürütemeyen İtalyanların, bunu Osmanlı ülkesinin başka yerlerine yaymaları beklenemezdi. Ancak deniz üstünlükleri dolayısıyle limanlara ve sonra yaptıkları gibi, adalara saldırabilirlerdi. Fakat öbür büyük devletlerin ve özellikle Rusya'nın düşmanlığını çekmemek için, Çanakkale Boğazını kapamak gibi ticareti aksatacak şeyler de yapamazlardı. 5 Kasım 1911'de İtalya, ihtimal maneviyatını takviye için, Trablusgarp'ı ilhak ettiğini ilân etti. Bazı barış girişimlerinin sonuçsuz kalması üzerine, 23 Nisan -17 Mayıs 1912 tarihleri arasında Rodos ve yakınındaki 11 Ege adasını, yerli Rumların da desteğiyle, işgâl etti. Savaş olurken Rusya da Boğazlar sorununu ortaya atar. Bu devlet, savaş gemilerinin Boğazlardan serbestçe geçmesini, ayrıca Boğazlar bölgesinde bir üstünlük kurmak istemektedir Tabiî, bu, Osmanlı Devletini himaye altına almak demekti. Fakat böyle bir tasarının öbür devletler tarafından çok olumsuz karşılanacağı belli olduğu için, Rusya tasarısını geri almak gereğini duydu.

İtalya, Müttefik devletlerden biri olduğu için, Osmanlı Devletinde Almanya'nın siyasal yıldızı sönmeğe yüz tutmuş, buna karşılık İtilaf devletlerinin, ve özellikle o gurubun içinde en güçlü ve Rusya'ya daha az bağlı olan İngiltere'nin yıldızı parlamıştı. Zaten Kâmil Paşa ile birlikte Abdülhamit döneminin İngilizci sadrıazamlarından olan Sait Paşa'nın yeniden işbaşına getirilmesi böyle bir mantığın sonucuydu. Hatırlanacağı üzere, Sait Saraya çağrıldığında, aklına ilk gelen çarelerden biri, Trablusgarp'ı Mısır gibi yönetilmek üzere İngiltere'ye teklif etmek olmuştu. Bunu İnal, Necmettin Molla'nın tanıklığına dayanarak söylüyor (1085-6). Molla'ya göre bu yolda İngiltere'deki Büyükelçiliğe tel çekilmiş ve İngilizlerden «geç kaldınız» mealinde bir cevap alınmış. Bu doğru ise, Sait Paşa'nın devlet adamlığına gölge düşüren bir olay olarak ele alınmalıdır, zira onun bilmesi gerekirdi ki, İngiltere, bir Avrupa savaşını göze almadan İtalya'nın yutmak için harekete geçtiği lokmasına sahip çıkamazdı ve zaten İngiltere'nin şu ya da bu biçimde onayı İtalya tarafından önceden alınmış olmak gerekirdi. Şu da var ki, İT'nin temsil ettiği köktenci ulusçuluk çağında, bağımsızlık konusunda «ehven-i şerci» mantık değil, duygusal fakat uzun vâdede genellikle daha iyi sonuç veriyor gözü-

ken «ya hep, ya hiçci» tavır geçerlidir. Fakat kaydetmeli ki, Sait Paşa'nın bu davranışını doğrulayan başka bir kaynağa rastlamadım.

Osmanlıların bu sırada İngiltere'ye yanaşmak yönünde, gerçekliğine kesinlikle inanabileceğimiz birbirine koşut iki girişimi olmuştur. 31 Ekim 1911'de İngiliz Dışişleri Bakanlığına sunulan bir öneri ile Sadrıazam ve Hariciye Nazırı Âsım Bey, İngiltere ile ya da İtilaf devletleriyle ittifaka girmek için öneride bulundular. 29 Ekim 1911 günlü bir mektupla da Cavit B., bir yıl önce tanıştığı İngiliz Deniz Bakanı Winston Churchill'e bir mektup yazarak, ittifak ilişkisine girmek için ortamı yokladı. Hükümet üyelerinin önerisine gelen cevapta, Trablusgarp Savası'nda tarafsızlığını ilân etmiş olan İngiltere'nin, savaş devam ederken daha sıkı ilişkiler kuramayacağı, savaştan sonra konunun ele alınabileceği belirtiliyordu. Churchill de aynı şeyleri söylüyor ve iki ülke arasındaki daha yakın ilişkilerin şartı olarak, Türkiye'nin eski düzenin baskı usullerine dönmemesini ve İngiliz imparatorluğunun kurulu düzenini bozmağa çalışmamasını öne sürüyordu. Bayur, Osmanlı İngiliz ilişkilerini sıkılaştırmak için, 1908-9 yıllarında fırsat çıktığını, bunun için Abdülhamit'in siyasetini tersine çevirerek, iktisadî çıkar sağlamada İngiltere'yi yeğlemek gerektiğini, ama bu sırada artık çok geç kalındığını, yanlış bir hesap olmakla birlikte İngiltere'nin İtalyan dostluğuna daha fazla değer vermesinin doğal olduğunu söylüyor (II, 1, 175-83).

Soru 79 Sait Paşa kabinesinin istifasına ve İT'nin denetleme iktidarından düşmesine yol açan gelişmeler nelerdir?

İT'yi devirmek kararıyle muhaliflerin kurdukları Hİ Fırkası, ara seçimde alınmış olan sonuçla da kısa zamanda başarı yoluna girmiş gibi görünürken, İT'nin Meclisi dağıtması, kurulan hayalleri bir anda yıkmıştı. 1908 seçimleri İT'nin Rumeli dışında yeni yeni, ve çok kez kendisine gerçekte yabancı olanlar ya da değersiz fırsatçılar eliyle örgütlenmeye çalıştığı bir dönemde yapılmıştı. Rumeli'de dahi ordu dışındaki örgütlenme nispeten zayıftı ve gizli ihtilal örgütünden, bazı yönleriyle açık yasal bir örgüte dönüşmek için az bir süre geçmiş bulunuyordu. Dolayısıyle İT listesinden seçilenlerin birçoğu ile Cemiyet arasında, gördüğümüz gibi, kısa zamanda soğukluklar ve kopmalar meydana gelmiş, İT, Mebusandaki Fırkasına hiç bir zaman güvenememişti. İhtimal, İT'nin 1912 seçimleri üzerindeki egemenliği, 1908'dekine göre daha fazla değildi. Ama şu önemli farkla ki, 1912'de İT kimin ne olduğunu çok daha iyi bilerek adaylarını seçmiş bulunuyor-

du. Sonuç olarak, gerçekten güvenebileceği bir İT Fırkası (yani Meclis gurubu) vardı.

Tam zafere doğru ilerlediğini sanırken, muhalefetin karşısına taş bir duvar çekilmiş oluyordu. Ortam öyleydi ki, muhalefet yine ihtilâl ve darbe düşünmeğe başladı -31 Martta olduğu gibi. Muhalefetin bu tür düşünebilmesine yol açan nedenleri burada sıralamak gerekir. Belki bunların en başında, İT'nin tam iktidar olmasını önleyen ve daha önce tahlil edilmiş olan zaafı geliyordu. Muhaletet, İT'yi zayıf görmese, ihtilal ya da darbe denen büyük maceraya girmezdi. İkinci bir neden, dış devletlerin teşvik ve tahrikleridir. 31 Martta İngiltere'nin ayaklanma karşısında takındığı elverişli tavrı gördük. Bu sefer de İngiltere'nin elverişli tavrından söz edilebilir. İkinciyle yakından ilintili üçüncü bir neden, muhalefetin genellikle ulusçuluk, bağımsızlık, devletin haysiyeti, hattâ 'gerçek' dindarlık gibi tutumlardan ya da değerlerden nasipsiz oluşu ya da bunları ağzı açık, uşakça (nesnel bir tanım olarak kullanılmıştır) diye tanımlanabilecek bir İngiliz hayranlığı ile bağdaştırabilmesiydi. Dördüncü bir etken, genel olarak Saray özel olarak Abdülhamit istibdadının kişileri ve özellikle aydınları siyasal terbiyeden ve görgüden yoksun bırakmış olmasıydı. Bu 'terbiyesizlik', muhalefet kadar, İT için de geçerliydi. Nitekim, İT, hukuk ve demokrasi ilkelerini zorladı ve hattâ zaman zaman çiğnedi. 'Terbiyesizliğin' başka bir görünümü de, gerek Hürriyetin ilanında, gerekse ondan önce meşrutiyet hakkında ortaya konan aşırı derecede abartılmış umutlardı. Böyle aşırı umutlar çok kez kaçınılmaz olarak aşırı, ve o oranda tehlikeli hayal kırıklıklarına yol açar.

Darbenin ilk evresi Arnavutluk'ta 6 Mayıs 1912'de başlayan ayaklanmaydı. Arnavutların Meşrutiyetin getirdiği yeni düzenden şikâyetlerini ve bunların sonucu olarak çıkan ayaklanmaları yukarıda gördük. Yine gördük ki, Mart 1911'de kuzeydeki Hıristiyan Malisorların ayaklanması karşısında hükümet bunların birçok isteklerini kabul etmiş bulunuyordu. Buna, aynı haklardan yararlanamayan Müslüman Arnavutların içerledikleri muhakkaktı. Böyle elverişli bir ortamda, Karadağ aracıyle İtalya'nın ve bu sıralarda ittifak kurmakta olan öbür Balkan devletlerinin her türlü kışkırtmada bulunacakları doğaldı. İhtimal İngiltere ve Rusya da faaliyet gösteriyorlardı. Bunun üstüne muhalefetin kışkırtmaları eklenmişti. Hattâ, daha sonra Türk ulusçuluğunun büyük borazanlarından olacak Rıza Nur'a bakılırsa, isyanı Sinop'ta sürgünde bulunan Yakova'lı Rıza Bey adında biri aracıyle kendisi başlatmıştı. Biraz ihtiyat kaydıyle alsak dahi, bunu, muhalefetin isyanı başlatmak için iradesini bilinçli olarak kullandığının bir itirafı sayabiliriz. Hele Trablusgarp Savaşı devam ederken ve Ege adaları,

istilaya uğrarken girişilen bu davranışın ne denli hastalıklı olduğu ortadadır. Kanunen bütün Osmanlılar için, din açısından Müslümanlar için, milliyet açısından Türkler için, ihanet diye bir şey varsa, bu olmak gerekir.

Arnavutluk isyanı kısa zamanda yayılır. 10 ve 13 Haziran 1912 tarihlerinde âsiler Yakova ve Metroviçe'yi ellerine geçirirler. İtalya'ya karşı alınması gereken askerî tedbirler isyanın bastırılmasını zorlaştırır. Mebusandaki görüşmelerde Arnavut mebusları âsilerin haklı olan taleplerini (Hıristiyanlarla eşitlik) dile getirirler. İstekleri haklı da olsa, hükümet isyanı haklı sayamazdı. Zaten işin içine muhalefetin entrikaları karışmış ve isyan orduya bulaşmış bulunuyordu. Sanki Hürriyetin ilânındaki model tekrarlanıyordu. 1908'de ordu ayaklanma haline gelmiş, peşinden Arnavutların Firzovik hareketi gelmişti. Bu sefer Arnavutlar ayaklanmış, ardından iş orduya bulaşmıştı. Fakat muhalefet, 31 Marttan dersini almıştı. Bu sefer subaylar ayaklandırılıyor ve onlar erleri sürüklüyorlardı.

Muhalif subayların bir bölümü (12 tane) Manastır'da ayaklandılar ve daha önce Niyazi Beyin yaptığı gibi, dağa çıktılar (21/22 Haziran 1912). Hepsi değilse de, çoğunun Arnavut oldukları anlaşılıyor. Çıkarttıkları beyannamede, hükümetin istibdadından şikâyet ediliyor ve Arnavutların isyanı haklı görülüyordu. Hükümetin düşmesi, yeniden yapılacak dürüst bir seçimle yeni bir Mebusan Meclisinin oluşturulması, genel af ilânı ve Talât, Cavit, Sait Paşa'nın, özelikle (Trablusgarp dolayısıyle) «haini vatan» Hakkı, M. Şevket, Rıfat Paşaların ve Erkânı Harbiye Reisinin muhakemeleri isteniyordu (Bayur II, 1, 253-4).

Başkentte subayların hareketi Halaskâr Zabitan grubu adında gizli bir örgütlenmeyle ortaya çıkmış bulunuyordu. Örgütün başı Erkân-ı Harp Bnb. Gelibolulu Kemal (Şenkıl) idi. Üyeler, E. H. Kolağası Kastamonulu Hilmi, Süvari Kaymakamı Manastırlı Recep, Bahriye Bnb. İbrahim Aşkî, Yzb. Kudret gibi kimselerdi. Örgütün amacı, İT istibdadını yıkıp meşrutiyetin işlerliğini sağlamak ve bu sağlandıktan sonra, ordunun siyasete karışmasını artık kesin olarak önlemekti. Onun için, Halaskârlar içlerine sivil üye almamış, ve üyelerinin hareket sayesinde mevki elde etmelerini yasaklamıştır. Buna rağmen, İT iktidardan düşünce Yusuf Rasih İstanbul Polis Müdürü, Bnb. Saffet de geçici olarak Merkez Kumandanı olmuştur. Kemal Beyin ülkücü ve siyaset dışı kalma çabalarına rağmen, Aziz Bey - Cleanthe Scalieri komitesinin ikinci kurucusunun oğlu Georges Cleanthe Scalieri vasıtasıyle Prens Sabahattin ve yandaşları (Rıza Nur, Satvet Lutfi gibi) ile temas kurulmuş, Sabahattin'den para ve grubun beyannamesini

çoğaltmak için yardım alınmıştır (TSP 345-58). Sabahattin, Yakova'ya Rıza Beye de para gönderiyordu. Hemen belirtmek gerekir ki, İT'li subayların ordu içindeki ayrıcalıklı durumları önemli bir huzursuzluk kaynağıydı. Mebusanın 4 Mayıs 1912 günlü bir kararı, bunun tatsız ve açık bir örneğiydi. Bunda, Trablusgarp'taki savaşa katılmaları dolayısıyle İT Cemiyetinin «erkânı asliyesinden» Enver, Fethi, Halil ve Aziz Beyler takdir olunuyordu. İT'li olmayan subaylar belirtilmediği gibi, Trablusgarp'taki kumandan Neşet Paşa bu subaylardan sonra anılıyordu. Bu ve buna benzer durumlar çok çirkin olmakla birlikte, Halaskâran hareketinin bir isyan hareketi olduğu, Trablusgarp Savaşı sırasına rastladığı ve bunun Balkan hezimetinde bir payı olduğu da hiç unutulmamalıdır (Bayur II, 1, 248).

30 Haziran 1912 günü Harbiye Nezaretinin bir genelgesi gazetelerde çıkar. Bunda, Arnavut subaylarının dağa çıkmasının askerin siyasete karışmasının çirkin bir örneği olduğu, askerin siyasete karışmasını yasaklayan kanun tasarısının Babıâliye gönderildiği belirtiliyor, bu arada subayların fırkalara, kulüplere devamları ve örgüt kurmaları yasaklanıyordu. Aslında kanuna gerek yoktu, subayların siyasete karışmaları zaten yasaktı, ama bu yasak İT'li subaylar hakkında tam uygulanmamıştı. Şimdi siyasetin zaten yasak olduğu söylenmekle birlikte, herkesi bu niyetin ciddiliğine inandırmak için bir de kanun çıkarılıyordu. Bu kanun büyük bir aceleyle, 2 Temmuz günü Mebusanda kabul edildi. Muhalefet ve bu arada Kayseri mebusu Ali Galip, isyancıları korumak amacıyle kanunun geciktirilmesini isteyecek denli açık oynamışlardır. Nitekim İT iktidardan düştükten sonra, ancak 8 Ekim 1912'de, kanun bir muvakkat kanun olarak yürürlüğe sokulmuştur.

Bu noktada İT'nin sivil kanadı, kl Talât'ın önderliğindeydi, kader tayin edici bir karara vardı. Buna göre İT hem Arnavutluk işini çözmek, hem de 31 Marttan beri birçok konularda (başta malî denetleme ve mebusların nazırlığı) engellemeleri ile karşılaştığı askerî 'ağabeyi' M. Şevket'ten kurtulmak üzere harekete geçti. Mebusan Meclisinin yeni bileşimi, bu konuda kendilerine rahat hareket etme olanağını veriyordu. 7 Temmuz 1912 günü Hariciye Nazırı Âsım, Talât ve Cavit Beyler Nâzım Paşa ile bir toplantı yaptılar. Aynı gün, sorun İT Merkez-i Umumîsinde görüşüldü ve Harbiye Nazırı olarak düşünülen Nâzım hakkında olumsuz görüşler ileri sürülmekle birlikte, M. Şevket'in hükümetten çıkarılması kararlaştırıldı. Padişah, tahtı için kendisini M. Şevket'e borçlu gördüğü ve bu arada onu, İT'yi gemleyecek bir eski devir adamı olduğu için tutuyordu. O yönden bir muhalefet çıkmaması için, 9 Temmuz sabahı Dahiliye Nazırı Hacı Âdil,

PTT Nazırı Talât ve Evkaf Nazırı Hayri Beyler, İT'nin Saraya başkâtip ve başmabeyinci yapmış olduğu Halit Ziya (Uşaklıgil) ve Lütfi Simavi'yi ziyaretle, o yönü güven altına aldılar. Sonra da Fırka Reisi İzmir Mebusu Seyyit ve Hacı Âdil, Paşayı ziyaretle, Mebusanın Ordu Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın yolsuzluklarını ele almak istediğini, Harbiye Nazırı olarak müşkül durumda kalmaması için istifa etmesi gerektiğini söylediler. O da hiçbir zorluk çıkarmadan istifa etti ve Âyan üyeliğine atandı. Bahriye Nazırı Hurşit Paşa Harbiye vekâletini üstlendi.

Nâzım Paşa'nın, subayların siyasete karışmasına muhalif, disiplinden yana ve Abdülhamit tarafından sürülmüş olduğu için hürriyetçi diye iyi bir şöhreti vardı. Fakat Kâmil Paşa hükümeti zamanında İT'nin onayı alınmadan Harbiye Nezaretine getirilmek istenaiği, 31 Mart olayı sırasında muhalefetin Harbiye Nazırı adayı bulunduğu ve 1. Ordu Kumandanlığına atanmış olduğu, hattâ Hareket Ordusuna karşı direnilmesini Abdülhamit'e önerdiği yönünde bazı bilgiler bulunduğu için, İT'nin onu tutmaması gerekirdi. Buna rağmen, anlatıldığı biçimde İT'nin onu Harbiye Nazırı yapmak istemesi, Cemiyetin esnekliğini, daha doğrusu gevşekliğini gösterir. İhtimal M. Şevket Nâzım uyuşmazlığından yararlanılmak isteniyordu. 11 Temmuzda Nâzım'la yeniden bir görüşme oldu ve yapılan pazarlığın sonucu, 13'ünde Meclis-i Vükelada görüşüldü. Onun imzalayıp verdiği şartlar, genel af, sıkıyönetimin kaldırılması, Arnavut taleplerinin kabulü, başkumandanlık sıfatının da kendisine verilmesiydi. İT'nin sunduğu ve kendisinin imzalayarak kabul ettiği şartlar, Manastır'da dağa çıkan subayların cezalandırılması, siyasal ademimerkeziyete karşı çıkılması, subayların siyasetle uğraşmamaları, ordunun gençleştirilmesi idi. (Oysa Gelibolulu Kemal'e göre, Halaskârlar orduyu düzeltecek adam diye Nâzım'a -herhalde yine bu sıralarda olacak- başvurmuşlar ve o da, Dr. Nihat Reşat'ın yanında, grubun programını harfi harfine uygulayacağına yemin etmişti. TSP 350). Kabine başkumandanlık talebini fazla buldu -zaten Merkez-i Umumî de kendisine eğilimli değildi- ve anlaşmayı onaylamadı. Bunun üzerine Harbiye Nazırlığı teklifi İzmir'de kumandan olan Abdullah Paşa'ya yapıldı. O, bu mevkii dolduracak iktidarı bulunmadığını söyleyerek reddetti.

Üçüncü teklif Mahmut Muhtar Paşa'ya yapıldı. Talât ve Cavit kendisiyle 15 Temmuz sabahı görüştüler ve anlaşmaya vardılar. Yalnız kesin cevabını vermeden önce, nezaket gereği olarak Nâzım'la görüşmek istediğini söyledi. Hükümet bu işe oldu gözüyle baktığı için, Salt Paşa ile Âsım o gün Mebusanda kendilerine güvenir bir biçimde konuştular ve 4'e karşı 194 oyla güvenoyu aldılar. Fakat bu arada

M. Muhtar'ın tavrı değişmiş ve hükümetin karşısına bir kaç sayfalık bir teklifle çıkmıştı. Bunlar, başkumandanlık talebi dahil, Nâzım Paşa'nın ileri sürmüş olduğu şartlardı. 16 Temmuz akşamı kabinede bunlara karşı olumsuz bir hava eserken, Hurşit Paşa kararlı bir biçimde ortaya çıkıp istifa ettiğini, zorla kendisine Harbiye Nazırlığı Vekâleti yaptırıldığını öne sürdü. Bir gün önce Hurşit Paşa Padişaha istifa edeceğini ve hükümetin de çekilmesi gerektiğini söylediği için, Sait Paşa'nın da sabrı tükenerek, Talât ve H. Âdil'in ısrarlarına rağmen o da istifa etti (Bayur II, 4, 212-7). M. Muhtar'ın sözü edilen tavır değişikliğinin kaynağında Nâzım'la olan görüşmesi olmak gerekir. Herhalde onu kışkırtmış, İT'nin daha önce çıkarttığı Tasfiye-i Rüteb-i Askeriye Kanunu yüzünden kendisinin mirlivalıktan miralaylığa (albay) indirildiğini de hatırlatmıştı. Hattâ belki onu bir ölçüde de olsa Halaskâran fitnesine dahil ettiği dahi düşünülebilir.

Burada bir de Hurşit Paşa'nın davranışını açıklamak gerekiyor. Bunda, M. Şevket'e karşı İT'nin yapmış olduğu kötü muamelenin payını aramak gerekir. Hurşit Paşa, 31 Mart ertesinde kurulan harp divanının başkanı olarak, M. Şevket'le yakın bir işbirliği yapmıştı. Sait Paşa kabinesinde de birlikte çalışmışlardı. İhtimal aralarında yakın bir dostluk, ya da hiç değilse bir meslek dayanışması vardı. Bu dayanışmanın bir boyutu da ihtimal hepsi genç olan İT'li subayların küstahlığına karşı duyulan ortak bir tepkiydi. O küstahlık ki, Tasfiye-i Rüteb-i Askeriye Kanunu ve sonuncusu M. Şevket'e yapılanlar olmak üzere türlü davranışlar yetmiyormuş gibi, şimdi de Harbiye Nazırının orduyu gençleştirmesini istiyordu. Hurşit Paşa şu, bu diyerek bağrına taş basmış, fakat İT'nin beceriksizliğini, zaafını görünce, batan bu gemiyi yüzdürmeğe katkıda bulunmak istemeyerek, ayrılmış olmalıdır. Bayar, M. Muhtar'ın da sözlerine dayanarak, Hurşit'in isyancıların âleti olabileceği ihtimali üzerinde duruyorsa da, işi bilmesi gereken Rıza Nur, kendileriyle ilişkili olmadığını söylüyor. H. Cahit'in yerinde deyimiyle, ortada bir «Paşalar grevi» vardı. Paşalar, İT'nin zayıf bir ânını yakalamışlar, ondan bazı acılarını çıkartıyorlardı. (M. Ragıp, Abdullah Paşa'dan önce, Harbiyenin Müşir İbrahim ve Tatar Osman Paşalara da önerildiğini söylüyor. Aynı yazar Hurşit Paşa ile M. Muhtar arasında bir çekememezlik bulunduğunu da öne sürüyor. 119-20)

Sait Paşa'nın 16 Temmuz gecesi istifasına gelince. O denli ezici bir çoğunlukla güvenoyu alan bir hükümetin istifası söz konusu olmamak gerekirdi. İstifada bir kötü niyet sezilmiyor. Sait Paşa İT'nin adamıydı ama, İT'li değildi ki. Çok olumsuz bulduğu koşullara rağmen hükümeti ayakta tutması beklenemezdi. Üstelik gerek Bayur, gerekse H. Cahit, ihtimal aynı kaynağa (Memduh Şevket Esendal) da-

yanarak kendisinin İT'ye, tanınmış bir paşa aramaktan vazgeçmesini, bir albayla işin yürütülebileceğini söylediğinden ve dinletemediğinden söz ediyorlar. Ayrıca, Talât, istifadan 1-2 gün önceki bir Merkez-i Umumî toplantısında, iktidardan çekilip millet içinde kuvvet kazanılmasını önermiş, kabul ettirememiş, fakat bu haber Sait Paşa'nın kulağına gitmiş (Bayur II, 1, 277; **Fikir Hareketleri**, 168). Sait Paşa'nın ünlü «Onların bana itimatları vardı ama benim onlara yoktu,» sözü de ihtimal bunu doğrulamaktadır.

Sait Paşa'nın istifasıyle İT'nin denetleme iktidarı sönmüş, fakat henüz tasfiye edilmemişti. Bunun olması için arka düzlemde gizli kalmış olan Halaskâran oyununun sahnelenmesi gerekiyordu. Benim de katıldığım Bayur'a göre, Nâzım, Harbiye Nezaretini İT'den elde edemeyince, muhalefetten elde etmek üzere o yanı harekete geçirmişti (II, 4, 219). 17 Temmuzda sadaret Londra Elçisi Tevfik Paşa'ya önerildi. Fakat o, Meclisin feshi şartını ileri sürerek elini belli ettiği için, ondan vazgeçildi. 18 Temmuzda Halaskâran oyunu sahnelendi. O gün Askerî Şûrâ toplantısında başkanlık eden Hurşit Paşa'ya Halaskârların mektubu getirildi. Toplantıda Nâzım, Çürüksulu Mahmut, Genelkurmay Başkan Vekili ve Sevres'i imzalayacak olan Hâdi, 1. Kolordu Kumandan Vekili Osman Paşalar bulunuyordu. Şûrâ, zarfı getirenleri tahkik etmekle birlikte, bu yön üzerinde fazla durmayarak, mektubu ele aldı. Mektupta, hükümetin düşmesi ve yerine bir Kâmil Paşa hükümetinin kurulması, Meclisin dağıtılması isteniyor, taleplerin yerine getirilmesinde gecikilirse sorumluluğun Harbiye Nezareti ve Askerî Şûrâya ait olacağı bildiriliyordu. Şûrâ, işi Padişaha duyurmağa karar verdi. Sait Paşa hükümeti istifa etmiş bir kurul olduğu için, onun atlandığı düşünülebilir. Fakat Hurşit, sorunu yine de hükümete götürdü. H. Âdil ve Talât kendisini şiddetle davranmağa teşvik ettilerse de, Paşa bunun doğru olmayacağını söyleyip, bu konuda bir hükümet kararının alınması gerektiğini ileri sürdü. Nâzım, çağrıldığı halde, hükümette yeri olmadığı gerekçesiyle gelmedi. Sonunda, Hurşit'in istediği gibi askere hitap eden bir beyanname yayımlatmak üzere işin Saraya götürülmesi kararlaştırıldı. 31 Martta olduğu gibi, iktidar boşluğunu Saray dolduracaktı. Hurşit Saraya geldiğinde, Halaskârların başvurusunu sunmak için gelen Nâzım, Hâdi, Osman Paşaları orada görünce, hayli şaşırdı. Anlaşılan Nâzım işi sağlama bağlamak istiyordu. Hükümetin hazırladığı ve Padişahın ilân ettiği 19 Temmuz günlü beyannamede, Sadaretin Tevfik Paşa'ya önerildiği ve hükümetin bağımsız ve her türlü «tesirat hususiyeden» uzak üyelerden kurulacağı bildiriliyor, Çanakkale'yi bombardıman

eden İtalyan donanmasına atıfda bulunularak, askerî disipline aykırı davranmanın ihanet olduğu belirtiliyordu.

İT, muhalefete çekilmek konusunda rıza gösteriyordu. İhtimal barış konferansında Trablusgarb'ı İtalya'ya teslim etmek sorumluluğunu yüklenmek istememesi, iktidara 'asılmasını' önlemişti. Zira devleti dağılmaktan kurtarmak iddia ve gerekçesiyle ihtilal yapan, bu yönde bir sürü «mukaddes Cemiyet» propagandası yaymış olan İT'nin, kendi elleriyle Trablusgarp'ı İtalya'ya teslim etmesi, kamuoyunda açıkça 'eski hamam, eski tas' izlenimi yapacak, daha fenası, İT'nin kendisi bu işi içine sindiremeyecekti. Bununla birlikte, meydanı tamamen boş bırakmamış olmak için, Başkâtip Halit Ziya'yı ziyaret eden Talat B., Hacı Âdil ve Dr. Rüsuhi, sadarete Kâmil Paşanın gelmemesini, yoksa iç savaş çıkabileceğini telkin ettiler. Şehbenderzade Ahmet Hilmi'ye göre, İT'nin iktidarı bırakmak hususundaki uysallığı, ounun şartlarını görüşmek için Halaskârların yanına üç paşadan kurulu bir heyet göndermek derecesine ulaşmıştı. İT, Sadrıazamın kişiliği üzerinde ısrar edilmemesini ve işin Saraya bırakılmasını, Halaskârlar da hükümette Nâzım'ın Harbiye Nazırı olmasını, Kâmil'in de herhangibir nezarette bulunmasını istiyorlardı ve bu esaslar üzerinde anlaşıldı (TSP 349). Tevfik Pş. olmayınca, Padişahın «Kimi Sadarete geçireceğiz?» sorusuna Başmabeyinci Lütfi Simavî, «Gazi Ahmet Muhtar Pş.» diye karşılık verdi. Başmabeyinci onun tarafsız, partilerüstü ve orduya saygı telkin edebilecek bir kimse olduğunu düşünmüştü. Sait Pş. da bunu uygun bulunca (belki de büyük rakibi Kâmil Paşayı saf dışı edebilmek için), Muhtar Pş. 73 yaşında ve 21 Temmuz 1912 günü Sadzıâzam oldu. Kurduğu kabine, İT'ye karşı bir tepki kabinesi olduğunu belli ediyordu. Zira içinde Şûrâ-yı Devlet Nazırı Kâmil Pş. ve Harbiye Nazırı olarak da Nâzım Pş. vardı. Diğer Nazırlar eski dönemin adamlarıydılar. Muhtar Pş. ise ihtiyarlığı dolayısıyle hükümete damgasını vurabilecek bir kişiliğe sahip değildi. Böylece İT'nin dört yıldır süregelmiş olan denetleme iktidarına bir süre için ara verilmiş oluyordu.

Rıza Nur'a bakılırsa, Halaskâr Zabitan hareketi ile Arnavut ihtilalini orduya ve İstanbul'a sokan Sabahattin Beyle kendisi, 'bizzat' iktidara gelip gelmemeyi çok tartışmışlar. Sabahattin, «Bu bunaklar olmaz.» diyor, Dahiliyeyi Rıza Nur'a öneriyormuş (herhalde Sadareti kendisi alacaktı). Fakat R. Nur buna şiddetle karşı çıkmış, kamuoyunun Kâmil ve Nâzım Paşalara bel bağladığını söylemiş. Sonradan R. Nur Sabahattin'e hak verecektir. Sabahattin'in böyle bir çıkış yapmış olması ilginçtir. Fakat olayın başka kaynaklara yansımamış olması, yalnızca bir fikir olarak kaldığını gösterir. Bu konuda teşeb-

büse geçilseydi, başarıya ulaşılır mıydı, bu da şüphelidir, çünkü 'devlet büyüklerinin' Gazi'yi ya da Kâmil'i Sabahattin'e ya da benzerine tercih etmeleri beklenebilirdi.

İT'nin böyle karışık bir dönemde M. Şevket'i tasfiye etmesi, sonra da iktidar dizginlerini salıvermesinin İT örgütü içinde bazı tepkilere yol açması beklenebilirdi. M. Şevket'in tasfiyesi, İT'nin sivil kanadına yeni bir ağırlık kazandırmakla birlikte, iktidardan ayrılmış olmak onun nüfuzunu sarsmış, böylece asker kanadının egemen olan sivil kanada karşı faal bir muhalefet yapmasına imkân hazırlamıştı. M. Ragıp'tan öğrendiğimize göre, sivil kanadın başını Talât çekiyordu ve Kara Kemal'in önderlik ettiği İstanbul İT örgütü ile İT parlamenterleri onun başlıca desteği idiler. Asker kanadı ise faal bir başkandan yoksun olmakla birlikte, Enver'i destekliyor ve askerlikle ilişkilerini gevşetmiş, İT örgütünde müfettişlik yapan, güya gücünü taşra örgütünden alan eski subaylardan oluşuyordu: Mümtaz, Hüsrev Sami (Kızıldoğan), Sapancalı Hakkı, Topçu İhsan, Nail, Atıf, Süleyman Askerî, Yakup Cemil Beyler. Birçok kaynakların «silâhşor» diye niteledikleri bu kişilerin nasıl müfettişlik yaptıkları meraka değer.

İT'nin asker ve sivil kanatları arasındaki gerginlik, Cemiyetin ilk kez İstanbul'da ve ilk kez açık olarak yapılan 1912 Kongresinde ortaya çıktı. Büyük kabine tarafından feshedilmezden az önce, Mebusan Meclisi hükümete güvensizlik oyu verdi. İT, feshin gayrı meşru olduğu görüşündeydi. Ne var ki, hükümet, yeni seçime gidecekti. Feshin meşru olmadığını savunanların, tutarlı olacaklarsa, seçimlere de katılmamaları gerekirdi. Asker kanadının görüşü buydu. İhtilâlci yöntemlere büyük öncelik verdikleri için, bu tutumları İT için bir çıkmaz yol sayılmazdı. Talât ve arkadaşları, kendi aralarındayken ihtilâl yöntemlerini reddetmemekle birlikte, seçimle iktidara gelmek fırsatını kaçırmanın ve ihtilâlci bir görünüm vererek, İT'nin kapatılmasına vesile vermenin akıllıca olmayacağını düşünüyorlardı. Talât, 15 Ağustos'ta verdiği bir demeçte, yapılan bazı önerilere rağmen, kendi lehlerinde yapılacak ordu müdahalesinden yana olmadıkları gibi, bizzat dahi ihtilâl yapmayacaklarını açıklamıştı (TSP 193). M. Ragıp'ın anlatışına göre, kongreye, nizamnamenin mebus ve âyan üyeleri için öngördüğü % 10 temsil yerine, Talât ve taraftarları bütün İT'li mebus ve âyanları çağırmış bulunuyorlardı. Sapancalı Hakkı bunu tartışma konusu yaptığı gibi, hükümetin seçimlerden her an vazgeçebilecek bir hükümet olduğunu, bu takdirde İT'ye ihtilâl yapmaktan başka çare kalmadığını söyledi. Kongre, 76 oyla seçimlere girmeme kararı aldı. Bunun üzerine Talât, büyük bir çaba göstererek, ikinci oturumda tekrir-i müzakere sağladı ve bu sefer 85 oyla Talât'ın seçime girmek

tezi üstün geldi. Bu görüşme ve oylamaların nasıl fırtınalı bir havada yapıldığını anlatmak herhalde gerekmez (M. Ragıp 226-39).

Soru 80 : Balkan Savaşına yol açan gelişmeler hangileriydi?

Osmanlı Devleti «hasta adam» olarak teşhis edildiğinden beri, Avrupa kamuoyu, Balkanlardaki Osmanlı varlığını geçici olarak görmüştü. Balkan halklarının ulusçuluk fırtınasına kapılmaları ve bağımsız devletçikler kurmaları ya da kurma yoluna girmeleri bu kanıyı güçlendirmiş ve yaygınlaştırmıştı. 93 Harbinin sonunda Osmanlı Devleti egemenliğinin Avrupa kıtasında devamı İngilizlerin, Ayastafanos'taki çözümlerin Rus hegemonyasına hizmet edeceği şüphesinden, Arnavutların büyük bir bölümünün Müslüman olmasından ve, en önemlisi, Makedonya'nın milliyetini saptamadaki zorluktan ileri gelmişti. Ama uzun vadede, Osmanlıların Balkan yarımadasını terk etmeleri, bunun için elverişli bir ortamın doğmasına bakmaktaydı. İT'nin denetleme iktidarı, bunun farkında olduğu için başta asayişi sağlayan modern ve etkili bir yönetim kurarak, sonra özellikle Arnavutları Türkleştirerek, Osmanlı egemenliğini pekiştirmek yoluna gitti. Yukarıda, «Rumeli Vilayatında Şekâvet ve Mefsedetin Meni ve Mütecasirlerinin Takip ve Tedibi (Çeteler)» (27/9/1909) ve «Şekâvetin Men'i ve Mütecasirlerinin Takip ve Tedibi» (4/10/1909) hakkında çıkarılan kanun-u muvakkatleri gördük. Bundan başka, 3 Temmuz 1910'da «Rumelide Kâin Münaziünfih Kilise ve Mektepler Hakkında Kanun», Rum Ortodoks Patrikhanesiyle Bulgar Eksarklığına bağlı olanlar arasındaki anlaşmazlıkları gidermek amacını güdüyordu. Bir yerde, bir kilise veya bir okul olup da iki tarafın cemaati varsa ve bu kurumu elinde tutanlar oradakilerin 1/3'inden az iseler, bu kurum ya da kurumlar öbür tarafa teslim edilecekti. Kilise ya da okulsuz olan yana bu kurumların yapılabilmesi için para yardımı yapılacaktı. Birden fazla okul ya da kilise olursa, bu kurumlar iki cemaat arasında paylaşılacaktı. (Bayur I, 320-1). Anlaşılan bu hükümler, uygulamada daha çok Rumlar aleyhinde çalışmakla birlikte, bir süre sonra kavga ve şiddet hareketlerinin azalmasına yol açmıştı. Bundan anlaşılıyor ki, çağdaş ve etkili bir yönetim kurma yönündeki çabalar, Abdülhamit dönemine göre daha başarılı olmuştur. Ne var ki, daha geri bir toplumsal örgütlenme içinde bulunan Arnavut bölgelerinde askerlik, vergi toplama, sonra da silâhsızlandırma yönündeki çabalar, yıllarca kendi haline bırakılmış olan bu insanları isyana sevketmişti. Gördüğümüz gibi, bunun üzerine, güdülen siyaseti değiştirmek gerekmiş,

fakat bölgeye özel statü uygulama, kan dâvalarını çözmeye çalışmak, yol-okul yapmak gibi tedbirlerle birleştiği halde bu siyaset değişikliği isyan halini sona erdirememişti.

İhtimal Arnavutları tepki göstermeğe sevkeden şeylerden biri de sık sık İT'yi suçlamak için ileri sürülen Türkleştirme siyasetiydi. Herhalde bunun Müslüman olmayan unsurlara kolaylıkla uygulandığı söylenemez. Fakat Müslüman ve Devlete bağlı olan, ulusçuluğa fazla kapılmamış Arnavutların Türkleştirilmesi düşünülebilirdi. Nitekim, Arnavut okullarında öğrenim dilinin Türkçe olması zorunlu kılındı. Arnavutların 31 Martı geniş ölçüde desteklemelerinde ve yukarda anlatılmış olan isyanlara katılmalarında, Türkleştirme siyasetine duyulan tepkinin de payını aramak gerekir. İT'nin denetleme iktidarı, Rumeli'de Osmanlı egemenliğini pekiştirmek için Arnavutlardan yararlanamadı. Buna karşılık bir başka yolu da denemek istemiş gibi görünüyor. Bu, muhacir yerleştirme yoluydu. Dr. Nâzım 1909 yılı sonunda bir gazeteye verdiği bir demeçte, Rumeli'ye Bulgaristan ve Bosna'dan gelecek göçmenlerin, hattâ Yahudilerin yerleştirileceğini söylemişti (Bayur I, 305-6, 321). Nitekim 31 Mart 1912 günlü bir talimat, Yanya, Manastır ve İşkodra'da hazineye ait çiftliklerde ötedenberi «ortakçı ve aylakçı» olarak kalan kimselerle, yerleştirilecek Müslüman göçmenlere kırkar dönüm arazi verilmesini öngörüyordu (Takvim-i Vekayi, 28 Nisan 1328). Sözü edilen arazi Yanya'da 169 çiftlik, 1 yaylak ve kışlak, 13 arazi, 1 kasaba, Yunan sınırında 21 çiftlik, Pogon (?) kazasında 16 çiftlik, İşkodra'da 14 çiftlik, 21 arazi, 1 kasaba, Manastır'da 6 çiftlik, 5 arazi, 2 mezraa idi. Görünüşe göre, Kosova ve Selânik'in dahil edilmemesi, tedbirin biraz da Arnavutlara karşı yönelik olabileceği ihtimalini hatıra getirmektedir. Fakat Bulgarlarla Rumların göçmen yerleştirme işine tepki gösterdiklerini biliyoruz (Bayur II, 1, 48,63).

İT'nin Rumeli siyasetinin başarılı olduğu söylenemez. Bayur ve Danişmend gibi kaynaklar Rumeli'de Hıristiyanlar arasındaki kavgalara son veren Kiliseler Kanununun, Balkan İttifakının kurulmasında başrolü oynadığını ileri sürmektedirler. Danişmend'e göre Abdülhamit, Bulgarlarla Rumlar ve Sırplar arasında okul ve kilise anlaşmazlığını ayakta tutarak, Rumeli'de Osmanlı egemenliğini sürdürmekle «meşhurdur». Şüphesiz bu, yabana atılacak bir görüş olmamakla birlikte, işi fazla basite indirgemektedir. İT'ye karşı bunu söyleyince, muhalefetin, hem de Trablusgarp Savaşı sırasında Arnavutluk isyanını çıkartmasının, orduyu bölünmüş gösteren Halaskâr Zabıtan Grubu hareketini tezgâhlayıp desteklemesinin, Balkan müttefiklerini ne ölçüde cesaretlendirdiğini de hesaplamak adaleti ve doğruları bulmak için ge-

rekli dir. İT bakımından şu söylenebilir: Osmanlı Devletinin kaderine İT gibi çağdaş bir örgütün ağırlığını koyması, Balkanları daha acele davranmaya itmiş sayılabilir. Zira, birçok işleri yüzüne gözüne bulaştırsa da, çağdaşlaşma tutkusu içindeki bir yönetim, zaman geçtikçe Makedonya'nın elde edilmesini çok daha zorlaştırabilirdi. İskân siyaseti, iktisadî canlılık, ordunun güçlenmesi gibi unsurlar büyük bir engel olarak çıkabilirdi. Oysa Abdülhamit'inki gibi köhne bir yönetimde, birçok kurnazlıklara da başvurulsa, Makedonya'nın zamanla olgunlaşarak, adetâ 'kucağa düşecek' bir meyve gibi görülmesi mümkündü. Başka bir deyişle, feodal yönetimli bir Osmanlı Devletinde zaman bu Devletin aleyhine işlerken, burjuva zihniyetli bir yönetimde zamanın aleyhte çalışmaması ihtimali vardı. Bu ihtimal Trablusgarp Savaşı ve Arnavutluk isyanı, karışık iç siyasal durum, İT'nin iktidarda olması gibi elverişli koşullarla birleşince, Balkan devletlerini harekete itmiştir denebilir.

Trablusgarp Savaşı başlar başlamaz, Rusların da faal desteğiyle, Bulgaristan, Balkan ittifakının temeli olan Bulgar Sırp ittifakı için harekete geçti. Olan bitenlerden İngiltere'nin de haberi vardır. Hattâ bir kaynağa göre, Bulgaristan'ı bu yönde ilk kez harekete geçirenlerden biri Venizelos olmuş, ve çok gizli olan bu temasların yürütülmesinde Times muhabiri Raucer (?) önemli rol oynamıştı (Bayar 832-3). Fakat İngiltere, Hint ulusçuluğuna karşı Hint Müslümanlarını kullanabilmek hesapları içinde bulunduğu için, bu konudaki tavır ve faaliyetlerini son derecede gizli tutmaktaydı. Bulgarların amacı, Makedonya'nın çoğunu ve Trakya'yı elde etmektir. Sırpların amacı, güneye doğru bir miktar genişlemek ve batıdaki Osmanlı arazisini almaktır. Uzun vâdeli amaçları ise, Bosna-Hersek'i ilhak etmiş olan ve Selânik'e doğru yayılmak tutkusu içindeki Avusturya'ya karşı Bulgar desteğini elde etmekti. Ruslar ise, aynı şekilde büyük bir yenilgi olarak değerlendirdikleri Bosna Hersek ilhakından sonra Avusturya'nın ve daha genel olarak Cermenlerin güneye doğru ilerlemesine karşı bir Slav seddi çekmek, Osmanlı Rumeli'sini Balkan devletleri arasında paylaştırmak, bu Slav seddinin gerisinde, İstanbul'da ve Boğazlarda kendilerine daha elverişli bir düzen sağlamaktı (tabiî en elverişlisi buraları ele geçirmekti.) Bu tür gelişmelerin Alman emperyalizminin Bağdat demiryolu ile simgelenen siyasetini esaslı bir biçimde aksatacağı da, hesaplanıyordu. Fransa'ya gelince, bu sırada faal bir dış siyasetten yana olan Poincaré hükümeti işbaşındaydı. Bu hükümet, ileride Alsace-Lorraine konusunda benzer bir Rus tutumuyle karşılaşmamak için, onun Balkan tasarılarını gemleyecek bir tavır almamağa dikkat ediyordu.

Bulgar - Sırp ittifakı 11 ve 13 Mart 1912'de imzalandı. Antlaşma, Rus Çarı'nın hakemliği v.b. gibi öğelerle Rusların bu işteki önemli rolünü belli etmektedir. 29 Mayıs 1912'de Yunan - Bulgar ittifakı imzalandı.

C. MAHMUT ŞEVKET PAŞA'NIN ÖLDÜRÜLMESİNE DEĞİN

Soru 81 Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi zamanında ne gibi olaylar oldu?

Katırcıoğlu sülâlesinden Ahmet Muhtar Paşa, Harbiye Mektebini, 140 kişilik sınıfında birinci olarak bitirdi, 32 yaşında mareşal oldu. Savaş alanlarında önemli başarılar gösterdi. 93 Harbinin (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı), Plevne müdafii Osman Paşa ile birlikte, yıldızı oldu. Anadolu Ordusu Başkumandanı olarak Erzurum'da başarılı muharebeler yaptı ve Gazi ünvanını aldı. İki Gazi Paşa'nın başarısı kuruntularını tahrik ettiği için, Abdülhamit onları askerlik dışında işlerde tutmağa âdeta özen gösterdi. Muhtar Paşa 1885'den itibaren 23 yıl Mısır'da Fevkalâde Komiser olarak kaldı. Zengin olduğu kadar cimriliği ile ünlüydü. Sadrıâzam olduğunda 73 yaşındaydı. Sadrıazamlık teklifini duyduğu zaman göstermiş olduğu yakışıksız heyecan, yaşlılığının bazı melekelerini etkilemiş olabileceğini düşündürtmektedir. Sadarete gelmek konusunda o denli sevinen Paşa, Sadaretin daha ilk zamanlarında Türkgeldi'ye, yerini Kâmil ya da Hüseyin Hilmi'ye bırakarak Şûrâ-yı Devlete çekilmek, Harbiye Nezaretine de oğlu Bahriye Nazırı Mahmut Muhtar Paşa'yı getirmek istediğini söyler. İstifa ettikten sonra da yine Harbiye'ye oğlunun getirilmesi gerektiğini, zira Nâzım Paşa'nın ehil olmadığını, fakat kendisinin bu işi yapmasının münasip olmadığını söylemiştir (İnal 1827). Damat Şerif Paşa ise oğlunun elinde oyuncak olduğunu, zihnî melekelerinin iyi çalışmadığını iddia etmektedir (İnal, 1827, 1867, Türkgeldi 54). Gerçekte Muhtar Paşa isteseydi de oğlunu Harbiye Nazırı yapamazdı. Zira mevkiini muhalefetin kışkırttığı ya da düzenlediği Arnavutluk isyanı, Halaskâr Zabitan hareketi gibi gelişmelere borçluydu. Muhalefetin güvendiği adamlar ise Kâmil ve Nâzım Paşalardı. Gerçi A. Muhtar Paşa Mebusan Reisi Halil (Menteşe) Beye bu iki paşayı idare edeceğini

söylemiş, «Gerekirse sularını sıkıp limon posası gibi atarım.» demişti ama, bunun tersi gerçekleşecekti.

Muhtar Paşa kabinesine, içinde ünlü kişilerin bulunmasından ötürü Büyük Kabine, ya da Gazi ile oğluna atfen Baba Oğul Kabinesi dendi. Tarafsızlık konusunda edilen onca söze rağmen, İT'ye karşı bir tepki kabinesiydi ortaya çıkan. İstanbul'da Polis Müdürü ve Merkez Kumandanının değiştirilip yerlerine Halaskâr ya da onlara yakın olanların atanmasıyla başlayan değişiklikler, yavaş yavaş birçok devlet dairelerine yayılmaktaydı. Fakat İT'yi iktidardan atmak için daha yapılması gereken bir iş vardı ki, o da İT'nin ezici bir çoğunlukla temsil ediidiği Mebusan Meclisinden kurtulmaktı. İT'nin Mebusanı kolay dağıtabilmek için yapmış olduğu Kanun-u Esasî değişikliği henüz Meclisten çıkmamıştı. Hükümet, akıllılık edip önce Mebusandan güvenoyu istemek yoluna gitti. İT'li büyük çoğunluğun hükümete güvenoyu verecekleri yoktu, fakat güvenoyu vermeyerek Meclisin feshine gidecek olan süreci başlatmak istemiyorlardı. Onun için, hükümetin kendinden önceki işleri kanun, hukuk ve meşrutiyete aykırı bulmasını sineye çekerek ve güvenoyunu geciktirme yolunda da başarısızlığa uğrayarak, 113'e karşı 45 oyla güvenoyu verdi (30 Temmuz).

Daha önce Mebusan Reisi Halil'e 24 Temmuz 1912 günlü bir mektup gönderen Halaskârlar, onun Padişah nezdindeki entrikalarının, büyük cezayı gerektirdiğini, fakat «pis kanlarla» lekelenmemek için 48 saat içinde Reisin «Milletle beraber bütün ordunun» en önemli isteği olan Mebusanın, «daha doğrusu Fındıklı klüp ve tiyatrosunun» feshini önlemediğini, hattâ bu yolda çalıştığını göstermesini istiyorlardı. Bu mektup 25'inde Mecliste okunmuş, büyük tepkilere yol açmıştı. Meclise gelen Nâzım Paşa, bu tür davranışları yapan subayların aranmakta olduğunu söyledikten sonra, bunun Meşrutiyet başından beri yapılagelen «blöflerden» biri olduğunu da eklemekten geri kalmadı.

Mebusanın feshi için Hariciye Nazırı Noradonkiyan Efendi güzel bir formül buldu. 1912'de seçilen Mebusan Meclisi bütün bir dönem için değil, dağıtılmış olan 1908 Mebusanının geri kalan dönemini bütünlemek için seçilmişti. Bu yorum, Kanun-u Esasîyi yorumlamak yetkisine sahip bulunan Âyana gizli bir oturumda ve -M. Şevket'in muhalefetine rağmen- Arnavutluk'taki ayaklanmayı bastırabilmenin şartı olarak sunulmuş ve 5'e karşı 28 oyla kabul ettirilmişti (4 Ağustos). O gece Padişahtan fesih iradesi alındı ve Meclisin ertesi günü öğleden sonra toplanması istendi. Bunun üzerine, Halil B. mebusları sabahleyin toplar. Özellikle Halaskâr sorunu üzerinde durulan bir gensoru önergesi verilir. Cavit Bey de uzun ve çok heyecanlı bir söy-

levde, meşrutiyetin ayaklar altına alındığını, hükümetin Halaskârların baskısı altında olduğunu ve o günkü duruma yaraşan padişahın Abdülhamit olduğunu belirtir. Başkâtip H. Ziya ve Başmabeyincl L. Simavî'nin Halaskârların tehdidiyle işlerine son verilmesi, Saraya da yapılan baskının bir örneğiydi. Sonuç olarak hükümete güvensizlik oyu verildi ve Meclis süresiz tatile girdi.

Öğleden sonra Muhtar Paşa, fesih iradesini 11 mebusun önünde okudu. Mebusan, Muhtar Paşa'ya baştan güvenoyu vererek hatâ etmişti. Başka bir Mebusan Meclisi, Mütarekede Tevfik Paşa hükümetine istemeyerek güvenoyu vererek, bu yanlışı tekrar edecekti. Hükümet, güvensizlik oyuna karşılık olmak üzere Reşat'a aynı gün (8/5) bir Hatt-ı Hümayun imzalattı. Bunda, fesih iradesinin kanunîliği açıklandıktan sonra, iradenin güvensizlik oyundan önce çıktığı, üstelik bu oy hükümetin gıyabında alındığı için geçersiz olduğu belirtiliyordu. Ayrıca, Reşat, hükümete gerek kendisinin güveni, gerekse «Sevgili milletimin de emniyyet ve muhabbeti» olduğu gibi daha şüpheli uslamlamalar da ileri sürüyordu. 7 Ağustosta hükümetin büyük iftiharla kaldırmış olduğu sıkıyönetim yeniden ilân edildi.

Muhtar Paşa zamanında Trablusgarp sorunu az çok tavsamış bulunuyordu. Zaten daha Sait Paşa hükümeti zamanında Lausanne'da taraflar arasında görüşmeler başlamıştı. Muhtar Paşa hükümetinin en önemli sorunu -Balkan Harbinden önce- Arnavutluk isyanıydı. Temmuz sonu ve Ağustos başlarında Arnavut isyanı daha da gelişti. Üsküp, Priştine ve İpek işgal edildi, Kosova sahrasında toplantılar yapıldı. 1. ve 20. tümenlerden subaylar da katılmışlardı. İş bununla kalmıyor, hapishaneler boşaltılıyor, cinayetler işleniyor, İsa Bolatin Abdülhamit'i tahta çıkarmak ya da en azından Rumeli'ye padişah yapmak için yemin ediyordu. Muhtar Paşa hükümeti, işbaşına geçtiği 22 Temmuz gününde bir genelge çıkararak, Arnavutlara karşı bastırma harekâtına son verildiğini ve onların şikâyetlerini öğrenmek üzere bir heyetin gönderileceğini duyuruyordu. Bu amaçla eski Trablusgarp Vali ve Kumandanı Müşir İbrahim Paşa görevlendirildi. Paşa, 8 Ağustos'ta Priştine'den Arnavutların 14 madde tutan isteklerini bildirdi. Hükümet, yer yer değiştirip hafifleterek de olsa, istekleri genellikle olumlu karşıladı: Adliye örgütünün özel bir kanunla düzenlenmesi (1), savaş ve büyük isyan dışında Rumelililerin askerliklerini Rumeli'de yapmaları (2), toplanan silahlardan antika olanlarının iadesi, diğerlerinin sahipleri adına depolarda saklanması ve bakımı (3), memurların bulundukları yerin dil ve göreneklerini bilmeleri (4), iptidaî, rüşdî ve idadîlerde yerli dilin okutulması (8), genel af (13), yakılıp yıkılan evlerin tazmin edilmesi (14) kabul edildi. Şüphe yok ki, burada

en önemli husus, okullarda Arnavutça okutulması ve Arnavutlardan başkasının Arnavutça öğrenmesi kolay olmayacağına göre, Arnavut memurların kullanılmasıdır. Bunlar, Abdülhamit ve İT sıyasetinin tersine çevrilmesi ve özerklik yönünde atılmış adımlardı. Buna rağmen, Arnavutlar, özellikle silâhlarını geri almak konusunda isteklerinin ancak kısmen kabul görmesi yüzünden taşkınlıklarına devam ettiler ve Köprülü, hattâ Selânik üzerine yürüyeceklerini söylediler. Ama artık hükümet sert yüzünü göstermeğe başlamıştı. İsyancılar dağılmağa başladılar. Zaten 19 Ağustosta Rumeli'de af ilân edildi (Bayur II, 1, 314-23).

Muhtar Paşa hükümetinin ilgilendiği başka bir konu da memur ve subayları siyasetten ayırmaktı. Meclis-i Vükelanın (Bakanlar Kurulu) kararı üzerine 8 Ağustos günlü bir genelgeyle bütün memurların fırkalarla hiçbir ilişkileri bulunmadığına dair senet vermeleri istendi. 10 Ağustos günlü bir irade-i seniye gereğince de subaylar sadakat ve itaat yemininde bulundular. Ayrıca 28/9 ve 8/10/1912 günlü muvakkat kanunlarla memur ve subayların siyasetle ilişkileri yasaklandı. Bayur, bu tedbirin yerinde olmakla birlikte gecikmiş olduğunu, bu yüzden Rumeli'nin elden çıkmasını önleyemediğini öne sürmekte ve hükümetin «Bu işte inkılâpçıcasına davranmasını bilememiş ve sırf kanunî yollardan yürümeden önce, çürük ve kangrenli örgelere karşı anî ve çok çetin ölçemler kullanmak gerektiğini anlamamış veya anlamış ise bunu başaracak gücü kendinde görmemiştir.» demektedir. Atatürk 1909 İT Kongresinde ordu ile siyasetin ayrılmasını haklı olarak savunmuş ve bu yönde bir ölçüde başarılı da olmuştu. Bayur'un düşündüğü tedbirlerin mutlu bir sonuca ulaşması için ordu ve yönetimde bunları destekleyecek ilerici ve dinamik, tarafsız bir taban gerekiyordu. Oysa yönetimde bir kutuplaşma vardı. Bir yanda yeni düzenin genç mekteplileri ki, bunların büyük çoğunluğu, Bayur'un itiraf ettiği üzere, yolsuzluklarına rağmen İT'ye bağlı idiler, öbür yanda eski düzenin alaylı ve ihtiyarları vardı. Bayur'un düşündüğü tedbirler ancak bu ikincilere yaslanılarak alınabilirdi. Oysa bunların destek olabilecekleri kadar, sonucun ülkeye yararlı olacağı da pek şüpheliydi. (Bayur II, 1, 302).

Fakat Muhtar Paşa hükümetinin olduğu denli, Osmanlı Devletinin 93 Harbinden beri karşılaştığı en büyük sorun -buna 'gaile' demek belki daha uygun düşer- Balkan Harbiydi. Balkan devletlerinin Osmanlı Devletine karşı yukarda anlatılan hazırlıklarından sonra, Trablusgarp Savaşı, Arnavutluk ayaklanması, Halaskâr Zabitan hareketi, İT'nin iktidardan düşmesi gibi üst üste gelen gelişmelerin, Balkan Savaşı için 'yaldızlı davetiye' mesabesinde olduğunu kabul et-

mek gerekir. Hele normal süreşini çoktan doldurmuş olup da isyan ve savaş dolayısıyle terhis edilmemiş askerin tezkere almak için seslerini yükseltmeğe başlamaları, bulunmaz bir fırsattı. Rumeli'de ve ordudaki karışıklık, askere, Abdülhamit devrindeki gibi, isyan ederek terhis edilebileceği fikrini veriyordu. 17 Temmuzda Yakova'dan gelen bir tel, sorunu Sait Paşa kabinesinin önüne getirmiş bulunuyordu. Öte yandan, aynı sebeplerle, özellikle Arnavut bölgelerinden asker almak da zorlaşmış bulunuyordu. Sonuç olarak, 75,000 tecrübeli askerin Balkan Savaşı'nın patlak vermesinden az önce terhis edildiği anlaşılıyor.

Bulgarlar harekete geçmeye hazır olunca Avrupa ve Bulgaristan kamuoyunu kızıştırmak için, ne yazık ki, artık 'klasik' hale gelmiş yöntemlere başvururlar. Gazi Muhtar kabinesinin kurulmasından 10 gün sonra, 1 Ağustosta, Bulgar komitacıları Koçana'daki pazarda iki bomba patlatırlar. Bombalar 28 kişiyi öldürünce Müslüman halk ve bazı askerler galeyana gelip 21 Bulgarı öldürürler. Tabiî birçok da yaralı vardır. Tahmin edileceği gibi olay birçok mitinglere, diplomatik temaslara vesile olur. Hazırlıklar ilerledikten sonra, (Bayur, Rus Dışişleri Bakanı Sazonof'un savaşın 17 Ağustosta çıkmasına karar verdiği kanısındadır. Ayrıca Bulgar Saltanat Şûrâsı 26 Ağustosta savaş kararı alır.) işin 'cabası' olarak Selânik'te Toyran'da bir bomba patlatıp 50 kişi öldürüp yaralarlar.

Savaşa giden diplomatik adımlar konumuzun dışında ve belki o denli ilginç de değildir. Ancak, özetlemek gerekirse, Avusturyalılar bu işte bilinçsiz olarak ilk adımı attılar. Ağustos ortasında Arnavutlara tanınan hakların öbür Balkan uluslarına da tanınması gerektiği yolunda bir diplomatik genelge çıkardılar. Bunun savaş hazırlıkları içinde olan ilgili devletlerin amaçlarına ne denli uygun düştüğü kestirilebilir. Diğer devletlerin de aldığı tavırlar karşısında, Babıâli bu konuda tâviz vermek zorunda olduğunu hissetmeğe başladı. Eylül ortalarında (12 Eylül) Fransa'nın Rusya'ya destek olacağını bildirmesi, Rusya'yı savaşa daha istekli hale getirdi. Ruslar artık, Abdülhamit döneminde uyutulmuş olan Makedonya ıslahatı hakkında Berlin andlaşmasının 23. maddesini ileri sürmeğe başladılar. 18 Eylülde Babıâli, bütün Rumeli'ye Arnavutlara tanınmış hakların tanınmasını kararlaştırdı. Fakat bu çabalar boşunadır. Rusya, Fransa'ya, savaşın 15 Ekimden itibaren başlayabileceğini bildirir. Tek sorun, savaşa en uygun kılıfı hazırlamak ve Osmanlı Devletini mümkün olduğu denli gafil avlamaktır. Fakat ne de olsa savaş kokusu İstanbul'dan duyulmağa başlanmıştır. 15 Eylülde Bulgaristan sınırında tedbir alınması, 22'sinde kısmî seferberliğe gidilmesi kararlaştırıldı. İtilaf ve Balkan

devletleri diplomatları savaşın 15 Ekimde başlayacağını aralarında konuşup dururlar. 24 Eylülde Bulgarlar 100.000 redifin silah altına alınıp alınmadığını öğrenmek isterler. Ertesi gün, Babıâli, Bulgarları yumuşatmak için Arnavutlara tanınan hakların bütün Rumeli Hıristiyanlarına tanınacağını onlara bildirir. 30 Eylülde Balkan devletleri seferberlik ilân ederler. 5 Ekimde hükümet bir adım daha atarak Büyük Devletlere, Berlin antlaşmasının 23. maddesi uyarınca hazırlanmış olan 1880 Islahat Kanununun uygulanacağını bildirir. Bunun üzerine, İT'nin de teşvikiyle, Darülfünün öğrencileri Babıâliye bir yürüyüş yaparlar, Gazi Muhtar Paşa'dan hesap sorup savaşa zorlarlar (6/10). (Rıza Nur'a göre, Rosinyol Hüsnü askerle yetişmeseymiş, Babıâli baskını o gün gerçekleşecekmiş. **Hayat ve Hatıratım** II, 382-4.) Hükümet durumu tevil etmeğe çalışır. 8 Ekimde büyük devletler barışı bozacak davranışlara karşı olduklarını, Berlin andlaşmasının 23. maddesi gereğince ıslahat işini ele alacaklarını, savaş çıkarsa da Rumeli'de arazi kurulu düzeninin (statükosunun) değişmesine meydan vermeyeceklerini ilgili devletlere bildirirler. Aynı gün Karadağ savaş ilân eder. 13'ünde Bulgar, Sırp ve Yunan hükümetlerinin bir notası, «Yenilmez yutulmaz» bir lokma olarak Babıâliye sunulur. Vilayetler özerk olacak, başlarında Belçikalı ya da İsviçreli valiler bulunacak ve kendi milisleri olacaktı. Hıristiyanlar askerliklerini kendi illerinde, Hıristiyan subayların komutası altında yapacak ve bu Hıristiyan subaylar yetişinceye değin, askerlikle yükümlü tutulmayacaklardı. Önemli taleplerden biri de, her ulusun nüfusuna göre Mebusanda temsil edilmesiydi. Buraların işlerine İstanbul'daki Büyük Devletlerin ve Balkan devletlerinin büyükelçilerinin gözetimi altında, yarısı Hıristiyan, yarısı Müslüman bir yüksek kurul bakacaktı. Böylece Balkan devletleri Büyük Devletlerle birlikte Osmanlı içişlerinde söz sahibi olacaklardı. Bu taleplerin kabulü, 6 ay içinde yürürlüğe konulması ve bunun teminatı olarak seferberlik buyruğunun geri alınması isteniyordu (ama kendi seferberlikleri hesapça devam edecekti). Bu 'akıl almaz' istekler Balkanlıların savaş kararının bir diğer kanıtıdır. Bayur'un haklı olarak dediği gibi, Osmanlıya «boynunu satırın altına koy» denlyordu. Aynı yazar, başta «ulusça sayılan ve sevilen bir baş» («Mustafa Kemal gibi eşsiz bir dâhi») olsaydı, bu taleplerin seferberliğe hep birlikte son vermek şartıyle kabul edilebileceğini ve bu olur olmaz, Balkanlılar arasındaki ezelî çekişmelerin bir anda canlandırılabileceğini ileri sürüyor (Bayur II, 1, 423, 421). Bayur böylece çok tehlikeli bir kurguya kaptırmış oluyor kendini. Koyduğu koşulları kabul etsek dahi, Rumeli'yi bu şekilde teslim eden bir baş, dâhi de olsa, bir anda «ulusça sayılan ve sevilen» olmaktan çıkardı, çünkü ulusun elinde

falcıların billur küresi yok ki, bu yapılmadığı takdirde çıkacak savaşın âkibetini görsün ve o «dâhiyi» sayıp sevmeğe devam etsin. Kaldı ki olay kurt ve kuzu hikâyesidir. Verilen nota gerçekte bir savaş ilânıdır. Balkanlıların, «biz de seferberlikten vazgeçelim bâri» diyeceklerini ya da savaşı çıkartmak için çalışan ya da körükleyen İtilaf Devletlerinin savaşı durduracaklarını (hattâ durdurabileceklerini) sanmak herhalde hayalcilik olur. Bu sırada Almanya ve Avusturya'nın şaşkın bir durumda olduklarını da unutmamak gerek. 15 Ekimde Balkanlılarla ilişkiler kesildi, 17'sinde Bulgaristan ve Sırbistan savaş ilân ettiler. 15'inde İtalya ile barış imzalandı. Görünüşte Osmanlı Devleti Trablusgarp'a özerklik tanımış oluyordu. Osmanlı Devleti İtalyanların onaması şartıyle, Trablusgarp'ta bir Naibüssultan ve bir kadı bulundurabilecekti. Osmanlı askeri Trablusgarp'ten, İtalyan askeri de 12 Adadan çekilecekti. Öbür Büyük Devletler kabul etmek şartıyle, İtalya, kapitülasyonların, yabancı postaların kalkmasına, gümrük özgürlüğüne, Osmanlı Devletinin bazı konularda tekel kurmasına müsaade edecekti.

Balkan Savaşının ayrıntılarına burada girilmeyecektir. Harbiye Nazırı Nâzım Paşa Başkumandan Vekiliydi. Doğu Trakya'da Abdullah Paşa komutasında Şark Ordusu vardı ve kolordu komutanlıkları Ömer Yâver, Şevket Turgut, Mahmut Muhtar ve Ahmet Abuk Paşaların elindeydi. Edirne kalesinin savunması Şükrü Paşa'ya verilmişti. Rumeli'nin kalanını savunmak işi, Garp Ordusuna aitti. Komutanı Ali Rıza Paşa olup, Zeki Paşa komutası altındaki Vardar, ve Tahsin Paşa komutası altındaki Alasonya Ordularından oluşuyordu. İşkodra Kalesi Hasan Rıza, Yanya Kalesi Yanyalı Esat Paşaların komutanlığı altındaydı. Savaşın yazgısı iki hafta içinde belli oldu. Muharebelerdeki yenilgiler şöyle sıralanabilir. Doğuda Bulgarların önünde 21-23 Ekim Kırklareli yenilgisi, 28 Ekim 2 Kasım Lüleburgaz yenilgisi, Batıda 22 Ekimde Sırpların karşısında Kosova yenilgisi, 23-24 Ekimde Komanova yenilgisi meydana gelmiştir. Batı Rumeli'nin yazgısını kesinleştirmek için 14-18 Kasım Manastır muharebesi yetmiştir. Kaleler dışında şehir ve kasabalar çorap söküğü gibi düşmüştür. Danişmend, Üsküp, Selânik, Manastır, Kalkandelen gibi hiçbir direnmede bulunmadan teslim oluveren «hain şehirler silsilesinden» söz edebilmektedir (Danişmend IV, 393). Doğu ordusu ancak Çatalca hattında, yani İstanbul önlerinde tutunabilmiştir.

Bu büyük yenilginin sorumlusu kimdir? Baş sorumluluk herkesten önce Başkumandan Vekili olan ve olayların boş bir kalıptan ibaret olduğunu gösterdiği Nâzım Paşadadır. Zira asker, hattâ Abdullah Paşa, günlerce ekmeksiz kalmış, Abdullah Paşa **Daily Telegraph'ın**

savaş muhabiri Smith Bartlet'in verdiği yiyecekle karnını doyurabilmişti. Aynı komutan, Lüleburgaz muharebesi sırasında cepheye ne bir haber gönderebiliyor, ne de bir haber alabiliyordu, zira elinde ne telgraf, ne telefon vardı. Buna rağmen verdiği buyruklar da yanlış oluyordu. İşte bu koşullardaki askere komuta eden Nazım Paşa'nın aklı fikri taarruzdaydı. Daha vuruşmalar başlamadan, Nâzım Paşa derhal taarruzla işe girişilmesini düşünmekteydi. M. Şevket'in sabit fikir haline getirdiği Rumeli'de orduyu savaşa hazırlamak için yaptığı savaş, yığınak ve iaşe planlarının Nâzım Paşa tarafından ciddiye alınmadığı, hattâ sonra İT'lilerin bu planları kasalarında el sürülmemiş durumda buldukları yönünde bilgilerimiz vardır (Bayar III, 865, 879). Askerî ve, Harbiye Nazırı olduğu için, siyasal sorumluluk Nâzım Paşa'da olmakla birlikte, onu o mevkie getiren ve tutan Gazi Muhtar ve Kâmil Paşaların da siyasal sorumluluğu soz konusudur. Bu, hükümetin partizanlığının da bir göstergesidir. Savaş ihtimali kesinleşince hükümetin bir ulusal birlik hükümetine dönüşmesi ve İT'lilere elini uzatması gerekirdi. Zira bu, Trablusgarp Savaşı gibi değil, bir çeşit ölüm - kalım savaşıydı. Hükümet, yenilgi halinde dahi buna pek yanaşmamış, Kâmil, «Selânik gitti, onlar da defolup giderler.» yollu İT'nin 'tabansal' gücünü anlayamadığını gösteren bilgisizce (ve tabiî partizanca) sözler söylemiştir. Göreceğimiz gibi, İT'lilerin toplu olarak tutuklanması yoluna gidilmiştir.

Bir başka sorumlu da İT'dir. Balkan Savaşı yenilgisi incelenince, Arnavutların ihanetinin ya da isteksiz savaşmalarının önemli rol oynadığı görülür. İT iktidarlarından gördükleri muamele düşünülürse, Arnavutların kendi açılarından pek haksız olmadıkları anlaşılır. İT, Osmanlı Devletinin Rumeli'de kalabilmesinde Arnavut desteğinin önemini kavramalı ve akıllı davranarak onları 'idare' edebilmeliydi. Gerçi Arnavut ulusçuluğunun ergeç yumuşak bir Osmanlı yönetimi dahi istemeyeceği belki söylenebilir, ama bu, çok daha uzun vâdeli bir gelişme sayılabilir. Öte yandan, Arnavutluk yangınına ortam hazırlayan İT'nin, bu yangın karşısında Meclisteki ezici çoğunluğuna rağmen iktidarı bırakıvermesi de ayrı bir sorumsuzluk örneğidir. Arnavut hoşnutsuzluğunun sorumlusu İT olmakla birlikte, üçüncü Arnavut ayaklanmasını kışkırtan, Halaskâr Zabitan hareketini oluşturan muhalefetin de, bu işleri Trablusgarp Savaşı sırasında ve Osmanlı Devleti gibi çürük bir bünyede yaptığı için ihanet derecesinde sorumluluğu vardı. İhanetten söz açılmışken Mahmut Muhtar Paşa komutasındaki Mısırlı Prens Aziz Paşa adındaki tümen komutanının bir davranışı dikkati çekmektedir. Kırklareli muharebesi sırasında, askerin gece harekâtına alışık olmamasına rağmen, ve üstü olan M. Muh-

tar'a haber vermeden tümenine taarruz emri verir (ne rastlantı: M. Muhtar da Mısırlı bir prensesle evlidir). Taburlar birbirleriyle muharebeye tutuşurlar, sonuç, bütün askere bulaşan bir bozgun olur. (Aziz Paşa ile ilgili ilginç bilgiler için bkz.: Akşin, **31 Mart Olayı**, 146).

Arnavutluk sorunundaki İT sorumluluğunu saptarken yukarda değinilen, İT'nin İngiltere karşısındaki yanlış siyasetini de yeniden hatırlamakta yarar vardır. İT, 31 Marttaki İngiliz parmağını ya da en azından tavrını görmezlikten gelerek her şeye rağmen İngiltere'yi 'yumuşak' tutmak için elinden geleni yapmalı, örneğin bir Lynch imtiyazı işinde onu karşısına almamalıydı. Zira Hindistan İmparatorluğu, Mısır nüfuz bölgesi gibi hayatî çıkarları olan kudretli İngiltere'nin bu uğurda yapmayacağı yoktu. İT, İngiltere'nin düşmanlığını bile bile onu dost tutmağa çalışsaydı, İngiltere'nin Türkiye'ye vereceği zararların nispeten daha az olması ihtimali vardı.

Başka yönde bir iddia da, bazı İT'li subayların aşırı bir partizanlığa kapılarak, kendilerinden olmayan hükümeti yıkmak için bozgunculuk yaptıkları yönündedir. Böyle bazı olaylar zikredilmekle birlikte, bunun ne ölçüde yaygın ve etkili olduğunu kestirmek zordur (Bayur II, 2, 16-8). Herhalde ekmeksizlik, telgrafsızlık, kötü komuta gibi öğelerin yanında bunun fazla bir ağırlığının olup olmadığını kestirmek kolay değildir.

Savaş ihtimalinin kesinleşmeğe başladığı Ekimin ilk haftasında Kâmil Paşa'nın yakın dostu Şeyhülislam Cemalettin Efendi ile Avlonyalı Ferit Paşa Reşat'a gelip askerlik kadar siyasetten de anlayan birinin başta bulunması gerektiğini söyleyerek Gazi Muhtar'la Kâmil'in yer değiştirmesi gerektiğini telkin ettiler. Reşat, kendisini daha yeni Sadarete getirdiğini, onların bu işi yapmasını istedi. Fakat onların da yüzü ancak büyük bozgunlardan sonra tutmuş olacak kl (ihtimal, savaş önlenemeyip bozgunla sonuçlanınca iş yine siyasete kalıyor diye düşünülmüş olacak), Ferit Paşa ay sonunda kendisini gördü ve telkini üzerine Gazi Muhtar 29 Ekimde gelip istifanamesini sundu.

Soru 82 Kâmil Paşa hükümeti zamanında ne gibi olaylar oldu?

Gazi'nin istifa ettiği gün, Kâmil Paşa, hükümeti kurmakla görevlendirildi (29 Ekim 1912) ve ertesi günü listesini sundu. Listenin en ilgi çekici yönü, icraat -yani İT aleyhtarı icraat- yapacak olan ve herhalde bunun için Dahiliye Nazırlığına getirilen Ahmet Reşit (Rey) Beyin varlığı idi. Abdülhamit zamanında Mülkiyeden dereceyle mezun olduğu için Mabeyin Kâtipliğine alınmış, mutasarrıflık ve valilik yap-

mış, Hürriyetin ilanından sonra getirildiği Halep Valiliğinden azedilince muhalif olmuş, hattâ Hİ'nin tüzük ve programını hazırlamış, fakat Hİ'nin saflarında dikkati çeken başka bir faaliyeti olmamıştı. Reşit Beyin varlığı ve baba-oğul Paşaların yokluğu dışında kabine, esas itibariyle önceki kabineye hayli benziyordu. Kabinenin maddi güç dayanağı Başkumandan Vekili, Harbiye Nazırı, ve -daha önemlisi- Halaskârların 'ağabeyi' Nâzım Paşaydı. Gördüğümüz gibi, Arnavutluk isyanını, dağa çıkmaları, Halaskâr grubunun kurulmasını muhalifler kışkırtmışlar, önemli yardımlarda bulunmuşlardı. Bu, hükümetin, muhalefetin büyük örgütü Hİ'ye yaslandığı izlenimini verebilir. Oysa İT'nin denetleme iktidarından ayrılması Hİ'ye hiç yaramamış, bu, büyük gibi gözüken kitle, sıcak denizlere inen bir buzdağı gibi eriyip ufalmıştı. Fırkanın tek kongresi olan 2 Haziran 1912'de başlayan kongrede, türdeş olmayan Hİ'nin içindeki temel uzlaşmazlık su yüzüne çıkmış, R. Nur ile Miralay Sadık arasında özellikle malî konuda hararetli tartışmalar olmuştu. Uzlaşmazlık münevver-muhafazakâr, ya da alafranga-alaturka ikiliğine dayanıyordu ve sonunda Fırka muhafazakârların elinde kaldı. Bunlar Sadık B., Damat Salih Paşa, Şaban Efendi, Gümülcineli İsmail, Basri B. (eski Debre mebusu, Dukakinzade), Mustafa Sabri Efendi, Şeyh Terlikçi Salih Efendi idiler (tabanları daha çok Ahali Fırkası mensuplarıymış). Münevverler (karşı takımın «dinsiz» dedikleri) İsmail Hakkı, Damat Ferit, Deli Fuat Paşalar, Rıza Nur, Lutfi Fikri, Rıza Tevfik, Mahir Sait, Kemal Mithat, Hüseyin Siret, Vasfi Efendi idiler. Bu gurupta bulunan D. Ferit ile Müşir Fuat Paşa'nın Fırka reisliği yapmış oldukları gözönünde bulundurulursa, Fırkadaki çatlamanın onu ne denli zayıf bıraktığı tahmin olunabilir. Bu durumda Hİ'nin gerek Gazi Muhtar, gerekse Kâmil hükümetleri karşısında hiçbir ağırlığı olamamış ve İT'nin siyaset sahnesinden silindiği diğer dönemlerde, yani 31 Mart isyanı ve Mütarekede olduğu gibi, muhalefetin siyasal örgütleri duruma egemen olamamışlardır. 31 Mart isyanında Abdülhamit, Mütarekede ise Vahdettin duruma egemen olmuşlardır. Sultan Reşat siyasal ağırlıktan yoksun olduğu için, bu sefer de Babıâli egemen olmuştur. Hİ'nin başlıca çabası bazı mensupları için iş aramak olmuş, fakat bunda da başarılı olamamıştır. Zaten bizzat Reşat, kabinesini kurarken Kâmil'e, Gümülcineli gibi «azgınlardan» adam almaması için haber göndererek, bu yolu kapamak istemişti. İhtimal buna hiç gerek yoktu, zira eski adam olan Kâmil'in, her tür, ve özellikle siyasal örgüt mensuplarını 'ayak takımı' diye görmek eğiliminde olduğu tahmin edilebilir. Nitekim, Büyük Kabinenin ardından bir Kâmil Paşa kabinesinin geleceğini hisseden Sâdık, Kâmil'i ziyaretle Gümülcineli'nin Adliye Nazırı, Basri Be-

yin Maarif ya da PTT Nazırı olmasını istemişti. Bu gerçekleşmeyince, Sadık, Gümülcineli'nin İstanbul Valisi, Basri Beyin Başmabeyinciliğe getirilmesini rica etti. Bu da yapılmayınca, Sadık, Basri için 2. Mabeyinciliği istedi, ama bu görev de Reşat Efendizade Reşit Beye verildi. Fakat Hİ işi vurdumduymazlığa vardırmış, ısrarını sürdürüyordu. Bu sefer Hoca Âsım, Sivas Mebusu Şükrü Efendiler ve diğerleri, Dahiliye Nazırı Reşit'i ziyaretle, Nezaretin işlerini yürütürken kendilerine danışılmasını istediler. Reşit Bey, Hİ'nin tüzük ve programını hazırlamış olmasına rağmen, 'başkalaşmıştı', onları geri çevirdi. İlişkiler Gümülcineli'nin Reşit Beye hakaret mektubu yazması noktasına değin ulaştı ¶Bayar 927-32).

Öte yandan, Balkan Savaşı felâketi bütün dehşetiyle devam ediyordu. 31 Ekimde Lüleburgaz muharebesi de yenilgiyle sonuçlanıyor, Nâzım Paşa 1 ve 2 Kasımda çektiği tellerle Kâmil'in dikkatini çekiyor ve Garp Ordusundan da hayır kalmadığına göre, siyasal bir çözüm bulunmasını istiyordu. Şark Ordusu Çatalca hattında tutunmağa çalışacaktı, fakat bu sefer Makedonya'da serbest kalan Balkan ordularının Çatalca'ya yığılması halinde ne olacağı kestirilemezdi. Bu arada Avrupa, alelacele, yeni duruma göre tavır almağa başlamıştı. Fransız Başbakanı Poincaré, Osmanlı elçisine, toprak kuruluduzenini sürdürmenin imkânsızlığını anlattı (1/11) ve Büyük Devletler, hasta adam son nefeslerini verirken, bu işin düzen içinde cereyan etmesini sağlamak istiyormuşçasına, Türkiye'ye savaş gemileri gönderme kararı aldılar. Nitekim, birkaç gün sonra İngiliz Dışişleri Bakanı ve Avusturya Başbakanı, Poincaré'nin kapalı kapılar ardında söylediğini kamuoyuna açıklayacaklardı. Büyük Devletlerin savaş gemileri ise, Babıâlinin onamasıyle İstanbul'a asker çıkarmağa değin vardırırlar 'düzenli ölüm' tasarılarını. 3 Kasım günü Babıâli, Büyük Devletlerden, toprak bütünlüğü şartıyle mütareke yapılmak üzere aracılık yapmalarını istedi. Bu sırada Nâzım Paşa ile diğer komutanlar, Çatalca'da tutunulabileceği konusunda son derecede karamsardılar ve yeni bir hezimete uğramadan önce barış yolunun açılmasını ısrarla istiyorlardı. Oysa Babıâli, Makedonya ve Edirne kalelerinde 'Plevneler' yaratılabileceği ve Çatalca'nın başarıyla savunulabileceği düşüncesindeydi. Bunun için İstanbul'daki emekli ya da emekli olmayan yüksek rütbeli subaylar toplandı ve Çatalca hattının başarıyle dayanabileceği ve ne gibi tedbirler alınması gerektiği konusunda kendilerinden iyimser bir rapor alındı (6/11). Ayrıca, Padişah ve hükümet İstanbul'dan ayrılmamak, sonuna değin başkentte kalmak kararı aldılar (7/11) ve bu, Büyük Devletlere de bildirildi.

Durum karşısında İT, bazı girişimlere kalkıştı. Ona göre en iyi

tedbir ordunun -mümkünse Harbiye Nezaretinin de- başına M. Şevket'i geçirmekti. Şüphe yok ki, İT, bu yoldan memleketin durumunu kurtarmak denli, kendi iktidarına yol açmayı da tasarlıyordu. Muarızlarının iktidarı, Trablusgarp ve Balkan hezimetinin ezici sorumluluğunu yüklendikten, Hİ dağıldıktan sonra, kendilerinin artık sorumluluktan kaçmaya devam etmeleri anlamsız olurdu. M. Şevket'e Balkan Savaşı arefesinde Batıdaki Alasonya Ordusu Komutanlığı verilmiş, fakat o, bunu, kendisini 'harcamak' için yapılmış bir hareket sayarak istifa etmişti. Olaylar şimdi M. Şevket'in İT'ye karşı kırgınlığını silmiş olmalıydı ki, Talât'ın ısrarı üzerine Paşa, denilenleri yapmayı kabul etti. (Paşanın İT'ye karşı kırgınlığını sürdürmemiş olması ilginç bir olay.) Musa Kâzım ile Hacı Âdil, Reşat'a giderek, Paşanın geniş yetkilerle genel müfettiş olarak atanması için ısrarlı telkinde bulundular (7/11). Ayrıca, 9 Kasımda Talât ve Hacı Âdil Kâmil'e giderek hükümete destek olmak, Hİ ile uzlaşmak, M. Şevket ile Nâzım'ın barışmasını istediklerini söylemişler. Kâmil, kendilerine güvenmediğini, M. Şevket'i görevlendirmek istemediğini, Nâzım'ın en iyi komutan olduğunu, Hİ'ye aldırmadığını, Avrupa'nın arabuluculuğundan umutlu olduğunu belirtmiş, yani sonuç olarak kendilerine yüz vermemiş. Bu arada onun «propagandalar, içtimalar oluyor, derhal gazetelerle neşriyat başlıyor» yolundaki sözleri ne kafada olduğunu belgeliyor. Aynı gün, İT'nin 2 gündür temas aradığı Hİ ile bir görüşme oldu. Bu toplantıda Gümülcineli, Nâzım ve Kâmil'e atıp tutmuş, 5-10 kişinin hükümeti devirebileceğini söylemiş. (Bunu hem içtenlikle, hem de İT'lilerin ağzını yoklamak için söylediği kabul edilebilir.) İT'liler buna karşılık bu taraklarda bezleri olmadığını, bir birlik yaratmak istediklerini söylemişler. Hİ'liler cevaplarını ertesi günü vereceklerini bildirmişler. Başka bir çalışma da, Veliahd Yusuf İzzettin nezdinde yapılıyordu. Veliahd Hadımköyüne gitmiş, orada Nâzım'la atışmış, ve sonuç olarak o da M. Şevket'i destekler hale gelmişti. Veliahdın İT'liler ve M. Şevket'le olan temaslarında (8-10/11), Veliahd, M. Şevket'le birlikte cepheye gideceği ve muhtemel bir M. Şevket kabinesinin nasıl kurulması gerektiği konusunda cesaretle konuştuğu halde, ardından hiçbir somut sonuç Ide edilememişti. Nihayet 9 Kasım günlü **Tanin**'de, H. Cahit, M. Şevket'i ordunun başına getirmek gerektiğini yazdı.

M. Şevket'i İleri süren bu garip ve yoğun 'barış' taarruzu ne hükümetin, ne de Hİ'nin hiç hoşuna gitmedi. İşin içinde bir iş olduğundan haklı olarak şüphelendiler ve harekete geçtiler. İhtimal tepki duyanların başında Nâzım geliyordu, zira 31 Martın bastırılması sırasında Paşayla tatsız bir geçmişleri vardı ve M. Şevket tehdidi en önce kendisine yöneltilmiş bulunuyordu. **Tanin** kapatıldı ve artık ben-

zer bir başka isimle çıkarılması numarasına izin verilmedi. Bir süredir İT'lileri kovuşturmak, hapse atmak yönünde yürütülen faaliyete hız verildi. H. Cahit, Cavit, Babanzade İsmail Hakkı kendilerini dar attılar Avrupa'ya. İT'nin önerilerine 10 Kasımda cevap verecek olan Hİ, aynı gün, 2. Başkan Sâdık imzalı bir bildirgeyle, olağan duruma dönünceye değin Fırkanın kapatıldığını açıkladı. Anlaşılan hükümet, fırkaların faaliyetini istemiyor, ve Hİ'ye bu olanağı tanıyordu. Zira o gün bir emniyet memuru İT merkezini teftiş etti ve bir gün sonra burası kapatıldı.

Böylece İT'ye karşı daha önce başlamış olan kampanya, yeni boyutlara ulaşmış bulunuyordu. Daha Büyük Kabine zamanında, İT'nin valilerini uzaklaştırabilmek için bunlardan hiçbir siyasal parti ile ilgilenmeyeceklerine dair taahhüt senedi alınması kararlaştırılmıştı. İlginçtir ki, yalnız bir vali buna uymuş, diğerleri reddettikleri için azlolunmuşlardı. Usul usul yapılan tutuklamalar büyük sayılara ulaşmıştı. Kasım başında tutuklu bulunan İT'lilerin sayısı (bunlar 9 Ekimden bu yana tutuklanmışlardı) 55'i bulmuştu. İT Merkez-i Umumîsi kapatılmadan önce Reşit Bey Meclis-i Vükelaya bir muvakkat kanun tasarısı getirmişti. Bununla hükümete siyasal kuruluşları kapatmak, mensuplarını hapsetmek ya da sürmek yetkisi tanınıyordu. Fakat Adliye Nazırı Arif Hikmet Paşa, Noradonkyan Efendi, Şeyhülislam Cemalettin Efendi ve, en önemlisi, Nâzım Paşa bu konuda tereddütlerini dile getirmişlerdi. Bunun üzerine Reşit kolları sıvamış ve Rize İT Kulübünden ihtilâl tasarlandığına dair bir belge buldurmuştu. Sonuç olarak Reşit Beyin istediği muvakkat kanun çıkmamış olsa da, İT'nin örgütü kapatılmış, mensupları çeşitli kovuşturmalara uğramışlardı (Bayar 916-26).

Yeniden dış olaylara bakalım. 3 Kasım 1912'de Babıâli Büyük Devletlerden barış için aracı olmalarını istemişti. Fakat bu devletler aralarında anlaşıp Osmanlılar açısından sadre şifa herhangi bir girişimde bulunamadılar. İş, oluruna bırakılmış gibiydi. Bu işte en çok Alman İmparatorunun 'ne halleri varsa görsünler' tavrı etkili oluyor gibiydi. Belki de İT'nin iktidarda bulunmaması onu duygusal bir tepkiye itiyordu. Fakat İngilizci Kâmil Paşa da İngiltere'den umduğunu bulamamaktaydı. Öte yandan, Nâzım Paşa mütareke yapılması için hükümeti sıkıştırıyordu. 11 Kasımda Bulgarlar Tekirdağı işgal ettiler. Ertesi gün Babıâli, doğrudan Bulgar kralına başvurdu. Bulgarlar önce savaş talihlerini denemeyi yeğlediler. 17 ve 18'inde Çatalca hattına yüklendiler ama söktüremediler ve 10.000 kayıp verdiler. Bunun üzerine mütareke şartlarını bildirdiler: Çatalca hattının ve Edirne'nin kendilerine teslimini istiyorlardı. Bu şartların kabul edilmeyeceği açık-

tı. Nitekim Bulgarlar bunlar üzerinde ısrar etmediler ve 28 Kasımda başlayan görüşmeler 3 Aralıkta mütareke ile sonuçlandı.

16 Aralıkta Londra'da Balkan Barış Konferansı St. James sarayında başladı. Balkanlılar, Tekirdağ'ın doğusu ile Midye'nin doğusu arasındaki bir çizginin doğusu ve Gelibolu yarımadası dışında, Rumeli'nin ve Ege Adalarının kendilerine terkini istediler (23/12). Osmanlı temsilcileri ise hiç bir şeyden vazgeçmeyeceklerini, yalnız Arnavutluk ve Makedonya'nın özerk olmasını kabul ettiklerini bildirdiler (28/12). Daha sonra, Osmanlı heyeti Mesta Karasu sınırına değin Edirne vilâyeti bizde kalmak üzere, Makedonya'dan vazgeçmeyi, Arnavutluk, Girit konusunda kararı Büyük Devletlere bırakmayı, Ege Adalarının kaderini de Büyük Devletlerle görüşmeyi kabul etti (1/1/1913). Büyük Devletler, özellikle Rusya, Almanya, İngiltere, Fransa, Osmanlı hükümetine Edirne kenti üzerinde ısrar edilmemesi için baskı derecelerine varan tavsiyelerde bulunurlarken, Edirne vilâyet sınırlarını ileri sürmek gerçekten zordu. 3 Ocakta Osmanlı temsilcileri daha gerileyerek, eski Bulgar sınırının Arda'ya değin devam etmesini, sonra Gümülcine'yi Osmanlı sınırları içinde bırakacak biçimde Boru Gölüne uzanmasını kabul ettiler. Girit üzerindeki haklar Büyük Devletlere devredilecek, fakat başka hiçbir ada istenmeyecekti. Balkanlılar 6 Ocak toplantısında Edirne kenti, Girit ve Adalar üzerinde ısrar edip, yoksa görüşmelerin kesilmiş sayılacağını açıkladılar. Nitekim de görüşmeler kesildi (6/1). Bunun üzerine, Türkiye'ye Edirne ve Adalar konusunda fedakârlık yaptırtmak için Büyük Devletlerin Londra'daki elçileri ortak bir hareket tarzı kararlaştırmaya çalıştılar. Bir ara Büyük Devletlerin Osmanlıya karşı donanmalarıyle gövde gösterisi yapmaları yönünde bir eğilim belirdiyse de, bu konuda bir karara ulaşılamadı. Bir ara da Ruslar, savaş çıktığı takdirde yansız kalamayacaklarını bildirdiler, fakat bu konuda Fransızlar onları hizaya çağırdı. (Çatalca vuruşmalarının başladığı 17 Kasım 1912 günü Büyük Devletler ve ABD, Babıâli'ye danışmadan İstanbul'da bulunan gemilerinden asker çıkararak kendi bayraklarını taşıyan binalara yerleştirdiler. 679 ve 530 askerle Almanlar ve Fransızlar en kalabalık müfrezelere sahiptiler. Bu askerlerin eğlence yerlerinde yaptıkları taşkınlıklar mesele olmuş, Babıâli'nin bunların geri çekilmesi yönündeki isteklerine bir süre kulak asılmamıştı.) Nihayet 17'sinde Babıâliye verdikleri ortak notayla, Büyük Devletler, muğlak vaadler ve tehdidlerle Edirne ve Adalar konusunda direnilmekten vazgeçilmesini istediler. 18 Ocak 1913 gününde ise Noradonkyan Efendi Londra Büyükelçimiz Tevfik Paşa'ya bir tel çekerek, Edirne'den vazgeçmenin ya da savaşın yeniden başlamasının Avrupa barışı için tehlikelerine dikkati çekiyor ve

Edirne'nin tarafsız ve özgür olmasını, Müslüman olacak valisinin Berlin Antlaşmasını imzalamış devletlerce seçilmesini, Adaların bizde kalmasını öneriyordu. (Bu konular Bayur II, 2'de, ayrıca II, 4, 289-93'-de işlenmiştir.)

Balkanlılarla görüşmeler durmuştu. Büyük Devletler ise 17 Ocak günlü ortak notalarına cevap bekliyorlardı. Karar günü gelmişti. Şeyhülislam Cemalettin Efendi, sorumluluğu yaymak için (Meclis de dağıtılmış olduğuna göre), devletin 'ileri gelenlerinden' kurulu bir Şûrâ-yı Saltanata danışılmasını önerdi. Nâzım Paşa'nın muhalefetine rağmen, Cemalettin'in istifa tehdidi üzerine bu toplantı yapıldı. M. Şevket'le Prens Sabahattin katılmayı reddettiler. Sarayda 22 Ocak günü yapılan bu toplantının açılışında Kâmil'in okuttuğu söylevde, Devletlerin barış ya da savaş yönünde kesin cevap istedikleri, Edirne ve İstanbul'un kuşatılmış olduğu açıklanıyor, durum üzerine Başkumandan Vekili, Maliye ve Hariciye Nazırlarının görüşleri dinlendikten sonra hangi şıkkın yeğleneceği konusunda karar verilmesi isteniyordu (H. Kâmil Bayur 384). Dikkat edilirse Edirne'nin bağımsızlığı gibi ortalama çözümler söz konusu edilmemiş, İstanbul'un kuşatılmış olduğu, Devletlerin kesin barış ya da savaş kararı bekledikleri gibi basitleştirme ve abartmalara başvurulmuştur. Savaş isteyen Başsavcı Hakkı B. ve birkaç kişi dışında, ezici çoğunluk barış kararı aldı. Ertesi günü kabine cevabını vermek için toplandı. Sonradan Bayur ve başkalarınca iddia edildiğine göre, kabine Edirne'nin bağımsızlığını önermeğe hazırlanırken, Edirne'yi Bulgarlara veriyorlar diye İT'liler Babıâliyi basıp hükümeti devirdiler. Aslında, hükümet gerçekten sözü edilen öneriyi yapmağa hazırlanıyor da olsa, bunun fazla bir değeri olamaz. Çünkü, Cemalettin Efendinin savunduğunun tersine, Grey böyle bir çözümü benimsemiş değildi. Benimsediğini varsaysak bile (ki öyle değildir: Grey, Babıâlinin bir uzlaşmaya yanaşmasının yararını öne sürmüştür, fakat uzlaşımın nasıl olabileceği konusunda bir işaret yoktur), İngiltere'nin oyu ancak altıda birdi. Kaldı ki, Kâmil'in, durumu olduğundan da kötü göstererek elde ettiği barış kararı, Osmanlı hükümetinin herhangi bir konuda ısrar edecek durumda olmadığını âleme göstererek, onun pazarlık gücünü önceden kesmiş oluyordu. Başka bir deyişle, bu koşullarda yapılacak Edirne'nin bağımsızlığı önerisinin hiçbir ağırlığı ve ciddiyeti olamazdı, zira Türkiye'nin tek kozu, savaşı göze almış olması olabilirdi. Dolayısıyle, İT'liler, hükümetin Edirne'yi vermek üzere olduğunu varsaymakta haklıydılar. Ama daha sonra İT'nin Kâmil Paşa hükümetinin tutumu konusunda gerçeğe uymayan propagandalar yaptığını da kaydetmek gerekir.

Şimdi yeniden iç siyasete dönerek, Babıâli baskınının nasıl ya-

pıldığını görelim. Muhtemelen, bir ölçüde Trablusgarp'ı teslim etmiş olmak zilletini yüklenmemek için iktidardan çekilen İT'nin, karşısındaki hükümetin bir de Balkan hezimetinin, hatta Edirne'yi teslim etmenin sorumluluğunu yüklendiğini görünce, bu hükümetin düşmek üzere 'olgunlaştığına' hükmetmesi kaçınılmazdı. Bu düşürme olayının normal parlamenter yollardan sağlanmasına olanak yoktu, zira Meclis dağıtılmıştı. İT'yi zorla hükümeti devirmekten alıkoyacak manevî bir tereddüdü de olamazdı, çünkü kendisine karşı Arnavutlar ve subaylar ayaklandırılmış, güvenoyu vermesine rağmen, hukuken geçerliği şüpheli gerekçelerle İT'nin çoğunlukta olduğu Meclis dağıtılmış, sonra İT'liler kitle halinde tutuklanmış, yayın organları kapatılmış, en nihayet örgüt olarak da faliyeti yasaklanmıştı. Bu sırada bir miralay, 2 binbaşı, bir kolağası, 4 yüzbaşı, 4 mülâzım Kâmil'e gelerek, İT önderlerinin tarassutları altında olduğunu, bunların vücutlarını ortadan kaldırmak gerektiğini, yoksa onların aynı işi kendilerine yapacaklarını, fakat Nâzım Paşa'nın bu işi engellediğinden şikâyet etmişlerdi (3 Ocak 1913). Demek ki bir ölüm kalım mücadelesi söz konusuydu.

Babıâli baskınını çok kolaylaştıran bir olay vardı. O da Nâzım'ın ikili oynamasıydı. Bilindiği gibi, Nâzım, Sait Paşa hükümetinin son günlerinde Harbiye Nazırı olmak için İT'lilerle görüşmeler yapmış, hattâ bu arada, yazılı olarak, Arnavutluk'ta ayaklanan subayları cezalandırmayı, orduyu gençleştirmeyi vaad etmişti. Fakat İT onun isteklerini fazla ağır bulunca, o da gidip Halaskârların başı olmuş ve o yoldan Harbiye Nazırı olmuştu. Fakat Nâzım'ın tutkusu bu noktada durmuyordu. Ünlü rivayete göre, büyük Tanzimat Paşası Âli Paşa, damadı olan Nâzım için, «sadrıazam olur» demiş ve böylece gönlüne bu tutkuyu yerleştirmiş. Gerçi Kâmil 80'ini aşmış bir insandı, fakat çok zindeydi, üstelik tutkulu ve inatçıydı. Ayrıca, kabine içinde Reşit Bey gibi bir de rakibi vardı. (Reşit, Nâzım'ın Noradonkyan'ın ve Arif Hikmet Paşa'nın kabine dışı bırakılması için Kâmil nezdinde ısrar ediyordu. Kâmil ona hak vermekle birlikte, bu ısrar da onu kuşkulandırmaktan geri kalmıyordu.) Zaten Kâmil de, Nâzım'ın iddialarını sezmiş, ona karşı uyanıktı. Nâzım'ın Halaskâr Zabitan desteği olmasa, Balkan hezimetinin başsorumlusu olma yükü altında büyük bir ihtimalle ezilip giderdi. Gerçi Çatalca başarısı da onun sayılabilirdi ama, bu ancak hezimetin sorumluluğunu hafifletir, daha ileri gidemezdi. Nitekim, İT'ye yapılacak muameleyle ilgili tartışma sonunda, Nâzım'ın kabadayıca çiziktirip sunduğu istifanameyi (4 Ocak), Kâmil dikkatle saklamış ve barış olunca Edirne müdafii Şükrü Paşayı Harbiye Nezaretine getirmeyi kurmuştu (Bayur II, 4, 287-9). Bu durumda Nâzım'ın, yalnız sadareti almak için değil, mevkiini muhafaza etmek

içinde güçlü ilâve bir desteğe ihtiyacı vardı. O, bunu İT'de buluyordu. Kaldı ki, bunca vebali olan Kâmil Paşa kabinesinin günlerinin sayılı olduğunu da hissediyor, 'batan gemiden' başında devlet kuşuyle kurtulmanın yollarını araştırıyordu. Tabiî, İT'ye yumuşak yüzlü olduğu, kısa sürede kabine arkadaşları tarafından anlaşıldı. O, bunu, Balkan yenilgisinde payı olan ordu içindeki bölünmeyi, çatlağı gidermek gerekçesiyle savunabiliyordu. Böyle nesnel bir ihtiyaç bulunduğu, kendisinin de bu konuda kısmen samimî olduğu kabul edilebilir. Fakat İT iktidarının yıkılmasında kilit rollerden birini oynayan bir adamın aynı İT'nin yardımıyle iktidarda kalmak ya da iktidar basamaklarına tırmanmağa devam etmek istemesi büyük bir cüret, ve olayların göstereceği üzere, büyük bir akılsızlıktı.

Nâzım, Çatalca'da muharebe ve sonra da mütareke görüşmeleriyle meşgulken, İstanbul'daki kabine arkadaşları, özellikle Reşit Beyin girişimiyle, İT'ye karşı daha sert ve etkili olabilmek için, İstanbul Muhafızlığına Nâzım'ın adamı olan Ferik Memduh Paşa yerine, aynı zamanda İstanbul Valisi de olacak olan Müşir Fuat Paşa'yı getirmek istediler ve Divanıharbin yargıçlarını değiştirdiler. Bu gelişmeler, Nâzımca, ayağının kaydırılmak istendiği biçiminde yorumlandı ve onu kızdırdı. Bu yüzden ve bir an önce İstanbul'a dönmek için mütareke görüşmelerini aceleye getirmiş olabileceği ve mütareke ile Bulgarlar Edirne'den geçen demiryoluyla iaşe ve ikmal hakkını elde ettikleri halde, kuşatılmış olan Edirne kenti için Türklere aynı hakkın verilmemesine kolayca boyun eğdiği yolunda işaretler vardı. İstanbul'a hışımla döndü ve Fuat Paşa'nın atanmasını engelledi, Divanıharbin önceki yargıçlarını yerlerine iade etti. Bir yandan da İT ile yakın bir işbirliği kurdu. Bu, hem kendini savunmak, hem de ilerdeki gelişmelerde -ki bu gelişmelerin İT'den yana olması ihtimalinin yüksek olduğunu varsayıyordu- ayakta kalabilmek, hattâ yükselebilmek içindi. Balkan yenilgisinin tozu dumanı arasında İT'ye karşı duyulan tepki geniş ölçüde unutulduktan sonra, Halaskârlar gibi aslında pek zayıf olan, üstelik şaibeli bir topluluktan uzun vâdede kuvvet almak artık söz konusu olamazdı. Nâzım, eski dostu Sait Halim Paşa'nın yalısında Talât'la görüşmeye oturdu. Rivayete göre Nâzım'ın sadrıâzam olması, kabine üyelerinin Nâzım tarafından seçilmesi, fakat çoğunun İT'li ya da İT'ye eğilimli olması kararlaştırıldı. Talât, daha sonra, Nâzım'a sadaret teklif ettiğini doğrulamıştır (Türkgeldi 80). Anlaşmanın bir sonucu, Cemal Beyin menzil müfettişi, Enver Beyin de bazı birlikleri İstanbul'da olan Hurşit Paşa'nın kolordusuna kurmay başkanı yapılmasıydı. Bu atamalar kendisine sorulduğunda, Nâzım, bunların siyasete karışmayacaklarına dair yemin ettiklerini ileri sürüyordu (Ba-

yur II, 2, 26). Anlaşmanın diğer bir sonucu, tutuklu ya da gözaltında bulunan İT'lilerin salıverilmesiydi. Bayar, Nâzım'ın, sadarete gelmek konusunda Hİ ile de anlaştığını bir kaynağa dayanarak söylüyorsa da, bu yönde esaslı bir kanıt görünmediği gibi, Hİ'nin güçsüzlüğü, bu yolun Nâzım için pek akla uygun olmadığını belli etmektedir. (Bayar, Perşembe günü İT harekete geçmeseydi, Hİ'nin Cuma günü Babıâli Baskınını yapacağını ileri sürüyor (ama taatil günü oraya baskın yapmak biraz garip!) 935, 1120. Rıza Nur da Nâzım'ın Gümülcineli ile anlaştığını, onu Dahiliyeye getireceğinden söz ediyor. 376).

Bu sırada İT'lilerin iktidara gelmeleri gerektiği konusunda fikir birliği içinde oldukları şüphesizdir. Yalnız bu amaca ulaşmak konusunda iki yol söz konusuydu. Biri, Nâzımla anlaşarak iktidara gelmek, diğeri onunla anlaşmadan bir hükümet darbesi yaparak Iktidar olmaktı. Talât'ın Avrupa'da bulunan İT'lilerle olan mektuplaşmalarından, Talât'ın anlaşma yanlısı olduğu anlaşılıyor. Oysa Avrupadakiler ve Kara Kemal, Nâzım'la anlaşma yapmadan darbe istiyorlardı. Tabiî çok önemli bir sorun da, savaşla ilgili bir karara varmaktı. Talât'ın yurt dışındakilere yazdığı ilk haberlerden (Aralık'ın son ya da Ocak'ın ilk haftası) Enver, Cemal, Fethi'nin savaş yanlısı olduklarını, fakat «Fethi'nin, Enver'in harbiye nezâretini bizim ordu» çekemeyeceği için, Nâzım ve İzzet Paşaları ikna etmeğe çalıştıklarını, başaramazlarsa barıştan sonra kabinenin değişeceğini bildiriyordu. 14 Ocak 1913 günlü mektuptaki hava ise farklıdır. Savaşmamak konusunda Nâzım'ın kararlı olduğunu, fakat M. Şevket ve İzzet'in de çekindiklerini öğreniyoruz. Oysa kabineyi zorla devirip savaşa gitmek için her şey hazırmış. Merkez-i Umumî üyeleriyle Enver, Fethi, Cemal, Hakkı, Halil, Abdülkadir toplanmışlar. Fakat sonuç olarak bunlar da savaş kararı alamamışlar. Onun üzerine iktidardaki kabine barış yapıncaya değin işin oluruna bırakılması, ve ondan sonra iktidar olmak için çalışılması kabul edilmiş. Bayur (II, 4, 272-80), bu verilere dayanarak, İT'nin Babıâli baskınını Edirne'yi kurtarmak için değil, sırf iktidara gelebilmek için yaptığını ileri sürüyor. Talât'ın mektupları gerçekten Edirne'nin kurtarılmasından umut kesildiğini göstermekle birlikte, baskını yapmak için seçilen gün, bu mektuplardaki karara uygun değildir. Karara göre, Edirne verildikten sonra iktidara elkoymak gerekiyordu. Gerçi Saltanat Şûrâsına aldırılan barış kararı bu anlama geliyordu ama, İT'liler, her zaman basit düşünmek eğiliminde olan kamuoyunun daha açık seçik kanıtlarla ikna edilmesi gerektiğini, herhalde anlayacak durumdaydılar. Hükümet, Edirne için dövüşmeme, yani onu teslim etmek kararını açık seçik belli ettikten sonra harekete geçmeleri gerekmez miydi? Darbe yapmak için gösterilen acele, sanki İT'lilerin Edirne için bir şeyler yapmak kararını yansıtır gibidir.

Bayar'ın verdiği bilgiye göre, İT'liler karara ulaşmak için Beşezade Emin Beyin Vefa'daki evinde iki toplantı yapmışlardır. Bu işe önayak olan Talât'tır. İlk toplantıda Sait Halim, Hacı Adil, Ziya Gökalp, Bnb. İsmail Hakkı, Fethi (Okyar), Mithat Şükrü, Cemal, Dr. Nâzım, Kara Kemal, Mustafa Necip bulunmuşlar. Enver İzmit'ten gelmiş ama yetişememiş. Fethi, Edirne'nin geri alınamayacağını, hükümet barışı imzalayıp Edirne'yi verdikten sonra nasıl olsa gözden düşeceğini, İT'nin ihtilâlcilikten vazgeçip meşrutî bir parti gibi çalışması gerektiğini savunmuş. Onun bu görüşü bir kararı engellemiş. 10 gün sonra aynı evde bir daha toplanılmış. Bu sefer Fethi yokmuş, Enver hazırmış ve darbe yapmak, Sadareti de M. Şevket'e verme kararı çıkmış. M. Şevket'i, Edirne'nin verilmesine engel olmak üzere Sadrıâzam olmaya ikna etmek için üç kişi görevlendirilmiş. Paşa önce karşı durmuş, sonra razı olmuş. Bu anlatışa göre darbe o gün, Edirne'yi verdirmemek için yapılmıştır. Nitekim baskın sırasında dağıtılan bildirge, Kâmil hükümetini Edirne ve Adaları vermeyi kabul etmekle suçluyor ve Osmanlı milletinin Rumeli'deki haklarından vazgeçmeyeceğini, bunun için her fedakârlıkta bulunacağını, savunma vasıtalarına başvurmaktan korkmayacağını duyuruyordu.

Darbe 23 Ocak 1913 günü yapıldı. İT'liler halka, başlıca konusu Edirne olan söylevler vererek, Babıâliye yürüdüler. Kara Kemal İstanbul Telgraf ve Telefon idaresine el koymuş, Babıâli'deki polis komiseri ise elde edilmiş bulunuyordu. Babıâlide görevli Uşak Redif Taburu ilerledi, fakat silâh çatarak olaya seyirci kaldı. Belli ki kumandanı da (İT'ye eğilimli Yzb. Osman) elde edilmişti. Binaya girildikten sonra, İT'liler, karşı koymak isteyen yaverlerden ve Halaskâr grubundan Arnavut Nâfiz ile Kıbrıslızade Tevfik Beyi ve bir komiseri vurdular. Ayrıca «P... ler siz beni aldattınız; bana verdiğiniz söz böyle miydi?» diye çıkıştığı söylenen Nâzım'ı da Yakup Cemil öldürdü. Bu cinayet, o heyecan içinde fevrî bir davranış olabilirse de, Y. Cemil, hattâ bir İT'li subay grubu tarafından önceden kararlaştırılmış da olabilir. Böylece Nâzım Balkan yenilgisinden, Halaskâr ilişkisinden ötürü cezalandırılmak, ve daha önemlisi, İT'lilerin, onunla yaptıkları anlaşmayı çiğnemiş olmalarından ötürü onun bir karşı harekete girişmesi önlenmek istenmiş olabilir. Zira Nâzım, İT'nin değil Sadaret, Harbiye Nazırı ya da Bakumandan Vekili adayı dahi değildi. İT'liler Nâzım'ı düpedüz aldatmış bulunuyorlardı. İT ile ilişkisinin ancak bu yönde olabileceğini görememiş olmak, şüphesiz, Nâzım'ın pek saf olduğunu gösterir. Nâzım o noktada köhne Kâmil kabinesi için dahi bir kamburdu. Olay sırasında M. Necip de öldü. Kâmil'e istifa kâğıdı yazdırıldı ve M. Şevket Sadrıâzam oldu. O gün Babıâli önünde biriken hal-

kın uzun süre «Mahmut Şevket Paşa, Edirnemizi kurtar» diye bağrışmış olması anlamlıdır. Kuran'a göre, baskını haber alan Satvet Lutfi, Saraya koşarak 2. Mabeyinci Reşit Beyden, o sırada Padişahın yanında bulunan Enver'in tutuklanması ve Sultan Reşat'ın Babıâliye giderek kalabalığı dağıtması için harekete geçmesini istemiş, fakat o yanaşmamış (İTJT 319-20). Bir ara Şehzade Abdülmecit de Babıâiiye gidip kalabalığı dağıtmak istemiş.

Soru 83 Mahmut Şeşket Paşa hükümeti zamanındaki başlıca olaylar nelerdir?

M. Şevket'in kurduğu kabineye Prens Sait Halim (Şûrâ-yı Devlet), Hacı Âdil (Dahiliye), Çürüksulu Mahmut (Bahriye), eski İstanbul Valisi İbrahim (Adliye), Divan-ı Muhasebat Reisi Rifat (Maliye), Besarya (Nafıa), Hayri (Evkaf), eski İzmir Valisi Celâl (Ticaret ve Ziraat), Oskan (PTT), eski Saruhan Mutasarrıfı Şükrü (Maarif) girdiler. Hariciyeye Hakkı Paşa getirilmek isteniyordu, fakat o, «Siz beni mahvettiniz» diye reddedince, o nezarete Sait Halim, Şûrâ-yı Deviete de binbir ısrarla Sait Paşa getirildiler. İstanbul Muhafızı Cemal, Merkez Kumandanı da Enver'in amcası Halil oldular. Talât, M. Şevket'in daha önce Harbiye'den ayrılmasını istemiş olduğu için, M. Şevket'in onu kesinlikle istememiş olduğu, hattâ bunu, Sadrıazam olması için ilk kez kendisine başvurulduğunda da şart koştuğu rivayet edilir. Oysa M. Ragıp'a göre Enver, Reşat'tan, Talât'ın kabine kuruluncaya değin Dahiliye Nazırı vekili olması iradesini almış, hattâ Talât, o sıfatla taşraya bir de genelge göndermişti (308). Bayur, M. Şevket'i çekilmeğe zorlayanlardan Hacı Âdil'in Dahiliye Nazırı oluşuna işaretle, Talât'ın, baskının baş düzenleyicisi olduğu için bizzat kendisinin hükümete girmek istememiş olması ihtimaline dikkati çekmektedir (II, 2, 272).

Hükümetin karşılaştığı önemli ilk işlerden biri Başkumandanlık vekâletiydi. Nâzım'ın ölümüyle boşalan bu yer için Enver Reşat'a, Genelkurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa'yı önermiş ve kabul ettirmişti. Bunun üzerine, her türlü 'usûle' aykırı olarak Padişahın iradesini bildiren yazıyı Enver, kendi imzasıyle göndermişti. İzzet, küçük rütbeli bir subaydan gelen bu yazı üzerine büyük tepki gösterdi ve günlerce o makam boş kaldı. M. Şevket'in ısrarları ve -söylentiye göre- Enver'in o mevkie getirileceği haberleri üzerine yeni görevine başladı.

Yeni hükümet, A. Muhtar ve Kâmil hükümetlerinin uygulamalarına karşı bir misilleme havasına girmemeğe özen gösterdi. Kendini koruma yönüne dikkat etmekle birlikte, savaş durumuna yaraşır bir

partilerüstü siyaset gütmeğe çalıştı. Kâmil ve Cemalettin o gece salıverildiler. Reşit ve Maliye Nazırı Abdurrahman Efendi ise 3 gün kadar İstanbul Muhazıflığında «misafir» edildiler. Sonra bu dört kabine üyesinin memleket dışına çıkmaları istendi. İlk ikisi Mısır'a gittiler. Tutuklanan başlıca muhalifler Ali Kemal, Gümülcineli İsmail, Rıza Nur, Kıbrıslı Şevket, Terlikçi Şeyh Salih, Şehbenderzade Hilmi, Tüccar Kâmil, eski Divanıharp Reisi Mirliva Arif, İstanbul Siyasî Polis Müdürü Muhip idiler. Bunlar da kısa zamanda salıverildiler. Rıza Nur ve Ali Kemal Avrupa'ya gitmek istediklerinden kendilerine para verilerek gönderildiler. Sâdık Bey ile yardımcısı Şaban Etendi ise Vahdeddin'in himayesi sayesinde tutuklanmaktan kurtulmuşlar.

Bundan başka, 11 Şubat 1913 günlü bir muvakkat kanunla siyasal genel af ilân edildi. Yalnız, düşmana fiilen ve mânen yardım etmek suretiyle Balkan yenilgisine yol açanlar affın dışında tutuluyorlardı. Hükümet ve İT'liler, savaş koşullarını ileri sürerek, muhalifleri faaliyetten alıkoymağa ikna etmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Bu arada onları, kendileriyle işbirliğine dahi sevketmek için bir Müdafaa-i Milliye Cemiyeti kuruldu. Cemiyetin beyannamesinde, «Vatanı kurtarmak için uzanacak her ele sarılacağız, öpeceğiz ve vatanı kurtaracağız.» deniliyordu. Talât, Şerif Cafer Paşa ve göz hekimi Esat Paşa Prens Sabahattin'i ziyaretle, onu Cemiyete katılmaya çağırdılar. Prens ve Lütfi Fikri bu ısrarlı girişimleri olumsuz karşıladılar. Fakat **İkdam** sahibi ve sorumlu müdürü Ahmet Cevdet ile Nurettin B., **Sabah** başyazarı Diran Kelekyan ve **İfham**'dan Ferit (Tek) nezdindeki girişimler başarılı oldu.

Gelelim dış ilişkilere. 28 Ocak 1913 günü Balkanlılar, üç haftadır cevap bekledikleri ve Babıâli Baskını umut kapılarını kapattığı için, konferansa son verdiklerini Osmanlı temsilcisi Reşit Paşa'ya notayla bildirdiler. 30 Ocakta ise Bulgar başkomutanlığı, 3 gün sonra sona erecek olan mütarekeye son verildiğini açıkladı. Aynı gün hükümet, 17'sinde Büyük Devletlerin verdiği notayı cevapladı. Bunda Edirne'nin bir Müslüman kenti ve Devletin ikinci başkenti olduğu, onu vermenin büyük tepkilere yol açacağı, ancak son bir ödün olarak kentin Meriç'in sağ kıyısına düşen bölümünden vazgeçilebileceği açıklanıyordu. Ege adaları ise Çanakkale Boğazına ya da Anadolu'ya yakınlıkları dolayısıyle son derecede önemliydiler (Anadolu'ya yakın adaları Yunanistan'a bırakmak, buraların birer fesat ocağı olmasına, bölgenin 'Makedonyalaşmasına' yol açacaktı). Bu noktayı gözönünde bulundurmak kaydıyle, Adaların kaderinin belirlenmesi Büyük Devletlere bırakılabilirdi. Babıâlinin bir de iktisadî bağımsızlık yönünde bazı talepleri vardı. Gümrük özgürlüğü, eşit şartlarla ticaret andlaşmaları

yapmak hakkı, bütün yabancıların Osmanlı vergilerini ödemekle yükümlü olmaları, bunlar oluncaya değin gümrük vergisinin % 4 artırılması, yabancı postanelerin kaldırılması, genel (ve özet) olarak da kapitülasyonların kaldırılacağı yolunda söz istenmekteydi. Babıâlinin bu notası hayli olumlu etki yaptı ve Büyük Devletler, Bulgaristan'a, bunun görüşmelerin yeniden başlaması için elverişli bir zemin olduğunu bildirdiler.

Fakat Bulgarlar savaşı yeniden başlattılar. Enver ve onun yandaşları bir an önce askerî harekâta geçmek istiyorlardı. Fakat öyle anlaşılıyor ki M. Şevket ve İzzet, ordunun Edirne yönünde bir taarruza kalkabileceği kanısında değildiler. Bu durumda ortalama bir çözüm olarak, Bolayır tarafında bir harekâta karar verildi. Bolayır'daki Fahri Paşa kumandasındaki mürettep kolordu, denizden Şarköy civarında Bulgarların arkasına çıkarma yapacak olan 10. Hurşit Paşa Kolordusuyle birleşerek, Bulgarları dağıtacak, sonra da Çatalca'da sıkıştıracaktı. Birinci Kolordunun kurmayları Fethi ve M. Kemal Idiler, ikincisinin kurmay başkanı Enver'di. Kararlaştırıldığı üzere, mürettep kolordu 8 Şubat günü taarruza geçtiyse de, 10. Kolordunun gemileri gecikti ve ancak o gece çıkarma başlayabildi. Bu durumda harekâtın baskın niteliği kaybolduğu için başarısızlığa uğrayınca, Enver, Fahri Paşa Kolordusunun kumanda heyetini suçladı, birçok sürtüşmelere yol açıldı. Bu sonuç, hükümetin savaş yönünde yapabileceği fazla bir şey olmadığı kanısını vermiş olacak ki, 30 Ocak notasının esasları dairesinde barış şartlarının Büyük Devletlerce kararlaştırılması istendiği bildirildi (9 Şubat). Aslında hükümet, düpedüz pes etmiş ve Kâmil hükümetinin çizgisine gelmiş oluyordu, zira M. Şevket 10 Şubattan itibaren, ve gûya kabine arkadaşlarından gizli olarak, Edirne'nin Osmanlı egemenliğinde kalması için ısrara taraftar olmadığını Büyük Devletler elçilerine 'çıtlatmağa' başlamıştı. Büyük ihtimalle, M. Şevket, Bolayır harekâtını da 'gençlerin hevesleri kursaklarında kalmasın' gibilerden düşünmüş olabilir. Bu sırada Osmanlı Bankası 500.000 liralık bir avansı vermediği için (13 Şubat) hükümet parasızlık sıkıntısı içindeydi. Bu durumda Büyük Devletlerin, aracılık teklifini kabul etmekle birlikte, Babıâlinin 30 Ocak notasındaki esasları değil de, kendi 17 Ocak notalarındaki esasları, yani Edirne ve Adalardan vazgeçilmesini istemelerine fazla şaşmamak gerekir. Babıâli baskınından tam bir ay sonra (23 Şubat) hükümet, Edirne'den ve Kırkkilise'den (Kırklareli) vazgeçmeğe karar verdi. Bu kararın nasıl zorluklarla alındığını, kabine içinde ve dışında ne büyük çalkantılara yol açtığını tahmin etmek güç olmasa gerek. Fakat, M. Şevket ve İzzet bu konuda kararlıydılar ve İzzet, barışa gidilmezse başkumandanlık ve-

kâletinden ayrılacağını söylüyordu. İzzet'in bir raporuna göre, Balkanlı müttefikler 400 bine yakın asker çıkarmışlardı. Trakya'da kalan Osmanlı kuvvetleri ise 165 bine inmişti. Onların 1800 topu, bizim 550 topumuz vardı. Müttefikler Çatalca'dan başka, Bolayır ve Ege bölgesinde de bir harekâta girişebilirlerdi. Rapor, disiplinsizliklere ve askerin, başındaki subayını vurduğu bazı durumlara da işaret ediyordu. Bayar, bu hesapların yanlış olduğunu, zira 1913 yılının başından beri Balkanlı devletlerin büyük bir anlaşmazlık içinde bulunduklarının, Romanya'nın Bulgaristan'ın büyümesine karşı olduğunun ve Dobruca'da gözü bulunduğunun bilindiğini; Londra Barış Konferansında Sırp ve Yunan delegelerinin Osmanlı temsilcilerine imza konusunda acele edilmemesini, Sırp murahhasının Balkan dağlarını Türkiye için doğal sınır kabul ettiğini söylediklerini; Alman imparatorunun, Türkiye ile ayrıca anlaşmak isteyen Yunanistan'a, Türkiye ile uyuşması gerektiğini ileri sürdüğünü belirtiyor (1211-5). 22 Martta Büyük Devletler kararlaştırdıkları barış şartlarını bildirdiler. Sınır, Meriç ve Ergene'yi izleyerek, Enez-Midye arasında olacaktı. Bulgarların büyük baskısı sonucunda (Avusturya ve dolayısıyle Almanya, Sırbistan'a karşı Bulgaristan'ı desteklemek, Rusya ve diğerleri de Bulgarların İstanbul'a girmelerini önlemek zorundaydılar) bir kaç gün içinde Midye-Enez çizgisi düz bir çizgi oldu, hatta içbükey bir eğri biçimini almasına ramak kaldı. 26 Martta mukadder âkibet, yani Edirne'nin düşmesi, gerçekleşti. 1 Nisanda Osmanlı hükümeti pes etti, yani Büyük Devletlerin şartlarını kabullendi. Bu şartlar dairesinde 14 Nisanda Çatalca Mütarekesi ve 30 Mayısta Londra Barışı imzalandı. Edirne'yi veriyorlar diye o denli gürültü koparan ve hükümet darbesi yapan İT, sonuç itibariyle Kâmil hükümetinin durumuna düşmüş, hattâ muhtemelen daha kötü şartları benimsemek zorunda kalmıştı. Aradaki can ve mal kayıpları da cabaydı.

Büyük dış terslikler olduğunda Osmanlı Devletinde çok zaman görüldüğü ve görüleceği üzere, bazı kafalar yine uydulaşma yönünde çalışmağa başladı. Bulgarlarla ilk mütarekenin yapıldığı sıralarda Mizancı Murat, İkdam'da (28 Kasım 1912) çıkan bir yazısında, «Bundan sonra biz ancak düveli muazzamadan birinin ciddî himayesi tahtında yaşayabileceğimizi ve bu halin bir rubu (çeyrek) asır kadar müddetle mühtacı bulunduğumuzu artık bilip itiraf etmeli(yiz)...» diyordu. Kâmil'in de aynı yönde düşündüğünü görüyoruz (Ahmad 127-8). Bunlar, Wilson'dan önce manda sistemini düşünen kafalardı. Kendi pısırık açılarından, böyle düşünenler o denli haksız değildiler, zira Balkan Savaşı üzerine Avrupa hariciyelerinde, ölüm döşeğinde yatan ve mirası paylaşılması gereken «hasta adam» imgesi yeniden can-

landı. Paylaşmaya gidilmese de, yakın bir paylaşma ihtimaline karşılık paylar peylenmeliydi. Bunun nasıl olduğunu aşağıda göreceğiz. Uydulaşmak yönünde olduğu hemen göze çarpmasa aa, sonuç olarak o yöne, hattâ belki Osmanlı ülkesini erken bir parçalanmaya götürecek bir düşünce, M. Şevket'ten gelir. Bu, Osmanlı Devletini askerî bakımdan kesin olarak kalkındırmak, bunun için de en geniş çapta Alman yardımına başvurulması esasına dayanır. Nisan başında Şevket, İstanbul'un tahkimi için Almanya'dan uzman ister ve bu istek kabul edilir. Nisan'ın 24'ünde M. Şevket, Alman Büyükelçisine, ordu için o zamana değin birçok örneği görülmüş olan Alman öğretmen subayları ile yetinelemeyeceğini ve «Tepeden tırnağa» bir ıslahat gerekli olduğunu söylemiştir. Bundan, önce Liman von Sanders heyetiyle, daha sonra da Osmanlı Alman ittifak uygulamasında görülen, Alman subaylara komuta yetkisi vermek amacının güdüldüğü anlaşılıyor. Nitekim Alman Büyükelçisinin 17 Mayıs günlü raporunda, M. Şevket'in Osmanlı ordusunu «hemen kâmilen diktatörcesine bir Alman generalinin idaresine» vermeyi düşündüğü belirtiliyordu (Bayur, II, 3, 281).

Aynı gün, İngiliz Dışişlerine verilen bir notayla, İngiltere'nin yeni Vilayetler Kanununun uygulamasına yardımcı olması, bunun için Dahiliye Nezaretine bir müşavir, bir genel müfettiş ve Doğu (Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Diyarbakır vilayetleri) ile Kuzey Anadolu (Erzurum, Sivas, Trabzon) bölgeleri genel müfettişlikleri için, birer jandarma, birer adliye, birer tarım ve orman, birer bayındırlık müfettişi, ayrıca 7 ildeki jandarma birliklerine birer komutan istenmekteydi. Doğu ve Kuzey Anadolu, bugünkü deyimle 'pilot bölge' olacak, uygulama yavaş yavaş bütün ülkeye yayılacaktı. Babıâlinin bu tedbirlerin 1878 Kıbrıs andlaşmasına uygun olduğunu belirtmesi ayrıca ilginçtir.

Bu biçimde İngiltere'ye yanaşmakta birkaç amacın birden güdülmüş olabileceği düşünülebilir. Birisi, böylelikle Almanya ile M. Şevket'in kurmayı tasavvur ettiği yakın askerî ilişkilere İngiltere'den bir itiraz gelmesini önlemek olabilir. Şevket ve İT iktidarı için askerî ilişkinin çok daha hayatî olduğu ve o tarihteki Alman Büyükelçisinin de belirttiği gibi, bu yoldan hükümete siyasal destek sağlamak istendiği (Edirne'yi henüz kurtaramamış bir iktidar söz konusudur) söylenebilir. İkincisi, Lynch işinde daha önce yapılmış olan yanlışlığı düzelterek, İngiltere'yi Osmanlı hükümetine karşı mümkün olduğu denli yumuşatmaktı. Üçüncüsü, Rusya Doğu Anadolu'daki iddialarını gündeme sokmadan önce, İngiltere'yi bölgeyle yakın ilişki haline getirerek, bunu Rusya'ya karşı bir engele dönüştürmekti.

Gerçekten, Babıâli, herhalde Lynch işindeki hatayı düzeltmek üze-

re sıkı bir pazarlığa oturdu. İngiltere, 28 Aralık 1912'de, Kâmil Paşa hükümeti zamanında Irak petrollerinin imtiyazını istemişti. Hükümet, Almanları gücendirmemek üzere, onların da sermayesi yarıya yakın bir oranda katılmak şartıyle, bunu kabul etti (11 Haziran 1913). Çok önemli diğer bir gelişme, yaklaşma siyasetini inşa etmek için İngiltere'de bulunan Hakkı Paşa'nın, bu ülkenin Irak ve Basra körfeziyle ilgili iddialarını tanıyan bir dizi ön anlaşma yapmasıydı (6 Mayıs 1913). İngiltere, bunları Almanya, Fransa, Rusya ile görüştükten ve onların onayını (bazı değişiklikler pahasına da olsa) aldıktan sonra, 29 Temmuzda kesinleştirdi. Bunlar, Şattülarap (Dicle ve Fırat'ın birleştikten sonra aldıkları addır), Osmanlı-İran güney sınırı, Dicle ve Fırat'ta gemi işletme imtiyazı, ve Kuveyt, Necid, El-Katr, Bahreyn ile ilgili anlaşmalardı. Gemicilik imtiyazı, İngiltere'nin göstereceği bir şirkete en az 60 yıl boyunca tekel olarak verilecek, şirketin sermayesi Osmanlılar ve İngilizler arasında «yaklaşık olarak» eşit bir şekilde bölüşülecekti. Böylece İngiltere, Almanlar demiryollarını daha Bağdat'a getirmeden, demiryolunun Basra Körfezi ve Hint Okyanusuna açılacağı bölgeye ağırlıklarını koymuş oluyordu.

Denebilir ki, bu tür ilişkilere giren İT'nin önceki iktidarlardan bir farkı kalmamış oluyor. Oysa tamamen öyle değil. İT, ülkücü ve ilkeci bir tavır içindeyken, emperyalizm ve iç feodal güçlerden yediği ardı arkası kesilmeyen silleler ve özellikle Balkan Savaşı üzerine, hiç değilse bazı emperyalist güçlerle bir uyuşma ve bir oranda uydulaşma ilişkisi içine girmeyi artık kaçınılmaz görüyordu. Yoksa İmparatorluğun toptan göçüp gideceği duygusu içinde olmalıydı. Aslında Türk ulusçuluğunun şahlanıp yaygınlaştığı bir dönemdir bu. Ama dış siyasetin ve iç zaafların amansız zaruretleri böyle bir siyaseti gerekli gösteriyordu. Buna rağmen, İT'nin, kendinden önceki feodal iktidarların tersine, verdiği tâvizlerin karşılığında ciddî olarak iktisadî bağımsızlık yönünde pazarlığa oturduğunu görüyoruz. Hakkı Paşa, 1 ve 24 Mayıs 1913'de verdiği iki muhtırayla, Osmanlı gümrüklerinin % 15'e çıkmasını, İngiliz uyruklarının da Osmanlılar gibi temettü vergisi ödemesini, İngiliz postanelerinin kaldırılmasını ve kapitülasyonlara son verilmesini görüşmek üzere, İngilizlerin, sırf hukukçulardan kurulu bir komisyona katılmalarını istedi. İngiltere, 29 Temmuz 1913'de imzaladığı bir bildirgeyle, bu istekler karşısında olumlu bir tavır takındı. Ama İT hükümeti, isteklerin gerçekleşmesi, öbür devletlerin de kabulü şartına bağlı olduğu için, fiilen bir şey elde etmiş olmuyordu ve ne kadar bir süreden sonra amacına ulaşacağı -ulaşırsa- belli değildi. Fakat olay, İT'nin hangi konularda duyarlık gösterdiğini belirtmek bakımından anlamlıdır.

Hükümetin Doğu ve Kuzey Anadolu için istediği İngiliz görevlileri sorununa gelince. Babıâli, sonradan bu isteği daha da genişleterek İzmir, Bursa, İstanbul vilâyetleri için de uzmanlar istedi. Fakat tahmin edilmesi gerektiği gibi, bizzat İngiltere'nin müttefikleri dahil, Büyük Devletlerden bu konuda tepkiler gelmeğe başladı. Özellikle Rusya, buna karşı kesin bir tavır aldı (26-7 Mayıs 1913). Bu durum, Anadolu ıslahatını görüşmek üzere, başta Rusya, Büyük Devletlerin bir konferans toplanmasını istemelerine yol açtı.

Gelelim yeniden iç siyasete. Hükümetin muhalefete karşı mümkün olduğu denli uzlaştırıcı, yumuşak bir siyaset izlemeğe çalıştığını gördük. Ne var ki, iktidar değişikliğinin kanlı bir darbeyle gerçekleştiğini unutturmağa imkân yoktu. Buna, muhalefetin ve onu destekleyen İngiltere'nin İT'ye aman vermeyen, uzlaşma tanımaz tutumu eklenince, hükümeti devirmek için girişimde bulunulacağını tahmin etmek zor olmazdı. Gerçi yukarda görüldüğü üzere, İngiltere'yi kazanmak için Babıâli büyük çabalar harcıyor ve bir ölçüde bazı sonuçlar elde ediliyor gibi görünüyordu ama, İngiltere İT'ye notunu çoktan vermişti. İngiliz Dışişleri ya da Hindistan Bakanlığı İT hükümetiyle uzlaşma haline giriyor gibi görünürken, elaltından muhalefet destekleniyor, belki de kışkırtılıyordu. 2 Mart 1913 günü yayımlanan bir bildirge, muhalefetin Sabahattin Bey kolunun bir hükümet darbesi girişimi üzerine bilgi veriyordu. Prensin özel kâtibi olan Satvet Lütfi, ademimerkeziyetçi bir hükümet kurulduğu takdirde, Edirne düşse dahi Edirne ve civarının tarafsız bölge olabileceği, 50 milyon lira borç alınabileceği ve büyük devletlerin 30 yıl süreyle Osmanlı içişlerine karışmamalarının sağlanabileceği propagandasıyle bir hükümet darbesi planlamağa başlamış. Babıâli ve civarında büyük bir toplantı yapıp Saraya gidilmesi, Şevket kabinesinin azlinin ve Divan-ı Âliye sevkinin sağlanması, yerine ademimerkeziyetçi bir hükümetin kurulması öngörülüyormuş. Cemal Paşa, söz konusu hükümete Sabahattin'in başkanlık etmesinin düşünüldüğünü söylüyor. Hükümet üyeleri ve İT lileri gelenlerinin tutuklanıp -herhalde uzakça bir yere sürülmek üzere- bir vapura bindirilmeleri de kararlaştırılmış. Darbe günü dağıtılmak üzere «Osmanlı milletine ve ordusuna hitab» başlıklı bir bildirge, «salahiyetli» bazı askerlerin de yardımıyle (Kuran) hazırlanıp Yunan uyruklu Pantazi'nin basımevinde basılmışken, iş ortaya çıkmış. Tasarının Babıâli Baskınını andırdığı kolayca görülüyor. Kuran, bu hazırlıklar arasında, daha sonra Şevket'i öldürecek olanlardan Yüzbaşı Kâzım'ın Sabahattin'e işbirliği önerdiğini, fakat onun, Kâzım'ın tasarılarını çok kanlı bularak buna yanaşmadığını söylüyor. Bununla birlikte, İstanbul Muhafızlığının açıklamasında, gerektiğinde kullanılmak üzere İranlı ih-

tilalcilerden bombalar sipariş edilmek istendiği zikrediliyor. Kaldı kl, İT'lilerin az önce yapmış oldukları gibi, gereğinde silah kullanmayı göze almadan yapılacak bir hükümet darbesi girişiminin pek donkişotça olacağı açıktı.

Sözü edilen girişimin içindekilerden birçokları ve bu arada Ahmet Bedevî Kuran tutuklandılar. Grubun başkanı gözüken Satvet Lütfi, Avusturya B. Elçiliği tercümanlarından Lazar'ın evinde, Kuran'ın deyimiyle «hileli bir hareketle» yakalandı. (Fakat Avusturya pasaportu taşıdığı için bu ülkenin baskısıyle yurt dışına çıkmasına izin verildi.) Cemal B., büyük Üniformasını giyerek Avusturya Büyükelçisi Pallavicini'yi ziyaretle, kapitülasyon hukukunun bu ihlalinden ötürü özür diledi. İşin başında S. Lütfi'nin gözükmesi, Sabahattin'in de en azından tutuklanması için yeter sebep olabilirdi. Fakat Cemal'in ancak Sabahattin'in yalısını aramakla yetinmesi, hükümetin yumuşak gitmek istediğinin bir işaretiydi: Nitekim olaydan sonra, Sabahattin'in girişimiyle Talât ile Sabahattinciler adına Dr. Nihat Reşat (Belger) arasında uyuşmak için görüşmeler başladı. Öte yandan Cemal ise, Sabahattin'le yandaşlarından Dr. Nihat Reşat'ı tutuklamak için maddî kanıtlar saptamağa uğraşıyordu. Bu sırada, Talât, bunları uyararak, resmî bir İngiliz kurumuna ve oradan da Avrupa'ya sığınmalarına olanak verdi (Cemal 30-4). Aslında Sabahattincilerin seçtikleri darbe zamanı pek de elverişli sayılamazdı. Zira henüz Edirne düşmemiş bulunuyordu. Gerçi 23 Şubatta hükümet Edirne'den vazgeçme kararını almış ve devletlere bildirmişti ama herhalde kamuoyu bunun pek farkında değildi. İhtimal, Sabahattincileri erken harekete sevk eden, diğer muhalif guruplardan daha önce davranmak, yani onları 'atlatmak' endişesiydi.

Bundan sonra, önce İT'li, sonra Halaskâr subaylardan olduğu söylenen Yzb. Çerkes Kâzım'ın yürüttüğü ve M. Şevket'in ölümüyle sonuçlanan suikast gelir. Bunların Sabahattin Beyin para desteğini istedikleri, onunsa kanlı planlara âlet olmak istemediği için yanaşmadığı söylenir. Oysa, Sabahattin'in darbeciliğin hiç de yabancısı sayılamayacağını, hükümet darbelerinin ise kaçınılmaz olarak çok kez kanlı olaylar olduğunu biliyoruz. Belki Sabahattin Kâzım ve arkadaşlarından hoşlanmadığı için, daha büyük ihtimalle, önceki darbe girişiminin kovuşturması o denli yakınından geçtikten sonra bir daha bulaşmayı fazla tehlikeli bulmuş olduğu için reddetmiş olabilir. Fakat sonradan divanıharp kendisini gıyaben idama mahkûm ettiğine göre, gerçekten işbirliğini reddetmiş olduğu da bir ölçüde şüpheli olmaktadır. Cemal'in iddia ettiği gibi, darbenin başarısı üzerine kabinenin Sabahattin ya da Kâmil tarafından kurulması düşünüldüyse bu şüp-

helerin daha da kuvvetli olacağı açıktır. Nitekim M. Ragıp'a göre, Kâzım ile Sabahattin adına hareket eden Kemal Mithat (Mithat Paşanın oğullarından, Hİ'li) görüşmüşler ve sadarete Kâmil'i getirmek hususunda anlaşmışlardı (92). Divanıharp kararından da Sabahattin'in, kendisi kabineye girmek şartıyle Kâmil'in Sadaretini kabul ettiği anlaşılıyor. Aynı karardan, Sabahattin'in, bu sıralarda bilinmeyen bir iş için 1900 lira harcadığı için suikast girişimine para yardımı yapamadığını öğreniyoruz. Sabahattin, sefaretlerle temas, Sarayın 2 taburla kuşatılması, Saraya gidecek temsilci gibi konuları düzenlemiş.

Komploya para yardımı yapan iki önemli kaynak vardır. Biri, Paris'te muhalefetin başı olan eski Stokholm Elçisi Kürt Şerif Paşa idi. (1909 sonunda Paris'te kurulan Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkasının kurucusu ve reisi). Diğeri, Reşat'ın ölmüş kardeşi Kemalettin'in kızı Münire Sultanla evli olan, Tunuslu Hayrettin Paşa'nın oğlu Damat Salih Paşa idi. İkinci Paşanın şüphe çekici faaliyetlerini hisseden Cemal, onu uyarıp ülkeyi terk etmesini öğütlediyse de Paşa, herhalde damatlığına ve Tunusluluğu dolayısıyle Fransız himayesine güvenerek, buna kulak asmadı. Ziya Şakir'e göre komiteciler Salih'i Sadarete getirecekler, o da Reşat'ı tahttan indirdikten sonra, Veliahd Yusuf İzzettin'in ruh hastalığını öne sürerek, Vahdettin'i tahta getirecekti. Salih bu hususları Vahdettin'le görüşüp anlaşmaya varmıştı (190-1). Cemal'in, Cihan Savaşı'nın sonunda savunma olarak kaleme aldığı anılarında, Vahdettin'den söz etmemiş olması anlaşılabilir bir noktadır.

Hazırlanan plan gereğince M. Şevket, Talât, Cemal, polis müdürü Azmi Bey ile Emanuel Karasu ve Maliye Nezareti Kalemi Mahsus Müdürü Nesim Ruso öldürüleceklerdi. İlk dört isim olağan sayılabilirse de, bu denli kısa bir listede Karasu ile Ruso'nun adları garipsenebilir, zira bunlar hiçbir zaman İT'nin ön plandaki yöneticileri olmamışlardır. Buna karşılık, bunların Yahudi oldukları göze çarpmaktadır. Onları, öldürüleceklerin sırasına sokanların. Yahudi ve Masonların İT'yi nüfuzları altında tuttukları yolundaki tutucu propagandaya inandıkları anlaşılıyor. Şunu da belirtmekte yarar var ki, İngiltere ve Fransa gibi Doğu emperyalizminde yıllanmış ülkeler, 'komprador' olarak Rum ve Ermenileri kullanırken, bu işe geç girmiş olan Almanların Yahudileri yeğledikleri görülüyor. Onun için Yahudi alerjisinin Alman emperyalizminin diğer emperyalist ülkelerle olan rekabetini de ilgilendiren yönleri bulunduğuna dikkat etmek gerekir. Darbe girişimi 11 Haziran 1913 günü yapıldı. Harbiye'den Babıâli'ye giden M. Şevket vuruldu, Paşa biraz sonra öldü. Suikastın başarıya ulaştığını gören Kemal Mithat, İstanbul'daki kıdemli büyükelçi olan Avusturya Büyükelçi-

sine giderek, darbeciler adına hazırlanmış olan kısa bir yazıyı verdi. Bunda, iktidarı devirme niyeti açıklanıyor ve çıkacak olaylardan ötürü sorumluluk kabul edilmeyeceği için, Kâmil zamanındaki gibi, limandaki savaş gemilerinden karaya asker çıkartılması isteniyordu. Fakat 31 Mart olayı gibi, bu girişim de kötü planlanmış olacak ki, darbe girişiminin bundan sonraki evreleri uygulamaya sokulamadı. Ne öbür suikastler yapılabildi, ne de tasarlanan sokak gösterileri. Tabii Genelkurmayda görevli Albay Fuat'ın Cemal'in yerine İstanbul Muhafızı olması ve Sarayı askerle kuşatması da gerçekleşmedi. Saray kuşatıldığı sırada yeni hükümet konusunda darbeciler adına Reşat'la görüşecek olanlar Vahdettin'le Damat Salih imiş (M. Ragıp 95). Cemal'e göre, Sabahattin ya da Kâmil hükümetinden önce, Müşir Şakir Paşa'nın Sadaret Kaymakamlığı altında geçici bir hükümet kurdurularak, 3 gün 3 gece İT'nin ileri gelenleri öldürülecekti.

Bayur, darbeyi yürüten Kâzım ve kafadarlarının Beyoğlu'nda gizlenmekte oldukları İngiliz uyruklu bir kadının evinde toplu olarak ve rahatça kalabilmiş olmalarını açıklamak için bir dedikoduyu naklediyor (II, 2, 316-7). Buna göre, Sabahattin ile Damat Salih, başta Abuk Ahmet Paşa olmak üzere, Çatalca ordusunda kendilerine yatkın bazı komutanlarla görüşmüşler ve onlar, suikastler olduktan sonrasını bütünleyeceklerini söylemişler. Kuran tarafından da anılmasından, bu rivayetin pek boş olmadığı anlaşılıyor. O, Ahmet Abuk ile Gelibolu'daki Nâtık Paşaların İstanbul'u işgâl için tertibat aldıklarını «rivayet» olarak anıyor, fakat üstadı Sabahattin'in «kerhen girdiği bu girîveden» (iğrenerek girdiği çıkmaz yol) kurtulup ilişkilerini kestiğinden söz ederken «rivayet» sözcüğünü kullanmıyor (İTJT 327). Sonradan çıkarttığı **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele** adlı kitaba, ilk kitabından bu paragraftan önceki ve sonraki paragrafları aynen almış olmasına rağmen, bunu atlamış olması da ayrıca anlamlıdır (532). Cemal de, 'hiç yakıştıramamakla birlikte', Abuk Ahmet Paşa'nın «biraderzadeleri» aracıyle Sabahattin'e pek büyük yardımlar vaadettiğini söylüyor (34).

Burada şunu da belirtmekte yarar var ki, ihtimal işlerin kızışmakta olduğunu haber alması üzerine, Kâmil, 28 Mayısta Mısır'dan kalkıp Kıbrıs yoluyle İstanbul'a gelmişti. Cemal, bunu darbe için bir hazırlık olarak kabul ettiğinden, konağının dışarıyle olan irtibatını kestirdi ve İstanbul'u terketmesini istedi. İngiliz elçiliğinin protestosu ve İngiltereyle ilişkileri yumuşatmak gayretinde olan M. Şevket'in kızgın tepkisi üzerine, İngiliz görevlileriyle görüşmesine ve İstanbul'da 3 gün daha kalmasına izin verildi. Suikast sırasında Kâmil İstanbul'da bulunmuyordu.

Suikastten sonra Cemal, defteri hazır olan 200'ü aşkın muhalifi tutukladı ve bunlar 12 Haziranda **Bahrıcedid** vapuruyle Sinop'a gönderilip orada ikamete memur edildiler. Hükümet, kendine olan güvenini göstermek üzere, suikastın hemen ertesi günü M. Şevket'e, yabancıların da çağrıldığı muhteşem bir cenaze töreni düzenledi. Suikastın yapıldığı gün, Kâzım ve arkadaşlarının kaldığı ev ortaya çıkmıştı. Hükümet, İngiliz elçiliğinden arama için izin istedi, fakat iki gün geçmesine rağmen, izin verilmeyince ev basıldı. İki saatlik ve Beyoğlunu birbirine katan bir müsademeden sonra, içindekiler teslim oldular. İT, bir kez daha, gerektiğinde kapitülasyonları çiğneyebileceğini gösteriyordu.

Divanıharbin başına Ferik Tevfik Paşa yerine gençlerden Remzi Bey getirildi. Miralay Fuat, Yzb. Kâzım, Muhip B., Damat Salih ve suikastçilerden 8 kişi idam edildiler. Sabahattin, Dahiliye Nazırı Reşit, Gümülcineli İsmail, Kemal Mithat, Pertev Tevfik, Kaymakam Zeki (sonra Vahdettin'in kayınbiraderi olmuştur), Kürt Şerif Paşa, Nazmi Paşazade Abdurrahman, Nazmi, mütekait jandarma kumandanı Mehmet B., Kavaklı Mustafa gıyaben idama mahkûm oldular. Hapis cezaları arasında müebbet hapse mahkûm olan Süleyman Paşazade Âdil ile Damat Salih'in adamı Gözlüklü Emin Beyler göze çarpıyor. Damat Salih'in idama mahkûm olmasını Fransa mesele haline getirdiyse de, asılmasını önleyemedi. Fakat Salih'in kardeşleri Tahir Hayrettin ile Mehmet Hayrettin Beyler, sınır dışına çıkmak üzere, serbest bırakıldılar. Önce Osmanlı Demokrat (1909), sonra da Osmanlı Sosyalist Fırkasının kurucularından ve **Muahede** gazetesi sahibi Pertev Tevfik Beyin bu işlere karışmış olması dikkati çekiyor. Liberal davranmadığı için, Osmanlı sosyalistleri İT'nin karşısında olmuşlardır.

M. Şevket'in öldürülmesi, İT'nin tarihinde 31 Mart olayı ve onun bastırılması denli önemli bir olaydır. İki olayın da ardından gösterilen tepki, muhalefetin uzun bir süre ortadan silinmesine yol açmış, İT'nin de bundan yararlanarak kararlı bir icraat dönemine girmesini sağlamıştır. 31 Mart üzerine yalnız muhalefet silinmemiş, AÜT (Asya Üretim Tarzı) mutlakiyetini şahsında canlandırmış olmak itibariyle meşrutiyet düzenine karşı gizli bir tehdid teşkil eden Abdülhamit, tahttan indirilmiştir. M. Şevket suikastından sonra, muhalefetle birlikte yaşayamayacağını kestiren İT, belki de bu idrakin rahatlığı içinde M. Şevket'in yerine onun egemen kişiliğinde bir 'ağabey' bulmak zorunluğundan kurtulmuş görünmektedir. Paşa'nın yerine geçen Sait Halim Paşa'nın 'ağabeyliği' daha çok simgeseldir. Böylece İT önemli bir dönemeci geçerek, denetleme iktidarını gerçek iktidara dönüştürmüştür.

Birine zarar vermek için düzenlenmiş gözüken hareketlerin tersine dönüp ona yarar sağlaması karşısında bunun aslında onun düzeni olması gerektiğini savunan kuram gereğince, M. Şevket suikastının İT tarafından bilindiği, fakat ses çıkarılmadığı yönünde görüşler vardır. Kuran bu görüşte olduğu gibi, Bayur da, Talat'ın Cemal'in asayış tedbirlerini çelmelemesini zikrederek, önceleri bu görüşe yatkındı. Kuran, suikastten bir gün önce özel tedbirler alındığını ileri sürüyor (İTJT 328). M. Ragıp, cinayet üzerine Talât'ın fazla tepki göstermemesine ve 'her şeyde bir hayır vardır' türünden bir tavır almasına dikkati çekiyor (23). Bayur, daha sonraki eserlerinde, bu tür olayların nasıl gelişebilecekleri bilinemeyeceği için, İT'nin suikaste 'müsaade' etmiş olamayacağını savunuyor (II, 4, 490). Doğrusu da bu olması gerekir. Tabî başta Talât olmak üzere, İT'nin sivil kanadının M. Şevket'-le olan uyuşmazlıkları dolayısıyle, Paşanın 'aradan çıkmasının' -olay, İT'nin iktidarını sarsmadan, hatta onu kuvvetlendirerek oluştuğuna göre- onları sonradan memnun etmiş olması da ayrı bir konudur. Hattâ, Edirne'nin geri alınması konusundaki tutumu dolayısıyle İT'nin asker kanadının da bu ölüme fazla üzülmediğini tahmin etmek mümkün görünmektedir.

Ç. GENEL ÇÖZÜMLEMELER

Soru 84 İT'nin denetleme iktidarı Türkiye'ye neler getirmiştir?

İT'nin 23 Temmuz 1908'den başlayan ve önce 31 Mart Olayı ile sonra da Gazi Ahmet ve Kâmil Paşa kabineleriyle kesintiye uğramakla birlikte, M. Şevket'in öldürüldüğü 11 Haziran 1913 gününe değin süren denetleme iktidarı, her şeye rağmen Türkiye'ye önemli şeyler kazandırmıştır. İT gibi devrimci bir partinin bizzat iktidar olmadıkça ve iktidara sağlam bir biçimde oturmadıkça, büyük dönüşümler sağlayamayacağı ortadadır. Ama hareket serbestisi kösteklenen devrimci iktidarlar, kısıtlı da olsa, serbest bulabildikleri alanlarda önemli dönüşümlerin hazırlığını yapabilirler. Hattâ uzunca zaman aralıkları sonunda, aldıkları sabırlı, küçük tedbirlerin birikiminin pekâlâ devrimci sayılabilecek sonuçlara ulaştığı görülebilecektir. İT'nin -bizzat iktidar olamama dışında- ne gibi engellerle karşılaştığını kısaca tekrarlayalım. Yönetenler sınıfının gelenekçi kolunun baş kurumu olan

Saray, başında Abdülhamit bulundukça, büyük bir tehlikeydi. 31 Mart Olayının İT'ye hissettirdiği üzere, Abdülhamit istemese de kendisi ve mutlakiyet adına bir takım hareketlerin yapılması her zaman mümkündü. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ve yerine zayıf kişilikli Reşat'ın gelmesi Meşrutiyet devrimi için rahatlatıcı bir durumdu. Fakat yine de Saray, o devrimin altında, patlamak için saatini bekleyen bir bombaydı. Bu tehlikeyi azaltmak amacıyle İT'liler, bazı arkadaşlarının Saray kadınlarıyle evlenmelerine izin vermişlerdir. Bu evliliklerden biri Enver'in Naciye Sultanla, diğeri de E. Bnb. İsmail Hakkı'nın Selâhattin Efendinin kızı Behiye Sultanla (17/2/1910) evliliği idi. Fakat bu, iki kenarı keskin bir bıçaktı. Devrimciler Sarayı bu yoldan denetleyebilecekleri gibi, Nahit Sırrı Örik'in romanı **Sultan Hamit Düşerken**'de olduğu gibi, Saray da devrimcileri bu yoldan avucuna alabilirdi. Yönetenler sınıfının gelenekçi paşaları -ister asker, ister sivil olsunlarda yine İT'nin karşısında bir tehditti. Mektepli de olsa, M. Şevket gibi bir Abdülhamit paşasının İT'ye ne gibi zorluklar çıkarabileceğini gördük. Öte yandan, Osmanlı ülkesinde dilediği gibi at koşturmağa alışkın şımarık emperyalizmin, İT'nin bağımsızlık yönündeki davranışları karşısında, malî konularda, ya da muhalefetin komplolarını ve Osmanlı uluslarının isyanlarını desteklemek ya da düpedüz kışkırtmak hususunda ne yaman bir hasım olduğunu gördük. (Balkan Savaşı'nın tezgâhlanmasında Avrupa emperyalizminin rolü de üzerinde durulmaya değer bir noktadır.) İç isyanların çıkmasında İT'nin akıllıca olmayan ihtiyatsız tutumunun yangına körükle gitmek olduğunu da görmüştük.

İT'nin denetleme iktidarının sağladığı yararların ilk kümesini yukarda Ahmad'ın «Meşrutî Islahat Dönemi» dediği, 31 Marttan sonra gerçekleştirilen yasama faaliyetini incelerken gördük. Hatırlanacağı üzere, bu cümleden olmak üzere yapılan Kanun-u Esasî değişikliği, 1876'da hazırlanan bu metne, gerçek bir parlamenter ve özgürlükçü nitelik kazandırmıştı. Bunun dışında yapılan bir takım yasaların, çağdaş bir devletin yasal altyapısını oluşturmak hedefini güttüğünü de görmüştük. Daha sonraki bir yasadan burada sözetmek yerinde olur: 29 Temmuz 1329 günlü İdare-i Umumiyye-i Vilâyât K. M. Bununla, 1864 ve 1870'de vilâyetlerle ilgili düzenlemelere yeni bir yön verilmiş, vilâyetlerin tüzel kişilik sahibi olmaları ve vilâyet meclislerinin icraî karar alabilmesi esası getirilmiştir. Böylece yönetimde, merkeziyetçilik esası önemli ölçüde hafifletilmiş oluyor, vilâyetlerin bazı işleri kendi kendilerine yapmaları olanağı doğuyordu.

Denetleme iktidarı döneminde sağlanan ikinci önemli dönüşüm, kısmen bundan sonraki sorunun cevabında ele alınacaktır. Bu, siya-

set ve düşünce ortamındaki özgürleşmenin getirdiği yararlardı. Ortalığı kaplayan çeşitli yayınlar, düşünce, tartışma ve polemikler, bu arada kurulan çeşitli dernek ve kulüpler canlı ve sağlıklı bir ortam oluşturdu. Bunun, kurumsal ya da örgün eğitimin tek başına hiçbir zaman sağlayamayacağı son derecede değerli bir eğitim olduğu şüphesizdir. Kaldı ki, özgürlük ortamının bu kurumlarda mevcut toplumsal konulu derslere yepyeni bir içerik kazandırdığı şüphesizdir. Üstelik, birçok kurumlarda toplumsal içerikli derslerin yeniden konduğunu, örneğin Harbiyeye tarih derslerinin yeniden girdiğini görüyoruz. Öte yandan siyasal özgürleşmenin getirdiği yine son derecede değerli siyasal-toplumsal bir eğitimden de söz edilebilir. Bu, kurulan çeşitli siyasal fırka, dernek ve kulüplerin faaliyetleriyle sağlanıyordu. İT'nin kulüplerine özellikle işaret etmek gerekir, zira bunlar yalnız siyasal değil, her tür kültürel, iktisadî, toplumsal ihtiyacı da karşılamak amacını güden, CHP'nin tek parti dönemindeki halkevlerini hatırlatan, ve ihtimal onlardan çok daha canlı ve dayanışmalı kuruluşlardı. Denetleme iktidarı dönemindeki siyaset ve düşünce özgürlüğünün sağladığı bu hayatî yararlar üzerinde ne denli durulsa yeridir.

1908 burjuva ihtilâlinin, İT'nin denetleme iktidarı döneminde büyük bir iktisadî dönüşüme yol açmadığı doğrudur ve bu yüzden birçoklarının gözünde ihtilal adına da lâyık sayılmamaktadır. Ne var ki, ihtilaller tarihi incelenecek olursa, en büyük şiddetle, kan ve ateşle başlayan ihtilallerin dahi, çok kez ihtilalci programlarını gerçekleştirmede birçok gecikmelere uğradıkları, hattâ çok kez bir süre geri gitmek zorunda kaldıkları görülür. Fransız ihtilalinin, burjuva devriminin siyasal iktidar rejimi olan cumhuriyeti ancak 100 yıl kadar sonra, 1870'den sonra kesinleştirebildiğini biliyoruz. Sovyet devriminin 1921'den 1928'e değin Yeni İktisat Siyasetiyle (NEP) kapitalizme dönüş yapmak zorunda kaldığını, bugün dahi bu ülkede sosyalizmle bağdaşmayan uygulamalar konusunda pek çok iddialar bulunduğunu biliyoruz. Fakat bütün bunlara rağmen 1789, 1917, ya da 1908'in ihtilal başlangıcı olarak önemi azalmaz, zira bu tarihlerden sonra, süreçlerde yavaşlamalar, zigzaglar, geriye dönmeler de olsa, olayların genel akışı bu tarihlerden öncesine göre, bambaşka bir yöndedir. İhtilal tarihleri, havzaların sınırlarına benzer. Bir havzanın sınırına (su kesimi çizgisi) girildi mi, oradaki bir su, mutlaka belirli bir yöne, örneğin Akdeniz'e gidecektir. Oysa o sınırın berisine düsen bir su, yine kaçınılmaz olarak bambaşka bir yöne, örneğin Tuz Gölü yönüne gidecektir. İT'nin denetleme iktidarı sırasındaki burjuva ihtilâli sürecini, ihtilâl sözcüğüne yakışmayan bir yavaşlıkta bulabiliriz. Ne var ki, tutulan yön artık kaçınılmazdır, ve bir ihtilâl sürecinin başlangıcı söz konusudur.

1908 burjuva ihtilâlinin iktisadî programını uygulamasının önüne dikilen en büyük engel, emperyalizmin Osmanlı Devletine takmış olduğu hırızmaydı. Osmanlı bağımlılığının ilk kez ne zaman başladığı ve ne zaman kurtulması imkânsız hale geldiği, herhalde ayrı bir inceleme konusudur. Fakat 1740 tipi kapitülasyonların önemli bir adım olduğu, 1838 andlaşmasının ve 1854'de başlayan dış borçlanmaların bağımlılığı perçinlediği söylenebilir. Bu bağımlılığın İT'nin önünde bir düz duvar gibi yükseldiğini söylemek yanlış olmaz. Vedat Eldem'in de söylediği gibi, aslında 1908'den önce de müteşebbis adayları yok değildi. Ama gümrük himayesinin bulunmadığı bir buğday ve pamuk ülkesinde, büyük değirmen sahibi olmak ya da pamuk ipliği fabrikası kurmak dahi cüretli bir girişim olabiliyordu. Kaldı ki, 1908 öncesi feodal iktidar, kapitalizmin gelişmesi konusunda hç de çaba gösteren, teşvik ya da himaye etmeğe hevesli bir iktidar değildi. İT'nin denetleme iktidarı aynı imkânsızlıklar içinde öyle bir iklim yarattı ki, kapitalizmin gelişmesinde nispeten önemli sayılabilecek gelişmeler oldu. Bu iklime katkısı olan, çok küçük gibi gözüken fakat aslında önemli bir tedbire örnek, gereksiz ve harap olan vakıf binalarla vakıf arsaların satılmasını («nakit ile bilistibdal») ve parasıyle medrese ve hayır kurumları kurulmasını öngören 19 Mayıs 1327 (1/6/1911) kanunuydu. Böylece vakıfların hiç bir yarar sağlamadan piyasanın dışında tuttuğu gayrimenkullerin yeniden iktisadî hayata dönmesine müsaade edilmiş oluyordu. Taşınmazlarla ilgili, aynı yönde bazı düzenlemeler 1913'de yapıldı. Bunlar, Eşhas-ı Hükmiyyenin Emvâl-i Gayr-ı Menkuleye Tasarruflarına Mahsus K.M. (16/2/1328), Emval-i Gayr-ı Menkulenin İntikalatı Hk. K.M. (21/2/28) Emvâl-i Gayr-ı Menkuleye Deyn Mukabilinde Teminat İraesi Hk. K.M. (25/2/28), Emval-i Gayr-ı Menkulenin Tasarrufu Hk. K.M. (30/3/29) idi. Bu kanunlar ticaret ve sanayi şirketleri dışındaki inşaat ve tarım şirketlerine gayrımenkul edinmek, hayır kurumlarının arazi dışında bina maliki de olmaları, vakıfların çocuklar dışındaki hısımlara da kalabilmesi, taşınmazların ipotek edilmesi gibi imkânlar tanıyordu. Bayur (II, 4, 303), bu kanunların Büyük Devletlere yaranmak için çıkarıldığını söylüyorsa da, bence bu ancak ikinci derecede bir kaygı olabilir ve esas amaç kapitalistleşme sürecini hızlandırıp geliştirmek olsa gerektir.

Eldem'in (s. 122) verdiği sayılara göre, 1886 ile 1908 arasındaki 23 yılda millî sermayeli 24 sınaî şirket kurulmuştur. Bunların toplam sermayesi 40,2 milyon kuruştur ki, yıllara bölününce yılda ortalama 1,75 milyon kuruş eder. Buna karşılık 1909-1913 arasındaki beş yılda 27 millî sermayeli sınaî şirket kurulmuş. Bunların toplam sermayesi 79,2, yıllık ortalama sermayesi 15,9 milyon kuruştur. İki dönem ara-

sında yıllık şirket sayısı bakımından 5 kat, sermaye miktarı bakımından 9 kat fark vardır. Yabancı sermayeli sınaî şirketlerde de iki dönem arasında artışlar varsa da, bu ölçüde değildir. 23 yılda 484,8 milyon kuruş yabancı sermayeli 27 şirket kurulmuşken, 5 yılda 213,9 milyon kuruş sermayeli 12 şirket kurulmuştur. Yıllık ortalama sermaye ilk dönemde 21,07 iken, ikinci dönemde 42,78 milyon kuruştur ki, 2 katı kadardır. Yıllık ortalama şirket sayısında da ancak o civarda bir artış vardır. Yani, İT'nin denetleme iktidarının getirdiği iklim yabancı sermayeyi de yararlandırmış, fakat yerli sermayeyi çok daha fazla yararlandırmıştır denebilir. Hürriyetin ilânından önceki döneme fazla haksızlık etmemek için yalnız şunu da söylemeli ki, 1886 - 1898 dönemine göre 1899 1908 arasında bâriz bir canlanma göze çarpmaktadır. Fakat bu durumda da ortalama yıllık şirket sayısı 1.7, sermaye miktarı 3,51 milyon kuruş olmaktadır ki, sayı bakımından 1909-13 dönemi lehinde 3 kat, sermaye bakımından 5 kat civarında bir artış görülmektedir. Yalman'ın (s. 143) verdiği sayılarla da anonim şirketlerin kuruluşundaki hızlanmayı izleyebiliyoruz. 1909'da 3, 1910'da 13, 1911'de 22, 1912'de 8, 1913'de 5 anonim şirket kurulmuştur. 1912 ve 1913'deki azalmanın savaş şartlarının sonucu olduğu meydandadır. Yine Eldem (s. 42), 1908 ile 1915 arasında millî şirketlere yatırılan meblağların, 375 milyon kuruşu bulduğunu ve o tarihe kadar yatırılan toplam sermayenin % 61'ini teşkil ettiğini saptıyor.

İT, bu sonucu sağlamak için bir takım tedbirler almıştır. Önce iç yolculuklarda kullanılan mürur tezkerelerinin kaldırıldığını görüyoruz. 1911'de çıkan bir yasa, İstanbul'daki gayrımenkullerin kaydı, sokakların adlandırılması ve evlerin numaralandırılması esasını getiriyordu. Ayrıca tüzel kişilerin gayrımenkul edinmesi imkânı getirilmiş, ticareti kolaylaştıran mevzuat konmuştur. Eldem'in tarım üretimi ile ilgili olarak sunduğu iki tablo denetleme iktidarı dönemindeki ilerlemeyi saptamaktadır. Ziraî istihsal hacmini gösteren ilk tabloya göre (s. 36) 1889/90 - 1909/10 arasındaki 21 yılda gösterge 100'den 136'ya çıkmış ki, yılda ortalama 1,71 puan eder. 1909/10 ile 1913/14 yılları arasında gösterge 136'dan 147 çıkmış ki, yılda ortalama 2,20 puan eder. 1897/98 yılını taban alan ikinci tabloya göre (s. 79), o yıl ile 1909/10 arasında gösterge 13, yani yılda ortalama 1 puan yükseliş göstermiştir. Oysa 1913/14'de gösterge 132 olmuştur ki, 5 yıllık dönemde yılda ortalama 3,8 puanlık bir artış demektir. Denetleme iktidarı dönemindeki daha yüksek gelişme temposu göze çarpıyor. Bu gelişme, kuramsal olarak, asayişte düzelmeler, yol yapımı, tarıma daha çok makinenin girmesi, yeni düzene güvenin artması gibi nedenlerle açıklanabilir. Ay-

rıca bu dönemde Konya sulama projesinin uygulamaya konulduğu, Çukurova ve Irak'ın sulanması için hazırlıklar yapıldığı anlaşılıyor.

Nihayet, sanayii teşvik için çıkarılmış iki kanundan söz etmek gerekir. 22 Mayıs 1327 (1911) tarihli ilk kanun «Fabrikaların tesisat-ı iptidaiye ve tevsiiyesine ait olarak memalik-i ecnebiyeden celbolunacak âlat ve edevatın gümrük resminden muaf tutulması» hakkındaydı. Bu yasanın getirdiği teşvik yeterli görülmemiş olacak ki, İT'nin tam iktidar olmasından 6 ay sonra, 1 Kânunuevvel 1329 (14 Aralık 1913) tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarıldı. En az 5 beygir gücünde makine, 1000 liralık tesisat ve 3-4 işçi çalıştıran kuruluşlar yararlanacaktı kanundan. 5 dönüme kadar arazi parasız verilecek, kanunun yayımından itibaren 15 yıl süreyle başvurusu kabul edilen fabrikayla ilgili her alanda vergi ve resim muafiyetleri tanınacak, hükümet de alımlarında, üretilen malları tercih edecekti. Eldem (116-7) kanuna, kredi kolaylıkları ve dış rekabete karşı himaye tedbiri getirilmemiş diye iki eleştiri getiriyor. Gerçekten de, Ziraat Bankası ve Emniyet Sandığı gibi yerli kuruluşların borç verebilme imkânının olup olmadığı sorusu akla geiyor. Dış rekabete karşı gümrük himayesi, emperyalist ülkeler müsaade etmeyecekleri için pek söz konusu değildi, ama belki devlet sübvansiyonları mümkün olabilirdi. Eldem, 2 yıl içinde kanundan yararlanmak için yapılan başvurulardan 117 tanesinin kabul edildiğini bildiriyor. Şunu da eklemeli ki, henüz Cavit Bey okulu iktisadî liberalizminin egemen olduğu bir ortamda, devlet alımlarında yerli malın tercih edilmesi esasının mevzuata girmesini dahi hayli cüretli bir adım saymak gerekir.

Denetleme iktidarı sırasında, kapitülasyonların devamına rağmen artan sınaî üretime örnek olarak, 1905-9 döneminde pamuklu iğ sayısının yılda ortalama 1.300 artmasına karşılık, 1909-13 döneminde aynı artışın 9 kat kadar fazlasıyle 11.433'e erişmesi gösterilebilir. Yünlü iğ sayısında, 1905-9 döneminde yılda ortalama 1450 iğlik bir artış olduğu halde, 1909-13 döneminde bu sayı 1512'dir (Eldem 126).

İT'nin denetleme iktidarının devrimci bir atılım yaptığı dördüncü alan, eğitim alanıdır. 1908-13 arasında bu alanda esaslı gelişmeler oldu. Bunları Satı Beyin bir tarihçesinden izleyebiliriz (Osman Ergin 1330-9). 1904-8 yıllarının Maarif bütçeleri 200.000 lira olarak seyrederken, 1909 yılında 660.000, 1910'da 940.000, 1914'de 1.230.000 liradır. Bu devrimci atılımın gerçekte göründüğünden daha büyük olduğu şundan anlaşılıyor ki, Abdülhamit döneminde merkez daire masraf ve maaşları Maarif bütçesinin %25'ini oluştururken, 1909'da (gerçekte 1325, yani 1909/10 olmak gerekir) bu oran %9'a, 1914'de %2,5'a inmiştir. Bir de imparatorluğun sınırlarındaki küçülme dolayısıyle de hizmetin yoğunlaşması olayı var ki, sonuç olarak Satı Bey 1914'de,

eğitim harcamalarında önceki dönemin 10-12 katına varan bir artma hesaplıyor. Yüksek öğrenimde, Beyrut ve Bağdat Hukuk Mektepleri dışında yeni kurumlar açılmamış, fakat öğretmen sayısı 220'den 446'ya çıkmış, öğrenci sayısında da büyük artış olmuştur. Bunun önemli bir nedeni, müsabaka (yarışma) sınavlarının kaldırılmasıydı. Eskiden Mülkiyeye yılda 40 öğrenci alınırken, sınavların kalkması üzerine 300 öğrenci girmiş, Hukuk'ta öğrenci sayısı 260'dan 2000'in üstüne çıkmıştır. Hürriyetin ilânında 79 idadî ve sultanî varken 1914'de 95 olmuştur (burada da ülkenin küçülmesini gözönünde bulundurmak gerekir). Öğretmen okullarında öğrenci sayısı aynı sürede 541'den 1550'ye, öğretmen sayısı 60'dan 220'ye çıkmıştır. 1909/10 (1325) yılında Avrupa'ya 88 öğrenci gönderildiği de anlaşılıyor. Abdülhamit döneminde Avrupa'ya tek tük öğrenci gönderilmiş olsa dahi, bunların çok sayıda olmadıkları varsayılabilir. Satı, nicelik yönünden nitelik yönüne baktığında, ortaya çıkan tablo o denli iç açıcı değildir diyor. Gerçekten, birçok tutarsız, plansız, programsız, gösterişe yönelik uygulamalar, kaçırılan fırsatlar gözü rahatsız ediyor. Bunların, daha çok mesafe alınmasını engellediği ortadadır. Fakat bir mesafe alındığı da muhakkaktır ve önceki döneme göre bunun devrimci bir atılım teşkil ettiği de açıktır. Bu durumda Osman Ergin'in Abdülhamit dönemini «Birinci Meşrutiyet yahut Yayılma ve İlerleme Seneleri», Meşrutiyeti ise «İkinci Meşrutiyet yahut Bocalama ve Duraklama Seneleri» diye sunmasını bu zatın tutuculuğu ve İT'ye karşı alerjisiyle açıklamak mümkündür. Koca Abdülhamit istibdadını «Birinci Meşrutiyet» diye nitelemesi, çok biçimsel bir açıdan da bakılsa, gülünç olmaktan kurtulamamaktadır.

II. Meşrutiyetin eğitim alanındaki devrimci niteliğini vurgulamakla birlikte, olanakların darlığı dolayısıyle yapılabilenlerin yine de yetersiz kaldığını belirtmek gerekir. Abdülhamit döneminin 13 yılında Eğitim, Sağlık, Ticaret, Ziraat, Nafıa, Posta ve Kamu Teşebbüslerinin bütçedeki yeri ortalama %5,1 oranındayken, Hürriyetin ilanından sonraki 5 yılın ortalama oranı ancak %9,6 olabilmiştir. Oysa yönetim ve askerlik kalemleri bu sıralarda %55-60 arasında seyretmektedir. Devamlı isyan ve savaşlarla uğraşan bir hükümet için başka türlü davranmak kolay değildi. Herhalde Balkan Savaşındaki olağanüstü borçlanmalar dolayısıyle olacak, dış borçlar 1911 bütçesinin %23,7'sini oluştururken, 1914 bütçesinin %35,1'ini oluşturuyordu. Günümüzde, yalnızca Millî Eğitim Bakanlığının bütçesinin (ki üniversiteler bundan hariçtir) genel bütçedeki yeri 960'da %12, 1961'de %15, 1965'de %14, 1968'de %13, 1970'de %10, 1973'de %14,5 dolaylarında olmuştur (DP AP'nin bütçeyi yaptığı 1960, 1968, 1970 yıllarında göreli bir düşüş göze çarpıyor).

Bu bölümde İT'nin başarıları sergilenmiştir. İT'nin çok büyük yanlışlar yaptığı da muhakkaktır. Bunlar, özellikle başta Arnavutlarınki olmak üzere, isyanlara yol açan tutumlarıyle, dış siyasette, özellikle İngiliz ilişkilerinde yapılan yanlışlardır. Yukarda, yeri geldikçe işlendiği için, bunları yeniden ele almak gereksiz görülmüştür.

Soru 85 İT'nin denetleme iktidarı sırasında fikir hayatı ne gibi gelişmeler gösterdi?

Hilmi Ziya Ülken'e göre, Abdülhamit yönetimi, tahmin edilebileceği üzere, baştan sona değin aynı ölçüde müstebit olmamıştır: İstibdadın en koyu olduğu dönem 1901-8 yıllarıdır. Pek temellendirilmediği için, bu yargının ne ölçüde isabetli olduğunu söylemek kolay değildir. Bununla birlikte, Abdülhamit istibdadının ne ölçüde boğucu ve akıl dışı boyutlara ulaştığı bilinen bir husustur. Bu yüzden Abdülhamit yandaşlarının uzun boylu üzerinde durdukları eğitim ve «aydınlanma» (yayın hayatındaki gelişmeler) hamleleri beklenebilecek verimliliğe ulaşamamıştır. Fikir ürünleri kesinlikle suya sabuna dokunmamak şartıyle gazetecilik ile edebiyat ve fen yazarlığına münhasır kalmıştır. Yine de, kapalı kapılar ardında bir birikim oldu. Hürriyetin ilânı bu birikimin, bir yayın ve tartışma patlaması halinde ortaya çıkmasına olanak verdi. Bu özgürlük dönemi o denli coşkundu ki, Tunaya bunun «anarşik» boyutlara ulaştığından söz edebilmekte ve bu özgürlük derecesinin Türk tarihinde pek nadir olduğunu söylemektedir. Gerçekten de, o ölçüde özgürlük ancak 1. TBMM ve 1965-71 dönemleriyle karşılaştırılabilir. Tabii, bu alabildiğine özgürlüğün fikir ve yayın düzleminde daha çok söz konusu olduğunu, siyasal ve sendikal örgütlenme ve eylem düzlemlerinde daha az söz konusu olduğunu da belirtmek gerekir.

Bu büyük fikir yayınları furyasının önemli bir bölümünün Batıdan ve hemen hemen tümüyle Fransa'dan aktarıldığını, birçok felsefî tartışmalara yol açtığını görüyoruz. Ne var ki, bu canlılık yerel ve özgün bir hareketi geliştirmediği için, bir bakıma 'havanda su dövmek' durumunda kalmıştır. Bununla birlikte, bir batılı felsefe geleneğinin bir ölçüde kurulmasına katkı sayılabileceği oranda, bunun yararsız olmadığı da söylenebilir. Sonra Batı felsefe ve fikriyatının kategorileri bazen bu ülkede özgün ve ihtiyaç ürünü hareket ya da fikirlerin billurlaşmasına, ifadesine, ya da açıklanmasına yardımcı olmuşlardır. Meselâ Ziya Gökalp'in Durkheim ve M. Mauss'un bir makalesinden kültür-medenlyet ayırımını almış olması, programında Türkçülük ve Garpçılık uzlaşmasını formüle etmesini son derecede kolaylaştırmıştır.

İT'nin denetleme iktidarı döneminde, uzunca bir süredir en azından fikrî hazırlığı yapılmış olan üç akım özgürlük ve tartışma ortamında belirginleşti, kimisi örgütlenmeye dahi gitti. Bu akımlardan birincisi İslamcılıktı. Resmî dini İslam, devlet başkanı halife, temel ideolojisi bir görüşe göre gaza olan bir devlette buna şaşmamak gerekir. Fakat burada sözü edilen İslamcılık, 19. yüzyılda gitgide hızlanan Müslüman ülkelerin sömürgeleşmesi sürecine karşı bir tepki olarak doğdu. İslam ülkelerinin bu saldırı karşısında birlik ya da birbirlerine destek olmalarının, dine ve dinin gereklerine daha çok sarılmalarının savunulması, geleneksel bir İslamcılık tepkisiydi. Bir de, İslam dünyasının emperyalizmle baş edebilmek için çağdaşlaşması gerektiğini savunan çağdaşçı İslamcılar vardı. Bunların başında Namık Kemal geliyordu. Ardından anılması gereken Cemalettin Efganî (1839-97) belki biraz daha önemlidir, çünkü İslam dünyasının daha kötü duruma düştüğü, buna karşılık Abdülhamit'in ve Almanların İslamcılığı benimsedikleri bir zamanda faaliyette bulundu. Sonra etkisi yalnız Osmanlı sınırları içinde kalmadı, üstelik din adamı olmak itibariyle de, daha büyük bir ağırlığı vardı. Efganî'den sonraki çağdaşçı İslamcıları Mısır'da (Muhammed Abduh, Ferit Vecdi), Kazan'da (Musa Carullah), Hindistan'da (Seyid Ahmet Han, Seyid Emir Ali, Muhammed İkbal) görüyoruz. İslamcılığı çağdaş bilimle uzlaştırmak için medresenin dışına da çıkabilen, hattâ medresede hiç bulunmamış İslamcılar vardı. Osmanlı çağdaşçı İslamcıları arasında M. Şemsettin (Günaltay), Sait Halim, Musa Kâzım Efendi, İsmail Hakkı İzmirli, Şehbenderzade Ahmet Hilmi, İsmail Fennî Ertuğrul, Mehmet Ali Aynî gibi kimseler sayılabilir. İslâmcıların başlıca basın uzvu Abdülhamit döneminde **Sıratımüstakim** dergisi iken, Meşrutiyette **Sebilürreşad** adını almıştır. Çağdaşçı İslâmcılar da zaman zaman bu dergiye yazmakla birlikte, derginin çizgisi daha çok geleneksel olmuştur. Gelenekçilerden Ahmet Naim ile Mustafa Sabri'yi anabiliriz.

İslâmcılıktan sonra ikinci bir akım Garpçılık (batıcılık) ya da Ülken'in deyimiyle, Avrupacılık akımıdır. Garpçılar, «Bu Devlet nasıl kurtarılabilir» sorununun ancak Avrupa'da bulunan ve oradan getirilerek uygulanacak çarelerle çözüleceğine inanan kimselerdi. Ülken, garpçıları 4 kolda mütalea etmektedir: 1) Tanzimat medeniyetçileri! Bunlar Tanzimatın temel öğretisi olan Osmanlıcılığa inanan ve bunun gereği olan «İttihad-ı anasırı» sağlamak ve korumak için garpçılığı isteyenlerdi. Yani, Osmanlı halkını oluşturan çeşitli din, mezhep ve uluslar garpçı, 'kalkınmacı' ortak bir zeminde buluşarak birlik olacaklardı. Ülken ,eğitim yoluyle Osmanlıcılığı sağlamak isteyenleri bu kola sokuyor: Sâti ve Emrullah. Osmanlı Devletinin dağılması istenmiyorsa, okullarda Osmanlıcılığın telkin edilmesi kaçınılmazdı.

Dolayısıyle eğitimcilerin de bu kafada olması beklenebilirdi. 2) Kabahati toplum yapımızda bulup burada Anglosakson toplum yapısını geliştirmek isteyenler ki, bunların başında Sabahattin ve çevresi geliyordu. Sabahattin'in düşüncelerini daha önce gördük. 3) **Servet-i Fünun** ve **Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye** dergileri çevresinde toplanan pozitivistler. Gördüğümüz gibi, pozitivizm İT hareketinin temel dünya görüşü olmuş ve bu durum daha sonra CHP'de de devam etmiştir (T. Timur). Ahmet Rıza açık ve seçik olarak pozitivizme 'intisabetmiş', fakat diğer İT'liler (ve CHP'liler), bilinçli olarak olmasa da, bunu temel dünya görüşü edinmişlerdir. Her halde akımlardan çok fikirlere ağırlık verdiği için olacak, Ülken pozitivizmin üzerinde yeterince durmuyor ve pozitivist hareketin daha «cesur» uzantıları saydığı üreticilik, sosyalizm ve materyalizme geçiyor. Tunaya haklı olarak sosyalizmi ayrı bir akım olarak ele alıyor. Fakat Mete Tunçay'ın da işaret ettiği üzere, Eylül 1910'da Osmanlı Sosyalist Fırkasının kurlmasına, onun reisi olan Hüseyin Hilmi'nin aynı yılın 26 Şubatında **İştirak** dergisini yayımlamaya başlamasına rağmen, onun ve arkadaşlarının sosyalizm üzerine bilgileri o denli zayıf ve bulanıktır ki, ele aldığımız dönemde hareketi yalnızca bir 'işçisever' hareket olarak yorumlamak daha doğru olabilir. Kaldı ki, bu da tam isabetli bir belirleme sayılamaz, zira hareketin başlıca çabası, siyasal özgürlük ve hukuk devleti bayrağı altında İT'ye muhalefet ve Hİ'nin kurduğu muhalefet cephesine yardım olarak gözüküyor. Gerçi Selânik'teki sosyalist hareket daha ciddî sayılabilirse de, bunun Selânik'in kozmopolitliği ile ilgili olduğu, Türkler arasında bir yayılmanın henüz söz konusu olmadığı söylenebilir.

4) Batıya hayran köktenci garpçılar: Bunların en ünlüsü, İttihad-ı Osmanî adıyle İT'yi kurmuş olan beş Askerî Tıbbiye öğrencisinden, **İçtihat** dergisi sahibi Abdullah Cevdet'tir. Cevdet Lâtin harflerini savundu, Sirkeci'de şapka giydi, Gustave Le Bon'un sistemine olan inancı dolayısıyle gerilik çenberini biran önce kırmak için Avrupalılarla melezleşmeye gidilmesini salık verdi. Cevdet denli ileri gitmemekle birlikte onunla sayılabilecek simalar Celâl Nuri, Kılıçzade Hakkı, Ali Kâmi, ve kısmen Rıza Tevfik'tir.

Ülken'in İslâmcılık ve Avrupacılıktan sonra ele aldığı üçüncü büyük akım Türkçülüktür. Bu sınıflama genellikle benimsenen bir sınıflama olmakla birlikte, Türkçülüğün Avrupa etkisinin sonucu olduğunu, son tahlilde Avrupalılaşmış bir toplumun ulusçuluğa da yönelmiş bir toplum olacağını hatırlamakta yarar vardır. Ama yine de ayırım gereklidir, zira birçok Avrupacıların ulusçuluğu ön düzlemde tutmadıklarını, hattâ birçok Sabahattincilerin Anglosakson hayranlığını,

körü körüne İngiltere'ye hizmet edercesine çıkarttıklarını, öte yandan Türkçüler hep çağdaşçı ya da Avrupacı olmakla birlikte, çok kullanılan bir deyimle, çağdaşlaşmanın Avrupa'ya rağmen, onunla mücadele ederek olacağının bilincinde olduklarını görüyoruz.

Birçok ulusçuluk akımlarını incelerken yapıldığı gibi, Türkçülüğün başlangıçlarını dil, edebiyat ve tarih alanındaki çalışmalarla başlatmak mümkündür. Bu çalışmaların birçoğu Avrupa'da Türkolojinin doğuşu ve gelişmesi ile ilgilidir. Abel Rémusat, Silvestre de Sacy, Deguignes, Arthur Lumley Davids gibi isimler anılabilir. Leh dönmesi Mustafa Celâlettin Paşa'nın, Léon Cahun'un eserleri, Arminius Vambery'nın eser ve temasları etkili olmuştur. Fuat ve Cevdet Paşaların **Kavaid-i Osmaniye** (1851), Ahmet Vefik Paşa'nın **Lehçe-i Osmani, Hikmet-i Tarih**, Süleyman Paşa'nın **Tarih-i Âlem, Türkçe Sarf**, Şeyh Süleyman Efendinin **Lugat-i Çağatay**, Şemsettin Sami'nin **Kamus-ı Türki** gibi eserleri Türklük bilincini yaymışlardır. Edebiyat alanında Şinasi'nin sade Türkçe bir şiir denemesini, Ziya Paşa ile özellikle Ali Suavi'nin Türkçeyi savunduklarını, nihayet şiirde Mehmet Emin ve Rıza Tevfik'in, nesirde Ahmet Hikmet'in sade Türkçe yazdıklarını görüyoruz. Din birliği kadar dil birliğini de vurgulayan Cemalettin Efganî'nin Mehmet Emin'i etkilemiş olması ilginçtir.

Türkçülüğün Türk ulusçuluğuna, yani siyasal bir akıma dönüşmesi İT ile oldu. Fakat gördüğümüz üzere, İT imparatorluğun tasfiyesini savunamayacağı için, bu konuda son derecede ihtiyatlı davranmak zorunluğunu duymuş ve gizli bir cemiyet olarak çalışmıştır. İT'nin zamanla Türklüğün siyasal örgütü olduğu bilincini geliştirdiği söylenebilir. Bu bilinçlenmedeki önemli gelişmelerden biri herhalde Yusuf Akçura'nın **Üç Tarz-ı Siyaset** yazısı olmak gerekir. Akçura, Kazan'lı bir fabrikatörün oğluydu. Ailesi Türkiye'ye göçmüş, kendisi de Harbiye'de öğrenciyken İT'deki faaliyetinden dolayı Trablusgarp'a sürülmüş, oradan kaçarak Paris'te siyasal bilimler öğrenimi yapmıştır. Mezun olduktan sonra Rusya'ya döndü ve buradan adı geçen yazısını Kahire'de Ali Kemal'in çıkarmakta olduğu **Türk** gazetesine gönderdi (1904). Yazıda, Osmanlı Devleti için Osmanlıcılığın ve İslâmcılığın iyi bir ideolojik temel olamayacağını, tek geçerli temelin Türkçülük olabileceğini savundu. Bunun çok özgün bir görüş olduğu söylenemez, fakat çok-uluslu imparatorluk bağlamı içinde bunun açıkça savunulması yürekli bir davranıştı. Üstelik birçok İT'linin duygu ve düşüncelerini dile getiriyor, bilinçsiz üyeleri bilinçlendirmiş ve dolayısıyle örgütün de bilincini yükseltmiş oluyordu. Yazı, risale olarak da yayımlandı. **Üç Tarz-ı Siyaset**'ten sonra, yukarda gördüğümüz, İT'nin 1906 tarihli mektubunda, İT'nin gerçekte bir Türk örgütü oldu-

ğunu söylemek çok daha kolaylaşmış oluyordu. Burada şunu da işaret etmek gerekir ki, Türkçülüğün siyasal bir renk almasında Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali, Ahmet Ağaoğlu gibi Rusya Türklerinin önemli rolü olmuştur. Bunu Rusya'nın daha gelişmiş iktisadî toplumsal ortamına ve Türklerin orada egemen olmak bir yana, ezilmiş ulus olmalarına bağlayabiliriz. Hüseyinzade Ali dahi, 1905'de Tiflis'te çıkardığı **Hayat** dergisinde, daha sonra Ziya Gökalp'in üne kavuşturacağı ve ilk kez başlangıcını Ali Suavi'de bulmak mümkün olan Türkleşmek, İslâmlaşmak, Avrupalılaşmak (ya da çağdaşlaşmak) formülünü savundu.

Hürriyetin ilânı üzerine Türkçüler örgütlenme girişiminde bulunmuşlar ve 7 Ocak 1909'da Türk Derneğini kurmuşlardır. Tunaya'nın verdiği kurucu ve idareciler listesinde Ahmet Mithat, Emrullah, Veled, Necip Âsım, Korkmazoğlu Celâl, Akçuraoğlu Yusuf, Akyiğitoğlu Musa, Fuat Raif, Rıza Tevfik, Ferit isimlerini görüyoruz. Ayrıca üyeler arasında Halit Ziya, Mehmet Emin, İsmail Gasprinski, Agop Boyaciyan, Fuat Köprülü, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali adlarına ve bazı Avrupalı şarkiyatçılara rastlıyoruz. Bütün bu isimlerden, Türk Derneği'nin kültürel faaliyetleri ön düzlemde tuttuğu anlaşılmaktadır. Yoksa Türk olmayanların veya Rıza Tevfik gibi muhaliflerin bulunması açıklanamazdı. Türk Derneği'ndeki bazı kimselerin 31 Ağustos 1911'de kurdukları Türk Yurdu Cemiyeti daha pratik hedeflere yönelmiş, Türk öğrencileri için bir yurt kurulması işine girişmiş ve **Türk Yurdu** dergisini yayımlamıştır. Bilindiği üzere, bu dergi, Türkçülüğün oluşup gelişmesinde pek büyük bir rol oynamıştır.

Fakat Türkçülük hareketinin en büyük canlılığı, Osmanlı Devletinin en kötü günlerinin başlamasıyle başgöstermiştir. Bu canlılığın en önemli göstergesi Türk Ocağının kurulması olmuştur. Ocak 3 Temmuz 1911'de İT'nin kurulduğu kurumda, Askerî Tıbbiyede faaliyete başlamıştır. Herhalde bu, basit bir rastlantı olmasa gerek. 1910'da İstanbul'a dönen ve Merkez-i Umumî üyesi olan Hüseyinzade Ali'nin tıp profesörü olması, Yusuf Akçura'nın Harbiye'de Siyasî Tarih dersini okutması olayını da bu bağlamda ele alabiliriz. Türk Ocağı'nın resmen kuruluşu 22 Mart 1912'dedir. Bu sırada Trablusgarp Savaşı 6 aya yakın bir zamandır devam etmekte, 3 gün önce ise İtalya Çanakkale'ye saldırmıştır. Başvuranlar, Türkçülüğün 'ağır toplarıdır': Mehmet Emin, Ahmet Ferit, Ağaoğlu Ahmet, Dr. Fuat Salih. İlk yönetim kurulunda başkanlıkla ikinci başkanlığı Ahmet Ferit ve Yusuf Akçura paylaşmışlardır. Türk Ocağı, özellikle İstanbul'da, her Cuma günü verilen konferansları, kadınlı erkekli temsilleri, Ocağın yayın uzvu haline gelen **Türk Yurdu**'ndaki büyük ilgi ve önemle izlenen ma-

kaleleri, millî iktisat alanındaki davranışlarıyle çok canlı bir faaliyet göstermiştir. Balkan Savaşı'nın patlaması, Osmanlı Rumelisinin hemen tümünün elden çıkmasıyle Osmanlıcılık ideolojisinin iflâsı, somut olarak, fiilen ortaya kondu. Böylece Türkçülüğün ortaya çıkmasının önemli bir engeli ortadan kalktığı gibi -zira Türk ulusçuluğunun gelişmemesinin ya da gizli kalmasının en önemli nedeni, çok - uluslu imparatorluktan vazgeçmemiş görünmek endişesiydi- Edirne gibi Türk Anayurdu sayılabilecek bölgelerin de artık elden çıkmağa başlaması ya da tehlikeye girmesi, Türklük bilincinin etkili bir savunma silahı olarak yayılması gerektiğini gösteriyordu. Fakat İT'nin Türk ulusçuluğunun örgütü olduğunu açıklamasındaki sakıncalar, hafiflemiş de olsa, devam ettiği için, Türk Ocağı gibi örgütlerin varlığı yine de önemli oluyordu. Ne var ki, Türk Ocağının Mütarekeye kadar ülke içinde ancak 28 şube açabilmiş olması, faaliyet merkezinin daha çok İstanbul olduğunu gösterir. İstanbul'daki merkez Ocağında üye sayısının 2743'e kadar yükseldiğini görüyoruz (TSP, 378-83).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İT'NİN TAM İKTİDAR DÖNEMİ (1913-18)

A. SAVAŞIN BAŞLAMASINA DEĞİN

Soru 86 Sait Halim hükümeti zamanındaki başlıca iç gelişmeler nelerdir?

Sait Halim'in sadrıâzam oluşu, İT'nin artık tam iktidar olma yolunda olduğunu gösterir, zira bu Paşa, İT'ye faal olarak hizmet etmiş bir İT üyesidiydi. Gerçi bu konuda bazı çekinceler ileri sürülemez değil. Örneğin, Paşa diplomalıydı ama genç değildi. Bununla birlikte, Hürriyetten önce İT'ye para yardımı yapmış ve Cemiyette müfettiş olarak görev almıştı. Son olarak, 1912 Kongresi onu Kâtib-i Umumî yapmıştı. Bu son görevlendirmeden, Paşanın İT'de dışa karşı itibar sağlayan (özellikle İT'nin iktidardan düştüğü sırada), içte de hizipler dışı bir 'ağabeylik' işlevi üstlenmiş olduğunu anlıyoruz. Ne var ki, Paşa, ordudan olmadığı ve yetkeci eğilimleri de bulunmadığı için, ağabeyliğinin, M. Şevket'inki gibi sıkıcı bir hal alması ihtimali pek yoktu. Paşanın kişiliğinin fazla bir ağırlığı olmaması, kendisinin tipik bir İT'li olup olmamasını da bir ölçüde önemsiz kılmaktadır. Kişiliği ne olursa olsun, kurduğu kabinenin üyelerinin çoğunlukla İT'li olmaları, denetleme iktidarının son bulduğunu gösterir. Bu sırada muhalefetin siyaset sahnesinden silinerek ağır bir baskı altına alınmış olması da, tabiî, bu olguyu güçlendirmektedir.

Sait Halim'in sadaretine karşı ilginç bir muhalefet Reşat'tan gelmiştir. Tarihin kişiliksiz, her istenileni yapar diye nitelediği bu ihtiyar padişah, M. Şevket kabinesince imzalanan ve M. Şevket'in öldürüldüğünü fakat iki sanığın yakalandığını ve asayişin berkemal olduğunu bildiren mazbatayı Şeyhülislam Esat ve Adliye Nazırı İbrahim'den alırken, sadarete Sait Halim'in getirilmesi tavsiyesine kulak tıkadı.

Paşayı, herhalde nadir görülen bir atamayla, sadaret kaymakamı yaptı, ve sadarete Viyana'da elçi olan Hüseyin Hilmi'yi getireceğini söyledi. Bu Paşa, hatırlanacağı üzere, sadaretten İT'ye karşı kırgın ayrılmış, hatta bir süre Büyük Kabinede görev yapmıştı. Reşat'ın, İT'nın bu önerisini veto etmesi, önerilen İT'li olduğuna göre, hayli anlamlıdır. İhtimal, Reşat'ın bir 'bildiği' vardı. Bunu doğrular gibi görünen bir şey, Reşat'ın Başmabeyinci Halit Hurşit, 2. Mabeyinci Tevfik ve Başkâtip Ali Fuat (Türkgeldi) ile S. Halim'in H. Hilmi ile çalışamayacağını söylemesi üzerine yaptığı danışma toplantısıdır. Hatırlanacağı üzere, Halit Ziya ve Lutfi Simavi'nin yerine yapılan Başkâtip ve Başmabeyinci atamaları, Büyük Kabinenin eseriydi. Adı geçen toplantıda Türkgeldi, Tevfik'in gizlice Karargâh-ı Umumiye gönderilip Başkumandan Vekiline danışılmasını önerdi. Gördüğümüz gibi, M. Şevket suikastı ile başlayan darbe girişiminin ordudaki bazı komutanlarca bütünleneceğinin beklendiği konusunda bazı bilgilerimiz vardır. Belki Türkgeldi bunu bilerek böyle bir tavsiyede bulunuyordu ve yine, belki Reşat da bu yöndeki bildikleri dolayısıyle S. Halim'in sadaretine karşı duruyordu. Sonuç olarak, Reşat, muhalefetinden vazgeçmeyi gerekli gördü ve ertesi günü, 12 Haziranda S. Halim'in asaleten ataması yapıldı.

Sait Halim, Prens Halim Paşa'nın oğluydu. 1863'de Kahire'de doğdu. Özel öğretmenlerce yetiştirildikten sonra, üniversitede «tahsil-i ulûm» için 5 yıl İsviçre'de kaldı. Dönüşte İstanbul'a geldi ve Şûrâ-yı Devlet üyesi oldu. Yalısı, verilen jurnaller üzerine arandığı için, Mısır'a ve sonra Avrupa'ya gitti, İT'ye destek oldu. Hürriyetten sonra Yeniköy Belediye Dairesi Reisi ve Âyan üyesi oldu. 1912'de Sait Paşa kabinesine Şûrâ-yı Devlet Reisi olarak girdi. M. Şevket kabinesinde önce aynı görevde, 3 gün sonra Hariciye Nazırı olarak çalıştı. İT iktidardan düştükten sonra yapılan Kongre üzerine İT'nin Kâtib-i Umumîsi oldu. İT'nin kamu ilişkilerine özen göstermesi gerektiği bir zamanda Sait Halim gibi yaşını başını almış, 'oturaklı' hattâ 'soylu' birinin Kâtib-i Umumî olması pek uygundu.

Kabinenin kurulması İT içinde de bazı çalkantılara sebebiyet verdi. M. Ragıp'a göre, İT'nin askerî kanadı, ki bunlar İT'nin müfettişleriydi, kabinenin bileşimi hususunda ağırlıklarını koymak istemişlerdir. Hedefleri Talât'ın ve onun adamları olarak gördükleri Hacı Âdil, İbrahim ve Celâl Beylerin yeni kabineye girmemesiydi. Talât'ı diktatörlük kurmak istemekle suçluyor ve Devletin başına gelenlerin sorumlusu olarak görüyorlardı. M. Ragıp, M. Şevket'in vurulması olayından dahi onu sorumlu gördüklerini yazıyor ki, bunu asayiş sağlayamamak, suikastı önleyememek olarak yorumlarsak da ilginçtir, zi-

ra M. Şevket, kabinesine Talât'ı almamıştı. Sözü edilen grup Atıf (Kamçıl), Bnb. Süleyman Askerî, Mümtaz (Enver'in yaveri olacaktır), Sapancalı Hakkı, Hüsrev Sami (Kızıldoğan, sonra Eskişehir milletvekili), Topçu İhsan (Yavuzer, Cumhuriyette Bahriye Vekili), Abdülkadir (sonra Ankara Valisi), Yakup Cemil ve daha başkalarıydı. Temsilcilerini önce Sait Halim'e göndermişler, o da Hacı Âdil ve Celâl'ı almayacağını, «soylu» olduğu için (babası Şeyhülislam imiş) İbrahim'i alacağını, Talât girmezse memnun olacağını, fakat onu engelleyemeyeceğini söylemiş. Bundan sonra Merkez-i Umumîye gidilmiş, arzularını söylediklerinde, Dahiliyeye kimi uygun gördükleri sorulmuş. Sapancalı da Cemal'i önermiş. Akıllı Talât bunun üzerine Cemal'e koşup durumu anlatmış ve muhalefet temizlenirken bizzat kendisinin İstanbul Muhafızlığında bulunmasının önemini, kabinenin geçici olduğunu, asayiş düzeldikten sonra, yani bir buçuk ay sonra kendisinin Harbiye Nazırı olarak kabineye alınacağını, durumu arkadaşlarına anlatmasını söylemiş. O, bu sözlere kanmış ve Sapancalı ile arkadaşlarını çağırıp, az sonra Harbiye Nazırı ve Bahriye Nazır Vekili olacağını anlatmış, Talât'ın kabineye girmesini engellememelerini istemiş. Böylece Talât kabineye girmiş (40-52).

Kabineye Halil (Menteşe) Şûrâ-yı Devlet Reisi, Talât Dahiliye N., İzzet Paşa Harbiye N., Rıfat Maliye N., Çürüksulu Mahmut Paşa Bahriye N., eski Berlin Büyükelçisi Osman Nizamî Paşa Nafıa N., Oskan Efendi Posta N., Mebus Süleyman Elbustanî Efendi Orman ve Maadin, Mithat Şükrü Maarif N., İbrahim B. Adliye N., Hayri B. Evkaf N. olarak girdiler. Hariciyeyi S. Halim üstlendi, Şeyhülislam yine Mehmet Esattı.

Hükümetin ilk planda karşılaştığı mesele, 2. Balkan Savaşından yararlanarak Edirne'yi geri almak ya da almamaktı. Gördüğümüz üzere, Babıâli Baskını, Kâmil Paşa hükümetinin Edirne'den vazgeçtiğini bildirmesine engel olmak için yapılmış ya da hiç değilse kamuoyunda öyle bir izlenim uyanmış ve uyandırılmıştı. Buna rağmen, iş başına gelince, ordunun ve M. Şevket'in büyük bir taarruz harekâtını göze alamadıkları görülmüş ve bu eğilim ağır basmıştı. M. Şevket'in ölümü bu yöndeki önemli engellerden birini belki kaldırıyordu. Bir de üstelik Balkanlıların ganimet paylaşmakta birbirlerine girmeleri, eşi bulunmaz bir fırsat sunuyordu. Ne var ki, Osmanlı çöküşünün tarihine eğilen Osmanlı devlet adamları, ötedenberi bu tarihte «salibin (haç) girdiği yere hilal girmez» kuralını okur gibi olmuşlardı. Avrupa kamuoyuna gelince, bunu şaşmaz bir varsayım, Türklerin Avpa'dan, hattâ Önasya'dan atılmalarını ise eninde sonunda kaçınılmaz olarak gerçekleşecek hayırlı bir yazgı olarak değerlendirmiştir. Bu

durumda, 2. Balkan Savaşının sunduğu fırsat, salt askerî açıdan ne ölçüde güvenceli olursa olsun, Avrupa'nın, her vasıtayla işe müdahale ederek girişimi önlemeye kalkışması, hattâ kent kurtarıldıktan sonra dahi orayı boşalttırıp tekrar Bulgarlara vermesi ihtimali vardı. Fakat bu ihtimal göze alınsa dahi, Rusya'nın savaş ilân etmesi gibi pek korkulu ihtimaller de geçerliydi. Bu yolun imparatorluğun sonunu getirmesi dahi pekâlâ mümkündü.

29/30 Haziran gecesi, Bulgarlar Sırplarla olan pazarlıklarının sonuçlanmamasından usanarak, Sırp ve Yunan kuvvetlerine karşı bir baskınla harekâta giriştiler. 4 Temmuzda, her iki orduyla yapılan muharebe yenilgiyle sonuçlandı. İki gün sonra Osmanlılar, Londra Antlaşmasınca kararlaştırılmış olan Midye-Enez çizgisine kadarki Trakya topraklarını işgal etme niyetlerini açıkladılar. Antlaşmayla tanınmış bir hak olduğu için, kimse buna itiraz edemedi. 15'inde Midye - Enez çizgisi işgal edildi. 19'unda Babıâli, Meriç'e dek ilerleyeceğini, daha ileriye gitmeyeceğini açıkladı ve 22 Temmuzda ordu Edirne ve Kırklareli'ne girdi. Bulgarlar direnç gösterememişlerdi. Bundan sonra, Türkleri Midye Enez çizgisine geri döndürmek için Avrupa'nın baskısı başladı. Fakat Londra'da Büyük Devletlerin Büyükelçiler Konferansı, Osmanlı'ya karşı zorlayıcı tedbirler konusunda anlaşmaya varamadı. Bu işin heveslisi Rusyaydı ve yalnız Fransa, o da diğer devletler desteklemek şartıyle, bundan yana olmuştur (24/7). Rusya tek başına girişimlerden söz etmişse de, Fransa buna karşı çıkmıştır. İngiltere, Osmanlı Edirne'den çıkmazsa, İstanbul'da kalmasının dahi tehlikeye gireceği yolunda kuru tehditler savurmakla yetinmiştir. Bayur, Cemal Paşanın anılarından da destek alarak, Rusların fazla karşı çıkmadıklarını, çünkü Edirne Bulgarlar yerine Türklerde olursa, İstanbul'la birlikte onu da ele geçirmeyi umabileceklerini ileri sürüyor. Bu, akla yakın sayılabilir (II, 2, 416-7). Cemal Paşa ve Bayar, Edirne ve Meriç sınırı ile yetinmenin yanlış olduğu, Gümülcine İskeçe bölgesinin de ezici çoğunluğu Türk, Dedeağaç da Edirne'nin iskelesi olduğu için buraları da işgal edip vermemek gerektiği görüşündedirler. Zaten buralarını Süleyman Askerî ile arkadaşlarının Teşkilât-ı Mahsusası ele geçirmiş ve Garbî Trakya Hükümet-I Müstakilesini kurmuşlardı. 7 Ağustosta Devletler, ortak bir notayla Londra Antlaşmasına «kesinlikle» uyulmasını istemişlerse de, 11'inde verilen cevap bu talebi reddetmistir. Balkanlılar arasındaki savaşı sona erdiren 10 Ağustos 1913 günlü Bükres Antlaşmasından sonra, 29 Eylülde 21 gün süren görüşmelerden sonra İstanbul'da imzalanan Osmanlı - Bulgar Antlaşmasıyle, küçük istisnalarla sınır Meriç oluyor, çoğunlukla kâğıt üzerinde kaldığı anlaşılan bazı esaslı ayrıcalıklar karşılığında Batı Trakya da Bulgaristan'a veriliyordu.

İstanbul Konferansında Bulgarlar Osmanlı ile ittifak kurmaktan söz ederler ve gizli bir ittifak taslağı hazırlanırsa da arkası gelmez. Bulgarların Osmanlı arazisi üzerinde bir emelleri olması artık imkânsızdı, çünkü Doğu Trakya, İstanbul ve Boğazlar Rusların 'lokması' sayılıyordu. Buna karşılık Bulgaristan, diğer komşularının, kendi arazisi olması gereken birçok yerleri elinden aldıkları inancı içindeydi. Bu 'haksızlığı' düzeltmek için Osmanlı ittifakı çok yararlı olabilirdi. Savaş halinde, Osmanlı payına Ege adaları ve Batı Trakya'nın tümü ya da bir bölümü düşebilirdi. Fakat İstanbul barışı sırasında yapılan bir pazarlıktan ve Aralık 1913'de yapılan bir diğer pazarlıktan da sonuç çıkmamış, Osmanlı Devleti ile Bulgaristan ittifakı ancak Cihan Savaşı içinde gerçekleşmiştir.

M. Ragıp'ın verdiği bilgiye göre, 2. Balkan Savaşı başlayınca, Talât, elçiliklerimizden gelen olumsuz cevaplar ve Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı İzzet Paşa'dan aldığı ihtiyat yönündeki mütalea üzerine, hükümetle birlikte bir bekle-gör tutumuna girdi. Oysa İT Merkez-i Umumîsi Edirne'nin geri alınması için karar almış bulunuyordu. Talât, Merkez-i Umumîye hükümetin tutumunu kabul ettirdi. Bunun üzerine Ragıp'ın 'kahramanları' olan İT müfettişleri, Enver ve Cemal ile birlikte hükümete baskı yaptılar ve Edirne'nin istirdadı için karar aldırdılar (Ragıp, 158-69). Bu sırada bütçe tamtakır olduğundan, Düyun-u Umumiyeden 700.000, Rejiden $1\frac{1}{2}$ milyon altın avans alınarak askerî harekâtın ve diğer âcil ihtiyaçların masrafı karşılanabildi. Reji, parayı, imtiyaz süresinin 15 yıl uzatılması şartıyle verdi. Ragıp, İT'nin içindeki askerî kanat açısından soruna yaklaşıyor ve Talât'ı Edirne konusunda müştereddit gösteriyor. Bayar ve Türkgeldi ise, tersine, Talât'ın bu konuda faal bir tutumu olduğunu söylüyorlar. İkincisi, Talât'ın İzzet Paşa'nın desteğini sağladığını ve S. Halim, Esat ve İbrahim'den kuvvet aldığını, Halil ve Hayri'nin müştereddit olduklarını, Çürüksulu ile özellikle O. Nizamî'nin ise karşı olduklarını söylüyor (106).

Edirne'nin geri alınışının ülkede nasıl bir sevinç dalgası yarattığını tahmin etmek zor değildir. Osmanlı Devletinin «makûs talihi» ilkkez, kısmen de olsa, yenilmiş gibiydi. Bunun, herkesin kafasındaki koyu umutsuzluk bulutları arasında bir ümit ışığı parlattığı söylenebilir. Olayın, İT'nin nüfuzunu bir cırpıda yükselttiği, ona büyük bir güç kaynağı olduğu da açıktır. İT'nin atılganlığı ve cesareti olmasaydı, Osmanlı hükümetinin, daha önce Abdülhamit'in çok daha elverişli görünen arazi geri alma fırsatlarını kaçırması gibi, Avrupa'nın muhalefeti karşısında bu fırsatın karşısında yutkunup yutkunup oturması beklenebilecek bir tepki olurdu. Edirne geri alınmasaydı, İT yi-

ne iktidar olurdu belki, ama ihtimal, yaptığı işler daha kısa soluklu olur, partinin içinde çok büyük huzursuzluklara, belki kopmalara yol açılırdı.

20 Eylül 1913'de İT'nin 5. Kongresi İstanbul'da yapıldı. Ali Fethi (Okyar), Kâtib-i Umumî sıfatıyle faaliyet raporunu okudu. (Bayur, Atatürk'te, inanılması zor bir şey anlatıyor: Talât, Fethi'nin söylevine bakıp da ordunun gerçekten siyasetten ayrılması, İT siyasetinin Mebusan grubunca kararlaştırılması gibi köktenci öneriler görünce, söylevi 'kaybedip' vakit olmadığı için M. Şükrü'nün alelacele hazırladığı sudan bir söylev okutmuş Fethi'ye. 56-7) Bunda, yılın olayları anlatılıyor ve İT'nin karşısında bulunanların, gençlerin hükümete gelmelerine karşı olduklarından yakınılıyordu. İktisadî kalkınma gereğine işaret ediliyor ve bunun için yeni mevzuat, tarım kooperatifleri, bankalar isteniyordu. (Kongrenin kabul ettiği programda vergiler, gayrımenkul ve arazi düzeni, kredi ve kredi kurumları, iktisadî örgütlenme ve bunlarla ilgili mevzuat üzerine 16 maddelik hayli ayrıntılı bir bölüm vardır). Eğitimin de geliştirilmesi ve bu arada İslâmiyetin çağdaş koşullara uydurulması gerekiyordu. Dil konusunda, sayı üstünlüğü olan mahallî dillerin okul, mahkeme ve devlet dairelerinde geçerli olması, bir yere atanacak memurların, oranın dilini bilenler arasından seçilmesi öngörülüyordu (Ahmad 141). Nitekim Kongrenin hazırladığı programda ilk ve orta eğitimin mahallî dilde olması, Türkçenin ancak dil olarak zorunlu okutulması öngörülüyordu (md. 42). Oysa 1908 ve 1909 programında ancak ilk öğretimin mahallî dille olması öngörülmüştü (md. 17, 10). Kongrenin çıkardığı yeni nizamname, Cemiyetin bir «fırkai siyasiye» olduğunu duyuruyor ve yukarda gördüğümüz gibi, Cemiyet-Fırka ilişkileri sorununu eskiye nispetle daha normal sayılabilecek bir biçime sokmaya uğraşıyordu.

Bu sıradaki hayli ilginç bir gelişme, İT'nin İslâmcı bir siyaset izleme kararı almış olmasıdır. Cavit'in 2 Temmuz 1913 günlü notunda, Hakkı'dan (herhalde Babanzade İsmail Hakkı) mektup aldığı, İT'nin bundan böyle «İslâm siyaseti» izleyeceği, fakat bunun yazılı bir karar olmayıp yönetenlerin zihinlerinde yer bulacağı yazılıdır. Böyle bir karara neden ulaşıldığını anlamak zor değildir. Rumeli'nin elden çıkmasıyle birlikte Osmanlı Devletinin Müslüman olmayan uyruklarında olağanüstü bir azalma olmuştu. Bu durumun hâsıl olmasından önce, İslâmcı bir siyaset gütmek Hıristiyan uyrukları iten, dolayısıyle Osmanlıcılığa aykırı düşen bir davranış olurdu. Oysa şimdi bu engel büyük ölçüde kalkmış bulunuyordu. Üstelik imparatorluğun Arap eyaletlerindeki bir takım ulusçu kıpırdanmaları karşılamak bakımından, ortak dayanışma temeli olarak İslâmiyetin öne sürülmesi yararlı olur-

du. Zaten 20 Mart 1913'de Ziya Gökalp, **Türk Yurdu** dergisinde «Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak» başlığını taşıyan yazı dizisini yayımlamaya başlamıştı. Fakat İT'nin, İslâmiyeti ulemanın elinde bulduğu biçimiyle benimsemeye niyeti yoktu. Onun islâmiyeti, çağdaş koşullara uygun, hattâ çağdaşlaştırıcı bir İslâmiyet olacaktı. Nitekim gelenekçi İslâmcıların yayın uzvu olan **Sebilürreşat**'a karşılık, 1914 yılında **İslâm Mecmuası** çıkarılmaya başlandı. Bu dergide yazanlar Şerefeddin (Yaltkaya), Musa Kâzım, İzmirli İsmail Hakkı, Ziya Gökalp, Ahmet Agayef, Köprülüzade Fuat v.b. kimselerdi.

Bu bağlamda, Arap ulusçuluğundan ve İT'nin onun karşısında almış olduğu tutumdan söz etmek yerinde olur. İT, Türkçülüğünü ne denli gizlemeğe çalışırsa çalışsın, davranışlarından onun öyle olduğu anlaşılacaktı. Balkan Savaşının coşturduğu ulusçuluk ortamında bunu gizlemek daha da zor olacaktı. Tabiî, bunun, bunu gören bütün Araplarda tepki doğurması doğaldı. Yalnız burada Arapların tepkileri arasında bir ayırım yapmakta yarar vardır. Burjuva Araplar bu durumda Arap ulusçuluğu yoluna giderek, İT'nin yaptığını taklid ederken, feodal Arap reislerinin ve o zihniyetteki eşrafın bizatihi ulusçuluğa, ve bununla birlikte İT'nin çağdaşlaştırıcı, yani burjuvalaştırıcı icraatına karşı çıkmaları beklenebilirdi. Birinciler, Arap ulusçuluğu yoluna girdiklerinden, onları tatmin etmek zordu, fakat istedikleri yönde siyaset değişiklikleriyle ikincileri tatmin etmek kolaydı. Birinciler, ileri sürdükleri bir takım talepler kabul edilse dahi, gizli örgütler kurup bağımsızlık yönünde çalışmaya devam edeceklerdi.

3 Ocak 1913'de Beyrut Vilayet Meclisi bir ıslahat layihası kabul ederek Arapçanın resmî dil olması, yerel askerlik esasının gelmesi ve genel olarak ademimerkeziyet yönünde bir karar aldı. Az sonra iktidara gelen İT hükümeti, Arnavutluk olaylarından gereken dersi almamış gibi, istekleri reddetti. Fakat görülen pasif direnme hareketleri üzerine, başka bir hava estirmek gereği duyuldu. 9 Mart 1913'te çıkan muvakkat bir kanun, vilâyetlere malî alanda biraz serbesti tanıdığı gibi, 26 Martta çıkan, daha önce gördüğümüz İdare-i Umumiyye-i Vilayet K.M. vilayetlerin ademimerkeziyeti yönünde bazı tedbirler getirdi. (Sonradan, toplumsal yönden geri kalmış, Hicaz gibi yerlerde bu kanunun uygulanmasından vazgeçildiği gibi, Irak'ta Seyyit Talib ve diğer eşraf da bu kanunun birçok yönlerini -tabiî demokratik yönlerini- beğenmediklerini ısrarla ileri sürdüler.) 19 Nisan 1913 günlü bir genelge ise Arapça konuşulan yerlerde bu dilin mahkemelerde kullanımını yaygınlaştırıyor, tarih coğrafya gibi bazı dersler dışında, buralardaki okullarda Arapçayı esas dil haline getiriyordu. Yalnız Sultanîlerde Türkçe esas dil olacaktı. Fakat 18-23 Ha-

ziran 1913'de Paris'te bir Arap Kongresinin toplanması, Arapların henüz tatmin olmadıklarını gösteriyordu. İT Kâtib-i Umumisi Mithat Şükrü istekleri öğrenmek ve görüşmelerde bulunmak için Paris'e gitti. 1 Ağustos günlü bir genelge, yerel askerlik, okullarda Arapça, Arapça bilen memurlar ve ikinci derecede memurların vilayetlerce atanması gibi yeni bazı tâvizler getiriyordu. Ayrıca Kongre Başkanı Abdülhamit Zohravî ve diğer 4 Arap ileri geleni âyan üyesi yapıldılar. Bu tedbirler Arap kamuoyunun bir bölümünü tatmin etmiş göründü. Aziz Ali Mısrî gibi inançlı ulusçuları ise tatmin etmek imkânsız derecede zordu. Bir ara İT'ye yakın olan bu Osmanlı subayı tutuklanıp mahkemeye verildi ve hüküm giydiği halde, affedilerek, Mısır'a gitmesine müsaade edildi. Ahmad, bazı kaynaklara dayanarak İslâmcı ve Arap olan ve İT döneminin en uzun süren sadrıazamlığını yapmış olan Sait Halim'in bu mevkie getirilişini biraz da Arapları tatmin etmek güdüsüyle açıklıyor. Onun sadaretine Arap isyanından sonra son verilmesi anlamlıydı. Ayrıca ona göre Paşa, şahsiyetsiz bir Sadrıazam olmaktan da uzaktı (Ahmad 133-9). M. Şevket gibi, Salt Halim'in de ne ölçüde Arap sayılabileceği tartışılabilir. Üstelik İT'nin, Paşayı sadarete getirirken Arapları gözönünde bulundurduğu herhalde ispat edilmiş bir husus olmasa gerek. Feodal değerlerin egemen olduğu bir ortamda, Sait Halim gibi 'yaşlı başlı, kerli ferli, oturaklı' bir kimsenin Sadrıazam olmasında yarar vardı.

Gördüğümüz üzere, İT'nin 1913 Kongresinde İT'nin hükümeti gençleştirme arzusunun engellenmesinden şikâyet edilmişti. Aslında bu şikâyet önemli ölçüde askerî kesimle ilgiliydi, zira kabinedeki sivil nezaretlerin çoğu İT'lilerin elinde bulunuyordu. Oysa Harbiyede İzzet, Bahriye'de Çürüksulu Mahmut vardı. Fakat İT dizginleri öyle bir ele geçirmişti ki, bu 'kusurun' giderilmesi bir zaman meselesiydi. Edirne'nin geri alınması ve bu işte İT'nin asker kanadının ve özellikle Enver'in rolü, süreci kısaltıcı nitelikteydi. Karşılarında M. Şevket ya da benzeri değil de, nüfuzu daha az ve kişiliği daha yumuşak İzzet'in bulunması da ayrıca kolaylaştırıcı bir öğeydi. Edirne'nin geri alınması harekâtında mevkii yalnızca Sol Cenah Erkân-ı Harbiye Reisi, rütbesi de kaymakam olan Enver, örneğin Trablusgarp direnişi ve 31 Mart Olayında da görüldüğü üzere, İT sayesinde 'propaganda parsasını' topluyordu. Edirne'nin geri alınması üzerine albaylığa yükseltilen ve Harbiye Mektebi komutanı olan Enver, İttihatçı subayların teşvikiyle Harbiye Nazırlığına göz dikti. Bir yandan da ters yönden bir ağırlık kazanmağa çalışıyordu. Merkez-i Umumînin arzusuyle, 1909 yılında Enver, Abdülmecit'in oğlu ve Abdülhamit'le Reşat'ın kardeşi olan Şehzade Süleyman Efendi'nin kızı Naciye Sultan'la nişanlanmıştı. O

sırada Enver 30, nişanlısı 12 yaşındaydı. 1911'de Şeyhülislam Musa Kâzım nikâhlarını kıydı. Edirne alındıktan sonra Enver, bir an önce evlenebilmek için ısrara başlar. O sırada nikâhlısı 14 yaşındaydı. Evlilik, Naciye buluğa erer ermez, 1914'de olacaktır. Enver'in yalnızca evlenmek ya da aşk güdüleriyle davranmadığını kabul edersek, bu acelecilikte yükselişini ve orada kalmasını sağlama almak arzusunun da payını aramak yanlış olmasa gerektir.

Bayur, Cavit'in anılarından iki bölüme işaret ediyor. Talât'ın Babıâli Baskınından önce Cahit'e yazmış olduğu bir kartta, «Fethi'nin, Enver'in harbiye nezaretini bizim ordu çekemez.» diyordu. Oysa Cavit'in 11 Temmuz 1913 günlü notundan, Talât'ın, bir mektubunda İT'li bir Harbiye Nazırı çıkarmak gerektiğini belirttiğini öğreniyoruz (Bayur, II, 4, 315). Aradan geçen aylar çok şeyi değiştirmişti. M. Şevket öldürülmüş, muhalefet silinmiş, genç subaylar Edirne kurtarıcısı durumuna gelmişlerdi. Ayrıca, İT'ye karşı yapılan darbe girişimine bazı yüksek rütbeli ve yaşlı kumandanlar bulaşır gibi olmuşlardı. İlk üç unsur bir İT'linin Harbiye Nazırı olmasını kolaylaştırıyor, dördüncüsü de İT iktidarını pekiştirmek için bunu hayatî kılıyordu. 4 Ocak 1914 günü çıkan bir bildiri, Enver'in Trablus'taki ve Balkan Savaşlarındaki hizmetlerinden ötürü üçer yıl kıdem kazandığını ve birincisi sayesinde Albay, ikincisi sayesinde mirliva (tuğgeneral) olduğunu (3 Ocak gününde), sonra da irade-i seniye ile, istifa etmiş olan İzzet Paşa'nın yerine Harbiye Nazırı atandığını anlatıyordu. 3 Ocak günlü **Tanin**, İzzet'in istifasını ve yerine Enver'in geçeceğini haber veriyordu (Bayur II, 4, 319). Cemal de, aynı biçimde 2 rütbe alarak Paşa ve Osman Nizamî'nin yerine Nafıa Nazırı Vekili oldu.

M. Ragıp, her zaman olduğu gibi, İT'nin asker kanadı ile Talât arasındaki çekişmenin eksenine oturtup balandırarak anlatıyor olayı (176-98). Süleyman Askerî, Enver'e gidip Edirne'yi kurtardığı için Harbiye Nazırı olması gerektiğini, yoksa bu mevkiin Cemal'e kalacağını söyledikten sonra, Cemal'e gidip aynı yönde onu da kışkırtmış. Daha sonra Süleyman Askerî, öbür arkadaşlarıyle Enver'i ziyarete geldiklerinde, Enver, Harbiye Nazırı olması gerektiğini açıklamış ve aynı arzuyu Sadrıazama da bildirmiş. Sadrıazam bunu Talât'a, Talât da, Cemal'e, Enver'i vazgeçirmesi için iletmiş. Cemal, Enver'i ziyaretle onu vazgeçirmek istemiş, başaramamış. Üstelik S. Askerî, müfettişlerin Enver'in Nazırlığını desteklediklerini Cemal'e bildirmiş. Sonra Enver'in apandisit ameliyatı olduğunu, bu sırada Talât'ın Cemal'i Nafıa Nazırı Vekili olmağa ikna ettiğini görüyoruz (16/12/1913'de atanmıştır). Ardından, müfettişlerin Enver'in Harbiye Nezaretini istemelerine karşı Talât'ın direnmesi, fakat bunun kaçınılmaz olduğunu anla-

yınca, Talât'ın Enver'e koşarak tasarıyı desteklemekle birlikte, kabineye ya da etkili mevkilere başka askerlerin girmesini engellemek için Enver'i Cemal'e, Fethi'ye, M. Kemal'e, İsmet, Mahmut Kâmil, Kerim, Galip Paşaya karşı (M. Kemal ve sonrakiler emekliye sevk edilecekti) kışkırtması sahnesi geliyor. Bu anlatılanlar muhtemelen müfettişlerden birinin M. Ragıp'a verdiği bilgilere dayanıyorsa da, özellikle Talât'ın Enver'e muhalefetinin abartıldığı izlenimi uyanmaktadır. Atatürk, Bayur'a, Talât'ın 1908'den beri Enver'i tuttuğunu, bunda onun mahcup ve çekingen tavrının payı olduğunu, ihtimal onun kendi dediğinden çıkmayacağı kanısında bulunduğunu anlatmış (II, 4, 318). Bu, olaylara daha uygun bir açıklama görünüyor.

İzzet Paşa'nın çekilmesi şöyle sağlanmış Halil Menteşe'ye göre. Talât'la ziyaretine gitmişler ve Talât ordudaki gençleştirme işinin -yani tasfiyenin- kendisi tarafından yapılmasını istemiş. Oysa Paşa buna yanaşmıyor ve hattâ tasfiye sırasında geçici olarak çekilmeyi tasarlıyormuş. Talât, bu durumda istifasının gerekli olduğunu söylemiş (Bayur II, 4, 316-7).

Enver, Harbiye Nazırı atanır atanmaz kolları sıvayıp ordudaki tasfiyeyi gerçekleştirdi. 6 Ocak 1914 günlü İrade-i Seniye yaşlı ve yüksek rütbeli komutanların çoğunu silip süpürdü, emekliye ayırdı, yerlerine genç subaylar getirdi. Bu kıdemli komutanların tasfiyesi, bir yönüyle Balkan Savaşı ayıplarının temizlenmesi oluyordu. Diğer yönüyle, Enver'e karşı öncelik iddiasında bulunabilecek, ya da ona aynı sebeple gereken uysallığı göstermeyecek kimseleri tasfiye edecek, onun ordu üzerindeki egemenliğini pekiştiren bir tedbirdi. Tasfiye edilenler arasında Hİ'ye ve hattâ M. Şevket suikastine karşı yakınlığı olanlar da herhalde vardı. Bu yönüyle de İT iktidarı için tehlikeli olanların ayıklanması söz konusuydu. Von Sanders'e göre tasfiye 1100 kadar subayı kapsıyordu (20). 14 Şubat 1914'dè çıkan Teşkilât-ı Umumiye-i Askeriye Nizamnamesiyle ordu yepyeni bir örgüte kavuştu. Fakat orduda yapılacak çok işler vardı. Sanders, yaptığı teftişlerde, ordu birliklerinde ve askerî hastanelerde şartların ne denli perişan ve sefil olduğunu anlatmaktadır. Bu arada 27/10/1913'den beri Sofya'da askerî ataşe olan M. Kemal'in Genel Kurmay Başkanlığına tâlip olduğunu, fakat Enver'in bu işe yanaşmadığını görüyoruz. Fethi de bu sırada Sofya'da elçidir.

1913/14 kışında Mebusan seçimleri yapıldı ve 14 Mayıs 1914'de Mebusan açıldı. Seçimlerde yalnız İT vardı. Bununla birlikte, Rumlar ve Ermeniler kendilerinden seçilecek mebuslar konusunu hayli mesele yaptılar. İş, pazarlıkla çözüldü. 30 Mayısta yeniden Maliye Nazırı olan Cavit, 914 bütçesini Meclise sundu. İlginçtir ki, Enver'in orduyu adam

etmek konusundaki kararı, Harbiye ödeneğini arttırmak biçiminde tecelli etmiyordu. Tersine, Harbiye bütçesinde % 30 dolaylarında azalma görülüyordu. 1911 bütçesinde Harbiyenin yeri % 24,8 iken, 1914'de % 17,6 olmuştu. Enver'in bu akılcı tavrı, şüphesiz, M. Şevket'in tersine, İT'nin çizgisine uymak istemesinin bir sonucudur. Üstelik, 1913/14 gelirlerinde, bir önceki yıla göre 495.000 liralık bir artış vardı Balkanlarda kaybedilen bunca araziye rağmen. Girişilen başka bir ıslahat da, Saraya çağın gereklerine göre çekidüzen vermek için 1914 Ocağında bir komisyonun kurulmasıydı. Veliahdın başkanlığındaki komisyonda, Şeyhülislam, Enver, Sait Halim bulunuyordu. Hazırlanan bir nizamnameyle, Saray mensuplarının siyasete karışması, komisyonun ve Padişahın izni olmadan seyahat etmeleri yasaklanıyordu. Komisyon ya da hükümetin uygun bulmadığı damatlarla evli sultanlar kocalarından ayrılacak ya da evlilikleri feshedilecekti (Ahmad 143-50).

Soru 87 : Sait Halim hükümeti zamanındaki başlıca dış gelişmeler nelerdir?

Şimdi geçen soruda ele alınmış olan Osmanlı hükümetinin orduya Alman komutanları ve Doğu Anadolu'da ıslahat yapmak için İngiliz subay ve memurları istemesi olayının gelişmelerini izlemeğe devam edelim. Hatırlanacağı üzere Rusya, Doğu Anadolu ıslahatı işinin bir Büyük Devletler konferansınca ele alınmasını istemişti. Buna karşı Almanya, Avusturya ve az sonra İngiltere, böyle bir toplantıya Osmanlının da katılmasını isterler (Haziran 1913). Bu arada İstanbul'daki Rus Büyükelçiliği Baştercümanı Mandelstam bir tasarı hazırlar (15 Haziran). Buna göre, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas vilâyetleri, bunların bazı kenar bölgeleri hariç, bir Ermeni vilayeti halinde birleştirilecekti. Vilayete, 5 yıl süreyle Padişah tarafından Büyük Devletlerin onayladıkları bir Osmanlı Hıristiyanı ya da Avrupalı biri vali atanacaktı. Vali bütün memur ve yargıçları, jandarmayı atayıp azledebilecek, gerekirse bölgedeki ordu birliklerini buyruğu altına alabilecekti. Buna karşı 1 Temmuzda Osmanlı hükümetinin İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanun-u Muvakkatinin Zeyli ve Genel Müfettişlerin Vazife ve Salahiyetlerine Dair Talimat adlı iki belgeyi ortaya çıkardığını görüyoruz. Babıâli genel bir taşra ıslahatı çerçevesi içinde iki umumî müfettişlik öngörüyordu: biri üçüncü, ya da Kuzey-Doğu (eski Erzurum, Sivas, Trabzon vilayetleri ve Canik müstakil sancağı), diğeri beşinci ya da Doğu (Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamuretülaziz

vilâyetleri) umumî müfettişlikleri olacaktı. Müfettişler için Avrupa'nın onayı şart olmadığı gibi, yetkileri de Mandelstam tasarısına göre, çok daha kısıtlı oluyordu. İki umumî müfettişlik olması Rusya'nın emelleri açısından zorluklar çıkartabilecek, Ermeni nüfusu daha da az yoğun olacaktı. Ama pazarlık ne yönde gelişirse gelişsin, iş bir kez kötü bir mecraya girmiş bulunuyordu. 3 Temmuzda Doğu Anadolu ıslahatını görüşecek olan Yeniköy Konferansı açıldı. Konferans bir sonuca ulaşmadan dağılacaktı ama, Ruslar dilediklerini az-çok yaptırabileceklerdi. Osmanlı tasarısı olduğu gibi benimsense dahi, Babıâlinin istediği İngiliz gözetimindeki ıslahat yerine, Ermenilerin Osmanlı yönetimiyle bağlarını gevşetme arzularını uygulamaya sokacak ve bölgeyi Rusya'ya teslime hazırlamak anlamını taşıyan yeni bir düzenleme geliyordu. Almanya ve müttefikleri Osmanlı ülkesinin paylaşılmasına karşı olduklarını yüksek sesle ilân ederlerken, Rusya'nın Osmanlı payını belirlemesine karşılık, el altından, ve «çalışma alanı» adı altında kendi paylarını tespit hazırlığına girişmişlerdi. Fransa'nın Petersburg Büyükelçisi Delcassé, merkeze gönderdiği 28 Temmuz günlü bir yazısında, «Ermenistan'da (yani Doğu Anadolu) bir katliâm, ayaklanmalar, Genç Türklerin yeni bir deliliği bizim istememize rağmen Asya meselesinin mirasına konma işini açabilir. Üçlü İtilaf buna hazır mıdır?» diye pay tespiti işinin hızlandırılmasını tahrik ediyordu (Bayur II, 3, 15).

Kısa bir zaman içinde Büyük Devletler kendi aralarında ve Babıâli ile yaptıkları anlaşmalar sonucunda Osmanlı Asyasını paylaştılar. Rusya, Doğu Anadolu'daki nüfuz bölgesini Yeniköy Konferansından elde edemeyince, Almanya ile pazarlığa oturdu ve 22 Eylül 1913'de anlaştılar. Haberi alan Babıâli'nin, Maliyede çalışan iki İngiliz müşavirine Doğu Anadolu'da umumî müfettiş olmalarını teklif etmesi faydasız olacaktır, zira Büyük Devletler her işi aralarında uyuşarak çözmekte, Osmanlıyı adam yerine koymamaktadırlar. Almanya ve Rusya anlaşmakla kalmazlar, kararlaştırdıkları Doğu Anadolu düzenlemesini Osmanlıya kabul ettirmek için baskı yapmağa başlarlar. Sonuç olarak, Doğu Anadolu konusundaki Osmanlı Rus anlaşması, 8 Şubat 1914'de mühürlendi. Doğu Anadolu'daki Ermeniler sorunu böylece Berlin Kongresindeki uluslararası niteliğinden çıkarak, Ayastafanos'taki gibi, bir Rus - Osmanlı sorunu oluyordu. Öbür Büyük Devletlerin ancak Rusya ile genel müfettişlerin kimliğini tespit etmek hususunda rolleri olacaktı ve Babıâli'nin bu konuda, gösterilen kişiyi atamaktan başka bir işi olmayacaktı. Anlaşmada, genel müfettişlerin nasıl saptanacağı konusunda hiç bir sarahat yoktur. Bayur, bunun Osmanlı «çalımını» korumak için böyle yapıldığını, uygulamanın söylenen bi-

çimde kararlaştırıldığını söylüyor (Bayur II, 3, 174). Diğer bir husus, Babıâli'nin 7 Ağustos 1913'de kabul ettiği yerel askerlik esasının anlaşmaya dahil edilmesiydi. Böylece bu, Rusya'nın Osmanlı askerlik sistemine müdahalesine kapı açmış oluyordu. Sözünü etmekte olduğum Doğu Anadolu anlaşmasından önce, 29 Ekim 1913'de yapılan bir anlaşmayla, Doğu Anadolu'da Bitlis ve Van hariç, Trabzon - Pekeriç - Harput Diyarbakır hattının doğusunda demiryolu yapımı, Ruslar yapmadıkları takdirde, büyük ölçüde kısıtlanıyordu. 25 Mayıs 1914'de Babıâli, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır kesiminin umumî müfettişi Norveçli Bnb. Hoff ve Trabzon, Erzurum, Sivas kesimi umumî müfettişi Hollandalı Westenek'le sözleşme yapar. Savaş az zaman sonra çıkacağından, bunlar pek görev yapamamışlar, ve 31 Aralık 1914'de resmen işlerine son verilmiştir.

Fransızlarla 11 Eylül 1913'de yapılan, fakat 9 Nisan 1914'de yeniden imzalanan andlaşmalarla, İngiltere'nin kabul ettiği ve Türkiye'yi iktisadî bağımsızlık yoluna sokacağı umulan bazı tâvizler (kapitülasyonların genel bir kabulle kalkması gibi) karşılığında Fransa'ya birçok demiryolu imtiyazları ve hattâ Hicaz demiryoluna müdahale imkânları tanınmıştır. Ayrıca, Fransızlar, kültür kurumları için de bazı imkânlar elde etmişlerdir. 15 Şubat 1914'deki bir Fransız - Alman anlaşmasıyle, bu iki devlet, Osmanlı ülkesindeki menfaatlerini karşılıklı olarak tespit etmişlerdir. 6/3/1914'de Güney Batı Anadolu'daki nüfuz bölgesinin sınırlarını saptayan İngiliz İtalyan anlaşması yapıldı. Artık anlaşmalar birbirini kovalar. 15/6/1914'de Almanlar ve İngilizler anlaşırlar: Petrol ve demiryollarıyle ilgili anlaşmaları da vardır ki, bunlara Osmanlı da katılmıştır. Bu sıralarda yapılan bu ve benzeri anlaşmalarla, Anadolu ve Arap illeri paylaşılmış olur. Bayur, değerli eserinin II. cildinin 3. kısmını bu konulara ayırmış ve nüfuz bölgelerini kitabın arkasındaki bir haritada göstermiştir. Esas itibariyle demiryolları, ya da yapılması tasarlanan demiryolları, nüfuz bölgelerini belirlemiştir. İtalya ve Avusturya da nasiplerini almışlar, Mersin - Marmaris arasındaki bölgeyi paylaşmışlardır. Bazı yerlerde iki devletin müşterek «çalışma bölgesi» söz konusudur. Irak'ta Almanya ve İngiltere, Doğu Anadolu'nun bazı kesimlerinde Fransız - Rus, Güneydoğu Anadolu'nun bazı kesimlerinde ise İngiliz - Rus müşterek «çalışma bölgeleri» vardır.

Hatırlanacağı üzere, Osmanlı Asyasının bu biçimde paylaşılmasını bir çeşit tahrik etmiş olan, M. Şevket'in, Osmanlı ordusunu diktatörce yetkilerle bir Alman komutanına, Doğu Anadolu yönetiminin ıslahını da İngiliz subay ve memurlarına teslim etmek tasavvuru idi. Rusya'nın İngiltere'nin Doğu Anadolu'ya burnunu sokmasına gösterdiği

tepki ile zincirleme gelişen olaylar, sonunda paylaşmaya kadar gitmişti. Bayur, haklı olarak, İT'yi bu gelişmelerden ötürü sert bir biçimde eleştirmektedir. Gerçekten de, bağımsızlığa düşkün olması gereken ulusçu bir iktidarın, ordusunu, ya da ülkesinin önemli bir bölümünü ıslahat yapsın diye yabancı devletlere teslim etmesi akıl almaz bir tutarsızlık olduğu gibi, ulusçu olsun olmasın, herhangi bir hükümetin bu yola gitmesi büyük bir düşkünlük ve haysiyetsizlik örneğidir. Ayrıca Bayur'un işaret ettiği diğer bir husus var ki, o da Babıâli'nin, Rusya'yı Doğu Anadolu'ya sokmamak için çevirmek istediği manevranın başarılı olacağını sanmasının büyük bir anlayışsızlık ve bilgisizlik olduğu idi. Zira, müttefiki Rusya'nın vetosu karşısında İngiltere'nin duracağı, buna karşılık olaydan pirelenen Rusya'nın Doğu Anadolu konusunda daha faal bir siyasete yöneleceği ve zincirleme pay isteme arzularını tahrik edeceği tahmin edilmeliydi. İngiltere'nin Türk dostluğunu Rus ittifakına tercih edeceğini düşünmek, çok büyük bir hesap yanlışlığı idi. Sözü edilen ve çeşitli yollardan Babıâliye onaylattırılan paylaşmanın, araya giren Cihan Savaşı dolayısıyle pratik bir etki yapmamış olması da, şüphesiz, İT için özür olamaz. Kaldı ki, paylaşma savaş dolayısıyle uygulanabilirliğini yitirmiş olsa dahi, savaş içinde ve sonra itilafın çeşitli paylaşma tasavvurlarına cüret vermek bakımından da fiilî zararı dokunduğu iddia edilebilir. İbret verici başka bir husus, konuyla ilgili yazışmalarda kullanılmış olan bazı ifadelerdir. Alman Büyükelçisi Wangenheim, Kayzer'in bir Alman komutanı sağlamayı kabul ettiğini bize bildirirken, «...Ulu hükümdarın imparator ve kıral... Türkiye imparatorluk hükümeti tarafından gösterilen isteği lütfen kabul etmek tenezzülünde bulunmuştur...» diyor, Sait Halim de cevabında (24/7/1913), «...İmparatorluk hükümeti, bu yüksek teveccüh işaretinde bulunmaya tenezzül ettiğinden dolayı derin şükranını Majeste imparatorun tahtının ayaklarına vaaz etmesini Ekselansınızdan rica eder...» karşılığında bulunuyordu (Bayur II,3, 285). İT'nin yine kötü, fakat beklenebilecek bir davranışı, yapılan çeşitli anlaşmaların ülkenin paylaşılması mahiyetinde olduğunu kamuoyundan gizlemesi olmuştur. M. Şevket suikastinden dolayı muhalefetin silinmiş olması, konunun gizli kalmasını kolaylaştırmıştır.

İT lehinde ileri sürülebilecek bazı hafifletici sebepler acaba bulunabilir mi? Bayur, İT'ye karşı genellikle olumsuz bir tavır içinde olduğundan, bunları belki uzun boylu araştırmıyor. Önce şu denebilir ki, M. Şevket İT üyesi değildi, Enver'in Harbiye Nazırı oluşu ise Liman von Sanders işi bağlandıktan çok sonradır. Ne var ki, Enver'in Almanlar karşısındaki davranışları düşünülürse, o olsaydı farklı davranırdı demek hayli zor olmaktadır. M. Şevket'in tutumunu açıklamak

bakımından, kendisinin ve Osmanlı komuta heyetinin (genel olarak Osmanlı kamuoyu gibi) büyük Balkan hezimeti dolayısıyle şok halinde oldukları için, orduyu ne pahasına olursa olsun düzeltmek amacıyle çılgınca bir kararla bu yola gittikleri söylenebilir. Daha esaslı üçüncü bir savunma, bu davranışa Edirne'nin istirdadını ve iktisadî bağımsızlık yönünde bazı tedbirleri Avrupa'ya kabul ettirmek için gidildiği merkezinde olabilir. Nihayet, denebilir ki, Avrupa nasıl olsa Osmanlı Asyasını paylaşacaktı, Osmanlı girişimi bunu önlemek ya da hiç değilse daha az zararlı yola sokmak için başarıya ulaşamamış bir davranıştı. Gerçekten, Osmanlı Avrupasının bir anda çöküp kapışılması, gözleri Osmanlı Asyasına çevirmişti. Burada, Ermeniler dışında hak iddia edebilecek yerli Hıristiyan ulus pek yoktu, Ermeniler dahi çoğunluk teşkil etmiyorlardı. Parsayı toplayacak olanlar Büyük Devletlerdi. Büyük Devletlerden Osmanlıyla doğrudan sınırı olup sınırı geçerek ülkeler ilhak etmek için bahaneye bakan, Rusya vardı. Rusyanın bu doymak bilmeyen toprak iştahı, Balkan Savaşının yarattığı elverişli durumlarla birleşince, daha 1913'ün ilk ayında Almanları tedirgin etmiş ve yazışmalara konu olmuştu. Görülüyor ki iş zaten belki bu mecraya dökülecekti, Babıâli'nin hesapsız girişimi, askerî heyet işini dengelemek ve Doğu Anadolu'yu Rusya'ya karşı pekiştirmek için yapılmış bir girişimdi. Hesapsızdı, çünkü en azından paylaşma sürecini hızlandırmak gibi bir zararı dokunmuştu.

Ahmet Emin (Yalman), İT'nin davranışını özellikle iktisadî kalkınma açısından savunmaktadır: «Yapılan anlaşmaların mahiyeti konusunda Türkiye hiçbir hayal beslemiyordu. Siyasal önderlerin mazereti ülkenin geri kalmış durumuydu. Onu geliştirmek için yabancı sermaye gerekiyordu. Bu sermaye ticarî esasa göre gelmeğe hazır değildi. Siyasal ve iktisadî ayrıcalıklar elde etmek ve Türkiye'nin bağımsızlığına artan bir ölçüde müdahale etmekte ısrar etmiştir. Buna rağmen, bu ağır ücretin ödenmesi gerekiyordu, zira Türkiye'nin gelişmemiş ve ilkel durumunun onun için gerçek bir tehlike olduğu bilinmiyordu. Onun geri durumu, yabancı devletlerin emperyalist amaçları için her zaman hazır bir bahane teşkil etmişti ve Türk önderleri şu karara varmışlardı: Avrupa emperyalizminin boyunduruğundan kurtulmak için Türkiye'nin geçici bir süre ona boyun eğmesi, hem öncekinden daha geniş ölçüde boyun eğmesi gerekiyordu. Fiyatı yüksekti, fakat bunun ödenmesi lâzımdı.» (Yalman 59). Yalman İT güdülerini doğru tahlil ediyorsa, tehlikeli bir kumarın söz konusu olduğu görülür. Cihan Savaşından önce emperyalizmin dünyada ve her alandaki büyük baskısı ve egemenliği, ayrıca İT'lilerin ideolojik ve güncel şartlanmaları düşünülürse, Yalman'ın söyledikleri pek yabana

atılamaz. Osmanlı ülkesinin hemen paylaşılması söz konusu değildi. İngiltere, paylaşma sonucunda yazgısı belirlenmemiş olan İstanbul ve Boğazların muhtemelen Rusya'ya kalacağını, Almanya'nın da Doğu Akdeniz'e yerleşeceğini görüyor ve hoşlanmadığı bu durumu geciktirmek istiyordu. Almanya da herhalde Rusya'nın Boğazlarla ilgili durumunu ve Anadolu'nun Almanya için erişilmesi nispeten zor ve masraflı olan jeopolitik mevkiini düşündüğü için, statükonun muhafazasından yanaydı. Rusya'ya gelince, Doğu Anadolu'ya iyice yerleştikten ve Karadeniz'de kesin bir deniz egemenliği sağladıktan, İstanbul ve Boğazlar üzerindeki iddialarını tasdik ettirdikten sonra fiilî paylaşmayı istemesi akla uygundu. Yoksa İstanbul ve Boğazların kendi açısından 'kazaya uğraması' ihtimali vardı. Demek ki, paylaşmaya rağmen, Osmanlı Devletinin önünde bir zaman aralığı vardı. Ne var ki, Avrupalı diplomatlar Osmanlı Devletine 20-30 yıldan fazla 'vermiyorlardı.' İT'nin, paylaşma girişiminden önce, ülkeyi yutulmaz bir lokma, bir demir leblebi haline getirmek için zamana karşı yaman bir yarış çıkarması gerekiyordu (Bayur II, 3, s. XIV, 6-13).

Balkan Savaşında Avrupa'nın, ülke kuruludüzeninin değişmeyeceğini ilân ettikten sonra, Rumeli'nin Osmanlı elinden çıkması üzerine bu sözlerini unutması, İT'ye, Osmanlı Devletinin, Hürriyetin ilanına rağmen ne denli yalnız olduğunu göstermişti. Bunun üzerine, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere, Büyük Devletlerle en azından bir yakınlık, mümkün olursa da bunlardan biri ya da birkaçı ile ittifak kurmak üzere yoğun bir 'barış taarruzuna' girişildi. Daha önce gördüğümüz gibi, Hakkı Paşa Londra'ya gitti ve Osmanlı İngiliz ilişkilerinde pürüzlü olan ya da olabilecek bir dizi konuyu anlaşmaya bağladı. Aynı şey, Cavit Bey memur edilerek Fransayla yapıldı ve parasızlıktan aylarca maaş veremeyen ve oradan buradan alınan avanslarla durumu idare eden hükümet, Fransa'dan alacağı 500 milyon franklık borcun tahvillerinin 9 Mayıs 1914'de Paris borsasına kabul edildiğini görmek mutluluğuna erişti (mukavele 26/4/1914 günü imzalandı). Osmanlı hükümeti, Fransız hükümetini bu yönde zorlamak için, Düyun-u Umumiye gelirlerine elkoyacağı tehdidlerine başvurmaktan da çekinmemiştir.

İttifak girişimlerine gelince, ilk girişim Trablusgarp Savaşı sırasında, 31/10/1911'de İngiltere'ye yapılır. İkincisi 12 Haziran 1913'de, herhalde M. Şevket'in sağlığında alınmış bir karar sonucu olarak yapıldı. İngilizler her iki teklifi münasip gerekçelerle geçiştirdiler. 24 ve 28 Ocak 1914 tarihlerinde, von Sanders işi ve Adalar meselesi kızıştığı bir sırada, Cemal Paşa, Fransız İşgüderiyle görüşerek, Fransayla yakınlık kurmak istediklerini söyledi. Bunun için Ege adalarının

özerk ve yabancı bir Prensin yönetiminde de olsa, Osmanlı egemenliğinde olmasını, buna karşılık Yunanistan'ın artık Bulgaristan'dan korkusunun kalmayacağını, Osmanlı hükümetinin Sanders heyetinden vazgeçip ittifakla çalışacağından bahsetti. Paris'e iletilen bu arzu, herhangi bir yankı uyandırmadı. Cemal Paşa daha sonra, 13 Temmuz 1914'de, Saraybosna suikastinden sonra Paris'te aynı çizgide bir yakınlaşma girişimi daha yapacak, fakat yüz bulamayacaktır. Öte yandan Mayıs 1914'ün ilk yarısında, eski âdet üzere, yaz için Kırım'da Livadya'ya gelmiş bulunan Çarı selâmlamak için, Talât ve İzzet Paşa'nın bulunduğu bir heyet buraya geldi. Heyetin geri döneceği gün Ertuğrul yatında verilen yemek sırasında Talât, Rus Dışişleri Bakanı Sazonov'a dönerek, Rusya ile ittifak yapmak istediğini söyledi. Anlaşılan Bakan teklifin zemin ve zamanını biraz münasebetsiz bulmuş. Zaten de işin arkası gelmedi. Bununla birlikte, İstanbul'da bir Osmanlı Rus dostluk cemiyeti de kurulmuş.

Üçlü İttifak ile yapılan ve başarıya ulaşan ittifak temasları aşağıda ele alınacaktır. Burada von Sanders «Heyet-i Islahiyye-i Askeriyesi» meselesi üzerinde durulabilir. Alman belgelerine göre, 1913 yılının Ocak ayında Kâmil Paşa hükümeti, Yunan ordusundaki Fransız Generali Eydoux'nun nasıl şartlarla çalıştığını öğrenmek istemiş, ve aynı zamanda orduyu ıslah etmek için bir Alman subayı istediğini, fakat etkili olmak ve orduyu da siyasetten kurtarmak için bunun komuta, hattâ başkomutan yetkileriyle donanmış olmasını istediğini Wangenheim'a bildirmiş. Avusturya Genelkurmay Başkanı anılarında, fikrin Paris Elçisi Münir Paşa'dan geldiğini, Sanders ise İstanbul Alman Elçiliğinden çıktığını yazıyorlarmış. Bayur, böyle bir girişimi Kâmil hükümetine yakıştıramadığı için, ikinci görüşe katılıyor ve Wangenheim'in kendi düşüncesini el altından yaydırarak, bunun semerelerini toplamak taktiğini güttüğünü ileri sürüyor. Babıâli Baskını Ocak ayında yapıldığı için, Osmanlı belgelerinde Kâmil hükümetinin gerçekte ne düşündüğü konusunda bilgi yokmuş. Edirne düştüğü sıralarda M. Şevket, İstanbul'u tahkim için bir Alman askerî uzmanı istemek fikrini ortaya attı. 22 Mayıs 1913'de, Babıâli Almanlara resmen başvurarak yüksek mevkideki bir Alman generali istedi. General Eydoux'dan söz edilmekle birlikte (onun yetkilerinin ne olduğunu bilmiyoruz) fiilî komuta konuşunda bir sarahat yoktur. Bayur, Sanders anılarına dayanarak, Almanların bu hususu çetin pazarlıklarla Türklere adetâ zorla kabul ettirdikleri fikrindedir. Ayrıca, bunun Osmanlı Devletinin Cihan Savaşına sürüklenip çökmesinde önemli âmil olduğunu düşünüyor. Fakat Bayur'un, Sanders'in yetkilerinin adetâ zorla kabul ettirildiği fikri bana mübalağalı geliyor.

27 Ekim 1913'de yapılan 5 yıllık sözleşme gereğince, Sanders İstanbul'daki 1. Kolordunun komutanı, Askerî Şûrâ üyesi, her türlü askerî okul ve eğitim yerinin âmiri, terfi imtihanlarının düzenleyicisi, kurmay subayların nazarî tahsillerini üstlenen bir kimse olacaktı. Rusya, Almanya'nın bu yoldan İstanbul ve Boğazları bir çeşit askerî denetimi altına almasına kıyameti koparacak, bu konuda müttefiklerine, kendisini kayıtsız şartsız desteklemeleri için baskıda bulunacaktı. Sazonov Rusya'nın Trabzon'u, İngiltere'nin İzmir'i, Fransa'nın Beyrut'u işgal etmesini dahi istemekteydi. Fakat genel bir savaşa götürecek bu yola girilmez, Almanya Sanders'i sıra dışı 1. ferik yapınca, sözleşme gereğince Osmanlı ordusunda mareşal olur. O zaman da kolordu komutanı olmaktan çıkar, genel müfettiş olur. İş güya tatlıya bağlanır. Bu arada Sait Halim, Sanders'in Boğaz savunması ve sıkıyönetim sırasında İstanbul asayişiyle ilgili olmayacağı güvencesini vermekten öteye gitmez ve bu baskıyı Osmanlı içişlerine müdahale saydığı gibi, Almanya'nın tâvizci telkinlerine karşı da direnir.

Soru 83 Osmanlı Devleti Cihan Savaşına nasıl girdi?

İT hükümetinin Cihan Savaşına Almanya safında katılmakla iyi edip etmediği, tarafsız kalıp kalamayacağı, savaşa katılma anının isabeti uzun uzadıya tartışılagelen bir konu olmuştur. Bu tartışmalara girmeden önce, savaşa katılmanın hangi olaylar zinciri sonucunda gerçekleştiğini görelim.

Bir süredir Avusturya-Macarlstan, Rus desteğiyle ve Sırplar aracıyle kendisine karşı yürütülen Pan-Slav kışkırtmalarına karşı kendini zayıf görüyordu. Balkan Savaşı'nın sonunda Sırbistan'ın genişlemiş olması onun telaşını arttırıyor, Sırbistan'ın ezilmesi kendisinin Büyük Devlet statüsünde kalabilmesinin şartı olarak görünüyordu. Yoksa Avusturya-Macaristan, Osmanlı gibi, «hasta adam» durumuna düşebilirdi. 12 Haziran 1914'te Alman Kayzeri ile Avusturya Veliahdı bir görüşme yaptılar ve Kayzer, Avusturya görüşünü benimsedi. 28 Haziranda Avusturya Veliahdı ve karısı Saraybosna'da Sırp ulusçuları tarafından öldürüldüler. Bu, Sırbistan'ı ezmek için çok uygun bir vesileydi. Ne var ki, Avusturya'nın bu iş için öngördüğü bazı hazırlıklar ki, bunlar Üçlü İttifaka bağlı bir Osmanlı - Bulgar ittifakından geçiyordu, Almanya'nın daha önceki muhalefeti yüzünden yapılamamıştı. Buna rağmen Avusturya-Macarlstan, fırsatı ganimet bilerek işe girişti. 23 Temmuzda Sırbistan'a ültimatom verildi. 28 Temmuzda, Sırp cevabının yetersiz olduğu gerekçesiyle savaş ilân edildi. Ertesi günü

Rusya genel seferberlik ilân etti. 1 Ağustosta Almanya Rusya'ya savaş ilân etti. Aynı gün Fransa ve Almanya genel seferberlik ilân ettiler. 3 Ağustosta Almanya Fransa'ya, 5 Ağustosta İngiltere Almanya'ya savaş ilân etti. Böylece Cihan Savaşı başlamış oldu.

Cinayetten sonra, Avusturya, Osmanlı Devletiyle yakınlaşma olanağının bulunup bulunmadığını elçisi Pallavicini'ye sorar ve Türklerin böyle bir şeye yanaşmayacakları yolunda olumsuz bir cevap alır. Buna rağmen, Alman Dışişlerinden Osmanlı ile ittifak etmek konusunda ne düşünüldüğünü öğrenmek ister ve oradan da, Osmanlı ittifakı yük olur gerekçesiyle, olumsuz cevap alınır. Bu sırada -Temmuz ortaları- Babıâli, Adalarda Yunanistanla bir çeşit kondominium (ortaklaşa egemenlik) düşünmekte, Yunanistan buna karşılık Osmanlı ile bir savunma ittifakı istemektedir (Bulgaristan'ın Balkan kurulu düzenini bozmaya kalkışması ihtimaline karşı). Sadrıâzam Brüksel'de bu konuda Venizelos ile görüşecektir, fakat Alman Elçisine Adalar işinin Yunanistanla ittifak etmeden de çözülebileceğini söylemiştir (Yunanistan'ın bundan kazancı ne olacaktır, anlaşılmıyor). Bu sırada Wangenheim, S. Halim'e Avusturya-Sırp ilişkilerinin «pek ciddi» bir biçim alabileceğini ve durum aydınlanmadan herhangi bir ittifak yapmamak gerektiğini anlatmıştır. Balkanlarda savaş kokusunu alan S. Halim, Talât ve Enver, bu sayede Trakya sınırının Edirne ötesine götürülebileceği umuduna kapılmış olmalıdırlar ki, Pallavicini'yi Avusturya'nın Balkan Savaşı sonunda sarsılan «Büyük Devlet itibarını» yeniden kazanabilmek için savaşa teşvik ederler ve bu takdirde İttifakın Bulgaristan, Romanya ve Türkiye'yi yanında bulacağını, Osmanlı - Yunan ittifakından vazgeçileceğini bildirirler. Bir gün sonra, 22 Temmuzda, Enver Wangenheim'a, 23 Temmuzda da S. Halim Pallavicini'ye ittifak teklifinde bulunmuştur. Demek ki girişim ilk önce Avusya'dan gelmiş ve Osmanlılar da bu işe istekle yanaşmışlardır. Önceki sorudan da hatırlanacağı üzere, İngiltere, Fransa ve Rusya'ya yapılmış olup yankı bulmayan ittifak tekliflerinden sonra yapılmış tekliflerdir bunlar.

Alman ve Avusturya elçileri, Türkiye'yi İtilafa karşı savunmanın aşırı derecede bir yük olacağını düşünmekteydiler. Fakat 23 Temmuzda Kayzer Türkiye ile ittifak edilmesine karar verir. Wangenheim da artık, Alman subaylarının komutası altındaki Türk askerinin üç kat değer ifade ettiğini düşünmeğe başlamıştır. Almanlar, Osmanlı Devletini Rusya'ya karşı kullanabilecekleri bir asker deposu olarak değerlendirmekteydiler ve ittifak andlaşmasını da o yönde işletilecek biçimde hazırladılar. Görüşmeler, S. Halim, Talât, Enver, Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe tarafından kabinenin öbür üyelerinden

gizli olarak yürütüldü. Yalnız S. Halim, 25 Temmuz günü Rusya'nın muhtemel bir saldırısına karşı Almanya ile bir savunma ittifakı yapmaya kendisini yetkili kılan Padişahın bir ruhsatnamesini alır. İttifak andlaşması 2 Ağustos 1914 günü S. Halim'in Yeniköy'deki yalısında imzalandı. İkinci maddeye göre, Rusya Sırp-Avusturya savaşına müdahale ederse, Almanya ve Türkiye de savaşa katılacaklardı. Oysa bir gün önce Almanya Rusya'ya savaş ilân etmiş bulunuyordu. Üçüncü maddede, savaş halinde Alman askerî heyetinin Türkiye'nin emrinde bırakılacağı ve Osmanlı Harbiye Nazırı ile von Sanders arasında doğrudan kararlaştırılmış olduğu gibi, ordunun sevk ve idaresinde heyete fiilî bir nüfuz sağlanması öngörülüyordu. Burada Enver'in başına buyruk bir davranış içinde bulunduğu göze çarpıyor. Üçüncü madde, 4. maddenin bedeliydi. Bu maddede Almanya, Osmanlı arazisini gerekirse silahla savunmayı yükümleniyordu. Anlaşma hükümdarlarca onaylanacak, fakat zamanın darlığından, yürürlüğe girmesi imzalanma tarihinden itibaren olacaktı. Yürürlüğü 31 Aralık 1918'e dek sürecek, süre bitmeden taraflardan biri tarafından fesh ihbar edilmezse 5 yıl daha uzayacaktı.

Bayur'un da işaret ettiği gibi, 4. maddedeki Alman yükümlülüğü mutlak görünüyorsa da, özellikle 5. maddede anlaşma amacı Avusturya-Sırp anlaşmazlığı ile sınırlanmış göründüğü için, yalnızca bu anlaşmazlık çerçevesinde işleyebileceği ileri sürülebilecekti. Öte yandan, anlaşma imzalandığında, Almanya Rusya'ya 16-17 saattir savaş ilân etmiş durumdaydı. Mütarekede S. Halim ve Talât imza sırasında savaş durumunu bilmediklerini ileri süreceklerse de, Cavit ve Halil'in anılarından, bunun gerçeğe uymadığı anlaşılmaktadır. Demek ki anlaşmayı hazırlayan dörtlü, savaşın başladığı bilinci içinde imza etmişlerdir. Bayur buna «büyük, hatta öldürücü bir siyasal yanlış» diyor (Bayur II, 4,646). Öte yandan, anlaşmanın sözü, Rusya faal bir askerî müdahalede bulunmadan Almanya'nın savaş ilân etmesi halinde Osmanlı Devletini yükümlülükten kurtarıyor görünmektedir. Hattâ Halil'e göre, Alman baştercümanı Weber, imzadan sonra «Mademki imparator harp ilan etti, taahhüdünüzden kurtuldunuz.» demiş. Bir diplomat bunu nasıl söyler yönü bir yana, Almanların anlaşmayı yeni duruma göre değiştirmemeleri kendileri açısından büyük tedbirsizlik olarak görünüyor.

Gelelim İT hükümetinin siyasetini değerlendirmeğe. Bu konuda çok değişik fikirler ileri sürülmüştür. Bayur, 1952'de **Türk İnkılâbı Tarihi**'nde Alman ittifakını, Osmanlı Devletini savaşa sürükleyen ve yıkılmasına kapı açan bir gelişme olarak değerlendirmekte ve Osmanlı ricalinin dünyada çatışan kuvvetlerin ne olduğunu takdirden

âciz olmalarının bir sonucu olarak görmektedir. İttifakın, Alman - Rus savaşı başladıktan sonra yapılmasının Almanya için yalnız faydası ve Osmanlı için de sadece zararı olabileceği bir sırada bile bile imzalandığını söylüyor. Aynı yazar, 1974'de yayımlanan **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri**'nde fikrini biraz değiştirmiş gibi görünmektedir. «...ergeç buna katılmak zorunda kalacaktı.» diyor (81), fakat savaşa vakitsiz girildiği ve çok kötü yönetildiği fikrinde. Onca, Rusya'yı yıpratmak amacıyle Almanya'dan yana bir tarafsızlık siyaseti güdülerek Boğazlar kapalı tutulmalı, ve İtilafın açma taleplerine karşı bir oyalama taktiği uygulanmalıydı. Ancak kaçınılmaz olunca, Almanya safında savaşa girilmeliydi.

Cemil (Bilsel), **Lozan**, eserinde savaşa girmemizdeki iki âmilden biri olarak ruhî âmili gösteriyor. 1897 Yunan Savaşındaki Osmanlı zaferi üzerine işgal edilen yerlerin Yunanistan'a geri verdirildiğini, Balkan Savaşında statükonun muhafaza edileceği bildirilmişken, sonuç Osmanlı aleyhine tecelli edince bunun unutulduğunu, Balkanlıların Rumeli'yi bir Türk mezbahasına çevirdiklerini anlatıyor: «Türkler bu acıyı unutmadılar. Rumeli'nin kaybediliş menkıbelerini canlandırdılar. Mekteplerde talebeye, evlerde çocuklara, kışlalarda askerlere bu menkıbeleri anlatarak millî bir ruh, millî bir hınç uyandırdılar. Türklüğe yapılan hakaretin ve zulmün, birgün hesabını görmek ruhunu aşıladılar. Haritalarda Rumeli siyaha boyanarak gösterildi. Bütün ordu lekelenen namusunun intikamını almıya tahrik edildi. Asker her gün '1328'de Türk namusu lekelendi ah. Ah, ah, ah, ah, intikam' şarkısıyle talimine gidiyordu. Köyüne dönen asker bu şarkıyı söyliyerek ekin ekiyordu. Umumî harbin patladığı gün, kalbinde Balkan felâketinin acılariyle intikam ateşi yanan her Türk, lekelenen namusunu temizlemek için fırsat gününün geldiğini sezdi.»

Sonra da H. Cahit'in 9 Ağustos 1914 günlü **Tanin**'de yayımlanan «Türkün Ahı» yazısını anıyor: «Hep bize musallat olmuşlardı. Bizim vücudumuz, medeniyet için, insaniyet için bir şin idi. Bizim dinimiz terakkiye mani idi. Bizim ırkımız süflî idi, bizi Avrupa'dan kovmak, âlemi islâmı zillet ve mahkûmiyet içinde yaşatmak lâzımdı... Ve biz, kalbimizde bizzarure zaptedilmiş bir hissi tuğyan, yumruklarımız sıkık, fakat âciz, sâkit ve hamûl, içimiz yana yana mırıldanırdık: Ah birbirlerine düşseler, ah birbirlerini yeseler. İşte bugün birbirlerini yiyorlar ve bu, Türkün ahıdır. Haksız ve zalim Avrupa'dan intikamımızın alındığı gün gelmiştir.»

Cemil, bundan sonra siyasî âmili ele alıyor ve «Devletin büyük harbe girişinin siyasî ve aslî sebebi, istiklâlini kurtarma, varlığını koruma arzusudur.» dedikten sonra, ilâve ediyor: «Harp neticesinde top-

lanacak büyük sulh kongresinde kendi de bulunmazsa muharipler onun zararına uyuşabilirler, belki kendi memleketi, onların anlaşma vasıtası olur.»

Cemil, Bayur kadar, Büyük Devletlerin Cihan Savaşı arefesinde Osmanlı ülkesini nasıl paylaştıklarını tesbit etmiş olmaktan uzaktı. Buna rağmen, onun ileri sürdüğü ve galiba Bayur'un sözünü etmediği bu uslamlama, hayli inandırıcı gözükmektedir. Rusya'nın, Anadolu ve Boğazlardaki emelleri dolayısıyle de birleşilecek zümre herhalde İtilaf Devletleri değildi. Bu yönde yapılan yoklamaların sonuç vermediğini de zaten gördük. Balkan Savaşı sonucunda Avusturya-Macaristan ile ortak bir sınırın kalmaması, İttifak Devletlerini daha da 'zararsız' kılıyordu. Cemil'in andığı bu haklı gerekçenin, 4 İT'li önderin bilincinde ne ölçüde yeri olduğunu belki hiçbir zaman bilemeyeceğiz. Fakat paylaşılmış bir ülkede oturup zamana karşı bir yarış içinde bulunan, üstelik Edirne'yi geri almakla 'şeytanın' bacağını kırdıkları ya da Osmanlının «makûs talihini» yendikleri gibi sevinçten çıldırtıcı bir sanıya kapılan, ayrıca Balkan Savaşının taze intikam duygularını yaşayan İT'lilerin, bu hesabı da yaptıkları varsayılırsa, attıkları adımı anlamak kolaydır. Onlar için Rumeli, Konya kadar vatandı.

Atatürk'e gelince, o, Heyet-i Temsiliye adına 10 Ekim 1919'da Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya yazdığı mektupta şöyle diyor:

«Gayrikabili tamir felâket ve netayici elîmeye müncer olduğundan bugün milletin ademi memnuniyetini celbeden Harbi Umumiye iştirak etmemek elbette son derece şayanı arzu idi. Fakat buna imkânı maddî mevcut değildi. Çünkü ademi iştirak müsellah bir bitaraflığı yani Boğazların mesdut bulundurulmasını icap ettiriyordu. Halbuki vatanımızın mevkii coğrafisi İstanbulun vaziyeti sevkülceyşiyesi Rusların İtilaf Hükümetleri yanında ahzı mevki etmiş olması bizim seyirci kalmamıza asla müsait değildi. Bundan başka müsellah bir bitaraflığın idamesi için paramız, silahımız, sanayiimiz, hulâsa lâzım olan vesaitimiz mevcut değildi. İtilaf Devletlerinin bilhassa İngilizlerin para vermemesinden sarfınazar gemilerimizi zapt ve milletin dişinden tırnağından arttırarak biriktirdiği inşaatı bahriyeye ait yedi milyon liramızı gasbeylemeleri ...Harbe girmekliğimizi bir cinayet telâkki etmek ve koca bir milleti dört, beş kişinin baziçesi olacak derekede addeylemek fikrimizce lehimizde bir faideyi mucip olmak şöyle dursun, bilâkis sakıt Ferit Paşa'nın Paris'te Avrupa'dan merhamet dilenmek efkârı sakimanesi ile serdeylediği beyanatı zelilânesine **Clemenceau**'nun vermiş olduğu hakaretâlût cevabın maazallah bir kere daha işitilmesine sebep olabilir. Binaenaleyh merdane bir surette hakikati söylemek ve kahramanca harp eden bu koca milletin mağlubiyetin netayici zaruriyesine katlanmakla

beraber hareketinin cinayet telâkki ve bu yüzden ittiham ve tecziye edilmesini kabul etmemek en salim ve en hayırlı bir prensip telâkki olunabilir.» **(Nutuk,** Vesika 142)

Cemil, savaşa İttifak Devletleriyle girmek yönünde geçerli sayılabilecek gerekçeleri en inandırıcı bir biçimde sunduktan sonra (bu arada Cemal Paşa'nın **Hatıralar**'ındaki güçlü savunmayı da zikrediyor), akıntıya karşı kürek çekercesine bunun tersini savunuyor ve sonunda doğru çözümün tarafsız kalmak olduğunu, Atatürk iş başında olsaydı öyle yapacağını söylüyor. Atatürk'ün Cemal Paşa'ya yazdığı mektuba gelince, onun o gün öyle gerektiği için öyle yazıldığını iddia ediyor. Gerçekten de, o mektuptaki açıklama «Meselâ mütaleatı atiye dahi varittir» diye başlıyor ve sonunda «Harbi Umumiye girmek ve girmemek veyahut girmek zarureti karşısında zamanını intihap eylemek hususunda başka mütaleat dahi vardır. Buradaki mütaleat, düşman noktai nazarına cevap olmak üzere iltizam edilmiştir.» diye bitiyor. Ne var ki, Atatürk hiçbir yerde tarafsız kalmak gerektiği görüşünü de savunmuş değildir. Onun için, Bilsel'in yaptığı, spekülasyondan ibarettir. Bana, Bayur'un 1974'de ulaştığı çözüm doğru gibi geliyor. Yani, savaşa İttifak Devletleriyle girmek zorunluydu, fakat bunu, Boğazları Rusya'ya karşı kapalı tutarak geciktirmekte yarar vardı. İttifak yapılabilirdi ama, Cemil'in de belirttiği gibi (158), Almanya'nın savaş ilân ettiği, yani Almanya'nın bize muhtaç olduğu bir sırada antlaşma metnine Türkiye lehinde şartlar konabilirdi. Örneğin, kapitülasyonların kaldırılması için ve Almanların askerî yardımının bir kontrole dönüşmesini önleyecek hükümler belki kabul ettirilebilirdi.

Cemil ve Bayur'un bu konuda kendi kendileriyle çelişkili durumlara düşmelerinin başlıca sebeplerinden biri, İT'li önderlere karşı olumsuz bir tavır takınmak ihtiyacını duymalarındandır. Çünkü Atatürk'e bağlıdırlar (ayrıca, Bayur Kâmil Paşa'nın torunudur), ve Atatürk de İT'li olmakla birlikte, o ve arkadaşları İT'nin içinde ayrı bir gruptular. Egemen olan önder kadrosuyla M. Kemal ve arkadaşları arasında bir uyumsuzluk ve rekabet söz konusuydu. Daha sonra eski önder kadronun kalıntılarının Atatürk'e karşı İzmir suikastini tezgâhlaması, aradaki olumsuz ilişkiye tuz biber ekmiştir. Böylece, Atatürk'ün çevresi, İT'yi ve önderlerini, siyasetlerini toptan karalamak eğiliml içine girmişlerdir. Bir etkenden daha söz edilebilir. Ne denli kof ve çürük olursa olsun, ne de olsa bir imparatorluk vardı eskiden ve savaşın yenilgiyle sonuçlanması o koca yapıyı yıktı. Onun için, savaşa giriş kaçınılmaz da olsa, imparatorluğun özlemini çok az da olsa çekenlerin, onun yıkılmasının sorumluluğunu olumsuz olarak bir ölçüde İT'ye yansıtmak eğilimlerinden de söz edilebilir.

Şimdi savaşa giden adımları görelim. Osmanlı - Alman ittifakının imzalandığı gün (2/8/1914), Osmanlı genel seferberliği de ilân edildi. Uzun soluklu bir savaş yerine, birkaç hafta içinde kaderi belli olacak bir savaş düşünüldüğü için, 'hesap kitap' yapmadan, ne pahasına olursa olsun en büyük orduyu biran önce toplamak yoluna gidildi. Üç gün içinde 20-45 yaşları arasındaki bütün erkeklerin üç günlük yiyecekle askerlik şubelerine başvurmaları istendi. Sakatlar dahi istisna edilmemiş, sakatlıkların şubelerce saptanacağı esası getirilmişti. Bu emir üzerine, şubelerin önlerine öyle büyük kalabalıklar birikmişti ki, değil üç gün, haftalarca sürmüştü askere alınmaları. Askere alınma işlemi tamamlanmadan başvuranlara kendilerine yemek verilemediğinden, büyük sefalete yol açılmış oldu ve birçokları, kaçaklığı, hattâ eşkiyalığı göze alarak askerlikten vazgeçtiler. Üstelik 1914 yılının mahsulü mükemmeldi, fakat seferberlik yüzünden birçok yerde hasat yapılamadı, ürünler ziyan oldu. İktisadî hayat büyük bir darbe yedi. Seferberliğin bu felâketli hali yüzünden askerî makamlarla mülkî makamlar arasında gerginlikler, hattâ çatışmalar oldu (Yalman 107-9).

3 Ağustosta Almanların Akdeniz'de faaliyet gösteren Amiral Souchon komutasındaki **Goeben** ve **Breslau** gemileri Çanakkale'ye gitme emrini aldılar. Bu işten İstanbul'da yalnız Enver'in ve anlaşılan Sadrıazamın haberi vardı. 10 Ağustosta gemiler Çanakkale'ye geldiler. Çanakkale istihkâmlarının kumandanı Weber Paşa adında bir Almandır. Enver'in de muvafakatiyle, gemiler girer ve peşlerinden girmeğe kalkıştıkları takdirde İngiliz savaş gemilerine ateş açılacağı buyruğu da verilir. Olayı öğrenen kabinenin öbür üyeleri dehşet içinde kaldılar ve ya gemilerin silahlarını teslim etmesini, ya da gitmesini kararlaştırdılar. Fakat Alman elçisi buna hiç yanaşmadı, ancak hükümetin ikinci önerisi olan satınalmayı Kayzere yazmaya söz verdi. Hükümet bu kadarlık bir ödünü olupbitti haline getirerek, zırhlıların satın alındığını açıkladı.

Bu noktada, hükümetin bu en canalıcı kararlar alınırken, nasıl bir laubalilik içinde bulunduğunu yeniden belirtmek yararlı olacaktır. İttifak andlaşmasının dört kişi tarafından, diğer kabine üyelerinden gizli olarak yapıldığını gördük. İki zırhlının Çanakkale'den geçirilmesi ise Enver'in ve galiba S. Halim'in diğerlerinden gizledikleri bir iş olmuştur. İttifak andlaşması yapılmadan, Enver, Alman-Osmanlı işbirliğinin alacağı biçimi onlarla kararlaştırmıştı bile. Seferberlik emri hükümetin kararı ve Padişahın iradesi olmadan (güya sözlü irade alınmış), Enver tarafından verildi. Burada Enver'i, Alman isteklerinin sâdık bir uygulamacısı durumunda görüyoruz. Gerçekten, Almanlar, Avru-

pa'daki savaş alanlarındaki yüklerini hafifletebilmek için, Osmanlıların bir an önce savaşa girmesini, böylelikle üzerlerine İtilaf ordularını çekmelerini istiyorlardı. Enver de, Almanya'nın zaferine güvendiği gibi, barış olduğunda bu zaferin meyvelerinden en geniş ölçüde yararlanabilmek için Osmanlı'nın tam sâdık bir müttefik rolünü oynaması gerektiğine inanmıştı. Herkes gibi, o da savaşın çabuk sonuçlanabileceğini düşündüğünden, Devletin savaşa girmesi için acele ediyor ve bunun için başına buyruk davranıyor, kabine arkadaşlarını çok tehlikeli olup bittiler karşısında bırakmaktan çekinmiyordu. Arkadaşları da, istemeyerek de olsa onun peşinden sürükleniyorlardı. Oysa, örneğin, 10 Ağustos 1914 günü, bazı kabine üyelerinin yokluğunda, S. Halim, Enver, Talât, İbrahim, Cavit, Cemal'in yaptıkları bir «encümen-i vükela» toplantısında savaş durumu açıklık kazanıncaya değin, vakit kazanılması, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya ile görüşmeler yapılması kararlaştırıldı. Gerçekten de, özellikle Bulgaristan İttifak zümresine katılmadan Türkiye'nin Almanya'dan herhangi bir yardım alması hayli zordu. Talât ve Halil 15 Ağustosta Bulgaristan'a ve sonra Romanya'ya giderlerse de somut bir şey elde edemezler.

15 Ağustosta Amiral Souchon fiilen Osmanlı donanmasının başına geçer. **Goeben** ve **Breslau**'nun Türkleşmesi ise **Yavuz** ve **Midilli** isimlerinin konması ve tayfaların fes giymesine münhasır kalır. Marmara'da donanmaya manevra yaptıran Souchon, denizcilerin açık deniz deneyi görmeleri için Karadeniz'e çıkmak hususunda baskı yapmaya koyulur ve Enver de ona destek olur. 9 Eylül'de Souchon resmen Osmanlı donanması başkomutanı olur. 27 Eylülde Weber Paşa Çanakkale Boğazını torpilleyerek kapatır. Paşa'nın o gün Boğaz'dan dışarı gönderdiği Alman komutasındaki bir torpitonun, İngiliz savaş gemilerince geri dönmeğe zorlanması ve çıkacak savaş gemilerinin bundan böyle topa tutulacağı tehdidi, ona kapatmak vesilesini vermiştir. Daha önce, kabinenin aleyhteki tutumuna rağmen, 21 Eylülde Enver, Souchon'a, Karadeniz'e 1-2 günlüğüne çıkabileceğine dair sözlü izin verir ve Amiral bütün donanmayla çıkar. Bundan ancak gemiler yalısının önünden geçerken haberdar olan S. Halim ile Bahriye Nazırı Cemal olayı mesele yapmak isterlerse de, Elçi Wangenheim'in S. Halim'e gönderdiği 26/9/1914 günlü mektup, Osmanlı hükümetinin Alman tutsağı haline geldiğini gösteriyordu. Bunda, Souchon'un ancak Almanlardan emir alacağı, **Yavuz** ve **Midilli**'nin gerçekte Alman gemileri olmaya devam ettiği bildiriliyor, yalnız Souchon'un davranışları konusunda Elçinin S. Halim'le danışacağı (!) söyleniyordu. Donanmaya yeniden egemen olabilmek için Souchon'un görevine son vermekten başka çare yoktu, fakat bu takdirde Amiralin «Gel de azlet» demesi

ve toplarını Babıâliye yöneltmesi ihtimali de tamamen yok sayılamazdı. Savaş konusunda, Enver'in aksine, tereddütleri olan S. Halim ve Cemal Paşa ihtimal 'büsbütün rezil' olmamak için Alman çizgisine çarnaçar uymuşlardır.

Ekim ayı başlarında Enver savaşa girmek için ilkbaharı beklemeğe razı görünür. Birlikler kışlık konaklarına yerleşeceklerdir. Hasat işleri için erlere ve subaylara izin verilir. Fakat Almanların Marn nehrinde Fransa'ya yenik düşmelerinden sonra, 15-23 Ekimde Varşova'da yenilmeleri ve Avusturya'nın Sırbistan ve Rusya önundeki başarısız durumu, Almanları Osmanlı üzerinde baskı yapmağa sevketti. Alman Genel Karargâhının Osmanlı için 22 Ekimde kabul ettiği savaş planına göre, Osmanlı donanması Rus donanmasını basarak kesin üstünlük sağlayacak, Cihat ilân edilecek, Kafkasya, Kanal seferleri ve Odesa'ya çıkartma yapılacaktı. Bayur, 20 Ekimde Alman komutanlarının baskısı karşısında, Enver'in de kesin olarak savaşa girmeyi kabul ettiğini söylüyor. 22 Ekimde Enver Souchon'a Karadeniz'de üstünlük sağlama, yani Rus donanmasına saldırma emrini sözlü olarak verir. Bayur'un işaret ettiği üzere, gerçekte mesele üstünlük sağlamaktan çok, Osmanlı hükümetini savaş olupbittisiyle karşı karşıya bırakmaktı. Zaten Alman Genel Karargâhı savaşa girmek şartıyle Osmanlıya yılda 5 milyon lira borç vermeyi kabul etmiş bulunuyordu. Savaşın sonunda Yakup Kadri, Cemal'e neden savaşa girilmiş olduğunu sorduğunda, o, «aylık vermek için» diyecek, bu sözüyle de Fuat Paşa'nın «Bu devlet istikrazsız yaşayamaz» vecizesini hortlatmış olacaktı.

Almanlar Karadeniz 'seferi' için Enver'den yazılı bir buyruk isterler ve o da bunu 25 Ekimde verir. O gün yapılan kabine toplantısında ise hâlâ savaştan kaçınmaktan söz ediliyordu. 27 Ekimde denize açılan donanmaya, Cemal, «Souchon'un emirleri benim emrimdir» tarzında bir buyruk verecekti. Donanma 29 Ekimde Sivastapol'u bombardıman etmiş, bir gemiyi de batırmıştır. Ertesi gün de Odesa topa tutulmuştur. Bu, Enver, Talât, Cemal'in kabine arkadaşlarına karşı düzenledikleri komplonun başarıya ulaşmasıydı. Yine savaştan kaçınmak için bir takım çabalar harcandıysa da (bu arada olay tevil edilmek istendi), savaş artık kaçınılmazdı. PTT nazırı Oskan, Ziraat ve Ticaret Nazırı Süleyman El-Bustanî Efendiler, Nafıa Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa, Cavit, Rusya'nın savaş ilan ettiği 2 Kasım günü istifa ettiler. S. Halim'in istifası önlendi, Cavit'in istifa etmemesi için öldürülebileceği dahi imâ edildi. 5 Kasımda İngiltere ile Fransa da savaş ilân ettiler ve İngiltere Kıbrıs'ı ilhak etti. 11 Kasımda Osmanlı Devleti İtilaf devletlerine savaş, 23 Kasımda da Cihad-ı Ekber ilân etti.

B. SAVAŞ DÖNEMİ

Soru 89 İktisadî bağımsızlığın ilânı nasıl oldu ve savaş içinde nasıl bir iktisat siyaseti güdülmüştür?

5 Eylül 1914 günü hükümet kapitülasyonların kaldırılmasını kararlaştırdı. Keyfiyet, 8 Eylül günü, «...elyevm cari malî ve iktisadî ve adlî ve idarî kapitülasyon namı altında bilcümle imtiyazat-ı ecnebiyenin ve anlara müteferri ve anlardan mütevellit bilcümle müsaadat ve hukukun fi mabad ref ve ilgası...» diye kesinleştirildi. Karar, 1 Ekimden başlayarak yürürlüğe girmiş olacaktı. 20 Eylülde % 11 ve 8 olan gümrükler, % 15 ve 11 oldu. 31/5/1915'de, savaş boyunca gümrük resmi % 30'a çıktı. Daha sonra, 23 Mart 1916'da değer üzerinden gümrük vergisi (**ad valorem**) yerine, miktar üzerinden vergi (**spesifik**) esası getirildi. Anlaşılan, değer üzerinden vergilendirmede vergi kaçırmak kolay olduğu için, bu yola gitmek daha yararlı sayılıyordu. Adlî kapitülasyonların kalkması dolayısıyla şerî mahkemelerin yetki alanlarını daraltan bir nizamname ve başka bazı mevzuat hazırlandı.

Bu işten Avrupa devletleri hiç hoşlanmadılar ve işin acaibi, İran dahi olumsuz tepki gösterdi. Wangenheim, bu işi çözen Türkiye'nin savaşa girmek konusunda daha da isteksiz olacağını düşündüğü ve belki işi İtilafla gizli bir anlaşma sonucu olarak değerlendirdiği için, diğer elçilerden daha çok tepki gösterecek ve Avrupa Büyük Devlet temsilcilerinin -savaş halinde olmalarına rağmen- toplanıp karar vermelerini isteyecektir. İtilaf devletleri buna yanaşmayacaklarsa da, yine de İtalya aracılığıyle protesto notası olarak aynı metin üzerinde birleşildi. Bunda, uluslararası bir düzenlemenin tek yanlı olarak değiştirilemeyeceği duyuruluyordu.

Kapitülasyonların kaldırılması olayı üzerinde ne denli durulsa yeridir. Bu, iktisadî bağımsızlığın ilânı demekti. Osmanlı Devletinin siyasal bağımsızlığı bulunduğuna göre, tam bağımsızlık ilânı anlamını da taşıyordu. Tabiî, tam bağımsızlığın ilânı gerçekten tam bağımsız olunması demek değildi. Ama Türkiye, tam bağımsızlığını ilân edip, cesaret ve cüretle böyleymişcesine davranarak, bu yolda faal mücadeleye atıldığını gösteriyordu. Savaş, bunu bir gerçekliğe dönüştürmek için fırsattı. Aşağıda görüleceği üzere, İT hükümeti, bizzat müttefikl

Almanya ile savaş boyu süren diş dişe bir mucadeleyle bu uğurda didinecek, ve büyük mesafeler katedecekti.

Savaş dönemi, bir Türk kapitalist sınıfı geliştirmek, Türkleri iktisadî faaliyetlere sokmak, şirketler, bankalar, kooperatifler örgütlemek demek olan, «iktisadî Türkçülüğün» yeşerip serpildiği bir dönem oldu. Şirketleşmenin İT'nin denetleme iktidarı döneminde nasıl geliştiğini yukarda gördük. İktisadî Türkçülüğün gerisinde iktisadî bağımsızlık gibi aslında siyasal bir amacın yattığı ve bu amacın siyasal olaylardan geniş çapta etkileneceği ortadadır. Bunun örneklerinden biri, Balkan Savaşı'nın patlak vermesinden 1-2 ay sonra kurulan İstihlakı Millî Cemiyetidir. Bunu, Millî Meşrutiyet Fırkasının kurucuları olan Ferit (Tek), Yusuf Akçura, Prof. Zühtü (İnhan), Mehmet Ali, Cami (Baykurt) kurdular. Reis, Mahmut Esat Efendi, 2. Reis Rıfkı, Umumî Kâtip Zühtü idiler. Cemiyete göre yerli malı vatandan bir parçaydı, % 5 pahalı da olsa, yerli malı tercih edilmeliydi. Babıâlî, Sultanhamamı, Sirkeci'de 20-30 mağaza yerli malları tanıtmayı üstlenmiş, Cemiyetin bir kadınlar kısmı ve terzilik mektepleri açılmıştır. **Jeune Turc** gazetesi bunu bir boykot örgütü saymış, Hukuk Mektebi İktisat Müderrisi Diran Kelekyan ve Düyun-u Umumiye Müdürü **Hâmit**, girişime karşı çıkmışlardır. Cavit buna taraftan olmuş, fakat adının açıklanmasını istememiştir (TSP).

Bu bağlamda iktisadî fikirler üzerinde biraz durmak yerinde olur. Türkiye'de geniş satışı olan ilk iktisat kitabını Ahmet Mithat Efendi, **Ekonomi Politik** (1880) adı altında yazmıştı. Bir manifaturacının oğlu olan A. Mithat, sonradan yönetenler sınıfına intisap etmekle birlikte, yazılarında özel girişimciliğin, ticaret ve sanayiin savunmasını yapmış, özel hayatında da bunun hayli başarılı bir uygulamasını göstermiştir. A. Mithat, kitabında, iktisatta himayeciliği savunmuştur. Bu sıralarda Sakızlı Ohannes Portakal, Mekteb-i Mülkiye'deki derslerinde ve ders kitabında (1881) serbest ticareti savunmaktaydı. Fakat Ohannes'in öğrencilerinden ve bir Rus lisesinden mezun olan Kazan'lı Musa Akyiğit, Friedrich List'e dayanarak himayeciliği savunuyordu. Mülkiye'yi birincilikle bitirdiğinde, Harbiye ve Erkân-ı Harbiye Mekteplerinde 1910 yılına değin iktisat hocalığı yaptı. 1910 yılında bu görevinden alınmasının, fikirlerinden ötürü olduğu anlaşılıyor. Zira Meşrutiyetin gelmesiyle meydanı liberal iktisatçılar kapladı. Bunların başında Selânikli bir tüccarın oğlu ve iktisat muallimi, Maliye Nazırı Cavit geliyordu. Cavit, Rıza Tevfik ve Ahmet Şuayip ile **Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye** dergisini çıkarıyordu. Cavit'e göre, serbest ticaret ve ülkenin gelişmesi için yabancı sermaye şarttı. Kapitülasyonlara karşıydı ama savaş içinde Düyun-u Umumiye kaynaklarına el uzatıl-

masına karşı çıkmış ve İtilaf devletlerinin iktisadî çıkarlarının savunuculuğunu da yapmıştır. Ülken, Cavit ve H. Cahit'in Musa Akyiğit'i ve himayeci fikirlerini tamamen ve kasten görmezlikten geldiklerini söylüyor (352).

Fakat zamanla önemli gelişmeler oldu. Bunlardan biri, Parvus takma adını kullanan ve bir Rus Yahudisi olan Alexander Helphand'ın 1910-5 yıllarında Türkiye'de, İT'nin bir müşaviri olarak bulunmasıdır. Bu zat, uzun yıllar Almanya'da kalmış ve bir ara 1905 Rus ihtilaline katılmış bir Marksçıydı. Parvus, **Türk Yurdu** ve daha başka süreli yayınlarda yazılar yazmış, ayrıca bir kitap ve risaleler çıkartmıştır. Bunlarda sosyalizmi savunmuyor, fakat Düyun-u Umumiye ve Reji gibi kurumların Osmanlı Devletini nasıl feci bir biçimde sömürdüklerini somut sayısal tahlillere dayanarak açıklıyordu. Bir de Türk kalkınmasının geniş ölçüde köylünün kalkınmasından geçtiğini ve aydınlarla ya da yönetenlerle köylüler arasındaki uçurumu vurguluyordu. Parvus ile ilgili olarak gözönünde bulundurulması gereken diğer bir nokta da, onun, Almanya'nın Cihan Savaşını kazanmasının Türkiye için çok yararlı olacağının propagandasını yapmış olmasıdır.

Cavit ve çevresinin büyük sermaye+yabancı sermaye stratejisine karşılık esnaf örgütlenmesini, kooperatifçiliği, hattâ devletçiliği savunan akımlar da, savaş sırasında, hem de İT'nin içinde filizlenmeğe başlamıştır. Esnaf örgütlenmesinin, kooperatifçiliğin Kara Kemal tarafından örgütlendiğini göreceğiz. İT'ye sivil kesimde faal siyasal destek sağlamak dışında, bu hareket, büyük sermaye stratejisinin ülkeyi kalkındırmakta yetersiz kalabileceği şüphesini de dile getirmekte ve bugünkü halk sektörü tasavvurlarını hatırlatmaktadır. Fakat muhakkak ki, çok daha anlamlı olan, savaşın son yıllarında özellikle serpilen devletçilik akımıydı. Tesanütçülük (solidarizm) görüşlerinden kuvvet alan bu akımlar ve özellikle devletçilik, Almanya'daki gelişmelerden de besleniyorlardı. Ziya Gökalp ve Tekin Alp (M. Cohen) bu yönde faal olmuşlardır. Ziya Gökalp Manchester iktisadiyatına saldırırken, Tekin Alp «içtimaî Darwinizm»i mahkûm ediyordu.

Birçok kaynaklar, konuyu derinlemesine incelememiş de olsalar, savaş içinde bütün ülkede şirketleşmenin nasıl boyutlara ulaştığı konusunda yeter sayıda örnekler sergilemişlerdir. Yalman'a göre, savaşta 42 ticarî ve sınaî, 16 malî şirket, 15 inşaat ve nakliye, 9 sigorta, 6 tarım şirketi kurulmuştur. Bu şirketlerin sermayesi 16,6 milyon lira olup 6,2 milyon lirası ödenmişti. Öte yandan, 1913'de 5 anonim şirket kurulmuşken, 1914'de 10, 1915'de 15, 1916'da 15, 1917'de 29, 1918'in ilk aylarında 19 anonim şirket kurulmuştur. 1913 yılındaki küçük sayı Balkan Savaşından ötürü olmak gerekir. 1915'deki sayıyı

değerlendirirken, o yıl kader belirleyici Çanakkale Muharebesinin yapıldığını gözönünde bulundurmalıdır. 1917'deki büyük sayıyı, o muharebedeki başarıya bağlamak mümkün görünüyor (Yalman 143). Kıvılcımlı, 1908'de şirket sermayesinde yerli oranın % 3 olmasına karşılık, 1918'de % 38'e yükseldiğine işaret ediyor (s. 82).

Bütün bu gelişmelerde İT hükümetinin ve bizzat Cemiyetinin ne denli faal bir rol oynamış olduğunu vurgulamak gerekir. Örneğin, İstanbul'da Kara Kemal iaşe, yani beslenme sorununa el atmıştır. Kurulan «Anadolu Millî Mahsulat Şirketi», İstanbul Şehreminliğiyle yaptığı anlaşmaya göre, taşradan gıda maddeleri almakta, Şehremanetinin yaptığı ekmekleri «Ekmekçiler Cemiyeti» aracıyle ekmekçilere dağıtmaktaydı. Ayrıca bakkaliye ticareti yapan «Millî Kantariye Şirketi» vardı. Birinci şirketin sermayesi olan 200.000 liranın yarısı İT'nin, yarısı Anadolu tüccarlarınındı. Millî Kantariye Şirketinde bakkallar da ortaktı. Üç şirketin 500.000 lira olan sermayesi içindeki İT payı 233.000 liraydı. Bayur, şirketlerin % 33 civarında kâr ettiklerini hesaplıyor. İT'nin son kongresinde Talât, bu sayede halkın da katılacağı bir milyon lira sermayeli bir banka kurulacağını söylemiştir. Bu şirketler sayesinde hem iktisadî Türkçülüğe katkıda bulunuldu, hem de esnaf İT'ye bağlanmış oldu. Bu vesileyle İT'nin hamallar, arabacılar, kayıkçılar gibi kimseleri de, kâhyalarını, değnekçilerini kendi adamlarından seçtirmek suretiyle kendisine bağladığını, bunların Kara Kemal'in emrinde bir çeşit 'hazır kuvvet' durumunda olduklarını hatırlatmakta yarar vardır (Bayur, III, 4, 526-7). Bir başka kuruluş da Millî Mensucat Şirketiydi.

Yine İttihatçıların önayak oldukları iktisadî örgütlenmeler arasında Kâzım Nuri ve Topçuoğlu Nazmi'nin 1913'de kurdukları Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Şirketi ve 1914'de kurdukları Millî Aydın Bankası anılabilir (Taçalan 103-4). Vehbi Koç'un başarılı iş hayatındaki ilk adımların dahi İT'nin koruyuculuğu altında atılmış olduğu anlaşılıyor. Karadeniz'de Rus donanmasının üstünlüğü ele geçirmesi üzerine, Karadeniz ile İstanbul arasındaki ticaret, İstanbul-Ankara arasında demiryoluyle, Ankara'dan Samsun'a ve ötesine arabayla ya da hayvan sırtında yapılmaya başlanmış, bu sayede Ankara önemli bir gelişmeye sahne olmuştu. Bu sırada, Ankara'daki İT'liler bir Millî Ticaret Şirketi kurarlar. Bunun ortaklarından ve şirketin İstanbul'daki işlerini yürüten, Vehbi Koç'un teyzesinin kocası Aktarzade Sadullah Efendidir. Koç, 1926'da teyzesinin kızıyle evlenir. Daha önce, İstanbul'a gidip gelmelerinde enîştesinin himayesini görüyordu (Koç, 23-5, 31, 38).

Örgütlenme alanında büyük bir adım, 1 Ocak 1917'de İtibar-ı Millî

Bankasının kurulmasıydı. Banka, yalnız Osmanlıların satın alabileceği 400.000 hisseye bölünmüş 4 milyon sermayeli olacaktı. Hükümet, 50.000 hisseyi ve 28 Şubata değin satılamayan diğer hisseleri satın almayı üstleniyordu. Bankaya Ergani bakır madeni imtiyazı da verildi. Cavit ve çevresinin yönettiği banka (kurucuları Cavit, H. Cahit, tüccar Tevfik idi), büyük sermayeyi geliştirme amacına yönelikti. Daha sonra İş Bankasıyle birleşmesi belki işlev yakınlığının göstergesi sayılabilir. Ayrıca, banka geliştiğinde ve siyasal ortam elverdiğinde, bunun merkez bankası işlevlerini de üstlenmesi öngörülüyordu. Buna biraz benzeyen, fakat mahallî boyutlu bir banka, bugün Türk Ticaret Bankası diye tanınan Adapazarı İslâm Ticaret Bankasıydı (1913).

İttihatçıların savaş içinde zengin yaratmada kullandıkları güçlü bir manivela, vagon tahsisi oluyordu. Demiryollarının askerî sevkiyatla meşgul olduğu, deniz yollarının hemen hiç işlemediği bir ortamda, ticaret için vagon tahsisi almak, büyük para kazandıran bir olay oluyordu. Koç da «İstasyon ambar müdürü Yorgiadis Efendiden vagon almak için gözünün içine bakardık» diyor (24).

Burjuvalaşma sürecinin savaş içinde hızlı olmasının başka bir nedeni, Anadolu'da Rum ve Ermeni nüfusundaki büyük azalmadır. Aşağıda anlatılacağı üzere, Anadolu'daki bütün Ermeniler tehcir ettirilmiş, yani göç etmek zorunda bırakılmışlardır. Ermeniler için olduğu gibi, Rumlar için bu yönde mevzuat çıkmamışsa da, fiilen birçok Rumlar göç etmiş ya da göçe zorlanmışlardır. Anadolu'daki burjuvaziyi büyük ölçüde Rumlar ve Ermeniler oluşturduklarına göre, bu alanda bir boşluk ortaya çıkmış, ve bu da Müslümanların burjuvalaşma sürecini hızlandıran bir etken olmuştur. Azınlıkların rekabetinden kurtulan Müslüman iş adamları, işlerini genişletmek imkânını bulmuşlar, belki daha önemlisi, âyan sınıfına mensup ve iş yapmağa istekli ya da eğilimli olup da azınlıkların emperyalizmin himayesinde kurdukları tekel dolayısıyle, işe girişemeyen Müslümanlar, artık bunu yapmağa cesaretlenmişler, hattâ itilmişlerdir.

Türkler arasında iktisadî gelişmeyi kamçılamak için çıkarılan bazı mevzuattan da söz edilebilir. 27 Mart 1915'de Teşvik-i Sanayi Kanunu değiştirildi. Yeni giren esaslara göre, fabrikalarda çalışan işçi ve mumurların, ülkede bulunmayan bir uzmanlık söz konusu olmadıkça, mutlaka Osmanlı olmaları zorunluğu konuyordu. Ecnebi kişi ve şirketler ise -hükümetin bu konuda sarih yükümlülükleri olmadıkça- kanunun sağladığı kolaylıklardan yararlanamayacaklardı (Yalman 116; Bayur III, 2. 403). 23 Mart 1916'da iradesi alınan diğer bir kanunla, şirketler, 28 Temmuz 1919'a değin, yazışma, işlem, defter ve hesaplarında Türk dilini kullanmağa zorlanıyorlardı. Böylece azınlık-

lar Türkçe öğrenmeğe zorlanacakları gibi, daha önemlisi, okul mezunu birçok Türk, bu sayede hem şirketlerde iş bulabilecek, hem iş hayatını öğrenebilecekti. Bu kanuna, bu sırada Ayanda âdeta tek başına muhalefet yapmakta olan A. Rıza karşı çıkmıştır (Bayur III, 2,405-10). Bu sıralarda yabancı okullarda Türkçe, Türkçe tarih ve coğrafya dersleri zorunlu kılınıyor, sokak tabelâlarının da Türkçe olması esası getiriliyordu.

İktisadî Türkçülüğün uygulamalarından biri, İzmir'de 28/6/1915'de Şimendifer Memurları Mektebinin açılması olmuştu. Böylece Türklerin demiryollarında bekçilik, makasçılık gibi en basit işlerin dışında da kullanılmaları sağlanacaktı. Personelin hep gayrı Müslim oluşu, savaş zamanlarında sabotajlara yol açabilmek bakımından dahi sakıncalı görülüyordu. Bayar, Mektebin diploma töreninde, Nafıa Nezareti Müsteşarı Muhtar Beyin nasıl alay ettiğini, Vali Rahmi'nin de bu işten pek hoşlanmadığını kaydediyor (Bayar, V, 1556-8). Şunu da eklemek gerekir ki, savaş yıllarında Almanya ve Avusturya'ya pek çok öğrenci gönderildiği gibi, belki ilk kez olarak, bunların arasında birçok ustabaşı ve teknisyenler de yer almıştır.

Savaş içinde Türklerde görülen hızlı sermaye birikimi ve İktisadî örgütlenme, büyük ölçüde savaşın yarattığı kıtlık ortamının bir türeviydi ve hiç şüphe yok ki, tüketicinin fâhiş bir sömürüsünü de içermekteydi. Bu sömürünün dar imkânlı ailelerde büyük sefalete dönüştüğü de ortadaydı. Refik Halit'in deyişiyle «...harb zenginin ticareti.. havanın feyzini değil benim iliğimi emiyor, yağmur suyuyla değil göz yaşıyle yetişiyor...» (Bayur, III, 4,541). İT'liler bunu görmemezlik edemiyorlardı ve bizzat burjuva olmayıp yönetenler sınıfına mensup oldukları için, bu sefalet, burjuvazinin dikkatini çekeceğinden daha fazla gözlerine takılıyordu. Ama belki yüz yıldır aydınlarca arzulanıp da Türk ya da Müslüman toplumunda gerçekleşmesi beklenen büyük dönüşümün, fokurdayan bir cadı kazanının buğuları arasında nihayet biçimlenmeğe başlar gibi görünmesi, bu 'toplum mühendisliği' harikası, onları öyle cezbetmişti ki, bunun sebep olduğu sefaleti tamamen göze aldılar. İşte yönetenler sınıfının partisinden, fakat tam bir burjuva olan Cavit, 3 Mart 1917 günlü bütçe konuşmasında bunu şöyle dile getiriyordu: «...Bir kısmı Hükümetin himaye ve müzaheret-i resmiyesiyle doğrudan doğruya veya bilvasıta kazandılar. Fakat her ne olursa olsun hepsi ticaretin zevkini tattı. Ticaretin zevkini tatmak, onda devam etmek için en büyük saik, en büyük âmildir. Kendilerine yapılan müzaheret ve himaye -hattâ bazılarının iddia ettiği gibi gayr-ı meşru olduğunu da farzetsek- neticesi olarak teşebbüsat-ı iktisadiyeye karşı beslenilen rağbetin temin eyliyeceği menfaat benim nazarım-

da o kadar büyüktür ki o gayr-ı meşruiyeti bile izale edebilir.» (Bayur III, 4,510-1).

Talât da İT'nin Ekim 1916'da yapılan Kongresinde diyordu ki: «Dün İstanbul piyasasına bigâne olan bir takım tüccarın bugün kısmen şirketler teşkil ve tesis, kısmen de başlı başına hareket ederek teşebbüsat-ı cesime-i ticariyelerini, İstanbul piyasasında haiz oldukları mevkii görmekle iftihar ve bir takım tufan-ı itiraz içinde vuku bulan mesai ve metaibimizin caize-i maneviyesini bu suretle iktitaf ediyoruz... Devr-i kadîmin harabe-i idaresi bu (iktisadî) teşkilâta düşman olmuş ve Meşrutiyet idaresi ise gavail-i dahiliye ve hariciyeden başını kaldıracak vakit ve imkân bulamamış idi.» (Bayur III, 4,528-9). Bizzat Bayur'un kendisi de, Osmanlı uyrukluğundaki bazı Rum zenginlerinin nasıl Yunanistan'a hizmet ettiklerini, Averof ve Zaharof'tan örnek getirerek zikretmek suretiyle, dolaylı olarak İT görüşünü desteklemiş olmaktadır (III, 4,518). Aslında kapitalist kalkınma yolunu tercih edenler için, son tahlilde İttihatçı halkınma yolunu onaylamaktan başka çare yoktu. Ancak, kapitalistlerin, kârlarını halkın sırtından kazandıklarının bilincinde olarak, bunu israf ya da istif etmeyip verimli yatırımlara yöneltmeleri istenebilirdi. Nitekim Ziya Gökalp, bunun için **Meslekî Ahlâk Beyannamesi** adında bir risale yayımlatacak, daha sonra İzmir İktisat Kongresinde Kâzım Karabekir aynı ahlâkçı ve öğütçü tutumda bir «Misak-ı İktisadî» kabul ettirecekti. Sosyalizm bu ülkede gelişip yaygınlaşmadan, halkı ezdirmeden toplumun kalkınması sorunu, Türk aydınları için çözümü çok zor bir muamma olarak kalacaktı.

Soru 90 Türkiye bakımından Cihan Savaşı'nın ana olayları nelerdir?

Burada sadece savaşın belli başlı gelişme ve olaylarına, ayrıntıya girmeden değinilmekle yetinilecektir. 2 Kasım 1914'de Rusya, üç gün sonra da İngiltere ve Fransa'nın savaş ilanıyla, savaş hareketleri başladı. 11 Kasımda Osmanlı Devleti savaş, 23'ünde ise Cihad-ı Ekber ilân etti. Böylece bütün İslâm âlemi İtilaf devletlerine karşı yürütülecek savaşta İttifak devletlerini desteklemeğe çağrılmış oluyordu. Almanlar ve Avusturyalılar Avrupa'daki cephanelerin yükünün hafiflemesi için, Osmanlının bir an önce taarruza geçmesini istediler. Enver, bu yardımı sağlamak için Doğu Anadolu'da Ruslara karşı Sarıkamış, İngilizlere karşı da Kanal harekâtını planladı. Birincisinin kumandasını bizzat üstlendi. 18 Aralıkta başlayan ve parlak sonuçlar vermesi beklenen, cüretli Sarıkamış harekâtı 10 Ocak 1915'de feci bir

fiyaskoyla sonuçlandı. Katılan Osmanlı birlikleri neredeyse yok oldular. Ölü sayısının 60.000'den az olmadığı tahmin edilmektedir. Ölenlerin bir çoğu muharebe sonucu değil, soğuktan, yolsuzluktan, açlıktan, hastalıktan ölmüşlerdir. Sonuç belli olmağa başladığı sırada dahi, Enver taarruzda ısrar ediyordu. Enver, sonucu kamuoyundan gizleyerek, İstanbul'a döndü. Ayrıca, Almanların istediklerinin tersi oldu ve Ruslar, karşılarında Osmanlı kuvveti kalmayınca, birçok birliklerini Avrupa cephesine naklettiler.

Öte yandan, Cemal Paşa da büyük hayallerle Kanal harekâtına girişti. Bahriye Nazırlığı görevi devam etmekle birlikte, Şam'daki 4. Ordu komutanlığına atandı. Mısır'ı fethedecekmiş gibi konuşuyordu. İyimserler, Türk ordusu Süveyş Kanalı boylarında görününce, Mısır'da isyan çıkacağını ummaktaydılar. 3 Şubat'ta Kanal'ı aşma girişiminde bulunulur fakat başarılamaz. Zira 35.000 kişilik birlik Sina Çölünü aşmak için develerden başka bir taşıta malik değildi. Bereket ki, işin umutsuz olduğu anlaşılınca, Cemal Paşa geri dönme emrini verdi.

Rusların, Sarıkamış muharebesi sırasında Osmanlı'nın başka bir yerden sıkıştırılmasını istemesi üzerine, İngiltere Çanakkale harekâtını planladı. Fransızların da yardımıyla 19 Şubat 1915'de Çanakkale'ye karşı denizden taarruz başladı. Bu arada Ruslar İstanbul üzerindeki iddialarının İngiltere ve Fransa tarafından tanınmasını istiyorlardı. İstanbul ve Boğazlar dahil, Midye Enez ile Sakarya nehri sınırları arasında Marmara bölgesinin Rus olması kabul edildi. Bu konuda rekabete tahammülü olmayan Rusya, Yunanistan'ın üç tümen gönderme önerisini, hattâ bir ara İtalya'nın İtilafa katılmasını veto etti. Görülüyor ki, Osmanlı Devletinin son saatinin geldiğine hükmeden Yunanistan ve İtalya, parsa toplamak için kollarını sıvıyorlardı. İtalya 26 Nisan 1915 Londra Antlaşmasıyla İtilafa katıldı. Bulgaristan ve Romanya da Çanakkale'deki gelişmelere gözlerini dikmiş bulunuyorlardı. Bu iki ülke bu sırada tarafsız olduklarından, Almanya'dan Türkiye'ye gelen savaş malzemesi pek azdı. Türkler Çanakkale'de çok zor koşullarda, bulgur yiyerek ve yetersiz silah ve cephaneyle bir ölüm-kalım savaşı verdiler ve başarılı oldular. Böylece Rusya'daki Çarlık rejiminin yardımsız kalarak çökmesine, savaşın uzamasına yol açtılar. Ayrıca Türklerin bağımsızlık iradesi, sömürge olamayacakları kanıtlandı. Nihayet, emperyalizmin yenilmezliğinin bir efsane olduğu pek çarpıcı bir biçimde ortaya kondu, Avrupa'nın sömürge imparatorlukları bundan iyice sarsıldı. 18 Martta (1915) İtilaf donanmasının denizden Çanakkale'ye girmek girişimi başarısızlığa uğradı. Onun üzerine Gelibolu yarımadasına 25 Nisanda

çıkarma yapıldı. Donanma toplarının bombardıman desteğine, ve çok kanlı muharebelere rağmen, İtilaf kuvvetleri Aralık 1915 ve Ocak 1916'da Gelibolu'yu terketmek zorunda kaldılar. Özellikle Ağustos 1915'de Anafartalar Muharebelerinde gösterdiği parlak ve yürekli komutanlıkla, Miralay Mustafa Kemal, İstanbul'u kurtaran adam olarak tanındı. Türklerin Çanakkale'de sağlam durduklarına kanaat getiren Bulgarlar, 6 Eylül 1915'de İttifaka katıldılar. Sonuç olarak Sırplar savaş dışı edildiler ve 17 Ocak 1916'da Orta Avrupa'dan ilk tren Sirkeci'ye gelebildi.

29 Nisan 916'da Türk ordusu çok büyük bir başarı daha elde eder. Irak'ta, Kutülamare'de bir süredir İngiliz Generali Townshend komutasındaki bir orduyu kuşatmış bulunan Osmanlı ordusu, bunları teslim olmak zorunda bırakır. Bu olayın da Türk maneviyatını ne denli kuvvetlendirdiği tahmin edilebilir. Fakat bu başarı geçici olacaktır, zira Enver, ülkenin kendi toprakları yeterince dağınık değilmiş gibi, İran'da da askerî harekât yaptırmaktadır. Sonuç olarak İngilizler toparlanırlar ve 11 Mart 1917'de Bağdat'ı alırlar. Doğu Anadolu'da da durum hiç parlak değildir. 11 Ocak 1916'da Rus taarruzu başlar. Birkaç ay içinde Erzurum (16 Şubat), Rize (8 Mart), Trabzon (18 Nisan), Erzincan (25 Temmuz) düşer. Öte yandan, 1/2 Haziran 1916'da, gizlice İngilizlerle anlaşmış bulunan Mekke Emiri Şerif Hüseyin, Osmanlı'ya isyan eder, Mekke'yi ele geçirir. Böylece Araplarla yolların ayrılmış olduğu, İT'nin ise Türk ulusçuluğunun örgütü olduğu daha da vurgulanmış olur.

Savaşın Türklerce ne denli zor şartlarda yürütüldüğünü gösteren en iyi olaylardan biri, Osmanlı demiryollarının durumuydu. Savaş başladığında Bağdat demiryolu ancak Tel Abiyat'a (Akçakale) kadar yapılmıştı. Daha kötüsü, tünel yapımını gerektiren, Toroslar'da 37, Amanoslar'da 97 kilometrelik iki bölüm eksikti. Buralarda eşya ve yolcuların bazı geçici dağ yollarından ve daha çok hayvan sırtında aktarma edilmesi gerekiyordu. İstanbul'dan Bağdat'a en iyi şartlarda 22 günde gidilebiliyordu. Mütarekeden ancak 21 gün önce, 9 Ekimde Halep ile İstanbul arasında doğrudan tren seferleri başlayabilmişti. Doğu Anadolu'da ise hiç demiryolu yoktu. Doğu cephesine taşımalar, Ulukışla'dan sonra karayolu (!) ile yapılmak zorundaydı. Rusların yeni savaş gemilerini hizmete sokması dolayısıyle Karadeniz egemenliği kısa bir süre sonra onlara geçmiş ve deniz yolundan pek yararlanılmaz olmuştu. Savaşın son yıllarında Osmanlı askeri güney cephelerinde genellikle aç ve yalın ayaktı. Hayvanlar da genellikle aç olduğundan süvarilerden ve koşum hayvanlarından gerektiği gibi yararlanılamıyordu.

Buna rağmen, yine Almanların Avrupa'daki yükünü hafifletmek için, Alman von Kres komutasında Ağustos 1916 başında ikinci bir Kanal seferi yapılır ve hayli kayıp verilerek bir sonuca ulaşmadan geri gelinir. Öte yandan, en seçme askerler, en iyi araç ve gereçlerle Romanya (3 tümen), Galiçya (2 tümen), Makedonya (2 tümen) cephelerine Türk birlikleri gönderiliyordu (1916'nın ikinci yarısında ve 1917 başlarından itibaren). Kendi cepheleri dışına hiçbir yere asker vermeyen Bulgarlar, Enver'in birliklerimizi teftiş etmesine bile izin vermemişlerdir (Bayur III, 3,366).

Gittikçe kötüleşen bu tabloda birdenbire bir ışık parlar. Mart 1917'nin ilk yarısında Rus başkenti Petersburg, ya da yeni adıyle Petrograd'da savaşın biriken acıları sokak karışıklıklarına dönüşür. Bu sefer ihtilâl rüzgârları çok kuvvetlidir: 15 Martta Çar tahttan çekilir. Büyük Dük Mişel'in tahta geçmeğe yanaşmaması yeni bir dönemin başladığına işarettir. Kurulan yeni hükümetler Rusya'yı İtilaf devletleri safında ve savaşta tutmaya çabalarlar. Yeni Dışişleri Bakanı Miliukof'un aklı fikri İstanbul ve Boğazlardadır. Onları elde etmek için savaşı sürdürmek gerekir. Oysa Rus halkının canına tak demiştir. 16 Nisan 1917'de Lenin, Almanların yardımıyla Rusya'ya gelir ve barışı, halkın gıda, köylülerin toprak ihtiyaçlarını dile getirir. 7 Kasım 1917'de Bolşevikler, yaptıkları bir darbeyle iktidara gelirler. Bolşevikler ilhaksız, tazminatsız barış istediklerini, İtilaf devletlerinin gizli paylaşma antlaşmalarını reddettiklerini duyururlar. Bununla da kalmazlar, bu gizli antlaşmaları yayımlayıp hemen mütareke görüşmelerine başlarlar. 15 Aralıkta Brest-Litovsk'da Ruslarla mütareke yapılır. Daha mütareke olurken, Rus askeri, bazen silahını satarak, cepheden ayrılıp köyünün yolunu tutmuş bulunuyordu. Bu gelişmelerin Müttefiklere derin bir nefes aldırdığı şüphesizdir. Ne var ki, bu geçici bir rahatlamaydı. Çünkü bir büyük İtilaf devleti savaştan ayrılırken, çok daha güçlü başka bir devlet, A.B.D. de, savaşa giriyordu (6 Mart 1917). Gerçi ABD'nin savaşa hazırlıksızlığı ve bu ülkeyi Avrupa'dan ayıran Atlas Okyanusu, ABD'nin ağırlığını hemen duyurmasına engeldi. Ama bu da bir zaman meselesiydi. Âkıbet kaçınılmaz sayılmak gerekirdi. Almanya'da Nisan 1917'de başlayan grevler ve Temmuz 1917'de donanmada bir ayaklanma, savaş bıkkınlığının orada da etkili olmağa başladığını göstermekteydi.

Fkat bir süre için olsun, İttifakın doğu cephelerinde şenlik vardı. 12 Şubat 1918'de Türk ordusu ilerlemeğe başlar, o ay Erzincan ve Trabzon, Martta Erzurum, Ardahan, Nisanda Sarıkamış, Van, Batum, Kars alınır. Alındı diyorum, çünkü Rus ordusunun yerini Ermeni

birlikleri alıyor ve inatçı bir direnme gösteriyorlardı. 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk barış antlaşmasıyle 93 Harbinde kaybedilen Kars, Ardahan, Batum sancakları geri alınıyorau. Fakat Osmanlı ordusunun harekâtı bununla kalmaz. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan bağımsızlığını ilân eder. Kurulan hükümet, kendini Ermeniler, Ruslar, ve İngilizler yönünden tehdit altında gördüğü için, Osmanlı hükümetinden yardım ister. Böylece Osmanlı ordusu üç sancakla yetinmez, Azerbaycan yönünde ilerlemeğe devam eder. 15 Eylülde Bakû İngiliz işgalinden kurtarılır. Osmanlı ordusu bununla da yetinmez. Daha kuzeye, Dağıstan'a da müdahale edip, 6 Ekim'de Derbent'e girer.

Oysa savaşın sonu gelmişti. 14 Eylülde Avusturya İtilafa barış için başvurdu. 18'inde Bulgar cephesi yarıldı. Almanya'nın Batı cephesinde ve ülkenin içinde durum kötüydü. 29 Eylülde Almanlar 14 madde esaslarına göre Wilson'a başvurmayı kararlaştıraılar. 30 Ekim'de Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesini imzaladı. Osmanlı ordusunun Kafkasya'daki başarılarına karşılık, güney cephelerinde durum bir süredir hayli kötüydü. Irak cephesinde İngilizler Bağdat'ı aldıklarından beri (11/3/1917), yavaş yavaş Musul yönünde ilerlemekteydiler. Sina cephesinde de İngilizler demiryolu ve su boruları döşeyerek ve esaslı hazırlıklar yaparak ilerlemeğe koyuldular. 21 Aralık 1916'da El Ariş'i aldılar. Mart ve Nisan 1917'de Osmanlı Ordusu Gazze'de İngiliz taarruzlarını durdurdu, fakat 6 Kasım'da cephe yarıldı. 9 Aralık 1917'de Kudüs düştü. Buna, ve bu cephede çekilen büyük yokluklara rağmen, 19 Eylül 1918'e değin Filistin cephesi dayandı. O tarihte İngilizlerin büyük taarruzu başladı. Araplarca da desteklenen ve üstün kuvvetlerle yapılan bu taarruz, Osmanlı cephesini allak bullak etti. Yeni cephe ancak Halep'in kuzeyinde ve mütarekeden bir kaç gün önce M. Kemal'in komutanlığı altında oluşturulabildi. O noktada Anadolu'nun savunması başlıyordu artık. Şunu da belirtmeli ki, 1918 yılında Enver, Osmanlı ordusunun hemen bütün olanaklarını Kafkas cephesine tahsis etmiş bulunuyordu. Almanların birçok sızlanmalarına yol açan bu tutum, herhalde geçici dahi olsa, Arapları gözden çıkaran ulusçu bir kararı yansıtıyordu.

Soru 91 : Savaş içinde iktidar mücadelesi nasıl cereyan etti?

M. Şevket'in öldürülmesi üzerine muhalefetin tamamen bastırıldığını görmüştük. Türkiye'nin savaşa girmesi, bu durumun daha da

şiddetlenerek devamına yol açtı. Böylece iktidar mücadelesini daha çok İT'nin içinde incelemek gerekir.

İT'nin içindeki iktidar mücadelesinin ilginç bir yönü, parti yönetiminin mebuslara karşı takındığı yetkeci tavırdır. Gerçi 1914'de yapılan seçimler tamamen İT denedi altında yapılmıştı. Ne var ki, taşradan İT'nin yapısına tam uygun adaylar bulmak sorunu, 1908 seçimleri denli olmasa da, bir ölçüde devam ediyordu. İT sola kaydıkça, yani anti-feodal, burjuva-devrimci çizgisi belirginleştikçe, ya da savaş sıkıntıları arttıkça, kendi listelerinden seçilmiş mebuslardan 'çatlak' sesler çıkması ihtimali artıyordu. Fakat savaş koşulları bu gizli muhalefeti sindirmeyi bir bakıma kolaylaştırıyordu. Buna rağmen, Abdülhamit'in 1878'deki davranışlarına tepki sonucu olarak, 1909 tadiliyle Meclisin feshi adamakıllı zorlaştırıldığı halde, 1911 sonunda Sait Paşa'nın getirdiği ve ancak 15/5/1914'de kanunlaşabilen tadille bu, bir miktar kolaylaşıyordu. Bundan sonra 11/2/1915'de yapılan değişiklikle Meclisin toplantı süresi 6 aydan 4 aya indirildi. Nihayet Doğu Anadolu'nun Rusların eline düşmesi, savaş sıkıntı ve yolsuzluklarının büyük acılara yol açmağa başlaması üzerine, 9/3/1916'da yürürlüğe giren tadille, Padişaha, dört ay içinde yeni seçimlerin yapılması şartı dışında hiçbir kısıtlama olmaksızın Meclisi dağıtma yetkisi verildi. Bu, 1876 sistemine bir dönüştü. Oysa 1909 tadilinden beri, Meclisin feshi 35. maddede ele alınan, Meclisle hükümetin anlaşmazlık durumuna girmeleri şartına bağlanmıştı (Tunçay 1978; Bayur III, 4,367-74).

Daha önce gördüğümüz ve Enver ile Talât'ın başını çektikleri asker-sivil çekişmesi de savaş içinde devam etmiştir. Fakat öyle görülüyor ki, bu çekişme hiç değilse bazan, Enverin şiddetli bulunan Almancılığına karşı tepki biçimine bürünmektedir. İttifaka ve savaşa girmek konusunda Talât ve Cemal Enver'le birlikte hareket etmişlerse de, Talât'ın daha sonra tereddütler duymağa başladığı anlaşılıyor. Bu tereddütlerin büyük ölçüde, iktidar dizginlerini elinden bırakmamış olan Merkez-i Umumî tarafından paylaşıldığı görülmektedir. Bu tereddütleri dile getirmek, böylece Enveri yola getirmeğe çalışmak ya da yıpratmak üzere, Sofya'da yaldızlı bir sürgün hayatı yaşayan Fethi Beyin dönüp mebus olması kabul edildi. Fethi 16/12/1916'da mebus oldu. Bir yıl kadar sonra, Aralık 1917'nin 2. haftasında durum bir bunalıma dönüştü. Ekim 917 başında aşağıda anlatılacak Falkenhayn olayı dolayısıyla, M. Kemal, VII. Ordu kumandanlığından çekilir. İstanbul'a geldiğinde Enver'in yakın adamı Levazımat-ı Umumiye Reisi Topal İsmail Hakkı Paşa, M. Kemal'i otomobille gezmeye götürür ve hükümetin savaş kararının gevşemekte olduğunu, ayrı barış yapmak eğilimlerinin bulunduğunu, bu olursa hükümeti devirip as-

kerî bir hükümet kurmak gerektiğini açıklar. Bunu gerçekleştirmek için buyruğunda on bin kişilik gizli bir kuvvet bulunduğunu söyler ve M. Kemal'e kabinede görev önerir. M. Kemal olayı Fethi'ye, o da Talât'a anlatır. Talât'la Enver ve M. Kemal'le Enver arasında fırtınalı birer yüzleşme olur. Enver, Yakup Cemil'inkine benzer hareketlere karşı tedbir diye açıkladığı özel kuvveti kabul, fakat darbe yapmak niyetini inkâr eder. Ama Talât, Kara Kemal'in örgütleri vasıtasıyla bazı tedbirler almakta kusur etmez.

Aralık ve Ocak (1918) aylarında M. Kemal Veliaht Vahdettin ile Almanya'da gezidedir ve onu Almanya aleyhinde ve iktidarına bir basamak olması için etkilemeğe çalışır. Dönüşte Vahdettin, M. Kemal'i kızı Sabiha Sultanla evlendirmek ister, M. Kemal buna yanaşmaz. Belki bir ölçüde bu reddin etkisiyle, Vahdettin tahta çıktığında siyasal kurulu düzeni değiştirmek yoluna gitmez. Yalnız, Sarayın manevî yetkesini arttıracak bazı simgesel davranışlarda bulunur. Böylece, Enver'in sıfatı «Başkumandan Vekili» olmaktan çıkar, «Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Reisi» olur (8 Ağustos 1918). İşte bu sırada Enver, M. Kemal'e karşı, Bayur'un suikast girişimi diye değerlendirdiği bir harekette bulunur (**Atatürk**, 153-4). Enver bundan daha etkili bir girişimde bulunacak durumda olduğuna göre, bunu bir gözdağı davranışı saymak daha uygun görünüyor. 16 Ağustosta Enver, Vahdettin aracıyla M. Kemal'e bir olupbitti yaparak, yeniden onu VII. Ordu komutanı atar. Bütün bu olaylarda en çok dikkati çeken nokta, Enver'in, yakın adamı vasıtasıyla, rakibi olarak bildiği M. Kemal'e darbe tasarısını açıklamasıdır. Bunu ancak şöyle izah etmek mümkün görünüyor: Enver, sivillere karşı asker dayanışmasının ağır basacağını ve M. Kemal'in yükselme tutkusunun bu fırsatı kaçırmayacağını sanmış ve yanılmıştır. (Bayur, **Atatürk**, 134-54; III, 4, 158-63.)

Talât-Enver çekişmesinin kısa bir tahlilini yapmak yerinde olur. Talât, Merkez-i Umumî ve genel olarak İT örgütü tarafından destekleniyordu. Yani siyasal güce sahipti. Buna karşılık Enver, orduyu elinde tutuyor ve savaş zamanı olduğu için, bu durum yerini daha da sağlamlaştırıyordu. Bu iki adam birbirlerini 'yiyemiyecek' kadar güçlüydüler. Fakat uzun vadede Talât'ın ağır basması beklenebilirdi. Çünkü o bir halk adamıydı, ve halk adamı kalmakta kararlıydı. Sultan Reşat'ın, Talât'ın kiradan kurtulabilmesi, ve bir ev sahibi olması için vermeğe hazırlandığı 2500 lirayı kabul etmemişti. Savaşta İsmail Hakkı Paşa evine beyaz ekmek yolladığında, bunu iade etmişti. Nazırken de vezaret rütbesini reddetmiş, ancak Sadrıazam olunca Paşa olmuştu. Enver ise İT'nin izin ve teşvikiyle de olsa, Saraya damat olmuştu. Saray halkı savaşta bulgur yemekten bıktığı sırada, Enver

onlara pirinç sağlamıştı. Şeyhülislâm Hayri Efendi, Enver Paşa'nın bir ziyafetindeki «o masraflar o ihtişamlar» yüzünden istifa ettiğini ileri sürebiliyordu. Cemal'le Enver birbirlerini 1. Ferik rütbesine yükselttikleri zaman, Talât, «...Cemal Paşa halk nazarında kendisini mahvetti; bari Enver Paşa mahvolmasın.» diye tepkisini belirtmiş ve Enver'in tezkeresinin geciktirilmesini istemişti. (Fakat sonra, 'ne halleri varsa görsünler' diye düşünmüş olacak ki, itirazını geri almış.) (Türkgeldi 122-8).

Uzun vadede Talât'ın, halk ve teşkilât adamı olduğu için ağır basacağını söyledim. Fakat eğer orduyu adam eden Enver, meslek hayatını savaş alanındaki kalıcı bir zaferle taçlandırabilseydi, durum çok değişirdi. Enver'in Sarıkamış harekâtını üstlenmesi, Cemal Mısır'ı fethederken (!), Kars fethini de Hafız Hakkı'ya bırakmamak içindi. Trabzon'a Yavuz zırhlısıyla giden Enver, hizmetten sonra aynı hizmetten yararlanmak isterse de, Talât, geminin tehlikeye gireceği gerekçesiyle Yavuz'u yollamaz. Karadan binbir zorluk içinde dönmek zorunda kalan Enver'in zaten bozuk olan manevîyatı, iyice çöker. Aleyhinde komplolar sezinlemeğe başlar. Sivas'tan bütün ordu ve müstakil birliklere, yalnız kendi vereceği emirlere uyulmasını, kim olursa olsun, başkasının emirlerine uyulmamasını ister. Ayrıca, faal hizmete atanmak için çırpınan Sofya ataşemiliteri Miralay M. Kemal'in tümen komutanı yapılmasını İsmail Hakkı Paşa'ya emreder. M. Kemal 20 Ocak 1915'de Tekirdağ'daki 19. tümen komutanlığına atanır. Demek ki, aradaki çekememezliğe rağmen, Enver, özellikle Talât ve belki Cemal'e karşı da, bu sırada M. Kemal'i müttefik olarak görebiliyordu. M. Kemal'in Çanakkale'deki parlak başarısının Enver tarafından nasıl âdeta örtbas edilmek istendiği, bilinen bir husustur. Bunun, meslekî çekememezliğin ötesinde siyasal boyutları olan bir davranış olduğu açıktır. (Bayur, III, 1, 357; Atatürk 69 v.d.; Aydemir III, 153-4.)

Yukarda sivil-asker İT kanatlarının çatışmasını anlatırken, ister istemez asker kanadının içindeki çekişmelere de değinildi. Şimdi asker kanadının içindeki en büyük rekabeti, Enver-Cemal rekabetini ele almak uygun olur. Cemal, Harbiye Nazırı olmamakla zaten iktidar 'otobüsünü' kaçırmış bulunuyordu. Enver'in ötedenberi Almanlara yakın oluşu, kendisinin ise ancak son anda Almanya ittifakından yana oluşu da üstünde bir gölgeydi. Osmanlı Devleti deniz savaşı yapacak durumda olmayınca ve Enver de Başkumandan Vekili iken, Bahriye Nezaretinin fazla bir anlamı yoktu. Üstelik donanmaya Suchon âdeta el koymuştu. Nihayet Cemal denizcilikten de anlamazdı. Onun için 4. Ordu kumandanlığı ona rahatlatıcı bir iş gibi gelmiş olmalıydı. Son-

ra da, ne ölçüde ciddiye aldığı bilinemez, Mısır Fatihi olmak ihtimali de vardı. Cemal, savaş başlamadan Fransız Elçisine Mısır'ın onun Alsace-Lorraine'i olduğunu söylemiş. Suriye'ye giderken de, Mehmet Ali Paşa sülâlesi yerine kendisinin geçebileceğinden söz etmiş. Almanlar ise hem Mısır'ı ele geçirmek hülyaları kuruyorlar, hem de Kanal seferi sayesinde Osmanlının İngiltere ile ayrı barış yapması ihtimalini bir an önce kaldırmak istiyorlardı (Bayur III, 1, 412-5).

Cemal Mısır'da hidivlik yapamadı ama, Torosların güneyinde, Suriye ve Filistin'de bir çeşit Hidiv oldu. Ermeni tehcirinde Ermenilere zarar verilmemesi için titiz bir tavır aldı. Bu yüzden olacak, Ermeni çevrelerinden, Cemal'in İtilafla ayrı barış yapmağa hazırlandığı yolunda haberler çıktı. Bu haberler Rus Dışişleri Bakanı Sazonov'un zengin muhayyilesinde, Osmanlı Devletinin Türk olmayan ülkelerinde Sultan olmak karşılığında, Cemal'in İtilafla birlikte Osmanlı hükümeti ve Almanlara karşı savaşa girişmeğe hazır olduğu yolunda değerlendirildi. Sorun, Aralık 1915-Mart 1916 aylarında İtilafı hayli meşgul etti. Fransa, Suriye ve Lübnan'da gözü olduğu, İngiltere Irak'ı benimsediği ve Şerif Hüseyin'le pazarlık halinde olduğu için itirazlar ettiler. Bayur, haklı olarak olayı uydurma kabul ediyor. Sazonov kadar muhayyilesi zengin olduğu anlaşılan ABD'li bilim adamı Frank Weber, Cemal'in Kopenhag ve Stokholm'e Ermeni haberciler yolladığından, hatta işin Alman Savaş ve Dışişleri Bakanlığındaki bazı çevrelerce de desteklendiğini doğru dürüst kaynak göstermeden, irdelemeden ileri sürüyor (Bayur III, 3, 224-35; Weber 136, 153-5).

Cemal'i asıl Enver'den ayıran, Yıldırım Ordular Grubu meselesi olmuştur. Enver, Osmanlı toprakları dışında 7 tümen bulundurmamıza karşılık, Bağdat'ın geri alınabilmesi için Almanya'dan bir ordular grubu kurmaylığının ve yardımcı bir Alman birliğinin gönderilmesini istedi. Almanlar kabul ettiler ve bunun için General von Falkenhayn'ı görevlendirdiler. General, Yıldırım Orduları Grubuna komutan olacak, kurmay heyeti çoğunlukla Almanlardan oluşacaktı. Bir tugay gücündeki Asya Alman Kolu da Alman birliklerinden teşkil edilmişti. Demiryolları ve menziller de Alman denetine giriyor, Alman subayları Alman üniformaları giyiyorlardı. Bayur, 1917 yılında Rus cephesinin tasfiyesi ve denizaltı savaşının çok etkili olmağa başlaması dolayısıyla Almanların zafer konusunda çok iyimser olduklarını, Yıldırım işinin gerçek amacının ise, Osmanlı ülkesindeki Türk olmayanlarla doğrudan temas kurarak savaş sonrasındaki emperyalist yayılmanın temelini atmak ya da geliştirmek olduğunu belirtiyor. Gerçekten de Yıldırım, Türklerle Almanlar arasında zaten varolan sürtüşmeyi büyük bir gerginliğe dönüştürdü. Bu hoşnutsuzların en başında Cemal ge-

liyordu. Zira Ağustos ortasında Yıldırım'ın, Bağdat'a yönelmeden önce İngilizleri Filistin'den atması kararlaştırılmıştı. Bu durumda Ise bölgede Cemal'in 'Hidivliği' büyük ölçüde son bulmuş oluyordu. Ayrıca Cemal Alman varlığını da tehlikeli buluyordu. Üstelik Filistin'de İngilizleri geri atacak gücümüzün bulunmadığı kanısındaydı. Halep'te bulunan, Yıldırım Grubuna dahil VII. Ordunun komutanı M. Kemal de durumdan hiç hoşnut değildi. İkisi, bu gidişi değiştirmek için çalışmağa, olmazsa çekilmeye karar verdiler. Cemal'in isteği üzerine M. Kemal genel olarak Müttefiklerin, özel olarak Osmanlı cephelerinin, sivil hayatın ve Yıldırım Grubunun durumunu sert bir biçimde eleştiren uzunca bir rapor yazarak (24 Eylül 1917) Enver ve Talât'a gönderdi. Bunda ülkenin bir Alman müstemlekesi durumuna düşmek üzere olduğu açıkça belirtiliyordu. Enver bu eleştirileri görmezlikten gelince, M. Kemal çekildiyse de, Cemal sözünde durmadı. İhtimal eski durumunu yeniden elde edebileceğini sandı. Oysa öyle olmadı ve o da bir süre sonra M. Kemal gibi İstanbul'a gelmek zorunluğunu duydu (12/12/1917). M. Kemal'in İstanbul'a gelince neler yaptığını, nasıl muamele gördüğünü demin gördük. Cemal İstanbul'a çok bozuk geldi ve hakkında, sadrıazam olmak için hazırlık ve propaganda yaptığı, hattâ Bahriye bütçesinden Fatih'te hocalara un dağıttığı söylentileri çıktı (Bayur, III, 3, 351 v.d.; III, 4, 346-7; **Atatürk** 114-34). Avusturya belgelerine göre Cemal, savaşın sonunda iktidar mücadelesinde üste çıkabileceğini umuyormuş. Daha önceki İtilafçı yönü, Ermenileri koruma çabaları sayesinde, bir uzlaşma barışı olduğu takdirde bu ihtimal yabana atılamazdı. Sivil kanatta ise İtilafla âdeta 'flört' eden tutumuyla İzmir Valisi Rahmi B., Talât'a böyle bir almaşık olabilirdi. İhtimal Talât ve Merkez-i Umumî böyle bir açık kapıyı bilinçli olarak hazırlamışlardır. Weber bu konuda da bazı akıl almaz dedikodular naklediyor (Weber, 208, 103, 134-6).

Bu soruya son vermeden önce, bir noktaya dikkati çekmekte yarar vardır. Uzun ve çok yıpratıcı bir savaşın altüstlükleri arasında, feodaliteden burjuva bir düzene geçişin sancıları içinde tipik sayılabilecek bir hastalık ortaya çıkmıştır: Bonapartizm, yani bir yönüyle feodal (hükümdarlık heves veya ihtiyacı), bir yönüyle burjuva ve ilerici, askerî diktatörlük. Bunun bir örneğini Suriye'de Cemal vermiştir. İkinci örnek ise Enver'dir. Enver'in Kafkas cephesine verdiği öncelikte, ulusçuluk duygusu denli, böyle bir tutkunun da dalgalandığı sezilmektedir. Enver, amcası Halil Paşa'yı Şark Orduları Grubu (6. Ordu ve Kafkas Ordusu) Kumandanı yaptığı gibi, taa Trablusgarp'ta çete savaşı yapan kardeşi Bnb. Nuri Beyi denizaltıyla getirterek, Fahrî (!) Ferik Nuri Paşa olarak Kafkas İslâm Orduları Kumandanı yaptı.

Bakû işgal edildikten sonra Enver, Nuri Paşaya gönderdiği bir telde (23/9/1918), Azerbaycan Millî Meclisinin toplanacağını, saltanat usulünün benimsenmesinin «muktazi» olduğunu, hükümdarın sonradan seçilebileceğini söylüyor, bunun sağlanmasını istiyordu. Enver'in 8/10/1918 günlü Halil'e yolladığı telde ise Azerbaycan'ın teşekkülünün gerekli olduğunu, barışa gitmek için çekilmek üzere olduklarını, 700.000 lira göndermekte olduğunu anlattıktan sonra, önemsiz bir konuymuşçasına şöyle ekliyordu: «Ben işsiz şimdilik pek sıkılacağımdan, belki Azerbaycan'a şimdilik seyahat için, bilahare de orada bir hayat eseri görürsem, büsbütün kalmak için hareketi düşünüyorum. Bu hususta mütalaanız nedir?» İşin bir can sıkıntısı giderme vesilesi olmadığı, bu soruyu 13/10 günlü telgrafla tekid etmesinden anlaşılıyor. Oysa Halil, 10 Ekimde cevabını vermişti. Bunda, yüzyıllardır tahakküm altında kaldıkları için Azerbaycan halkına güvenilemeyeceği, durum değiştiğinde «dirsek çevirecekleri», Enver'in gelmesinin uygun olmadığı bildiriliyordu. Bu telin Enver'de soğuk duş etkisi yaptığını tahmin etmek yanlış olmaz. Ayrıca, Enver'in kendisine bir Azerbaycan tahtı hazırlamakta olduğu, yabana atılacak bir iddia sayılamaz. Enver'in sonradan girişeceği Türkistan macerası da bu iddiayı destekler mahiyettedir (Bayur III, 4, 209 v.d.; Aydemir III, 379-80, 451, 470, 467).

Yakup Cemil olayı da iktidar mücadelesinin bir parçası olmakla birlikte, onu ayrı bir soru olarak ele alacağım.

Soru 92 Yakup Cemil olayı nedir?

Yakup Cemil, Talât'a karşı ağırlığını koyarak Enver'in Harbiye Nazırı olmasını sağlayan ve İT içinde Fırka müfettişliği ya da taşra örgütünde görev yapan gruptandı. Bunlar hep subaydı, fakat İT partizanı olduklarından, particiliği yeğleyerek subaylıktan ayrılmış kimselerdi. Yukarda, bu grubun çeşitli olaylarda nasıl etkili olduğuna, onların bir çeşit tarihini yapmış olan M. Ragıp'a dayanarak değinmiştim. Yakup Cemil, onların içinde en 'deli fişek' olanıydı. Trablusgarp'ta sadece bir casusluk şüphesi üzerine bir mülazımı öldürmüştü. Babıâli baskınında Nâzım Paşa'yı öldürdü. İkinci Balkan Savaşında Batı Trakya'da Bulgar çeteleriyle çarpışmış, Cihan Savaşı başlayınca Doğu Karadeniz'de çetecilik yapmıştı. Daha sonra Doğu Anadolu ve Irak cephelerinde de hizmet görmüştü. Fakat buyruğundaki askeri boşuna da olsa harcamaktan hiç çekinmediği için, yersiz yere kan dö-

küçülük yaptığı için, herkes ondan yaka silkiyordu. Yedek subay olduğundan rütbesi binbaşılıktan yukarı çıkmıyordu. Oysa o, yarbay, olmak, bir tümene komuta etmek istiyordu. Halil Paşa ondan kurtulmak için onu İstanbul'a aldırmıştı. Fakat Cemil, kanunen yarbay olamayacağı gerekçesiyle emeline nail edilmemişti.

Bu durum karşısında Enver'e ve hükümete karşı çok hınçlanan Cemil, hükümeti devirmekten bahsetmeğe başlamıştı. Ticaret işleri yapmak için Romanya'ya giden arkadaşı Sapancalı Hakkı ile gerek Fransız, gerekse İngiliz elçilikleri temas aramışlar. İngilizler, ayrı barış yapıp tarafsız kaldığı takdirde, Osmanlı Devletine toprak bütünlüğü garantisi, yok bir de İtilaf ile birlikte savaşa girdiği halde, zafer ürünlerinden vermeğe hazırmışlar. (Bulgaristan'ın yarısı, milyonlarca İngiliz lirası söz konusuymuş). Hakkı'dan bunları öğrenen Cemil, yapacağı darbenin programını da -yani münferit sulh- bulmuş oluyordu. Darbe başarıldığında, Sadrıazam, Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Cemal Paşa, Hariciye Nazırı Fethi, Bahriye Nazırı Rauf olacaktı. Bir başka ihtimale göre, Sadrıazamlık ve Hariciye Fethi'ye, Harbiye, Başkumandanlık Vekâleti, Bahriye Cemal'e veriliyordu. Öbür nezaretlere Cemil'in arkadaşları getiriliyordu- Hüsrev Sami, Mümtaz, Nalı, Sapancalı Hakkı. Kendisi de Meclis-i Vükelaya memur olacaktı. Bayur, Cemil'in M. Kemal'e önemli bir mevki vermeyi tasarladığından söz ediyor. Gerçekten Rauf ve özellikle Fethi, M. Kemal'in arkadaşlarıydılar. Acaba M. Ragıp Atatürk iktidardayken bunu yazmaktan mı çekindi, yoksa gerçekten M. Kemal yok muydu Cemil'in kafasında? İkinci ihtimal daha baskın görünüyor, zira Cemal 1) daha tanınmış bir kimseydi, 2) M. Kemal gibi askerin siyasetten ayrı durması fikrine sahip değildi, 3) savaştan önce İtilaf Devletlerine yakın olmakla meşhurdu.

Cemil, ikinci Babıâli Baskını için, 26 Temmuz 1916 gününü seçmiş. O gün Meşerret Otelinde toplanmışlar. Fakat Talât ve arkadaşları olan bitenden tamamen haberliymişler ve girişimin yapılıp faillerinin suçüstü yakalanmaları için pusuda bekliyorlarmış. Girişimi son anda haber alan Hakkı, koşup gelmiş. Babıâli Muhafız Bölüğüne telefon ederek direnmeye hazır olmasını ihbar edip, toplananları da dağıtmış. M. Ragıp'a göre Cemil, son ana kadar, tümen komutanlığı verilirse işten vazgeçmeğe hazırmış. Cemil o denli saf olamazdı herhalde. Bundan sonra Hakkı'nın araya girmesiyle Enver Cemil'e, İran'da faaliyet göstrecek ve tutuklu, gönüllü, asker kaçaklarından bir birlik kurmasını önermiş, o da kabul etmiş. Yetkisi, kolordu kumandanı yetkisi olacakmış. Cemil bu yönde faaliyet gösterirken, Talât ve arkadaşları Enver'in aklını çelmeyi başarmışlar. Cemil tutuklanarak

muhakeme altına alındı. Sonunda ona idam cezası verildi. Kararın verileceği gün, Enver'in acele Alman Genel Karargâhına gitmesi gerekiyordu. Enver, verilecek hükümlerin, kendisi dönmeden uygulanmamasını istediği halde, Talât bunların infazını buyurmuş. Cemil böylece idam olundu (11/9/1916). Mahkemece cezaya çarptırılmadıkları halde, Hakkı ve Hüsrev Kastamonu'ya sürülmüşler, Mümtaz İzmit'te, Nail Eskişehir'de ikamete memur edilmişlerdir.

İT tam iktidar olduktan sonra Cemil gibi adamlar baş belası durumunda geliyorlardı. Enver'in iktidarını sürdürmek için bunlara ihtiyacı yoktu artık. Ordu tamamen emrindeydi. Arkasında Alman Genel Karargâhı vardı. İttihatçılığın ötesinde, İttihatçı subay dayanışması ne denli güçlü olursa olsun, Cemil'inki gibi başıbozuk, hatta ihanet kokan davranışlara tahammül edilemezdi. Enver'in İstanbul'da bulunmaması, Talât'ın Enver'e rağmen infazı emretmiş olması, Enver'in durumunu görünüşte kurtarmak içindi herhalde. Talât'ın grubu bakımından da bu sonuç yarar sağlıyordu. Artık bu adamların kabadayıca muhalefetinden kurtuluyorlardı. Yani, Talât ve arkadaşlarının iktidarı pekişiyordu. Buna karşılık, Enver bir gün silahşorlara ihtiyaç duyacak olsa, bunlara başvurmak imkânından yoksun kalmış olacaktı (M. Ragıp 422 v.d.; Bayur III, 4, 319-20; **Atatürk** 112-4).

Burada işin dış siyaset yönüne de değinmek gerekir. Mart 1916 dolaylarında İtilaf devletlerinin Osmanlı ile ayrı barış için faal girişimlere başladıkları anlaşılıyor. Romanya'da Sapancalı Hakkı, İsviçre'de Operatör Cemil Paşa ve Prens Sabahattin ile temas kurulmuş. Sabahattin, Bursa'da bulunan kâtibi Satvet Lütfi'ye gizlice mektup göndermiş, o da Talât'la temas etmiş. Yakup Cemil olayı ortaya çıkınca, Almanların da dikkati bu yöne çekilmiş ve bütün girişimler değişik tarih ve biçimlerde sonuçsuz kalmış (M. Ragıp, 410-9, 428-42, 659 v.d.).

Soru 93 Talât Paşa nasıl Sadrıazam oldu?

S. Halim, İT'li ve örgütte çalışmış, sorumluluk almış bir kişi olmakla birlikte, tipik bir İT'li değildi. Üstelik onun Sadrıazam oluşu İT'nin içindeki iktidar gerçekliğine de uygun değildi, çünkü Cemiyetin önderi Talât'tı. S. Halim'in mevkii, İT'nin ve daha geniş olarak siyasal yapının, 'ağabeylik' kurumuna henüz kendisini muhtaç gördüğünün belirtisiydi. S. Halim 'soyluydu', yaşlı başlıydı, yabancı dil biliyor ve yabancı elçilerle haşir neşir olabilecek 'münasip' bir kimseydi.

Fakat S. Halim Fırkanın gerçek önderi olmadığı için ortada bir acaiplik vardı.

S. Halim'in durumu önce Hariciyeden ayrılmasıyla sarsıldı. Talât Sadrıazamın evrakı okumadığından, kapitülasyonlar kalkmış olduğu halde, bu konuda gelen yazılara cevap verildiğinden yakınıyordu. Çok daha önemlisi, kendisi yıpranmadan Enver'i kabinede dengelemek için Hariciyeye bir adamını koymak istiyordu. S. Halim'in 'harcanabilir' görülmeğe başlaması, İT'deki egemen çevrelerin kendilerine olan güvenini gösterir ki, bu, büyük ölçüde Çanakkale'deki başarının verdiği bir güvendir. S. Halim, Hariciyeye Halil'i getirmek arzusunu Talât'tan duyunca direnmek istedi ve ancak Talât'ın arkadaşlarıyla istifa etmek tehdidi karşısında işe razı oldu. Halil 24/10/1915'de Hariciyeye geldi. Bu olaya rağmen Sadrıazamlığını sürdürdüyse de, âdeta boykota uğradı. İşler onun haberi olmadan yürüyordu. Bu, bir yıl kadar sürdü. İT'nin iç çekişme ve manevraları olmasaydı, S. Halim'in sadareti belki daha önce sona ererdi. İT'nin yeni sadrıazam adayı olarak Halil öne sürülünce, Enver onu değil. Talât'ı istemiş. Bu, Enver'e Talât'ı onaylatmak için bir manevraydı. Bayur, Almanların sınırsız denizaltı savaşına başlamalarının zafere götürecek yol olarak görülmesinin de kabine değişikliğinde payı olduğunu söylüyor.

Ahmad, S. Halim'in aslında hayli nüfuzlu olduğunu, İslâmcı ve Arap oluşu sayesinde hükümeti Araplara daha sevimli gösterdiğini, onun sayesinde Emir Hüseyin'in isyanının geciktiğini, nitekim İT'nin isyan çıktıktan sonra onu harcamasının anlamlı olduğunu söylüyor. S. Halim Arap olmamakla birlikte, Mısırlıydı. Bunun dışında bu görüşlerin dikkate değer olduğu muhakkaktır (Ahmad 137-8, 140). Savaşın başlaması üzerine istifa eden Süleyman El-Bustanî'nin ayrılmasından sonra, savaşın sonuna dek kabineye Türk olmayan hiç kimsenin alınmamış olması da dikkate değer bir noktadır.

Anlaşılan, S. Halim'e istiskali arttırınca, istifasını elde etmek zor olmadı. 4 Şubat 1917 günü yerine Talât atandı. Hariciyeye Ahmet Nesimî geldi, Halil Adliyeyi aldı. Maliyeye Cavit getirildi. Talât Dahiliyeyi muhafaza etti. Şeyhülislam Musa Kâzım oldu.

Talât'ın babası Kırcaali'li bir kadıydı. Edirne askerî rüştiyesini bitirirken bir öğretmeni dövmesi üzerine idadiye devam edemedi. Babasının ölümü dolayısıyla çalışmak zorunda kalarak, Edirne posta idaresine kâtip olarak girdi. Alyans İsrailit okulunda Türkçe öğretmenliği yaptı, müdürün kızından da Fransızca dersleri aldı. 1895-6'da hürriyetçi hareketlere katıldığı için 25 ay hapis yattı, Padişahın affıyla çıktı ve Selânik'e sürüldü. Orada postada çalıştı, bir süre sonra başkâtip oldu. Siyasal mücadelesini sürdürebilmek için Mason

oldu. Selânik Hukuk Mektebinde bir süre okudu. Osmanlı Devletinde Sadrıazam olan ilk ve son mebusun o olması anlamlıdır.

Sultan Reşat 3 Temmuz 1918'de ölünce, yerine Vahdettin (VI. Mehmet) geçti. Böylece hükümet istifa etti, 8 Temmuzda Talât yeniden görevlendirildi (İnal 1893-909, 1933-43; Bayur III, 2, 398-401, III, 4, 325-32, 348-52).

Soru 94 Ermeni tehciri nasıl oldu?

Cihan Savaşı başlayınca ve Türkiye de buna karışınca, Ermeniler arasında büyük umutların uyandığı anlaşılıyor. Balkan Savaşı'nda Balkan orduları karşısında bile çözülüveren Türk ordularının Rus, İngiliz, Fransız orduları karşısında hiç tutunamayacağı, savaş sonucunun kısa zamanda alınacağı hesabediliyor olmalıydı. Nitekim 10 Ocak 1915'de Sarıkamış hezimeti vukubuldu. Ertesi ay Çanakkale vuruşmaları başladı. 18 Mart zaferine rağmen, 25 Nisanda Gelibolu'ya çıkarma yapıldı. Fakat Ermenilerin hesapları bir kez daha yanlış çıktı. Ruslar, başarılarına rağmen, Doğu Anadolu'nun işgalini çok ağırdan aldılar. Türk ordusu da Çanakkale'de çözülmedi. Üstelik savaş 4 uzun yıl sürdü, 3. yıl Rusya'da ihtilal oldu ve Rus cephesi tamamen çöktü. Bütün bunları hesap edemeyen Ermeniler, Ruslara yardımcı olmak için 15 Nisanda Van bölgesinde ayaklandılar. 17'sinde Şitak, 18'inde Bitlis, 20'sinde Van içinde kanlı ayaklanmalar düzenlediler. Van'daki Ermeni mahallesi uzun süre direndi ve Mayıs ortasında Rus-Ermeni birlikleri kenti ele geçirdiler. Müslümanlar kılıçtan geçirildi ve Rus himayesinde bir Ermeni devleti kuruldu. Van bölgesine 250.000 kadar Ermeni toplandı. Ağustos başında Van bir kez elimize geçtiyse de, tekrar Ruslar geri aldılar.

Türkiye bu ölüm-kalım mücadelesindeyken Ermenilerin bu davranışları, savaşın başarılması için onların zararsız hale getirilmesi gerektiği kanısını verdi İT'ye. Böylece Ermenilerin savaş süresince cepheleri etkileyebilecek bölgelerden, yani özellikle Doğu Anadolu ve Mersin-İskenderun bölgesinden çıkarılarak Irak ve Suriye'nin içlerine yerleştirilmeleri (tehcir) tedbirine başvurulmaya başlandı. Ermeni isyanı Nisan sonlarında başladığına göre, Mayısta tehcir başlatılmış olmalıdır. 27 Mayıs 1915'de çıkarılan bir muvakkat kanunla orduya tehcir yetkisi verildi. 30 Mayıs günlü Meclis-i Vükela (Bakanlar Kurulu) kararıyla tehcir süresiz oluyordu. Ermenilerin boşalttığı köy ve kasabalar muhacirlere verilecek, buna karşılık Ermenilere mal ve mülklerinin karşılığı ödenerek, yerleştirildikleri bölgede eski düzeyle-

rini bulmaları sağlanacak, yoksul olanlara da iskân imkânları sağlanacaktı. Fakat daha sonra, 26 Eylül 1915'de çıkan diğer bir muvakkat kanuna göre, tehcir edilenlerin mal ve mülkleri komisyonlarca hazırlanacak mazbatalar üzerine mahkemelerce tasfiye olunacaktı. Taşınmazların evkaf ve hazinece bedelleri ödenecek, taşınırlar satılacak, elde edilen paralar sahiplerine verilecekti (Bayur III, 3, 40-6).

Ermeni tehcirinin en kötü yönü, yolda başlarına gelenlerdi. Açlık, hava şartları, hastalık, sefalet yüzünden birçok ölenler oldu. Ayrıca yağmacılık ve intikam gibi amaçlarla bazı yerlerde kendilerine kötülükler yapıldı, öldürüldüler. Ölen Ermenilerin sayısı konusunda çok çeşitli tahminler vardır. Ermeniler ve yandaşları bu sayıyı bir milyona kadar vardırıyorlar, Shaw'lar ise 200.000 olarak hesaplıyorlar (Shaw II, 315-6).

Soru 95 Savaş süresince Osmanlı-Alman ilişkileri ne gibi gelişmeler gösterdi?

Gördüğümüz gibi, Almanya ile ittifak ilişkisi son anda, Almanya ile Rusya arasında savaş hali başladıktan sonra kuruldu. Alman Kayzerinin aklı da ancak pek kısa bir süre önce Osmanlı ile bir ittifak ilişkisinin yararlı olacağı düşüncesine yatmış bulunuyordu. Fakat iş olduktan sonra, İT çevrelerinde, ve özellikle Merkez-i Umumîde, İttifak antlaşmasının yetersiz olduğu düşüncesi yayıldı. Antlaşma, Rusya'nın Avusturya'ya karşı harekete geçmesiyle işliyordu. Halbuki daha birçok ihtimal vardı. Osmanlı arazisinin «icap ederse» Almanya'ca silahla savunulması zayıf bir ifadeydi. Kaybedilen, işgal edilen arazilerin Osmanlıya iadesi konusunun ne olacağı pek açık değildi. İttifakın 1918'e değin sürmesi de rahatsız ediciydi. Ondan sonra ne olacaktı? Nihayet Almanlar kapitülasyonların ilgasını tanımazlarsa, İttifak neye yarardı? Babıâli, İT'nin içindeki muhalefetin tatmin edilmesi gerektiği gerekçesiyle, savaşa girmesiyle birlikte (Kasım 1914 başı), antlaşmanın gözden geçirilmesini istedi. Bayur, bu isteklerin daha bile önce ileri sürüldüğünden söz ediyor.

Alman Şansölyesi Bethmann Hollweg önce bu işe hiç yanaşmak istemediyse de, Wangenheim hükümetteki Almancıların başlarının belaya gireceğini söyleyerek ısrar etti. Böylece görüşmeler başladı. Türkler Osmanlı ülkesinin açık seçik garanti edilmesi hükmünü elde edemediler. 11 Ocak 1915'de imzalanan antlaşmayla iki taraftan birine Fransa, Rusya, İngiltere, ya da en az iki Balkanlı devletten bir saldırı olursa, gerektiği zaman öbür taraf bütün kuvvetleriyle onun

yardımına gidecekti. Yalnız Almanya'nın İngiltere'ye karşı harekete geçmesi, bu devletin diğer bir Avrupa devletiyle Osmanlı ile harbe tutuşması halinde olacaktı. İttifak, İtalya, Romanya ve Avusturya ile sınırı olmayan Balkan devletlerine karşı da işlemeyecekti. Babıâlî, antlaşmanın 20 yıl süreli olmasını istedi, fakat ancak Avusturya Alman ittifakının yürürlük süresine uygunluk sağlanabildi -yani 1920'-ye, yenilendiği takdirde 1926'ya değin. Kapitülasyonlar konusunda bir şey elde edilemedi. Avusturya 21/3/1915'de yeni antlaşmaya katıldı. İş olunca, S. Halim eski antlaşmanın hükümden kaldırılmasını istedi. Ülke bütünlüğü garantisini andıran o antlaşmadaki 4. madde kalkacak diye buna Almanlar sevinirken, Osmanlının Almanlara Osmanlı ordusunun «sevkü idaresinde fiilî bir nüfuz» sağlayan hükmün yenilenmemesinin sözkonusu olduğunu duyunca, tavırları değişti. Enver, o zaman bu alçaltıcı hükme, ilk antlaşmanın çabucak bağlanmasını istediği için razı olduğunu söylemiş. Sonuç olarak eski antlaşma da yürürlükte kaldı (Bayur III, 1, 435-40; Trumpener 108-13).

Görüldüğü gibi, bu işte Türkiye kendini sağlama almak, tam bağımsızlık ve toprak bütünlüğü (hattâ bazı yerleri geri almak) yönünde ilerlemek ve bu işte Alman yardımından ve himayesinden yararlanmak isterken, Almanlar Osmanlı ile ilişkiyi zayıf ve geçici tutmak, yükümlülükleri mümkün olduğu denli sınırlamak istemişlerdir. Dahası var: Almanlar 1915-17 yıllarında Ruslarla ayrı barış yapmak için çeşitli yoklamalarda bulunmuşlar ve Ruslara bunun için sunulan armağan, her şeyden önce Boğazlar olmuştur. Nitekim Alman devlet adamı Erzberger'e Avusturya elçisi Pallavicini, 1916 başında, Türkiye için iki yol olduğunu, ya Türkiye'nin Merkezî Devletlerin istedikleri yolda sevkedilmeyi kabul edeceğini, ya da bu Devletler Türkiye hakkında İtilafla anlaşmaya gideceğini söylemiş ve İT'liler yabancılara aleyhtar olduklarından birinci şıkkın ihtimal dışı olduğunu eklemiş (Bayur III, 2, 128-43; III, 3,500-18,472).

Savaş içinde, Osmanlı-Alman ilişkilerinde önemli bir gelişme, 29/8/1916'da Kayzer'i Müttefik orduların başkomutanı yapan anlaşmaların yapılmasıydı. Böylece İttifakın savaş yönetimi büyük ölçüde merkezileşmiş oluyordu. (Fakat Osmanlı başkomutanlığı Osmanlı kıtalarının yığınak, nakil ve ikmal hakkını muhafaza edecekti.) Hatırlanacağı üzere, kâh Enver'in önerisiyle, kâh gönüllü rızasıyla, 1916'nın ikinci yarısından itibaren Türk tümenleri Türkiye dışında kullanılmağa başlandı. Enver bunu yaparken, savaş ganimetlerinin paylaşılması sırasında bu fedakârlıkların karşılığını alacağını umuyordu. Oysa Almanlar, değil Osmanlı'nın toprak kazanmasını, işgale uğrayan topraklarını dahi kurtarmayı üstlenmeğe niyetli değillerdi. (6/7/1916'da Al-

man Karargâhı Geliçya'ya iki tümen istediği zaman, von Sanders Türkiye'nin başka cephelere asker verecek durumda olmadığı, Elçi Wolf-Metternich ise bunun işgal altındaki toprakların kurtarılması talebine ya da Rusya ile anlaşabilmek için Boğazlarda tâviz konusunda zorluklara yol açabileceği için itiraz etmişlerdi. Alman Komutanı Falkenhayn haylı saf bir davranışla, bu işin «samimî» bir biçimde askerî ataşe Lossow tarafından Enver'le konuşulmasını istedi. Lossow böylece gitti ve Enver'le iki saat konuştu (14/7). Bu arada Enver'e, Doğu Anadolu ve Irak işgal altındayken barış yapmağa itiraz edip etmeyeceklerini sordu. Herhalde Enver için bunun bir tereddüt konusu olması bile acaip bir şeydi. Fakat böylece İT önderleri ayılmış oldular. 5 Eylül 1916'da Halil Berlin'e gitti ve bir antlaşma taslağı sundu. Buna göre Almanya ve Osmanlı Devleti, 1) her biri fedakârlık, zarar ve gayretleriyle orantılı olarak savaş sonunda elde edilen yararlardan pay alacaklar, 2) hiçbiri, diğerinin arazisi düşman elinde bulunduğu sürece, onun rızasını almadan barış yapmayacaktı; 3) hiç biri ayrı bir barış yapmayacaktı; 4) belirli koşullarda Osmanlı Bulgaristan'dan Trakya'nın bazı yerlerini alabilecekti. Talât'a göre, Osmanlı müttefiklerine asker sağladığına ve Alman komutasını kabul ettiğine göre, böyle karşılıklar beklemeğe hakkı vardı. Gerekirse, Doğu Anadolu'nun boşaltılması için Rusya'ya işgal edilen Lehistan toprakları, Basra'yı almak için Belçika'nın bazı yerleri teklif edilmeliydi. Antlaşma 28/9/1916'da imzalandı (Avusturya 22/3/1917'de katıldı). Yalnız Almanlar Bulgaristan'la ilgili hükme yanaşmamışlardı. Bayur, yapılan antlaşmanın 11/1/1915'e ek olduğunu ve yukarda taslakta sıralanan maddelerden ancak birincisini kapsadığını söylüyor. Fakat bu noktada yanılıyor olmalı, zira bu takdirde Almanlardan elde edilen tâvizin hiçbir işe yaramayacak denli genel ve 'yuvarlak' olduğu göze çarpıyordu (Trumpener 131-4; Bayur III,3, 478-9).

Kapitülasyonların ilgası kararının Almanlarca nasıl tepkiyle karşılandığını gördük. Ama denebilir ki, o sırada Türkiye henüz savaşa girmemişti, savaşa girince silah arkadaşlığı başka havalar estirirdi. Ne gezer! Almanlar itirazlarını sürdürüyorlar ve «Hele savaş bitsin, görüşürüz» havasını veriyorlardı. Oysa İT ve yeni Türkiye için bu bir hayat-memat meselesiydi. Almanlar, Türk ittifakı devam edecekse bu konuda tâviz vermenin kaçınılmaz olduğunu anlayınca, işi pazarlığa bindirdiler ve Fransız kültür ve hayır kurumlarının -katolikliğin yeni koruyucuları olarak- yönetimini elde etmeğe çalıştılar. Oysa bu da İT'nin bağımsızlıkçı tavrıyla hiç bağdaşmayan bir talepti. Sonunda, 11/1/1917'de Almanya, imzaladığı antlaşmalarla resmen kapitülasyon haklarından vazgeçti. Gizli bir nota teatisiyle, Osmanlı ve Al-

man hükümetleri birbirlerinin eğitim, hayır, din ve sağlık kurumlarını tanımayı ve en yüksek müsaadeye mazhar devlet muamelesi yapmayı kabul ediyorlardı. Fakat asıl önemlisi, bir gizli antlaşmaydı ki, bununla, Osmanlı Devleti İtilaf devletlerine kapitülasyonların kalkmasını kabul ettiremediği takdirde, Almanya onlarla birlikte bu hakları yeniden kullanmağa başlayacaktı. Böylece, Bayur'un işaret ettiği üzere, Almanya ve müttefikleri, savaş süresince kapitülasyon haklarından vazgeçiyorlardı, fakat barış konferansında Almanya'nın bu konuda İtilafla çıkar birliği yapması en tabii bir şey haline dönüşecekti. Hattâ Avusturya'nın kapitülasyonların ilgasını tanımamağa devam etmesi dahi Almanya'nın amacına ve çıkarına uygun düşüyordu. Trumpener, sorunu ele alırken bu ciheti gözönüne almamıştır. Tersine, gizli antlaşmada, kapitülasyonların ihyası girişimlerini reddetmekte Türkiye'nin Almanya'ca destekleneceği hükmünün bulunduğunu söylüyor. Mamafih, böyle bir hükmün de hayli 'yuvarlak' olduğu göze çarpıyor. İttihatçılar ancak aşağıda göreceğimiz 27/11/1917 antlaşmalarıyla muratlarına ereceklerdir (Bayur III, 469-77, 488-92; Trumpener 129-31).

İT'nin başka bir mücadelesi de, Paris (1856), Londra (1871) ve Berlin (1878) antlaşmalarının geçersizliği için yapıldı. 7 veya 14 Ekim 1916'da Almanya'ya ve birkaç gün sonra Avusturya'ya verilen notalarla, bu antlaşmalardaki devletlerin eşitliği ile bağdaşmayan hükümlerin ve Boğazlar ile Lübnan gibi konulardaki uygulamaların da geçersiz olduğu duyuruluyordu. Zaten savaş durumundan ötürü İtilafla bu antlaşmalar hükümden düşmüş bulunuyordu. Şimdi Osmanlı Devletinin Müttefiklerle olan tam eşitlik ilişkisi dolayısıyla bunların onlarla da geçersiz olduğu duyuruluyordu. Notada, Avrupa ülkelerinin sözü geçen antlaşmalardaki toprak bütünlüğü ve Batı devletler hukukundan yararlanma hükümlerini nasıl çiğnedikleri örnekleriyle gösteriliyordu. Nota, anılan antlaşmalardaki lehdeki hükümlerin de saklı tutulacağını duyuruyordu. Gerçekte Osmanlı Devletine yarı - sömürge muamelesi yapmak isteyen Almanya ve Avusturya, notalara cevaplarını geciktirince, Babıâli 2/11/1916'da notaları kamuoyuna açıklayarak, müttefiklerini zorlamak istedi. Hattâ 7/11'de Halil, Meclis açılış söylevinde antlaşmaların geçersizliğinin Müttefiklerce de tasdik edildiğinin söylenmek istendiğini bildirdi. Çaresiz, Müttefikler buna itiraz ederek, 11 Kasımda benzer mahiyette notalarla cevap verdiler. Antlaşmaların tek yanlı ilgasına karşı olduklarını, konunun, özellikle kendi vatandaşlarına sağlanan haklar açısından görüşme konusu olması gerektiğini söylediler. Bununla birlikte, isteksizce de olsa, düşmanlarla antlaşmaların yürürlükten kalkmış sayılabileceği, ayrıca Lübnan ve

Boğazlarla ilgili hükümlerin geçersizliği, antlaşmaların geçmişte çiğnenmiş olduğu konusunda uyum gösteriyorlardı. Müttefikler ve Türkiye arasında birçok konular zaman içinde bir çözüme ulaştıysa da, geçmişteki bu antlaşmaların geçersizliği konusunda Babıâli, birçok çabalarına rağmen, sonuç alamadı (Bayur III, 3,482-8; Trumpener 134-9).

İT'nin büyük müttefikleriyle olan mücadelesinde başarıya ulaşması 1917'de olmuştur. Bu, kısmen İT'nin ısrarı, kısmen de savaş koşullarının zorlaması sayesinde gerçekleşmiştir. 6/4/1917'de ABD savaşa girmiş, fakat savaşı ancak Almanya'ya ilân etmişti. Bunun üzerine Almanlar, Osmanlı-ABD diplomatik ilişkilerinin kesilmesini isteyince, başta Cavit, birçok İT'li önderler buna şiddetle karşı koymuşlar, Talât ancak iki hafta sonunda onları razı edebilmiş. Anlaşılan İT'deki bu hava karşısında Almanlar telaşlanmışlar. Talât'ın Nisan 1917'de Berlin'e yaptığı ziyarette, Almanya'nın kapitülasyonları geri getirecek hiçbir antlaşmayı imzalamaması kabul edildi. Ayrıca, Türkiye'nin üzerinde durduğu **Yavuz** ve **Midilli**'nin gerçekten Türk olması ve 12 denizaltı ve 12 torpito muhribi verilmesi konusunda -gemiler barışta Türklere devredilmek üzere- rıza gösterildi. 1917'de Papalığın barış için yaptığı girişimlerde Osmanlı Devletini hiç anmaması, ya da Ermenistan'dan söz etmesi gibi olaylar, İT'ye, Nisanda ele alınan konuların antlaşma haline dönüştürülmesi gerektiğini gösteriyordu. Öte yandan Bolşeviklerin ilhak siyasetini reddetmeleri ve Filistin'de Osmanlı gerilemesi, Osmanlıları savaşta tutmak için Almanları tavizci bir tutuma itiyordu.

Böylece 27/11/1917'de iki antlaşma imzalandı. Osmanlı Devleti açısından ittifak, artık tek başına İngiltereyle savaş, İtalya ile savaş durumunu da kapsayacaktı. İkinci antlaşmada kapitülasyonları geri getirecek hiçbir antlaşmanın Almanya'ca imzalanmaması esası yer alıyordu. Ayrıca, Osmanlı ile Almanya, yalnız savaşın yararlarını gayretleri oranında paylaşmayı değil, bu imkânsızsa telafiyi de üstleniyorlardı. 13/3/1918'de imzalanan antlaşmalarla Avusturya da kendi bakımından koşut düzenlemeler kabul etti. Fakat ilginçtir ki, İT'nin hemen bütün amaçlarına, büyük mücadeleler sonunda ulaştığı bir sırada, Almanlar, barış pazarlıklarında Türkleri elde ettikleri haklardan vazgeçmeye ikna edebilmeyi ummaktaydılar. Şüphesiz, Türkler ikna olmazlarsa, Almanya için zorlama yollarını kullanmak da mümkündü (Bayur III, 3,492-9; Trumpener 156-66). Bu, Osmanlı Devleti ile Almanya arasında kâğıt üzerinde iyi gibi görünen ilişkilerin ilerde nasıl bozulabileceğini gösterir. Uygulamada ise bu ilişkiler hayli bozuktu. Bunun örneklerinden biri, Cemal Paşa ile Amiral Souchon ara-

sındaki ilişkilerdi. Yukarda, ilişkilerin özellikle 1917'de Yıldırım Ordular Grubunun kurulmasıyla daha da bozulduğunu ve M. Kemal ile Cemal Paşayı bir çeşit başkaldırma girişimine sevkettiğini gördük. Bütün bunlar karşısında Enver, Candide'vari bir iyimserlikle Almancı istifini bozmuyor, Alman aleyhtarlığını Almanlardan tâviz koparmak için silah olarak kullanıyordu. Fakat sonunda o da patladı. Oysa 2/3/1918'de, Brest-Litovsk görüşmeleri sırasında, Almanlara yaranmak için, savaştan sonra da Harbiye Nazırı ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi olacağını ve beş yıl süreyle Erkânıharbiye İkinci Reisliğine bir Almanı, von Seeckt'i istediğini bildirliyordu. Fakat Enver'i büyük hayal kırıklıkları bekliyordu. Bulgaristan'ın Bükreş Barış Konferansında Dobruca'yı, ayrıca daha sonrası için Yunanistan'dan ve Sırbistan'dan büyükçe Makedon arazilerini almaya hazırlandığı bir sırada, İT iktidarı da taviz olarak Mesta-Karasu sınırını, yani Gümülcine sancağını istiyordu. Fakat Almanlar bu konuda hiç yüz vermediler. Enver bizzat Bulgar Kralına başvurmak gibi durumlara düştü. Sonunda, Bulgaristan'ı İttifaka almak için Osmanlının Meriç batısında ve Karadeniz tarafında Bulgarlara verdiği 4000 km²'lik araziye de razı oldu İT önderleri, fakat bu konuda dahi yüz bulamadılar.

Enver, General Ludendorf'un bir sözüne güvenerek, Rus yenilgisi üzerine Rus savaş ve ticaret gemilerinin ya da buniardan bir bölümünün Türkiye'ye verileceğini umuyormuş. Bu konuda da pek bir şey elde edilemedi. Rusya ve Romanya ile ayrı barış yapılması sırasında cereyan edenler, İttifak için zaferle bitecek bir savaştan sonra Alman-Türk ilişkilerini ne gibi tatsızlıkların beklediğini göstermekteydi. Fakat asıl anlaşmazlık Kasfkasya işinde ortaya çıktı. Türkleri Turancı ve İslâmcı maceralara iten Almanya, iş somuta gelince, Azerilerin Türk olmayıp Tatar olduklarını, Kafkasya işlerine müdahale edemeyeceğimizi söylüyor ve Gürcülerle Ermenileri himayesine alarak Bakû'yu ve petrollerini ele geçirmeğe çalışıyordu. Oysa Enver, gördüğümüz üzere, Güney cephelerini ihmal ederek Kafkasya'ya öncelik vermekteydi. 10/6/1918'de Hindenburg, Umumî Başkumandanlık adına, Bakû Sancağında Türk birlikleri veya Türk-Tatar gönüllüleri tarafından huzurun bozulmasından vazgeçilmesini «talep» ettikten sonra, Türk birliklerinin Kafkasya'dan tamamen çekilmesini, Kars, Ardahan ve Batum Sancaklarında ancak asayişe yetecek asker bırakılmasını ve bütün birliklerin Elcezire (Kuzey Mezopotamya) ve Kuzey İran'da kullanılmasını istiyordu. Bunun üzerine Enver istifa edeceğini bildirdi. Anlaşılan bu, Almanları ihtiyata sevketmiştir. 15/9/1918'de Bakû, Türk-Azerî kuvvetlerince zaptedilince, Almanlar da bazı taburlarını oraya göndermeğe heveslendiler. Enver, Almanların asker gönderme

isteklerinin kabul edilmemesini, zorla gelmek isterlerse demiryolu köprüsünün atılmasını ve «herhalde» geçmelerine engel olunmasını istedi (22/9/1918) (Aydemir III, 398-454).

Savaş bu sıralar bitmeseydi, Türk-Alman ilişkileri nasıl bir yönde gelişirdi, bunu tahmin etmek kolay değilse de, fırtınalı ilişkiler beklenebileceği muhakkaktır.

Soru 96 Savaştaki toplum gelişmeleri ve ıslahat hareketleri nelerdir?

Savaş sırasında İT diktatörlüğünün varlığı, daha önce de değinilmiş olduğu gibi, İT'nin programının birçok yönlerinin serbestçe uygulanmasına imkân verdi. Yalnız muhalefetten çekinilmediği için değil, din taassubunun da baskı altına alınması sayesinde bu serbestlik elde edildi. Hele Şerif Hüseyin isyan bayrağını açıktan ve genel olarak Arapların savaşa karşı tavırlarının pek olumlu olmadığı anlaşıldıktan sonra, dinsel duyguları incitmekten ve bu yüzden savaş gayretini kırmaktan çekinilmemeğe başlandı. İslâmcı S. Halim'in çekilmesi ve Musa Kâzım gibi geniş fikirli bir Şeyhülislamın varlığı da herhalde bu gelişmeyi kolaylaştırmış olmalıdır. Savaşın sonraki yıllarında haftalık **Sebîlürreşat** dergisinin iki yıl kapalı tutulması bu diktatörce tavrın bir örneğidir. Böylece, 1916 İT Kongresinin kararı üzerine bütün Şeriye mahkemeleri Meşihattan (Şeyhülislâmlık) ayrılıp Adliye Nezaretine bağlandı (25/3/1917'de kanun çıktı). Şüphesiz ki bu, laikleşme yönünde çok önemli bir adımdı ve İT'nin çağdaş, burjuva zihniyetinin bir sonucuydu. Yalnız şuna işaret etmek gerekir ki, işin bu yönü denli, bu davranışta kapitülasyon düzeninden kurtulmak çabasını da hesaba katmak gerekir. Zira ülkede din mahkemeleri devam ettikçe, Avrupalıların bunu ileri sürerek Türk mahkemelerinin yetkisine itiraz etmeleri kolaylaşıyordu. Buna benzer cesur bir uygulama, Hukuk-u Aile Kararnamesidir (7/11/1917). Kararname, Müslüman olsun, olmasın, bütün Osmanlıların aile hukukunu düzenleyen bir sistem getiriyordu. Bu, Şeriatın dışında sayılamazdı, zira alınan bir fetvaya göre hareket edilerek, dört Sünnî mezhepten çağdaş hayata en uygun olan kurallar derlenmişti. Zaman zaman, kadını kayıran yeni kurallar da getiriliyordu. Müslüman olmayanlar için ise, bazı özel hükümler konmuştu. Önemli olan diğer bir değişiklik, büyük tartışmalardan sonra 1917 Şubat'ında kabul edilen bir kanunla Rumî takvimle Miladî takvim arasında varolan 13 günlük farkın kaldırılmasıydı. Böylece 1 Mart 1917'den itibaren, Milâdî ve Rumî takvimin

gün ve ayları özdeşleşiyor, fakat Rumî yıl muhafaza ediliyordu (1 Mart 1917'nin 1 Mart 1333 olması gibi).

Başka bir ıslahat hareketi, 2 Nisan 1917'de çıkarılan Medaris-i İlmiye Hakkında Kanun'du. Bu kanun ve ona bağlı nizamnameyle medreselerin çağdaş din eğitimi kurumları haline dönüşmesi için bir sistem getirilmeye çalışılıyordu. Ders programlarına müspet ve doğal bilimler, batı dilleri giriyordu. Nihayet, eski Türkçe harfleri Türkçeye daha uygun kılmak için gösterilen çabalar anılabilir. 1911 (?) de Türk Ocağı çevresinde Islah-ı Huruf Cemiyeti kurulmuştu. Hüseyin Cahit ise Latin alfabesine gidilmesi fikrindeydi. Savaştan az önce Enver, ordu içinde, eski Türkçe harflerin bitişik değil de Latin harfleri gibi ayrı ayrı yazıldığı bir denemeye giriştiyse de, bu pek benimsenmedi ve barışta yeniden ele alınmak üzere terkedildi.

Kadınların hayatında da önemli değişiklikler oldu. Bakınca, aradaki ilişkinin «günah» olup olmadığı saptanamayacağı için, kadınla erkeğin sokakta birlikte gezemedikleri bir ülkede; savaşın getirdiği zorunluluklar yüzünden kadın iş hayatına girdi. Fabrikalarda, dairelerde, sokakta (meselâ, İstanbul'da çöpçülük), tarlada, kadın ister istemez çalışmak durumundaydı. Ayrıca İT'nin de bunu teşvik ettiğini söylemeğe hacet yok. Ordunun himayesi altında Kadınları Çalıştırma Cemiyeti kuruldu. Cemiyet, ordu için üniformalar, çamaşır, kum torbaları dikiyordu. Atelyelerinde 6-7000 kadın günde 10 kuruş yevmiye alıyor ve yemek yiyorlardı. Zaman, zaman 7-8000 kadın da evlerinde Cemiyet için çalışıyorlardı. Cemiyet, para kazanır durumdaydı. Dahası var. 1. Orduda bir Kadın Taburu kuruldu. Bunlar tamamen asker gibi yaşıyorlardı, yalnız evli olanlar haftanın 4 akşamını evlerinde geçirebiliyorlardı. Cemiyet, 1917'nin sonunda bekâr işçilerinin evlenmesini zorunlu yaptı ve bunların münasip kocalar bulabilmeleri için bir sistem getirildi. Kadınların bu yıllarda birçok okullara ve Darülfünuna (Üniversite) girdiklerini de biliyoruz. İstanbul gibi büyük bir merkezde çarşaf ve peçe devam etmekle birlikte, kadınlar çok kez artık peçelerini örtmüyorlardı. Bir süre sonra Darülbedayi sahnelerinde ilk Müslüman kadın tiyatro oyuncuları rol almağa başladılar (Yalman 168-86, 224-47, 259-60; Bayur III, 4,367-78).

Soru 97 : Savaş sırasında fikir hareketlerinde ne gibi gelişmemeler göze çarpar?

Savaş sırasındaki fikir hareketleri büyük ölçüde savaştan önceki hareketlerden oluşmaktadır. Ne var ki, savaş şartları ve savaşın

hızla gelişen altüstlükleri yüzünden bu akımların birbirlerine göre güçlerinde önemli değişiklikler belirdi. Savaş dolayısıyla Osmanlı toplum ve yönetimindeki yetersizlikler iyice göze batacak bir hale gelmişti. Bu, şüphe yok ki garpçılık cereyanını güçlendiriyordu. Almanya ve Avusturya ile sürtüşmeler ve geçimsizlikler ne denli şiddetli olursa olsun, bu ülkelerle artan temasın da garpçılığı desteklediği söylenebilir. Savaş sırasında öğrencilik ya da staj için müttefik ülkelere çok sayıda kimsenin gittiğinden daha önce söz edilmişti. Fakat bunların getirdikleri, garpçılığı güçlendiren etki yanında, az da olsa, bazı Türk aydınlarının ve işçilerinin ilk kez olarak bu ülkelerde sosyalizmle ilgilendiklerini ve benimsediklerini de görmekteyiz.

Öte yandan, gerek İT'nin anti-feodal tutumunun, gerek Cihad-ı Ekber ilânının karşılaştığı başarısızlığın, gerekse Şerif Hüseyin'in isyanının İslâmcılık akımını ters olarak etkilediğine az yukarda değinmiştim. Buna mukabil, Çarlık Rusyasının çökmesi ve Bolşevik iktidarın askerî alanda bütün iddialarından vazgeçmesi, yalnız Doğu Anadolu'nun kurtarılmasını ve 93 harbinde yitirilen sancakların geri alınmasını sağlamakla kalmamış, Turan ufuklarının da açılması sonucunu doğurmuştu. Bu gelişmelerin Turancı eğilimler taşıyan herkeste nasıl çıldırtıcı bir etki yaptığını tasavvur etmek zor olmasa gerek. Buna karşılık, gazete sütunlarında bir süre önce Turancılığı savunmuş olan Halide Edip, bu sefer, önce Türkiye'mizden başlayalım diye «Türkiyecilik» yapmış, bu konuda Ahmet Ağaoğlu ile tartışmış, hatta Ziya Gökalp de bu münasebetle görüşlerini açıklamak ihtiyacını duymuştur (Bayur III, 4, 405-12).

Soru 98 Savaşın sonunda ne gibi gelişmeler oldu?

Uzunca bir süredir Osmanlı ordularının güney cephelerinde durum kötüleşmiş bulunuyordu. 18 Eylül 1918'de Filistin'de başlayan İngiliz taarruzu kısa zamanda Suriye'yi kaplamış, Ekim sonunda Halep bile İngilizlere terkedilmişti. Irak'da Bağdat çoktan düşmüş, şimdi sıra Musul'a gelmişti. Ama hükümet, orduların Kafkasya'daki başarılarıyla, bir de müttefiklerinin henüz pes etmemiş olmalarıyla, çok kısa süre de olsa, avunabilirdi. Ne var ki, Eylülün ortasında başlayan İtilaf taarruzu Bulgar cephesini çökertip 26 Eylülde Bulgaristan'ı mütareke istemek zorunda bıraktı. 29 Eylüldeki mütareke ile Bulgaristan yalnız çarpışmalara son vermekle kalmıyor, ülkesini kuzey yönünde gelişecek İtilaf harekâtına da açmış bulunuyordu. Böylece Osmanlı ülkesi batıdan da istila tehlikesine açılmış, Osmanlı Devleti-

nın müttefikleriyle kara bağlantısı kopmuştu. Bu durumda Babıâli -ve ayrıca Almanya ve Avusturya da (4 Ekim)- Wilson aracılığı ile mütareke istemek zorunluğunu duydu. Böyle bir karar, yenik düşmüş devletlerde savaşı yürütmüş olan güçlerin kurdukları iktidar düzeninin, ya da hiç değilse onların baş temsilcilerinin siyasal sonu demekti. Çünkü 4 yıl gibi çok uzun bir süre düşmana karşı topyekûn savaş ve topyekûn düşmanlık güdülmüştü. Şimdi barışa geçme sürecinde ya İtilaf cephesinin seçik baskısıyla yenik ülkelerin iktidar düzeni altüst oldu (Wilson'un Almanya'ya, ancak demokratik bir hükümetle alışveriş yapılabileceğini bildirmesi gibi) ya da İtilaf devletlerinin demokrasi ve istibdat konusundaki propagandaları gözönüne alınarak iktidar değişikliğinin daha elverişli barış koşulları sağlayacağı düşüncesiyle kendiliğinden bu yola gidildi. Bu, yalnız hükümet değişikliğiyle de kalmadı, hükümet biçimleri de değişikliğe uğradı. Bulgar Kralı Ferdinand 4 Ekimde tahttan feragat ederek yerini oğlu Boris'e bıraktı. Alman İmparatorunun feragati ve cumhuriyetin kurulduğu, 9 Kasımda ilan edildi. Avusturya-Macaristan'da İmparator Karl 12 Kasımda feragat etti ve ardından Avusturya (13 Kasım), Macaristan (16 Kasım) Cumhuriyetleri kuruldu. Tabiî söz konusu edilen dolaylı ve dolaysız dış baskının ötesinde bir de şu vardı: topyekûn savaşı yürütmek için müttefik devletlerin iktidarları büyük bir zafer propagandasının desteğinde halktan 4 uzun yıl boyunca topyekûn fedakârlıklar istemişler ve elde etmişlerdi. Karşılığında elde edilen, yenilgi olunca, savaşı yürütenlerin çekilmesi hem siyasetçe doğal oluyor, hem de bu yönde amansız bir kamuoyu baskısı yoğunlaşıyor ve hattâ, Almanya'da olduğu gibi, bu bazan komünist ihtilale dek gidebiliyordu.

Türkiye'deki durumua gelince: Bulgar cephesinin çökmesiyle durumun umutsuz olduğu görülünce, Talât Paşa barış istemeğe ve istifaya karar verdi. 4 Ekimde Talât Paşa Vahdettin'e istifa ihtimalinden bahsetti. O da bunun üzerine durumun bunu gerektirdiğini söyleyerek istifa kararını pekiştirip biran önce gerçekleşmesini sağladı. Ama Vahdettin Tevfik Paşa'ya kabine kurdurmak istediğini açıklayınca, Talât Paşa kabineye, özellikle birl Cavit Bey olmak üzere iki İT'linin alınmasını şart koşmuş, Padişah da bunu kabul etmişti. Böylece Osmanlı Devleti -İT açısından- yeni döneme «yumuşak» bir biçimde giriyor olacaktı. Ayrıca, Ali Rıza ve Ahmet İzzet Paşaların da hükümete alınması düşünülüyordu. Bu iki paşanın özelliği, yaşlı ve dolayısıyle İttihatçılığa bulaşmamış olmalarına rağmen, mekteplı asker olmalarıydı. İT'li olmasalar da mekteplilik, İT'nin asker kanadı ve dolayısıyle İT için ne de olsa bir yakınlık ve güvence kaynağı idi. Kısaca, bunlar, İT ile İT sonrası (belki de İT öncesi) düzen arasında

belki bir ölçüde hakemlik yapacak durumdaydılar. Zaten Padişah da bu sırada İzzet Paşayı arasıra huzuruna kabul edip ona danışıyordu. Damat Ferit de Paşayla üç kez görüşmüştü -ilk seferinde İzzet Paşa'yı Ahmet Rıza Bey, Ali Rıza, Topçu Rıza, Çürüksulu Mahmut, Aristidi Paşalar ve Azaryan Efendi ile yalısında yemeğe, ikinci ve üçüncü kez ise yalnız başına çağırmıştır. Fakat Tevfik Paşa bir hafta uğraştıysa da hükümeti kuramadı: Anlaşılan -Talât Paşa'nın şart koştuğu gibi- kabinesine İT'liler almak, kendisine aykırı geldiği için. Gerçekten, İT gibi bir kuruluşun, henüz sıkıca tumakta olduğu iktidar dizginlerini, kendisine çok aykırı bir hükümete teslim etmesi beklenemezdi. Bütün bu olanlardan kamuoyunun haberi yoktu. Talât Paşa 10 Ekim günü Mebusanın açılışında Sadrıâzam sıfatiyle Padişahın açılış söylevini okudu. İki gün önce ise, Osmanlı hükümetinin İspanya hükümeti aracıyla ABD'ye yaptığı mütareke ve barış başvurması basında yer almıştı. Söylev, barış için başvurulduğunu açıklamakla birlikte, ordunun kahramanca başladığı ödevi şerefle bitireceği inancını dile getiriyordu. Sonuç olarak, 13 Ekimde sadaret mührü Talât Paşa'dan alındı ve ertesi gün İzzet Paşa hükümeti kuruldu. Bu hükümetin sürdürdüğü girişimler sonucunda İtilaf cephesi adına İngiliz Amirali Calthorpe ile Mondros'ta 30 Ekim 1918'de mütareke imzalandı.

Soru 99 İT'nin sonu nasıl geldi?

Daha İT'nin son kongresi toplanmadan, yani Ekim ayı içinde İT'den bir kopma hareketi meydana gelmiş, Sofya elçiliği yapmış olan, Mustafa Kemal'in arkadaşı, İT mebusu ve İzzet Paşa kabinesinin Dahiliye Nazırı Ali Fethi Bey, Karesi mebusu Hüseyin Kadri ile birlikte Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkasını kurmuştu. (Nitekim İT Fırka toplantısında Halil Beyin Mebusan Reisi seçilmesi kararlaştırıldığı halde, Fethi Beye 53 kişi oy vermişti. Bunlardan bir bölümü gayrımüslim olmakla birlikte, yine de 30'dan fazla mebusun İT'den ayrıldığı anlaşılıyordu.) 1 Kasımda toplanan son İT Kongresinin bu yeni Fırkanın üyelerini de çağırmış olması, bu kopuşun İT'ce kötü gözle görülmediğini gösterir. Fırkanın bu çağrıya uymaması ise kopuşun danışıklı olmadığına işaret sayılabilir. İT Kongresi, İT'yi feshe kararlı olmakla birlikte, yeni bir fırka kurulup kurulmaması tartışılmış, kurulması yönünde karar alınmış ve yeni fırkanın programı Konarece hazırlanmıştır. Bunu İsmail Canbolat Beyin başkanlığında bir encümen hazırlamış ve yeni fırkanın İT'nin inkılapçı rolünü terkederek liberal

bir kimliğe sahip olması kararlaştırılmıştır. Böylece eski Meclis-i Umumî ve Merkez-i Umumîye ait yetkiler bütünüyle mebuslardan kurulu 21 kişilik bir Meclis-i İdareye devredilecekti. Meclis 5'er kişilik idare, irşat, matbuat encümenlerinden ve fırka kaleminden oluşacaktı. Böylece İT'nin içindeki ünlü Fırka-Cemiyet çekişmesi tümüyle Fırkadan yana çözülmüş oluyordu. «Liberalleşme»nin (yani inkılapçılıktan ayrılmanın) başka bir işareti, programda siyasal suçlardan ötürü idam cezasının kabul edilmemesiydi. 5 Kasım 1918'deki son toplantıda 4 çekimser, 9 olumsuz oya karşı 35 oyla İT adının tarihe karıştığı kabul edilmiş ve en çok Teceddüt adı üzerinde durulmuştu. Yeni fırkada «eski Fırkanın lekelenmemiş, mucibi hacalet işlere karışmamış azalarının yeni bir kisve, gaye ve ünvan» altında çalışacakları belirtilmiş ve yeni Fırkanın idare heyeti ve Fırkaya giriş şartları saptanmıştır. 11 Kasım günü kurulan Teceddüt Fırkasında ilk önce dikkati çeken husus 18 kişilik İdare Heyetinde eski Ziraat Müsteşarı Sason Efendi (Yahudi) yanında, Ayandan Mavrokordato Efendi, İstanbul Mebusu Orfanidis gibi Rumlara ve mebus Barsamyan Efendi gibi bir Ermeniye yer verilmesiydi.

Böylece İT son bulmuş oldu. Hemen eklemek gerekir ki, bu ancak hukuken bir son bulmadır. Zira, örgütün adı değişmekle, ya da yerine geçen Teceddüt Fırkası kapatılmakla, İttihatçılık son bulmazdı. İT'nin ülkülerini benimsemiş olanlar, o program çerçevesinde davranmağa devam edeceklerdi. Nitekim, İtilaf devletlerinin Türkiye'yi ezmek amacında oldukları anlaşılınca, kurulan Müdafaa-i Hukuk örgütlerinin esas itibariyle İT'lilerce oluşturulduğunu biliyoruz. Ondan da önce, İzzet Paşa kabinesinde Cavit ve Hayri gibi İT'liler, Rauf ve Fethi gibi eski İT'liler vardı. İzzet kabinesi, bir anlamda İT'nin eski denetleme iktidarı rolüne dönmesi demekti. Kabinenin kendisi tersini iddia etse de, kamuoyu onu bir İT kabinesi olarak tanıyordu. 30 Ekim 1918'de Mondros'ta İngilizlerle mütareke imzalanınca, 1/2 Kasım gecesi Talât, Enver, Cemal, Beyrut Valisi Azmi, eski Polis Müdürü Bedri, Dr. Nâzım, Dr. Bahaettin Şakir, Cemal Azmi bir Alman denizaltısıyla kaçtılar. Bunların kaçabilmiş olması hükümetin durumunu sarstı.

7 Kasımda İstanbul'a bir İngiliz heyeti geldi. Vahdettin artık dilediği gibi davranabilirdi. Vahdettin, zaten meşrutiyeti getirdiği için nefret ettiği İT'den kurtulmak için harekete geçti. Böylece ve kendisini İT'den ayırmak suretiyle, İtilaf devletlerinin gözüne girmeyi ve barış masasında hafif şartlar elde etmeyi de umuyordu. Ayrıca, başarabildiği ölçüde, siyasal düzeni değiştirip 1908 öncesine dönmeğe hazırlanıyordu. Takvimi geri çevirmek isteyen yalnız kendisi değildi.

İtilaf devletleri de Türkiye'yi arazi olarak kuşa çevirdikten sonra, takvimi en az 1914 öncesine çevirmek niyetindeydiler. Yani, kapitülasyonlar geri gelecek ve hattâ ağırlaştırılacak, Ermeni ve Rumlar eski yerlerine dönecekler, Türkiye artık bütün Büyük Devletlerin değil, yalnızca İtilaf zümresinden Büyük Devletlerin ortak sömürgesi olacaktı.

Vahdettin, Hayri ve Cavit'in istifasına rağmen, İzzet kabinesini istemiyordu. İT eğilimli olduğunu ileri sürdüğü diğer nazırlara da itiraz eder görünüyordu. Kabine durumu anladı ve 8 Kasımda istifa etti. Vahdettin, Sadarete dünürü (kızının kaynatası) Tevfik Paşayı getirdi. Artık Vahdettin'in gözde Sadrıazamları, 'kumru' rolündeki dünürü Tevfik, 'şahin' rolündeki eniştesi Damat Ferit olacaktı.

İT'ye gelince, onun Millî Mücadelenin kadrolarını oluşturduğunu gördük. Böylece İT, zaman içinde CHP'ye dönüşmüş oldu. Ne var ki, İT'nin eski önder kadrosundan olup da Ermeni suikastlerinden kurtulmuş olanlar, M. Kemal ve arkadaşlarının önderliğini çekemeyip ona karşı 1926'da İzmir'de suikast düzenlediler. İşin meydana çıkmasıyla Cavit, Dr. Nâzım ve başkaları asıldılar, Kara Kemal intihar etti.

Soru 100 İT kısaca nasıl değerlendirilebilir?

Prof. Tarık Zafer Tunaya'nın ünlü deyimiyle, II. Meşrutiyet, Cumhuriyetimizin «siyaset laboratuvarı» olmuştur. Gerçekten de Türk Tarihinin 'su kesimi çizgisi' 1908 olmuş, ondan sonra Türkiye'de sular bambaşka bir yönde akmağa başlamıştır. İT ile CHP arasındaki yakın ideolojik, sosyolojik bağlar ve hattâ kadro bağları bu tarih birlikteliğinin önemli işaretlerindendir. Kurtuluş Savaşı'nın bambaşka bir programa sahip olduğu söylenemez. Kapitülasyonların kaldırılmasının bir tam bağımsızlık ilânı mahiyetinde olduğunu, İT'nin savaşta bizzat müttefiklerine karşı nasıl dişe diş bir bağımsızlık mücadelesi verdiğini gördük. O derecede ki, Alman belgelerinden savaş dönemini inceleyen Trumpener ve Weber, bu belgelerin etkisinde kalıp Türk hükümetinin bu bağımsızlık mücadelesini gayrı meşru sayarak ona karşı adeta hınçlı bir tavır takınmakta, bunu 'haddini bilmezlik', Türkiye'nin Almanya'yı bir çeşit 'oynatması' ya da 'sömürmesi' olarak değerlendirmektedirler. Kurtuluş Savaşı, gerçekte, I. Cihan Savaşında uğrunda savaşılmış ve bir ölçüde de olsa elde edilmiş olan tam bağımsızlığın yitirilmemesi için bir mücadeledir. Tabiî Kurtuluş Savaşı'nın ve Atatürk devriminin çok daha başarılı olduğu, Cumhuriyetin II. Meşrutiyetin birçok hastalık ve çarpıklıklarını taşımadığı muhakkaktır. Fakat bu başarıyı değerlendirebilmek ve anlayabilmek için onun organik, sosyolojik, ideolojik, siyasal kökü olan II. Meşrutiyet devrimini ve İT'yi iyi bilmek gerekir.

KONUYLA İLGİLİ BAZI ANA KAYNAKLAR

Mmoris of King Abdullah of Transjordan, P.P. Graves, ed. (Philosophical Library, 1950).

Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki** (İst. Sander, 1971).

Engin Akarlı'nın Osmanlı bütçeleriyle ilgili çalışmaları.

Sina Akşin, **31 Mart Olayı** (Ank., SBF, 1970).

Sina Akşin, **«İttihat ve Terakki Üzerine»** (SBF Dergisi, c. 26, s. 1. 1971)

Şevket Süreyya Aydemir, **Enver Paşa** (İst., Remzi).

Celâl Bayar, **Ben de Yazdım** (İst., Baha Batbaası).

Yusuf Hikmet Bayur, **Atatürk** (Ank., Güven Basımevi, 1970).

Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi** (Ank., Türk Tarih Kurumu).

Yusuf Hikmet Bayur, **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri** (Ank., Türk Tarih Kurumu, 1974).

Charles Buxton, **Turkey in Revolution** (London, Unwin, 1909).

Edward Mead Earle, **Bağdat Demiryolu Savaşı** (İst., Milliyet, 1972).

Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik** (Ank., İş Bankası, 1970).

Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi** (İst., Eser, 1977).

Mustafa Ragıp (Esatlı), **İttihat ve Terakki** (İst., Hürriyet, 1977).

Hikmet Kıvılcımlı, **Türkiye'de Kapitalizm** (İst., Mete Matbaası, 1965).

Vehbi Koç, **Hayat Hikâyem** (İst., 1974).

Ahmet Bedevî Kuran, **Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi** (İst., Çeltüt Matbaası).

Ahmet Bedevî Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki** (İTİT) (İst., Tan Matbaası, 1948).

Ahmet Bedevî Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve «Jön Türkler»** (İTJT) (İst., Tan Matbaası, 1945).

Ahmet Bedevî Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele** (İst., Baha Matbaası, 1956).

William L. Langer, **An Encyclopedia of World History** (London, Harrap, 1968).

Parvus Efendi, **Türkiye'nin Malî Tutsaklığı** (İst., May, 1977).

Yuri A. Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jön Türkler** (Ank., Bilgi, 1974).

Ernest E. Ramsaur Jr., **The Young Turks** (Princeton U.P., 1957).

Rıza Nur, **Hayat ve Hâtıratım** (İst., Altındağ).

Liman von Sanders, **Türkiye'de 5 Yıl** (İst., Burçak, 1968).

Stanford Shaw, Ezel K. Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey** (Cambridge U.P., 1977).
Lutfi Simavi, **Gördüklerim** (İst., Kanaat, 1340).
Nurdoğan Taçalan, **Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken** (İst., Milliyet, 1970).
İbrahim Temo, **İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü** (Mecidiye, Romanya, 1939).
Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası** (Ank., Doğan, 1971).
Ulrich Trumpener, **Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918** (Princeton U.P., 1968).
Tarık Zafer Tunaya, **Hürriyetin İlânı** (İst., 1959).
Tarık Zafer Tunaya, **İslâmcılık Cereyanı** (İst., Baha Matbaası, 1962).
Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler** (TSP) (İst., Doğan Kardeş Basımevi, 1952).
Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasi Gelişmeleri** (İst., Baha Matbaası, 1970).
Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri** (İst., Yedigün Matbaası, 1960).
Mete Tunçay, «1293 Kanun-u Esasisinin Son Tadilleri», **Armağan** (Ank., Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1978).
Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar** (Ank., Bilgi, 1967).
Frank G. Weber, **Eagles on the Crescent** (Ithaca, Cornell U.P., 1970).
Hüseyin Cahit (Yalçın), «Meşrutiyet Hâtıraları», **Fikir Hareketleri**, 1934-6.
Ahmed Emin (Yalman), **Turkey in the World War** (New Haven, Yale U.P., 1930).
Ziya Şakir, **Mahmut Şevket Paşa** (İst., Anadolu Türk Kitap Deposu)

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

			Sayfa
Soru	1	Osmanlı toplum yapısı hakkında neler söylenebilir?	5
Soru	2	19. yüzyılın sonlarında yönetenler sınıfının durumu neydi?	6
Soru	3	19. yüzyılın sonunda dünya ne durumdaydı?	10
Soru	4	Bu dönemde Osmanlı Devletinin genel durumu neydi?	11
Soru	5	Jön Türk deyimi nesil ortaya çıktı?	14

BİRİNCİ BÖLÜM

1889-1908 DÖNEMİ

A. OLAYLAR VE GELİŞMELER

Soru	6	İttihat ve Terakki hareketi nasıl doğdu?	16
Soru	7	Hürriyetçilerin 1889'dan 1895'e değin faaliyetleri nasıl özetlenebilir?	17
Soru	8	Ermeni sorunundaki bellibaşlı gelişmeler nelerdi ve bunlar İT'yi nasıl etkiledi?	19
Soru	9	Bu dönemde İT'nin yapısı üzerine neler biliyoruz?	23
Soru	10	1896 darbe girişimi, bir de Abdülhamit'in 1897 Harbiye 'harekâtı' nasıl olmuştur?	24
Soru	11	Ahmet Rıza Bey kimdir?	26
Soru	12	Mizancı Murat kimdir, neler yapmıştır?	29
Soru	13	Jön Türklerle Abdülhamit arasında yapılan mütareke nedir, nasıl sonuçlar doğurmuştur?	31
Soru	14	1899 yılı Jön Türk tarihinde neden bir dönüm noktası olmuştur?	34
Soru	15	Damat Mahmut Paşa kimdir, Jön Türk hareketine ne gibi katkıları olmuştur?	37
Soru	16	1902 Birinci Jön Türk Kongresi nasıl özetlenebilir?	39
Soru	17	Sabahattincilerin Müşir Recep Paşa tasarısı nedir?	42
Soru	18	Sabahattin Beyin bellibaşlı düşünce ve faaliyetleri nelerdir?	43

Sayfa

Soru 19 Makedonya sorunu nedir ve Jön Türk faaliyeti üzerinde nasıl etkileri olmuştur? 45
Soru 20 Rus-Japon savaşının etkileri neler olmuştur? 47
Soru 21 1906 yılına değin özgürlükçülerle ilgili başlıca olaylar nelerdi? 49
Soru 22 Avrupa'daki örgütler 1906 yılında ne gibi gelişmeler gösterdi? 51
Soru 23 Şam'da kurulan özgürlükçü örgütler hakkında neler biliyoruz? 56
Soru 24 Osmanlı Hürriyet Cemiyeti nasıl kuruldu ve İT ile nasıl birleşti? 57
Soru 25 1907 İkinci Jön Türk Kongresi üzerine neler biliyoruz? 62
Soru 26 Makedonya sorununun Hürriyetin ilânı arefesinde aldığı durum neydi? 66
Soru 27 Ordu içinde ne gibi hoşnutsuzluklar vardı? 68
Soru 28 Hürriyetin ilânı nasıl oldu? 68

B. GENEL ÇÖZÜMLEMELER

Soru 29 Özgürlükçü akımın kadrolarını nasıl insanlar oluşturuyordu? 76
Soru 30 Jön Türklerin ideolojisi neydi? 78

İKİNCİ BÖLÜM

İT'NİN DENETLEME İKTİDARI (1908-13)

A. ABDÜLHAMİT'İN TAHTTAN İNDİRİLMESİNE DEĞİN

Soru 31 Yeni düzenin bocalamalı ilk günleri nasıl geçti? 81
Soru 32 İT iktidara ne ölçüde egemen olabildi? 84
Soru 33 İstanbul'da basın nasıl bir tutum içine girdi? 85
Soru 34 Hürriyetin ilânında Kanun-u Esasînin hukukî durumu neydi? 86
Soru 35 Kâmil Paşa kabinesi nasıl kuruldu, programı neydi? 87
Soru 36 Yönetimde yapılan yenilikler nelerdi? 88
Soru 37 Bu sırada ne gibi dış bunalımlar çıktı? 89
Soru 38 Dış bunalımı fırsat bilerek çıkarılan Kör Ali ve Karagöz olayları nedir? 91
Soru 39 Meşrutiyetle gelişen kadın hareketi ve dış bunalım üzerine buna karşı gelişen tepki neydi? 93
Soru 40 Yeni düzene karşı askerler ne gibi tepkiler gösterdiler? 96

Sayfa

Soru 41 Yeni düzende ne gibi işçi hareketleri ve tepkiler oldu? 97
Soru 42 Sabahattincilerin muhalefete başlaması nasıl oldu? 98
Soru 43 Seçimler dolayısıyla çeşitli milletler nasıl programlar hazırladılar? 100
Soru 44 İT'nin, başka bir deyişle Türklerin programı neydi? 102
Soru 45 Milletler açısından seçimler ne gibi sorunlar doğurdu? 105
Soru 46 İT'nin seçimler dolayısıyla karşılaştığı başka bazı sorunlar nelerdi? 106
Soru 47 Meclis nasıl açıldı? 107
Soru 48 İT ile Kâmil Paşa'nın çatışması nasıl gelişti? 109
Soru 49 Derviş Vahdetî ve İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti hakkında neler biliyoruz? 115
Soru 50 İlmiye mensuplar Hilmi Paşa hükümetine karşı nasıl harekete geçirildiler? 118
Soru 51 31 Mart arefesinde istibdatçı çevrelerin tutumu neydi? 119
Soru 52 31 Mart arefesinde ordudaki durum neydi? 120
Soru 53 31 Marta doğru olaylar nasıl gelişti? 121
Soru 54 31 Mart olayı nasıl çıktı? 124
Soru 55 İsyanı kim çıkarttı? 127
Soru 56 Ayaklanma nasıl bastırıldı? 130
Soru 57 Ayaklanma boyunca Mebusan Meclisinin davranışları neydi? 132
Soru 58 Abdülhamit nasıl tahttan indirildi? 133
Soru 59 Mehmet Reşat nasıl bir adamdı? 134
Soru 60 İngiltere ve Almanya'nın Osmanlı Devletine karşı tavırları neydi? 135
Soru 61 İngiltere ve Almanya'nın 31 Mart olayındaki tutumları ne olmuştur? 138
Soru 62 İT bakımından Hürriyetin ilânından Abdülhamit'in tahttan indirilmesine kadarki sürenin bilânçosu nedir? 140

B. İT'NİN DENETLEME İKTİDARINDAN ATILMASINA DEĞİN

Soru 63 İT'nin denetleme iktidarından atılmasına değin Mahmut Şevket Paşa'nın kazandığı önem neydi? 141
Soru 64 «Meşrutî ıslahat döneminde» neler yapıldı? 143
Soru 65 İT'nin 1909 Kongresinin bazı özellikleri nelerdi? 148
Soru 66 İT'deki Cemiyet-Fırka ikiliği sorunu neydi? 150
Soru 67 İT'nin sonraki nizamnamelerle uğradığı yapı değişiklikleri nelerdir? 151

Sayfa

Soru 68 İT neden gizliliğe ve tedhiş yöntemlerine başvuruyordu? 154
Soru 69 İT'nin iktidar konusundaki tutumu neydi? 163
Soru 70 Cemiyetin üstlendiği çeşitli görevler hangileriydi? 166
Soru 71 1909 yılında İT'nin denetleme iktidarını gerçek iktidara dönüştürme mücadelesi ve başlıca siyasal olaylar nasıl cereyan etti? 172
Soru 72 İT'nin Mahmut Şevket'le ilişkileri açısından Hakkı Paşa hükümeti nasıl tahlil edilebilir? 175
Soru 73 Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesi açısından 1910 borçlanması nasıl değerlendirilebilir? 178
Soru 74 Hakkı Paşa hükümeti zamanında muhalefet nasıl gelişti? 179
Soru 75 1910 ve 1911 yıllarında çıkan isyanlar hangileridir ve ne gibi etkileri olmuştur? 186
Soru 76 Trablusgarp Savaşı nasıl çıktı ve Osmanlı siyasal hayatını nasıl etkiledi? 188
Soru 77 Sait Paşa hükümeti zamanında ne gibi siyasal gelişmeler olmuştur? 191
Soru 78 Trablusgarp Savaşı ve dış olaylar ne gibi gelişmeler göstermiştir? 197
Soru 79 Sait Paşa kabinesinin istifasına ve İT'nin denetleme iktidarından düşmesine yol açan gelişmeler nelerdir? 198
Soru 80 Balkan Savaşına yol açan gelişmeler hangileriydi? 207

C. MAHMUT ŞEVKET PAŞA'NIN ÖLDÜRÜLMESİNE DEĞİN

Soru 81 Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi zamanında ne gibi olaylar oldu? 210
Soru 82 Kâmil Paşa hükümeti zamanında ne gibi olaylar oldu? 218
Soru 83 Mahmut Şevket Paşa hükümeti zamanındaki başlıca olaylar nelerdir? 229

Ç. GENEL ÇÖZÜMLEMELER

Soru 84 İT'nin denetleme iktidarı Türkiye'ye neler getirmiştir? 240
Soru 85 İT'nin denetleme iktidarı sırasında fikir hayatı ne gibi gelişmeler gösterdi? 247

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İT'NİN TAM İKTİDAR DÖNEMİ (1913-18)

A. SAVAŞIN BAŞLAMASINA DEĞİN

Soru 86 Sait Halim hükümeti zamanındaki başlıca iç gelişmeler nelerdir? 253
Soru 87 Sait Halim hükümeti zamanındaki başlıca dış gelişmeler nelerdir? 263
Soru 88 Osmanlı Devleti Cihan Savaşına nasıl girdi? 270

B. SAVAŞ DÖNEMİ

Soru 89 İktisadî bağımsızlığın ilânı nasıl oldu ve savaş içinde nasıl bir iktisat siyaseti güdülmüştür? 279
Soru 90 Türkiye bakımından Cihan Savaşının ana olayları nelerdir? 285
Soru 91 Savaş içinde iktidar mücadelesi nasıl cereyan etti? 289
Soru 92 Yakup Cemil olayı nedir? 295
Soru 93 Talât Paşa nasıl Sadrıâzam oldu? 297
Soru 94 Ermeni tehciri nasıl oldu? 299
Soru 95 Savaş süresince Osmanlı-Alman ilişkileri ne gibi gelişmeler gösterdi? 300
Soru 96 Savaştaki toplum gelişmeleri ve ıslahat hareketleri nelerdir? 306
Soru 97 Savaş sırasında fikir hareketlerinde ne gibi gelişmeler göze çarpar? 307
Soru 98 Savaşın sonunda ne gibi gelişmeler oldu? 308
Soru 99 İT'nin sonu nasıl geldi? 310
Soru 100 : İT kısaca nasıl değerlendirilebilir? 312

KONUYLA İLGİLİ BAZI ANA KAYNAKLAR 313

1937'de doğdu. 1955'te İstanbul Amerikan Koleji'nden mezun olduktan sonra İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne girdi. Fakülteyi 1959'da bitirdi ve Fulbright bursuyla ABD'ye gitti. Fletcher School of Law and Diplomacy'den Uluslararası İlişkiler alanında iki tane Yüksek Lisans diploması aldı. 1961-67 yılları arasında Robert Kolej Yüksek Okulu'nda Uygarlık Tarihi öğretim görevliliği yaptı. Askerlik görevini yaparken İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Son Çağ Tarihi bölümünden doktor ünvanını aldı (1968). Doktora tezi olan **31 Mart Olayı** iki kez yayımlanmıştır (1970, 1972). 1969 yılında A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Türk Siyasal Hayatı kürsüsüne asistan oldu. 1971-72'de bir yıl süreyle Birleşmiş Milletler bursuyla İngiliz Devlet Arşivinde çalışmalar yaptı. 1975'te doçent oldu. Doçentlik tezi **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele** adıyla yayımlandı (1976). **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Toplum ve Bilim**'de, gazetelerde makaleleri yayımlanmıştır. 1977'de, İngiliz Orta Doğu Araştırmaları Derneği'nin kongresine, «Bugünkü Türk Ulusçuluğu» konulu bir tebliğ vermek için çağrıldı. Bir süre de Fransız Dışişleri Bakanlığı arşivinde çalışmalar yapan Sina Akşin halen Siyasal Bilgiler Fakültesi'ndeki görevini sürdürmektedir.